आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ७

काठकोपनिषत्

सटीकाद्वयशांकरभाष्योपेता ।

मास्टर ऑफ् आर्ट्स् इत्युपपदधारिभिः फर्ग्युसनकालेजस्थ-
संस्कृतभाषाध्यापकैः ' राजवाडे ' इत्युपाह्व-
वैजनाथशर्मभिः संशोधिता ।

सा च
हरि नारायण आपटे
इत्यनेन
पुण्याख्यपत्तने
आनन्दाश्रममुद्रणालये
आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा
प्रकाशिता ।

तृतीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२८
खिस्ताब्दाः १९०६

मूल्यमेको रूपकः सपादः । (रु० १।४)

'आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका'।

अस्य ग्रन्थस्य संस्करणे 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्येतैः मेषितानि यानि मुद्रितहस्तलिखितपुस्तकानि क. ख. इत्यक्षरैरङ्कितान्युपयुक्तानि तेषु—

'क' इतिसंज्ञितं पुस्तकम्—कलिकातायां 'बिब्लीओथिका इण्डिका'+ इति ग्रन्थावल्यां मुद्रितं 'के० वे० शा० सं० बालशास्त्री देव इत्येतेषामधिकारिभ्योऽधिगतम्।

'ख' इतिसंज्ञितम्—इन्दुरवासिभ्यां किबेकुलोत्पन्नाभ्यां भाऊसाहेब बाळासाहेब इत्येताभ्यामधिगतम्।

'ग' 'घ' इतिसंज्ञिते द्वे—रावसाहेब विंचूरकर इत्येतेभ्योऽधिगते।

'ङ' 'च' इतिसंज्ञिते द्वे—पुण्यनगरवासिभ्यः श्रीगुरुमहाराज इत्येतेभ्योऽधिगते।

'छ' इतिसंज्ञितम्—भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेभ्योऽधिगतम्।

'ज' इतिसंज्ञितम्—कोल्हापुरवासिभ्यः श्रीगुरुमहाराज इत्येतेभ्योऽधिगतम्।

'झ' इतिसंज्ञितम्—काश्यां मुद्रितं रा. रा. आपटे इत्येतेभ्योऽधिगतम्।

'ञ' इतिसंज्ञितम्—वटोदरनिवासिभ्यः 'कृष्णराव भीमाशंकर' इत्येतेभ्योऽधिगतम्।

'ट' इतिसंज्ञितम्—अष्टग्रामनिवासिभ्यः 'गोविंदराव लिमये' इत्येतेभ्योऽधिगतम्।

'ठ' इतिसंज्ञिता—काठकोपनिषत्। गोपालेन्द्रयतीश्वरटीकायुतभाष्योपेता। नागपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा. रा. 'अप्पासाहेब बुटी' इत्येतेषाम्।

एतेषु 'क' 'झ' इति द्वे पुस्तके विहायेतराणि सर्वाणि हस्तलिखितान्येव। 'झ' इत्यस्य मुद्रणकालः संवत् १९३० इति वर्तते। 'क' इत्यस्य गलितमुखपृष्ठत्वात्कालो न ज्ञायते किंतु तदाधुनिकमेव। 'ङ' इति शके १६७७ युवनीमसंवत्सरे लिखितम्। 'ज' इत्यस्य लेखनकालः संवत् १८७८ इति वर्तते। इतराणि सर्वाणि शकविहीनान्येव।

+ इदं तु तत्स्वामिसकाशाच्छोधनकालादूर्ध्वं प्राप्तमतस्तदानन्दाश्रमस्थैः पण्डितैः समीक्ष्य तत्पाठान्तराणि स्वीकृतानि।

एतेषां साम्यभेदाभ्यां 'क, ख, ज,' 'ग, घ, अ,' 'ङ, झ, ञ, ट,' इति च त्रयो वर्गा भवन्ति। प्रथमो वर्गः कलिकातास्थानीय इत्यभिहितः। अन्तिमः काशीस्थानीयः। मध्यमस्य स्थानोल्लेखाभावान्नामकरणं कर्तुं न शक्यते। त्रिषु वर्गेषु 'घ, ज, झ, ञ,' इति शुद्धान्युपलब्धानि। इतराण्यतीवाशुद्धान्यविश्वसनीयानि च। पाठभेदे शुद्धानां यत्रैकमत्यं स पाठः स्वीकृत एव। वैमत्ये तु वरीयस्त्वं 'घ, च,' इत्येताभ्यां दत्तम्। एतयोर्विसंवादे यत्र बहूनां पक्षपातः स संगृहीतः। तेन प्रायशो 'ग, घ, च, ङ, झ, ञ, ट,' इत्येतेषां साहचर्यं दृष्टम्। सर्वथा शंकराचार्यकृतभाष्यस्याक्षरशः प्रत्युपस्थापने यत्नः कृतः स कियतांऽशेन सफलीभूत इति न निश्चीयते।

'छ,' पुस्तके काठकोपनिषन्मूलमेव वर्तते। 'ग, घ, च,' पुस्तकेषु भाष्यमेव। इतराणि समूलानि सभाष्याणि टीकायुक्तानि च। 'क, ख, ज,' पुस्तकान्यानन्दज्ञानकृतटीकायुक्तानि। 'झ, ञ, ट,' इत्येतानि च गोपालेन्द्रयतिकृतटीकासहितानि भवन्ति। आनन्दज्ञानकृतविवरणस्य काश्यांगोपालेन्द्रयतिना तस्यैव विस्तरः कृत इति तत्र तत्र टीकासाम्याज्ज्ञायते। आधुनिकमुद्रणे द्वे अपि टीके अर्थसौलभ्याय समावेशिते। पाठान्तराणि प्रतिपृष्ठमूले प्रकाशितानि।

वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे.

तृतीयावृत्तिप्रस्ताविका।

द्वितीयावृत्तावस्यामुपनिषदर्थपरिशीलनकर्तृणामर्थसौलभ्यसंपादनाय तत्र तत्र भाष्यप्रकावृत्तिग्रिणिकाया अग्रतो मूलं समावेशितम्। अथ च पूर्वावृत्तौ यद्यत्र यत्र शोधनकरणनियुक्तजनानामनवधानतया स्खलितमासीत्तदप्यत्र संशोध्य संस्कृतमिति विद्वद्भिरभ्यूहनीयम्। तथा प्रतिमन्त्रविभागाद्यप्रतीकवर्णानुक्रमोऽप्यत्र संगृह्य मुद्रितः। इत्यलमत्यल्पकसूचिकया प्रस्ताविकया।

युष्मदीय

आपटे इत्युपाह्वो नारायणतनूजो हरिशर्मा.

। तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

काठकोपनिषत्

आनन्दगिरिगोपालयतीन्द्रविरचितटीकाद्वयसंवलितेन श्रीमच्छांकरभाष्येण समेता ।

ॐ सह नाविति शान्तिः ।

ॐ नमो भगवते वैवस्वताय मृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय नचिकेतसे च ।

आ०टी०—धर्माधर्माद्यसंसृष्टं कार्यकारणवर्जितम् ॥
कालादिभिरविच्छिन्नं ब्रह्म यत्तन्नमाम्यहम् ॥ १ ॥

यः साक्षात्कृतपरमानन्दो यावदधिकारं याम्ये पदे वर्तमानोऽकर्तृब्रह्मात्मतानुभवबलतो भूतयातनानिमित्तदोषैरश्लिष्टस्वभाव आचार्यो वरप्रदानेन परब्रह्मात्मैक्यविद्यामुपदिदेश यस्मै चोपदिदेश ताभ्यां नमस्कुर्वन्नाचार्यभक्तेर्विद्याप्राप्त्यङ्गत्वं दर्शयति—ॐ नमो भगवते वैवस्वतायेति ।

गो०टी०—ब्रह्माद्वयं परानन्दं धर्मादीनामगोचरम् ॥
कार्यकारणनिर्मुक्तं शिवं परमुपास्महे ॥ १ ॥
नत्वा देवमुमाजानिं स्मृत्वा गुरुपदाम्बुजम् ॥
ध्यात्वा गौरीमहं कुर्वे कठभाष्यविवेचनम् ॥ २ ॥
क्व भाष्यमतिगम्भीरं क्व चाहं मन्दबुद्धिगः ॥
तथाऽपि गुरुवर्याणां पादसंस्मृतितो यते ॥ ३ ॥

भगवान्भाष्यकारो यमनाचिकेतःसंवादरूपेण प्रवृत्तायाः कठवल्ल्याख्याया व्याचिख्यासितस्य भाष्यस्य निर्विघ्नप्रचयगमनादिप्रयोजनाय ब्रह्मविद्याचार्यनतिलक्षणं मङ्गलमाचरन्नादौ यमं नमस्करोति–नम इति । मृत्यवे नम इत्यन्वयः । ननु न यमो नमस्कार्यो मारयतीति मृत्युरिति व्युत्पत्त्या भूतयातनादिकर्तृत्वेन दोषवत्त्वान्निर्दुष्टो ह्याचार्यो नाम भवतीत्याशङ्क्याऽऽह–भगवत इति । उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानि[ती]तिस्मृतेर्यमः करतलीकृतब्रह्मतत्त्वोऽपि यावदधिकारं याम्ये पदे वर्तमानः प्रारब्धमतिवाहयन्नकर्तृब्रह्मात्मतानुभवबलतो भूतयातनादि-

१ ब्र. टै. ठ. न्तिः । शं नो मित्रः शं वरुण इति शान्तिः । ॐ । २ घ. ङ. मो वै० ।

दोषैरस्पृष्टस्वभाव इति युक्तं तस्य नमस्कार्यत्वमिति भावः। तस्य हिरण्यगर्भात्मकसूर्यप्रभवत्वेन महत्त्वं दर्शयति—वैवस्वतायेति। विवस्वतोऽपत्यं पुमान्वैवस्वतस्तस्मै वैवस्वताय भगवते ब्रह्मविद्याचार्याय मृत्यवे नम इत्यन्वयः। एवं यमनतिं कृत्वा वरप्रदानेन यस्मै यमो नचिकेतसे ब्रह्मविद्यां प्राह यस्माच्च ब्रह्मविद्या लोके वृद्धिं गता तं नमस्करोति—नचिकेतस इति। नम इति संबन्धः। चकारो मङ्गलद्वयसमुच्चयद्वारा भक्तेर्विद्याप्राप्त्यङ्गत्वसूचकः।

अथ काठकोपनिषद्वल्लीनां सुखार्थप्रबोधनार्थमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते। सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपमुपनिषदिति। उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यते। केन पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्युच्यते। ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्त उपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यामुपसद्योपगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्धिंसनाद्विनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते। तथा च वक्ष्यति— "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इति।

आ० टी०—अथशब्दो मङ्गलार्थः। चिकीर्षितं प्रतिजानीते—काठकेति। ननूपनिषदो वृत्तिर्नाऽऽरब्धव्या प्राणिनां कामकलुषितचेतसामुपनिषच्छ्रवणात्पराङ्मुखत्वाद्विशिष्टस्याधिकारिणो दुर्निरूपत्वाद्दुर्लभस्य च सत्यस्य कर्मण एव निवृत्तेरुपनिषज्जन्यविद्याया निष्प्रयोजनत्वाज्जीवस्य चासंसारिब्रह्मात्मतायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन निर्विषयत्वाच्चेत्याशङ्क्योपनिषच्छब्दनिर्वचनेन विद्याया विशिष्टाधिकार्यादिमत्त्वप्रदर्शनेन तज्जनकस्य ग्रन्थस्यापि विशिष्टाधिकार्यादिमत्त्वेन व्याख्येयत्वं दर्शयितुं प्रथममुपनिषच्छब्दस्वरूपसिद्धिं तावदाह—उपनिपूर्वस्येति। ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दस्योपनिषदं भो ब्रूहीत्यादिप्रयोगदर्शनाद्वात्वर्थमाह—उपनिषच्छब्देनेति। कल्प्यावयवशक्त्यैव प्रयोगसंभवे समुदायशक्तिरुपनिषच्छब्दस्य न कल्पनीयेत्याह—केन पुनरिति। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विति धातोर्विशरणमर्थमादाय योगवृत्तिमाह—उच्यत इति। विषयेषु क्षयिष्णुत्वादिदोषदर्शनाद्विरक्ताः केचन मुमुक्षवः प्रसिद्धा न सर्वे भवादृशाः कामुका एवेति यच्छब्देन प्रसिद्धावद्योतकेन कथयति। आनुश्रविकाः शब्दप्रतिपन्नाः स्वर्गभोगादयः। उपसद्येति। आचार्योपदेशाल्लब्ध्वा यावत्साक्षात्कारं शीलयन्ति संसार्यत्वसार्वैक्यासंभावनादि निरस्यन्तीत्यर्थः।

१ ज. ट. सुखेनार्थबो°। २ ग. च. °र्थप्रतिबोधनम°। ३ ङ. ञ. °बोधनम°। ४ ङ. ञ. ट. °ग्रन्थवृ°। ५ ङ. झ. ञ. ट. °च्यतेऽत्रोच्य°। ६ ङ. ज. झ. ञ. °नुश्राविं°। ७ ङ. झ. ञ. ट. °च्छब्देन व°। ८ ग. च. °घ्नया°। ९ ग. ट. °णाद्विशसनाद्वि°।

शां०टी०—यदर्थं मङ्गलाचरणं कृतं तत्प्रतिजानीते—अथेत्यादिना । अथशब्दो मङ्गलार्थः । काठकोपनिषद्वल्लीनां मृत्युनचिकेतःसंवादपरिसमाप्तिपर्यन्ता काठकोपनिषत् । तदेकदेशा वल्ल्यो लताः कल्पलतावदभीष्टफलदाः । तासां वृत्तिर्भाष्यं तल्लक्षणसंवादा-रभ्यते प्रक्रम्यत इत्यर्थः । ननु भर्तृप्रपञ्चादिभिरेव व्याख्यातत्वान्नाऽऽरम्भणीया वृत्ति-रित्यत आह—अल्पग्रन्थेति । अन्येषां शब्दतो बहुत्वादर्थतश्च न्यूनत्वात्तैरगतार्थं भाष्यम् । अल्पा ग्रन्थाः शब्दा यस्याः सा तथोक्ता । ननु 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इत्या-दिभिरधिकरणैरेव निर्णीतार्थत्वादुपनिषन्न व्याख्येयेत्यत आह—सुखार्थेति । सुखेना-नायासेनार्थस्य वाक्यार्थस्य प्रबोधनार्थं सम्यग्ज्ञानाय पदार्थज्ञानपूर्वकवाक्यार्थज्ञानायेति यावत् । ननूपनिषदो वृत्तिर्नाऽऽरब्धव्याऽधिकारिप्रयोजनविषयसंबन्धानामभावात् । तथा हि प्राणिनां कामकलुषितचेतसामुपनिषच्छ्रवणात्पराङ्मुखत्वेन विवेकादिमतोऽधि-कारिणो दुर्लभत्वादुपनिषद्भिः कर्तृत्वादिविशिष्टजीवस्यासंसारिब्रह्मात्मतायाः प्रतिपाद-यितुमशक्यत्वेन ब्रह्मात्मैक्यविषयाभावादेव प्रयोजनमपि न लभ्यते बन्धस्य सत्यत्वेन विद्यायास्तन्निवर्तकत्वायोगात्कर्मभिरेव तन्निवृत्तेः संभवान्नात एव संबन्धो नेत्याशङ्क्यो-पनिषच्छब्दनिर्वचनेन विद्याया विशिष्टाधिकार्यादिमत्त्वप्रदर्शनेन तज्जनकग्रन्थस्यापि विषयादिमत्त्वं दर्शयितुमादावुपनिषच्छब्दस्वरूपनिष्पत्तिप्रकारं तावदाह—उपनिपूर्व-स्येति । शिथिलीकरणप्रापिनाशार्थकस्य क्विबिति प्रत्ययोऽन्ते यस्य स तथा । तस्य सदेर्धातोरुपपूर्वस्य निपूर्वस्य रूपं निष्पन्नशब्दस्वरूपमुपनिषदित्यर्थः । एवमुपनिषच्छ-ब्दस्वरूपं निरुच्योपनिषदं भो ब्रूहीत्यादौ ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दप्रयोगदर्शनादुप-निषच्छब्देन ब्रह्मविद्योच्यत इत्याह—उपनिषच्छब्देनेति । उंकरश्रुतिप्रसिद्धिद्योत-कश्चशब्दः । व्याख्यातुमिष्टो ग्रन्थ उपनिषद्रूपस्तस्य प्रतिपाद्याधिकारिणश्च वेद्य-वेद्वस्तु ब्रह्मात्मैक्यं तद्विषयो यस्याः सा तथा । ननूपनिषच्छब्देन विद्या किं समुदायश-क्त्याऽभिधीयत उतावयवशक्त्या । नाऽऽद्यः । लोके विद्यायामुपनिषच्छब्दस्य प्रयो-गाभावेन समुदायशक्तेरक्लृप्तत्वात्कल्प्यायाश्च प्रमावयवशक्त्या बाध्यत्वात् । न द्वितीयः । योगवृत्तेरन्यत्रापि संभवादिति शङ्कते—केनेति । अर्थयोगोऽर्थसंबन्धस्तेन । कमर्थसं-बन्धमादायोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्यर्थः । उक्तरीत्या न समुदायार्थो नाप्यवय-वार्थ इति भावः । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विति स्मृतेरुपनिषच्छब्दस्यावयववृत्तिं विद्यायां दर्शयिष्यामीत्याह—उच्यत इति । प्रथमस्योपशब्दस्यार्थमाह—ये इति । दृष्टाः प्रत्यक्षेण स्रक्चन्दनवनितादयः शब्दश्रवणमनु गम्या आनुश्रविकाः । ते च ते विषयाश्च तेभ्यः क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वादिभिर्हेतुभिर्विगता तृष्णाऽऽशा, येषां ते तथारूपाः सन्तः । इदमुपलक्षणं शमादेः । मुमुक्षवो मोक्षेच्छवः प्रसिद्धाः । शान्तो दान्त इत्यादौ वक्ष्यमाणलक्षणं स्वरूपं यस्याः सा तां विद्यामुपसद्योपगम्य प्राप्येत्यर्थः ।

१ मु. सिद्धत्वेन । ट. सत्त्वेन ।

निशब्दार्थमाह—तन्निष्ठयेति । तस्यां निष्ठाऽनन्यव्यापारता येषां ते तन्निष्ठास्तेष भावस्तन्निष्ठता तया निश्चयेन फलावश्यकत्वबुद्ध्या शीलयन्त्यसंसारायैक्यासं स्यन्ति साक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थः । धात्वर्थद्वयं संगृह्याऽऽह—तेषामिति । संसारबीजस्य कर्तृत्वादिकारणस्याविद्यादेरादिपदेन कामकर्मादिपरिग्रहः । विशरणादित्यस्य व्याख्यानं विशसनादिति । शिथिलीकरणादित्यर्थः । अवसादनार्थमाह—विनाशनादिति । उक्तार्थमुपसंहरति—इत्यनेनेति । उक्तेऽर्थे श्रुतिं प्रमाणयति—तथा चेति ।

पूर्वोक्तविशेषणान्मुमुक्षून्वा परं ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्योपनिषत् । तथा च वक्ष्यति—"ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः" इति । लोकादिर्ब्रह्मजज्ञो योऽग्निस्तद्विषयाया विद्याया द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमानायाः स्वर्गलोकफलप्राप्तिहेतुत्वेन गर्भवासजन्मजराद्युपद्रवबृन्दस्य लोकान्तरे पौनःपुन्येन प्रवृत्तस्यावसादयितृत्वेन शैथिल्यापादनेन धात्वर्थयोगादग्निविद्याऽप्युपनिषदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति—"स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते" इत्यादि । ननु चोपनिषच्छब्देनाध्येतारो ग्रन्थमप्यभिलपन्ति । उपनिषदमधीमहेऽध्यापयाम इति च । एवं नैष दोषोऽविद्यादिसंसारहेतुविशरणादेः सदिधात्वर्थस्य ग्रन्थमात्रेऽसंभवाद्विद्यायां च संभवात् । ग्रन्थस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दत्वोपपत्तेः । आयुर्वै घृतमित्यादिवत् । तस्माद्विद्यायां मुख्यया वृत्त्योपनिषच्छब्दो वर्तते ग्रन्थे तु भक्त्येति । एवमुपनिषन्निर्वचनेनैव विशिष्टोऽधिकारी विद्याया उक्तः । विषयश्च विशिष्ट उक्तो विद्यायाः परं ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतम् । प्रयोजनं चास्या उपनिषद आत्यन्तिकी संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिलक्षणा । संबन्धश्चैवंभूतप्रयोजनेनोक्तः । अतो यथोक्ताधिकारिविषयप्रयोजनसंबन्धाया विद्यायाः करतलन्यस्तामलकवत्प्रकाशकत्वेन विशिष्टाधिकारिविषयप्रयोजनसंबन्धा एता वल्ल्यो भवन्तीति ।

आ० टी०—गत्यर्थमादायाऽऽह—पूर्वोक्तेति । अग्निविद्यायामप्यवसादनमाद्यायोपनिषच्छब्दस्य वृत्तिमाह—लोकादिरिति । भूरादिलोकानामादिः प्रथमजो ब्रह्मणो जातो ब्रह्मजः स एव जानातीति ज्ञः । ग्रन्थे तु भक्त्येत्युपचारेणोपनिषच्छब्दप्रयोग इत्यर्थः ।

१ ङ. °नूप° । २ ख. °लपन्ति । ३ ज. च. °हेऽध्यापयामह इ° । ४ ज. च. नैव । ५ क. ज. °णादेर्धात्व° । ग. घ. च. °णात्सदेर्धात्व° । ६ क. ख. ज. °तु भाक्त्ये° । ग. ङ. झ. ञ. ट. तु भाक्त इति । ७ ङ. झ. ञ. ट. °षच्छब्दनिर्व° । ८ क. ख. ज. °या उक्तः । ९ ङ. झ. ञ. ट. °संबन्धप्रयोजनायाः ।

उपनिषच्छब्दनिर्वचनेन सिद्धमर्थमाह—एवमित्यादिना। आत्यन्तिकी निदाननिवृत्त्या अर्थ इति। निदानं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां न्यायेभ्यः संसारस्याऽऽत्मैकत्वाविद्या। सा च न कर्मणा विनिवर्ततेऽतो विद्यायाः प्रयोजनेन साध्यसाधनलक्षणः संबन्ध इत्यर्थः।

गो० टी०—सदेर्गत्यर्थमादायाऽऽह—पूर्वोक्तेति। कर्तृत्वाद्यनर्थमूलाविद्यां निहत्य पूर्वोक्तविशेषणान्साधनचतुष्टयसंपन्नान्सादयति परब्रह्म गमयतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मगमयितृत्वयोगेन योगात्संबन्धाद्ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्देनोच्यत इत्यर्थः। उक्तेऽर्थे व्याख्येयश्रुतिवाक्यं प्रमाणयति—तथा चेति। विद्यया ब्रह्म प्राप्तो विगतं रजो यस्मात्स विरजोऽज्ञानशून्योऽभूत्। अत एव कार्यनिवृत्तिरित्याह—विमृत्युरिति। मृत्योर्मरणोपलक्षितसंसाराद्विगत इत्यर्थः। ननु व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यविद्योपनिषच्छब्देनोच्यत इत्ययुक्तम्। तथात्वेऽग्निविद्याप्रकाशनापत्तेरित्याशङ्क्य सदेरग्निविद्यायामवसादनविशरणार्थावादायोपनिषच्छब्दस्य वृत्तिमाह—लोकादिरिति। लोकानामादिः प्रथमजो ब्रह्मणो जातो ब्रह्मजः स एव ज्ञानातीति ज्ञस्तद्विषयाया अग्निविषयायाः। जरादीत्यादिपदेन मरणादिसंग्रहः। वृन्दस्य समूहस्यावसादयितृत्वेन धात्वर्थयोगादग्निविद्याऽप्युपनिषच्छब्देनोच्यत इत्यन्वयः। इतरक्रियातो वैषम्यमाह—लोकान्तर इति। उक्तेऽर्थे वाक्यशेषं प्रमाणयति—तथा चेति। स्वर्गलोका यजमाना अमृतत्वं देवत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। उपनिषच्छब्दस्य ग्रन्थेऽध्यापकाध्येतृप्रसिद्धिविरोधं शङ्कते—नन्विति। प्रथमचकार एवकारार्थः क्रियान्वयी। द्वितीयः प्रयोगद्वयसमुच्चयार्थः। उपपादितयोगार्थस्य विद्यायामेव संभवात्सैव तच्छब्देनोच्यत इति परिहरति—नैष दोष इति। प्रतिज्ञायां हेतुमाह—अविद्येति। अविद्याकामकर्मेत्येवमादिर्यः संसारस्तस्य कर्तृत्वादेर्हेतुस्तस्य विशरणादेरादिपदेन गत्यवसादयोर्ग्रहणं भवति। ननु ग्रन्थे प्रयोगः कथमित्यत आह—ग्रन्थस्यापीति। तादर्थ्येनेति सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य स तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यं तज्जनकत्वेनेति यावत्। स शब्द उपनिषदिति यस्य स तच्छब्दस्तस्य भावस्तच्छब्दत्वं तस्योपपत्तेः संभवादित्यर्थः। तज्जनके तच्छब्दप्रयोगे दृष्टान्तमाह—आयुरिति। आयुष्प्रदे घृत आयुष्पदवदित्यर्थः। उपसंहरति—तस्मादिति। ग्रन्थे तु भक्त्येति लक्षणयोपनिषच्छब्दप्रयोग इत्यर्थः। उपनिषच्छब्देन सिद्धमर्थमाह—एवमित्यादिना। उपनिषन्निर्वचनमुपनिषच्छब्दस्य योगार्थकथनं तेन विशरणावसादनार्थानुगमेन विद्यायां विवेकादिविशेषणविशिष्टोऽधिकार्युक्तो गत्यर्थानुगमेन मुमुक्षुशब्दितत्वंपदलक्ष्यप्रत्यगात्मभूतं परं ब्रह्म विद्याया विशिष्टोऽसाधारणो विषय उक्तोऽस्या विद्यायाः प्रयोजनं चाविद्यानिवृत्तिद्वारा संसारनिवृत्तिरात्यन्तिक्यारोपिताभावस्याधिष्ठानात्मकत्वेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणा निवृत्तिः। अथवा ब्रह्मप्राप्तेस्तद्रूपनिरतिशयानन्दप्राप्तिलक्षणा ज्ञापिकेत्यर्थः। संबन्धमाह—संबन्धश्चेति।

एवंभूतप्रयोजनेन संसारनिवृत्त्यादिप्रयोजनेन । संबन्ध उक्तो ज्ञानादीनामिति शेषः । अयं भावो न हि सर्वो लोकः कामादिपरतन्त्रस्तद्वदनेकजन्मार्जितसुकृतपरिपाकाच्छुद्धसत्त्वस्याधिकारिणः कस्यचित्संभवाद्बन्धस्य च मिथ्यात्वेनाविद्याकल्पितत्वात्कर्मभिर्निवृत्त्ययोगादन्वयव्यतिरेकाभ्यां शुक्तितत्त्वज्ञानेनेव रजतभ्रान्तेर्न्यायेन शास्त्रेण च ज्ञानेनैव बन्धनिवृत्तेरत एवाकर्तृब्रह्मात्मैक्यविषयस्यापि संभवः । एवं ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तेर्जन्यजनकभावः संबन्ध इत्यप्यूहनीयमित्यधिकारिविषयप्रयोजनसंबन्धत्वेन विद्यायास्तज्जनकवल्लीनामपि तैः संबन्धादधिकार्यादिमत्त्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह — अत इति । प्रकाशकत्वेन जनकत्वेन । विशिष्टेति । विशिष्टान्यधिकारिविषयप्रयोजनानि तैः संबद्धा एता व्याख्येयत्वेन बुद्धिस्थाः । तासां व्याख्येयत्वमुपसंहरति—इत्यत इति ।

अतस्ता यथाप्रतिभानं व्याचक्ष्महे—

ॐ उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

तत्राऽऽख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । उशन्कामयमानो ह वा इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ वाजमन्नं तद्दानादिनिमित्तं श्रवो यशो यस्य स वाजश्रवा रूढितो वा तस्यापत्यं वाजश्रवसः किल विश्वजिता सर्वमेधेनेजे तत्फलं कामयमानः । स तस्मिन्क्रतौ सर्ववेदसं सर्वस्वं धनं ददौ दत्तवान् । तस्य यजमानस्य ह नचिकेता नाम पुत्रः किलाऽऽस बभूव ॥ १ ॥

अ० टी०—वश कान्तावित्यस्य शत्रन्तं रूपमुशन्निति । श्रवः कीर्तिः । सर्वमेधेन सर्वस्वदक्षिणेनेजे यजनं कृतवानित्यर्थः । सदसि यज्ञसभायां येऽन्ये मिलिता ब्राह्मणास्तेभ्यश्च ॥ १ ॥

गो० टी०—औद्धत्यं परिहरति—यथेति । यथाप्रतिभानं यथाज्ञानं व्याचक्ष्महे व्याख्यानं कुर्महे । नन्वेन्यच्छ्रेय इत्यारभ्यैवोपनिषद्व्याख्यानार्हा विद्याजनकत्वात्प्रथमाया आऽऽख्यायिकारूपत्वेन विद्याजनकत्वादित्यत आह—आख्यायिकेति । विद्यायां प्रवृत्तिहेतुस्तुत्युपयोगित्वेन तदधिकारहेत्वग्निविद्याप्रतिपादकत्वेनाऽऽद्याया अपि व्याख्येयत्वमिति भावः । वश कान्तौ कान्तिरिच्छा । वशधातोः शतृप्रत्यय उशन्निति रूपं, वृत्तार्थो भूतार्थः । यशः कीर्तिः । रूढितो वा वाजश्रवा इत्यनुवर्तते सर्वमेधेन सर्वस्वदक्षिणाकेनेजे यजनं कृतवानित्यर्थः । तत्फलं विश्वजितः फलम् । अर्थान्तरप्रसिद्ध्यवद्योती द्वितीयो निपातः ॥ १ ॥

---

१ क. ख. ग. ट. ह वं वृ°। २ क. ङ. °वो यस्य । ३ क. ख. ञ. स चैत° । ४ ख. स च तं° । ५ क. ग. °र्वस्वध° ।

तꣳ ह कुमारꣳ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥

तं ह नचिकेतसं कुमारं प्रथमवयसं सन्तमप्राप्तप्रजननशक्तिं बालमेव श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिः पितुर्हितकाममयुक्ताऽऽविवेश प्रविष्टवती। कस्मिन्काल इत्याह—ऋत्विग्भ्यः सदस्येभ्यश्च दक्षिणासु नीयमानासु विभागेनोपनीयमानासु दक्षिणार्थासु गोषु स आविष्टश्रद्धो नचिकेता अमन्यत ॥ २ ॥

आ०टी०—॥ २ ॥

गो०टी०—अप्राप्तप्रजननशक्तिमप्राप्ता प्रजनने प्रजोत्पादन शक्तिर्येन स तं श्रद्धाऽऽविवेशेत्यन्वयः। ननु गुर्वधीनः स्वार्थे न व्यापारयेदिति न्यायात्कथं स्वेष्टानुकूला श्रद्धेत्यत आह—पितुरिति। काम्यत इति कामो हितश्चासौ कामश्च हितकामः स्वर्गादिरिति यावत्। तेन प्रयुक्ता जनिता जनकोद्देशज्ञानाधीनेत्यर्थः। प्रविष्टवतीति। स श्रद्धावाञ्जात इति भावः। दक्षिणास्वित्यादिवाक्यस्याकाङ्क्षापूर्वकमपेक्षितं पूरयन्व्याकरोति—कस्मिन्निति। सदस्येभ्यश्चेति। ऋत्विग्भ्योऽन्ये सदसि यज्ञसभायां ये मिलितास्तेभ्यश्च विभागेनेत्येतस्यैतावदित्युपनीयमानासु दीयमानासु दक्षिणास्विति व्याचष्ट—दक्षिणार्थास्विति। विशेष्यं पूरयति—गोष्विति। ऋत्विगादिभ्यो गोषु दीयमानासु तं श्रद्धाऽऽविवेशेत्यन्वयः ॥ २ ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः। अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

कथमित्युच्यते—पीतोदका इत्यादिना। दक्षिणार्था गावो विशेष्यन्ते। पीतमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः। जग्धं भक्षितं तृणं याभिस्ता जग्धतृणाः। दुग्धो दोहः क्षीराख्यो यासां ता दुग्धदोहाः। निरिन्द्रिया अप्रजननसमर्था जीर्णा निष्फला गाव इत्यर्थः। यास्ता एवंभूता गा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत्प्रयच्छन्ननन्दा अनानन्दा असुखा नामेत्येतद्ये ते लोकास्तान्स यजमानो गच्छति ॥ ३ ॥

१ क. ख. °स्तिकी बु। २ झ. ञ. °न्यताऽऽलोचितवान ॥ २ ॥ ट. °न्यताऽऽलोचितवान् ॥ २ ॥ ३ ख. ज. °र्थः। यतस्ता। ४ झ. ञ. ट. °ता ऋ°। ५ ग. च. °नामान इत्ये°। ६ क. ख. ज. °ति ता ददत् ॥ ३ ॥

आ०टी०—पीतमुदकं प्रागेव नोत्तरकाले पानशक्तिरप्यस्तीत्यर्थः । यथावसरं गुरोरिष्टं ज्ञात्वा शुश्रूषणे प्रवृत्तिर्मुख्या। आज्ञावशेन मध्यमा । तदपरिपालनेनाधमा । मया दत्तेन यत्कर्तव्यमद्य यमस्य करिष्यति तत्किं कर्तव्यमासीन्नाऽऽसीदेव विधानाभावात् । कथं तद्युक्तवानित्यत आह—नूनमिति ॥ ३ ॥

गो०टी०—मननप्रकारं प्रश्नपूर्वकमवतारयति—कथमित्यादिना । विशेष्यन्ते पीतोदकत्वादिविशेषेण संयुज्यन्ते । पीतमुदकं प्रागेव नोत्तरकालं पानशक्तिरप्यस्तीत्यर्थः । एवं दानोत्तरकाले तृणभक्षणे दोहने च न शक्तिरित्यर्थो द्रष्टव्यः । अप्रजननसमर्थाः प्रजनने वत्सप्रसवे सामर्थ्यशून्याः । निष्फला इति । शकृदपि द्रवीभूतेति निष्फला इत्युच्यन्ते । य‍ः प्रयच्छन्स गच्छतीत्यन्वयः । कानित्यपेक्षायामाह—त इति । तच्छब्दः प्रसिद्धार्थक इत्याह—य इति । प्रसिद्धा लोका इत्यर्थः । कीदृग्विधा इत्यपेक्षायामाह—अनन्दा इति । न नन्दा आनन्दयन्तीति नन्दाः सुखजनकास्ते न भवन्तीत्यनन्दास्तदाह । अनन्दा असुखनामान इत्येतदिति ॥ ३ ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयं तꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

तदेवं क्रत्वसंपत्तिनिमित्तं पितुरनिष्टं फलं मया पुत्रेण सता निवारणीयमात्मप्रदानेनापि क्रतुसंपत्तिं कृत्वेत्येवं मत्वा पितरमुपगम्य स होवाच पितरं हे तत तात कस्मै ऋत्विग्विशेषाय दक्षिणार्थं मां दास्यसि प्रयच्छसीत्येतत् । एवमुक्तेन पित्रोपेक्ष्यमाणोऽपि द्वितीयं तृतीयमप्युवाच कस्मै मां दास्यसि कस्मै मां दास्यसीति । नायं कुमारस्वभाव इति क्रुद्धः सन्पिता तं ह पुत्रं किलोवाच मृत्यवे वैवस्वताय त्वा त्वां ददामीति ॥ ४ ॥

आ०टी०—॥ ४ ॥

गो०टी०—मननप्रकारमुपसंहरन्नुत्तरवाक्यमुपसंहरति—तदेवमित्यादिना । एवं पूर्वोक्तगोदक्षिणया क्रतोरसंपत्तिरसाङ्गता निमित्तं यस्य फलस्य तथा । पुत्रेण सता पुंनाम्नो नरकात्त्रायत इति व्युत्पत्तेः सत्पुत्रेणेति यावत् । अपिशब्दो द्रव्यान्तरस्वातन्त्र्याभावयोः सूचकः । आत्मप्रदानेनापि क्रतुसंपत्तिं कृत्वा पुत्रेण सता मया पितुरनिष्टं फलं निवारणीयमित्यन्वयः । दीर्घाभावश्छान्दस इत्याह—तातेति । दास्यसीति स नचिकेताः

१ क. म. ट. °निष्फ°। २ क. ख. ज. °स्यसीति प्र° । ३ क. ख. घ. ज. °क्तेनापि ।

पितरमुवाचेत्यन्वयः । एवं पूर्वोक्तवचनोक्तेन प्रेरितेन द्वितीयं द्वितीयवारं तृतीयं तृतीयवारं पुनःपुनरप्युवाचेत्यर्थः । किमित्यत आह—कस्मा इति । अपेक्षितं दर्शयन्नुत्तरमवतारयति—नायमिति ॥ ४ ॥

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः । किंस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

स एवमुक्तः पुत्र एकान्ते परिदेवयांचकार । कथमित्युच्यते—बहूनां शिष्याणां पुत्राणां वैमि गच्छामि प्रथमः मुख्यया शिष्यादिवृत्त्येत्यर्थः । मध्यमानां च बहूनां मध्यमो मध्यमयैव वृत्त्यैमि । नाधमया कदाचिदपि । तमेवं विशिष्टगुणमपि पुत्रं मां मृत्यवे त्वा ददामीत्युक्तवान्पिता । स किंस्विद्यमस्य कर्तव्यं प्रयोजनं मया प्रत्तेन करिष्यति यत्कर्तव्यमद्य । नूनं प्रयोजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशादुक्तवान्पिता । तथाऽपि तत्पितुर्वचो मृषा मा भूदित्येवं मत्वा परिदेवनापूर्वकमाह पितरं शोकाविष्टं किं मयोक्तमिति ॥ ५ ॥

आ० टी०—॥ ५ ॥

गो० टी०—एवमुक्त इति । पित्रेति शेषः । परिदेवयांचकार दीर्घचिन्तां कृतवानित्यर्थः । चिन्ताप्रकारं प्रश्नपूर्वकमवतारयति—कथमित्यादिना । बहूनां मुख्यवृत्तिमतामिति शेषः । मुख्यया यथावसरं ज्ञात्वा शुश्रूषणे प्रवृत्तिरूपयेत्यर्थः । शिष्यादीत्यादिपदेन पुत्रभार्यादयो गृह्यन्ते । मध्यमवृत्तिभाजां शिष्यादीनां मध्यमानाम् । चकारो वृत्तिद्वयं कालभेदेन नचिकेतसि विद्यत इति द्योतनार्थः । मध्यमयैवेति । आज्ञादिवशेन शुश्रूषणे प्रवृत्तिरूपयेत्यर्थः । नाधमया पित्रादिना कोपितः सञ्शुश्रूषणेऽप्रवृत्तिरूपया । पित्रादिना कोपितः कदाचिदप्यधमया नैमीति संबन्धः । एवं विशिष्टगुणं हीनवृत्तिरहितम् । मुख्यमध्यमवृत्तिभाजो गुणवतः पुत्रस्य मृत्यवे दानमनुचितमित्याह—अपि पुत्रमिति । मया प्रत्तेन दत्तेन द्वारा यत्कर्तव्यमद्य यमस्य करिष्यति तत्प्रयोजनं किं कर्तव्यमासीन्नाऽऽसीदेव विधानाभावात् । कथं तर्ह्युक्तवानत आह—नूनमिति । नूनं निश्चयः । अपेक्षितं पूरयन्नुत्तरमवतारयति—तथाऽपीति । तद्वचः पितुर्मृषा मा भूदित्येवं परिदेवनापूर्वकं किं मयोक्तमिति शोकाविष्टं पितरमाहेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

---

१ ज. °च्यतीति । २ भ. °णां वा शिष्यादीनां मैं° । ३ ग. च. °नां वा व° । ४ क. ख. ग. घ. ज. ङ. °वे द° । ५ ग. ञ. °या दत्ते° । ६ कं. °न किं क° । ७ ञ. म. ढ °द्वयसमुच्चये को° । ८ ट. °तः क° । ९ ठ. °भाजां मु° ।

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे । सस्य-
मिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥

अनुपश्याऽऽलोचय निभालयानुक्रमेण यथा येन प्रकारेण वृत्ताः पूर्वेऽतिक्रान्ताः पितृपितामहादयस्तव । तान्दृष्ट्वा च तेषां वृत्तमास्थातुमर्हसि[१] वर्तमानाश्चापरे[२] साधवो यथा वर्तन्ते[३] तांश्च प्रतिपश्याऽऽलोचय तथा । न च तेषु मृषा करणं[४] वृत्तं वर्तमानं वाऽस्ति । तद्विपरीतमसतां च वृत्तं मृषा करणम् । न च मृषा कृत्वा कश्चिदजरामरो[५] भवति । यतः सस्यमिव मर्त्यो मनुष्यः पच्यते जीर्णो म्रियते । मृत्वा च[६] सस्यमिवाऽऽजायत आविर्भवति पुनरेवमनित्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन । पालयाऽऽत्मनः सत्यम् । प्रेषय मां यमायेत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

आ० टी०—॥ ६ ॥

गो० टी०—निभालयेति । दीर्घालोचनं कुर्वित्यर्थः । उपसर्गं व्याचष्टे—अन्विति । क्रमेण । पितृपितामहाः क्रमेण वृत्ताः स्वधर्मे सत्यवचनादौ स्थिताः । तव पितृपितामहाद्यो येन प्रकारेण वृत्तास्तं प्रकारमालोचयेत्यन्वयः । तद्वृत्तालोचनेन मम किं स्यादित्यत आह—तानिति । वृत्तं सत्यवचनाद्यास्थातुं प्राप्तुमर्हसि योग्यो भवसीत्यर्थः । आलोचयेत्यनन्तरं तांश्च दृष्ट्वा तेषामपि वृत्तं प्राप्तुमर्हसीत्यनुषङ्गः । न च तद्वृत्तमसत्यवचनादिसहितमित्याह—न चेति । वृत्त भूतम् । ननु भूताभावेऽपि वर्तमानं भावि वा स्यादित्यत आह—वर्तमानमिति । वाशब्दोऽनुक्तभविष्यद्वृत्तसंग्रहार्थः । प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात्तेष्वसद्वृत्तं नेति भावः । ननु मृषाकरणं चेद्देवत्वादिप्राप्तिहेतुस्तर्हि तत्त्यागोऽनुचित इत्याशङ्क्य तदेव नेत्याह—न चेति । तत्र हेतुत्वेन वाक्यमवतारयति—यत इति । सस्यमिवेति । यथा सस्यं फलितं रसवियुक्तं नश्यत्येवं मनुष्योऽपि जीर्णो वृद्धावस्थां प्राप्य म्रियते देहं त्यजतीत्यर्थः । न केवलं जरामरणमात्रेण किं तु जनिमानपीत्याह—मृत्वा चेति । अवस्थाद्वयसमुच्चयार्थश्चकारः । सस्यमिवेति । प्रावृट्काले वर्षधारासिक्तं सस्यं यथा प्रादुर्भवति तथा संचितकर्मोद्भवे मनुष्योऽपि देहान्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः । पुनराविर्भवति म्रियते च यतोऽतो न कश्चिन्मृषा कृत्वाऽजरोऽमरो भवतीत्यन्वयः । प्रतिपदं व्याख्याय तात्पर्यार्थमाह—एवमिति । किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । यमाय प्रेषय तदन्वात्मनः सत्यं पालयेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

१ ङ. भं. ठ. °र्हसीति व° । २ ग. छ. ञ. झ. ञ. ट तेषां । ३ ज. °न्ते भविष्यद्वाऽस्ति । ४ ग. घ. च. °रणं वा । न । ५ ङ. झ. ञ. ट. °जरोऽम° । ६ झ. ञ. ट. च तत एव स° । ७ ञ. ट. °जराम° ।

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैताꣳ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

स एवमुक्तः पिताऽऽत्मनः सत्यतायै प्रेषयामास । स च यमभवनं गत्वा तिस्रो रात्रीरुवास यमे प्रोषिते । प्रोष्याऽऽगतं यमममात्या भार्या वा ऊचुर्बोधयन्तो वैश्वानरोऽग्निरेव साक्षात्प्रविशत्यतिथिः सन्ब्राह्मणो गृहान्दहन्निव तस्य दाहं शमयन्त इवाग्नेरेतां पाद्यासनादिदानलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति सन्तोऽतिथेर्यतोऽतो हराऽऽहर हे वैवस्वतोदकं नचिकेतसे पाद्यार्थम् । यतश्चाकरणे प्रत्यवायः श्रूयते ॥ ७ ॥

आ० टी०—श्रुत्यनुक्तपूर्वभाषणादिकमपि कथायामपेक्षितं पूरयति—स एवमुक्तः पितेति ॥ ७ ॥

गो० टी०—श्रुत्यनुक्तपूर्वभाषणादिकं कथायामपेक्षितमिति पूरयति—स एवमुक्त इति । सत्यतायै वचःसत्यत्वाय । प्रोषिते ब्रह्मभवनं गते । स नचिकेता यमभवनं गत्वा तिस्रो रात्रीरुवासेत्यन्वयः । प्रोष्य ब्रह्मभवनं गत्वा तस्मादागतं यमं बोधयन्त ऊचुरित्यन्वयः । अतिथिः सन्ब्राह्मणः साक्षादग्निरिव दहन्निव गृहान्प्रविशति । तस्याग्नेर्दाहं शमयन्त इव सन्तोऽतिथेः शान्तिं कुर्वन्ति यत इत्यन्वयः । किमर्थमित्यपेक्षायामाह—नचिकेतस इति । नन्वतिथेः पूजा किमिष्टप्राप्तयेऽथानिष्टनिवृत्तये नोभयं मानाभावादित्याशङ्क्य यस्याग्निहोत्रमित्यादिश्रुतेरकरणे प्रत्यवायान्नित्यकर्मवत्करणेऽभ्युदय इति मत्वाऽऽह—यत इति । चकारः शिष्टाचारावगताभ्युदयहेतुत्वे समुच्चयार्थः ॥ ७ ॥

आशाप्रतीक्षे संगतꣳ सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूꣳश्च सर्वान् । एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

आशाप्रतीक्षे अनिर्ज्ञातप्राप्येष्टार्थप्रार्थनाऽऽशा निर्ज्ञातप्राप्यार्थप्रतीक्षणं प्रतीक्षा ते आशाप्रतीक्षे । संगतं तत्संयोगजं फलं सूनृतां च सूनृता हि प्रिया वाक्तन्निमित्तं च । इष्टापूर्ते इष्टं यागजं पूर्तमारामादिक्रियाजं फलम् । पुत्रपशूꣳश्च पुत्रांश्च पशूंश्च सर्वानेतत्सर्वं यथोक्तं वृङ्क्ते आवर्जयति विनाशयतीत्येतत् । पुरुषस्याल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञस्य । यस्या-

१ घ. °गतममा° । २ ठ. °मिरेव । ३ क. च. ञ. °प्राप्तीष्टा° । ग. प्राप्तुमिष्टा° । ४ क. ग. घ. ङ. च. °प्राप्त्यर्थं° । ५ ग. ङ. च. °गयो° । ६ ग. घ. ङ. ड. म. ट. °ता प्रि° । ७ ड. भ. ट. यागप्रदेजं ।

नश्नन्नभुञ्जानो ब्राह्मणो गृहे वसति । तस्मादनुपेक्षणीयः सर्वास्ववस्था-स्वप्यतिथिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

आ० टी०—॥ ८ ॥

गो० टी०—श्रवणमेव व्याकरोति—आशेत्यादिना । अनिर्ज्ञातोऽत्यन्तमज्ञातः प्राप्यः प्राप्तुं योग्यः कनकाचलादिस्तस्य प्रार्थना मम भूयादितीच्छा । नितरां प्रत्यक्षादिना ज्ञातः प्राप्योऽर्थो राज्यादिर्यस्याः सा प्रतीक्षेत्यर्थः । योगो देवताध्यानं तज्जं संगतमित्यर्थः । तन्निमित्तमिति । सा प्रियवाङ्निमित्तं यस्य तत्तन्निमित्तं फलमित्यनुवर्तते । यागजं स्वर्गाद्यारामादिक्रियाजं पितृलोकादि । कीदृग्विधस्येत्यल्पमेधस इति । को नाशयतीत्यपेक्षायामाह—यस्येत्यादिना । यस्य गृहेऽभुञ्जानो ब्राह्मणो वसतीत्यन्वयः । तात्पर्यार्थमाह—तस्मादिति । यस्मादनश्नन्नतिथिः सर्वं नाशयतीति प्रत्यवायः श्रूयते तस्माच्च वृद्धाः पाद्यादिभिरतिथिं पूजयन्ति तस्मादित्यर्थः । सर्वावस्थास्विति । कष्टाखापत्स्वापदीत्यर्थः । अपिशब्दात्स्वस्थावस्थायां किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नति-
थिर्नमस्यः । नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु
तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥

एवमुक्तो मृत्युरुवाच नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरःसरम् । तिस्रो रात्रीर्यद्यस्मादवात्सीरुषितवानसि गृहे मे ममानश्नन्हे ब्रह्मन्नतिथिः सन्नमस्यो नमस्कारार्हश्च तस्मान्नमस्ते तुभ्यमस्तु भवतु । हे ब्रह्मन्स्वस्ति भद्रं मेऽस्तु तस्माद्भवतोऽनशनेन मद्गृहवासनिमित्ताद्दोषात्तत्प्राप्त्युपशमेन । यद्यपि भवदनुग्रहेण सर्वं मम स्वस्ति स्यात्तथाऽपि त्वदधिकसंप्रसादनार्थमनशनेनोपोषितामेकैकां रात्रिं प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्वाभिप्रेतार्थविशेषान्प्रार्थयस्व मत्तः ॥ ९ ॥

आ० टी०—॥ ९ ॥

गो० टी०—एवमुक्तो भार्याभिरमात्यैश्चेति शेषः । पूजापुरःसरं नचिकेतसमुपसंगम्य समीपं गत्वा मृत्युरुवाचेत्यन्वयः । वचनप्रकारमेव प्रतीकमादाय व्याचष्टे—तिस्र इति । यस्माद्गृहेऽनशनपूर्वकमुषितवान्नमस्कारयोग्यश्च तस्मादित्यर्थः । तस्मादित्युक्तवाक्यादिप्रोक्तादोषादुपशमनं प्रार्थ्यते—स्वस्तीति । अनशनेनानशनपूर्वकम् । तत्प्राप्त्युपशमेन दोषप्राप्तेरुपशमो निरासस्तेन द्वा(स्तद्द्वा)रा । नन्वातिथ्यनुग्रहेणैव सर्वं संपत्स्यते किं वरदा-

१ ग. च. °र्वास्वव° । २ ख. ज. °र्थे मे स्वं° । ३ क. ञ. ञ. ट. °कप्र° । ४ च. ञ. ञ. ५ ञ. °त्प्राप्त्यु° । ७ ञ. ट. °जं०

नेनेत्याशङ्क्य परिहरति—यद्यपीत्यादिना । प्रसादनं प्रार्थनम् । उषितां स्थिताम् । अभिप्रेता इच्छाविषयास्ताम् ॥ ९ ॥

शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो
माऽभि मृत्यो । त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत्प्रतीत
एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

नचिकेतास्त्वाह—यदि दित्सुर्वरान्शान्तसंकल्प उपशान्तः संकल्पो यस्य मां प्रति यमं प्राप्य किंनु करिष्यति मम पुत्र इति स शान्तसंकल्पः सुमनाः प्रसन्नमनाश्च यथा स्याद्वीतमन्युर्विगतरोषश्च गौतमो मम पिता माऽभि मां प्रति हे मृत्यो किंच त्वत्प्रसृष्टं त्वया विनिर्मुक्तं प्रेषितं गृहं प्रति मामभिवदेत्प्रतीतो लब्धस्मृतिः स एवायं पुत्रो ममाऽऽगत इत्येवं मृत्यभिजानन्नित्यर्थः । एतत्प्रयोजनं त्रयाणां वराणां प्रथममाद्यं वरं वृणे प्रार्थयेयं यत्पितुः परितोषणम् ॥ १० ॥

आ० टी०—प्रेतीभूतोऽयमागतो नावलोकनीय इति मत्वोपेक्षां यथा न करोति तथा प्रसादं कुर्वित्याह—किंच त्वत्प्रसृष्टमिति ॥ १० ॥

गो० टी०—दित्सुर्दातुमिच्छुः । यमं प्राप्य किंनु करिष्यति मत्पुत्र इति संकल्पः शान्तो मां प्रति यस्य स शान्तसंकल्प इत्यन्वयः । मृत्यो मां प्रति शान्तसंकल्पः सुमना वीतमन्युश्च यथा स्यान्मत्पिता गौतम एतत्प्रयोजनमित्यन्वयः । प्रेतीभूतो यमादागतोऽनवलोकनीय इति मत्वोपेक्षां यथा न करोति तथा प्रसादं कुर्वित्याह—किंच त्वत्प्रसृष्टमिति । माऽभि मां प्रति लब्धस्मृतिरित्येतद्व्याचष्टे—स एवेति । यत्पितुः परितोषणमेतत्त्वद्दत्तानां वराणामाद्यं वरं वृणे इत्यन्वयः ॥ १० ॥

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणि-
र्मत्प्रसृष्टः । सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्यु-
स्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

मृत्युरुवाच—यथा बुद्धिस्त्वयि पुरस्तात्पूर्वमासीत्स्नेहसमन्विता पितुस्तव भविता प्रीतिसमन्वितस्तव पिता तथैव प्रतीतः प्रतीतवान्सन्नौद्दालकिः । उद्दालक एवौद्दालकिः । अरुणस्यापत्यमारुणिर्द्व्यामुष्यायणो

१ ख. मामभि । २ ग. च. भ. °रान्भगवन्शा° । ३ ग. च. °न्युर्वीतक्रोधरो° । ४ घ. °न्युर्वीतरो° । ५ ग. घ. च. °मा माम्° । ५ ग. घ. च. पुत्रः समा° । ६ घ. °माद्यव° । ७ क. ज. झ. भ. ठ. °ये य° । ८ छ. °न्युस्त्वा द° । ९ ख. ज. ततो मृत्युरुवाच । ग. तन्मृत्युरुवाच । १० घ. च. °तः प्रति° ।

त्वां मत्प्रसृष्टो मयाऽनुज्ञातः सन्पितरं अपि रात्रीः सुखं प्रसन्नमनाः शयिता स्वप्ता विगतमन्युर्विगतमन्युश्च भविता स्यात्त्वां पुत्रं ददृशिवान्दृष्टवान्सं मृत्युमुखान्मृत्युगोचरात्प्रमुक्तं सन्तम् ॥ ११ ॥

आ० टी०—औद्दालकिरिति तद्धितः स्वार्थे व्याख्यातोऽपत्यार्थे व्याख्येय इत्याह—आमुष्यायणो वेति। अमुष्य प्रख्यातस्यापत्यमामुष्यायणः। द्वयोः पित्रोः पूर्वभाषादिना संबन्धी चासावामुष्यायणश्च। न जारज इत्यर्थः ॥ ११ ॥

गो० टी०—प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वृणुते नचिकेतसे वरप्रदानपरत्वेनोत्तरमवतारयति—मृत्युरिति। पूर्वं वैवस्वतगमनात्त्वत्पिता यथा स्नेहसमन्वित आसीत्तथैव प्रीतिमान्प्रतीतवान्प्रत्यभिजानन्भवितेत्यन्वयः। यथा बुद्धिस्त्वयि पुरस्तात्पूर्वमासीत्स्नेहसमन्विता भविता प्रीतिसमन्वितस्त्वत्पिता तथैव प्रतीतः। प्रतीतवान्सन्निति पाठे यथा पूर्वस्नेहसमन्विता बुद्धिस्त्वय्यासीत्तथैव बुद्धिः पितुर्भवितेत्येकोऽन्वयः। द्वितीयस्तु यथा पूर्वं प्रीतिसमन्वितस्त्वत्पिता तथैव प्रतीत्वान्सन्स एवायं पुत्र इतिप्रत्यभिज्ञावान्सं-स्त्वत्पिता प्रीतिसमन्वितो भवितेति। प्रतीत इत्यस्य प्रतीतिमानिति क्वचित्पाठः। औद्दालकिरिति। तद्धितं स्वार्थे व्याख्यायापत्यार्थे व्याचष्टे—आमुष्यायण इति। अमुष्य प्रख्यातस्यापत्यमामुष्यायणः। उत्पन्नः पुत्रोऽस्यामुभयोरिति भाषादिना द्वयोः संबन्धी आमुष्यायणो न जारज इत्यर्थः। अनुज्ञातोऽनुग्रहसंपन्नः। सुखमनायासं स्वप्ता स्वापकर्ता स्यात्प्रमुक्तं सन्तं त्वां दृष्टवान्वीतमन्युः स्यान्मया यमाय प्रेरितो मद्वचनमुल्लङ्घ्य समागत इतिबुद्धिरहितः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न
जरया बिभेति। उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

नचिकेता उवाच—स्वर्गे लोके रोगादिनिमित्तं भयं किंचन किंचिदपि नास्ति। न च तत्र त्वं मृत्यो सहसा प्रभवस्यतो जरया युक्त इह लोकवत्ततो न बिभेति कुतश्चित्तत्र। किंचोभे अशनायापिपासे तीर्त्वाऽतिक्रम्य शोकमतीत्य गच्छतीति शोकातिगः सन्मानसेन दुःखेन वर्जितो मोदते हृष्यति स्वर्गलोके दिव्ये ॥ १२ ॥

---

१ ग. ठ. च. °ता सुप्तो वी°। २ ग. घ. च. °न्युर्गत°। ३ ज. °ता स्म स्या°। ४ ग. ङ. झ. ञ. ट. °न्सम्मृत्यु°। ५ ङ. झ. ञ. ट. °क्षात्प्रमोच°। ६ ग. ङ. झ. ञ. ट. °क इव च त्वत्तो। ७ च. °ति कश्चि°। ८ ख. ग. झ. ञ. °न च व°।

आ० टी०—स्वर्गसाधनमग्निज्ञानं प्रष्टुं स्वर्गस्वरूपं तावदाह—स्वर्गे लोक इति ॥ १२॥

गो० टी०—पितुः सौमनस्ये दत्ते स्वर्गसाधनमग्निज्ञानं प्रष्टुं स्वर्गरूपं तावदाह—स्वर्गे लोक इति। आदिपदादाधिभौतिकाधिदैविकचौरादिसंग्रहः। ननु रोगादिनिमित्तभयाभावेऽपि यन्निमित्तं स्यादित्यत आह—न चेति। सहसा प्रभवसि झटिति प्रभवसीत्यर्थः। यत एवमतो जरादियुक्तः सन्निह लोक इव तत्र कश्चिदपि त्वत्तो न बिभेतीत्यन्वयः। उभे तीर्त्वेति वाक्यमन्वयमुखेन व्याचष्टे—किं चेत्यादिना। अतिक्रम्याप्राप्येत्यर्थः। शोकातिगः सञ्शोकमतिक्रान्तः सन्। शोकशब्दार्थमाह—मानसेनेति। चकाराद्बाह्यनिमित्तदुःखराहित्यमुच्यते। दुःखाभावे सुखस्य संभावितत्वादाह—मोदत इति ॥ १२॥

स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वꣳ
श्रद्दधानाय मह्यम्। स्वर्गलोका अमृतत्वं
भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३॥

एवंगुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनभूतमग्निं स त्वं मृत्युरध्येषि स्मरसि जानासीत्यर्थः। हे मृत्यो यतस्त्वं प्रब्रूहि कथय श्रद्दधानाय श्रद्धावते मह्यं स्वर्गार्थिने। येनाग्निना चितेन स्वर्गलोकाः स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोका यजमाना अमृतत्वममरणतां देवत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति तदेतदग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृणे ॥ १३॥

आ० टी०—इयं च वक्ष्यमाणा मृत्योः प्रतिज्ञाऽवगन्तव्या। "स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत" इति श्रुतेरग्निवाय्वादित्यरूपेण समष्टिरूपो विराडेव व्यवस्थित इति तेन विराड्रूपेणाग्निर्जगतः प्रतिष्ठेत्युच्यते ॥ १३॥

गो० टी०—एवंगुणविशिष्टस्येति। भयमरणाशनायापिपासाशोकरहितत्वगुणेन विशिष्टस्येत्यर्थः। अवबोधहेतुमाह—हे मृत्यो इति। देवतात्वाज्ज्ञानमस्तीति भावः। ज्ञानफलं किमित्यपेक्षायामाह—यत इति। अत इत्यध्याहारः। अग्निज्ञानं श्रद्धारहिताय तत्फलेच्छाविरहिणे च न वाच्यमित्यत आह—श्रद्दधानायेति। श्रद्धया स्वर्गार्थित्वमुपलक्ष्यत इत्याह—स्वर्गार्थिन इति। देवत्वप्राप्तौ हेतुमाह—येनेति। चितेनोपासितेनेत्यर्थः। यस्मादमृतत्वसाधनमग्निस्तस्मादेतस्याग्नेर्विज्ञानं वृणे प्रार्थये ॥ १३॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्। अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां

१ क. ङ. झ. ञ. ट. तत्र। २ क. ख. ज. ग्निं स्वर्ग्यं स। ३ घ. मृत्यो अध्ये। ४ च. त्यो यम प्र। ५ ङ. झ. ञ. ट. तरतं प्र ६ क. ख. स्वर्गलो। ७ घ. अमरणत्वं दे।

विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

मृत्योः प्रतिज्ञेयम्। प्र ते तुभ्यं प्रब्रवीमि। यत्त्वया प्रार्थितं तदु मे मम वचसो निबोध बुध्यस्वैकाग्रमनाः सन्स्वर्ग्यं स्वर्गाय हितं स्वर्गसाधनमग्निं हे नचिकेतः प्रजानन्विज्ञातवानहं सन्नित्यर्थः। प्रब्रवीमि तन्निबोधेति च शिष्यबुद्धिसमाधानार्थं वचनम्। अधुनाऽग्निं स्तौति—अनन्तलोकाप्तिं स्वर्गलोकफलप्राप्तिसाधनमित्येतत्। अथो अपि प्रतिष्ठामाश्रयं जगतो विराड्रूपेण तमेतमग्निं मयोच्यमानं विद्धि जानीहि त्वं निहितं स्थितं गुहायां विदुषां बुद्धौ निविष्टमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आ० टी०—॥ १४ ॥

गो० टी०—प्रब्रवीमीत्यन्वयः। उ यदित्यर्थे। यत्त्वया प्रार्थितं तत्प्रब्रवीमि मे वचसो निबोधेत्यन्वयः। अस्मच्छब्दस्य वचने लक्षणेत्याह—वचस इति। वाक्यादेकाग्रमनाः सावधानचित्तः सन्। हितार्थे यत्प्रत्यय इत्याह—स्वर्गायेति। प्रतिज्ञायाः संबोधनस्य च किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—प्र त इति। समाधानं विषयान्तरव्यावृत्तिपूर्वकं चित्तस्यैकविषयत्वापादनं तदर्थमित्यर्थः। प्ररोचनायाः प्रवृत्तिहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—अधुनेति। स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुतेति श्रुतेरग्निवाय्वादित्यरूपेण समष्टिरूपो विराडेव व्यवस्थित इति तेन विराड्रूपेणाग्निर्जगतः प्रतिष्ठेत्युच्यते ॥ १४ ॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा। स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाऽऽह तुष्टः ॥ १५ ॥

इदं श्रुतेर्वचनम्। लोकादिं लोकानामादिं प्रथमशरीरित्वादग्निं तं, प्रकृतं नचिकेतसा प्रार्थितमुवाचोक्तवान्मृत्युस्तस्मै नचिकेतसे। किंच या इष्टकाश्चेतव्याः स्वरूपेण। यावतीर्वा संख्यया। यथा वा चीयतेऽग्निर्येन प्रकारेण सर्वमेतदुक्तवानित्यर्थः। स चापि नचिकेतास्तन्मृत्युनोक्तं यथावत्प्रत्ययेनावदत्प्रत्युच्चारितवान्। अथ तस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः सन्मृत्युः पुनरेवाऽऽह वरत्रयव्यतिरेकेणान्यं वरं दित्सुः ॥ १५ ॥

१ घ. °मू। ते। २ अ. °बीमीति। य°। ३ घ. °मिं। तत्त्वत्प्रार्थि। ४ क. °थः। ते,प्र°। ५ ञ. प्र तेति प्रब्र°। ६ ग. घ. म. °न्तस्वर्गलो°। ७ ङ. ञ. म. ट. °राड्रूप°। ८ ग. घ. °द्विविजा°। ९ छ. ज. °नराह। १० ग. ङ. म. ट. °रीरत्वा°। ११ ञ. म. ट. °यन्तेऽग्नी ये°। १२ क. ख. ज. °स्तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य प्र°। १३ ङ. म. ट. °क्तं प्रत्यवदत्। अ°। १४ ङ. म. ट. अथास्य।

आ० टी०—सप्रपञ्चमग्निज्ञानं यथनप्रकरणाद्द्रष्टव्यमिति श्रुतिरस्मान्बोधयतीत्याह—इदं श्रुतेर्वचनमिति ॥ १९ ॥

गो० टी०—सप्रपञ्चमग्निज्ञानं च येन प्रकारेण द्रष्टव्यमिति श्रुतिरस्मान्बोधयतीत्याह—इदं श्रुतेर्वचनमिति ।

" स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत ॥"

इति स्मृतेर्विराजोऽग्नेरादित्वं प्रकृतत्वं व्याचष्टे—नचिकेतसेति । वक्ष्यमाणमपि श्रुतेर्वचनमित्याह—किंचेति । चेतव्या उपधातव्याः स्वरूपेणेति पूर्वेणान्वितम् । यथाशब्दार्थमाह—येनेति । तत्तदिष्टकाप्रकाशकतत्तन्मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः । तदग्निज्ञाने यमोक्तावधारणसामर्थ्यं नचिकेतस आह—यथावदिति । यथोक्तमग्निं यमं प्रति प्रत्युच्चारितवान्प्रत्यिप्रादितवानित्यर्थः । अथ नचिकेतसः प्रत्युक्त्यनन्तरमस्य नचिकेतसः प्रत्युच्चारणेन तुष्टो मृत्युर्वरत्रयव्यतिरेकेणान्यं वरं दित्सुर्दातुमिच्छुः पुनरेवाऽऽहोक्तवानिति योजना ॥ १९ ॥

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य
ददामि भूयः । तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

कथं तं नचिकेतसमब्रवीत्प्रीयमाणः शिष्ययोग्यतां पश्यन्प्रीयमाणः प्रीतिमनुभवन्महात्माऽक्षुद्रबुद्धिर्वरं तव चतुर्थमिह प्रीतिनिमित्तमद्येदानीं ददामि भूयः पुनः प्रयच्छामि । तवैव नचिकेतसो नाम्नाऽभिधानेन प्रसिद्धो भविता मयोच्यमानोऽयमग्निः । किंच सृङ्कां शब्दवतीं रत्नमयीं मालामिमामनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्वी कुरु । यद्वा सृङ्कामकुत्सितां गतिं कर्ममयीं गृहाण । अन्यदपि कर्मविज्ञानमनेकफलहेतुत्वात्स्वी कुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

आ० टी०—॥ १६ ॥

गो० टी०—वदनमेव प्रश्नपूर्वकमाह—कथमित्यादिना । शिष्ययोग्यतां यथोक्तार्थग्रहणपूर्वकधारणाख्याम् । मदुक्तं ग्रहीष्यतीत्यतिलोभबुद्धिः क्षुद्रबुद्धिः सा न विद्यते यस्य सोऽक्षुद्रबुद्धिः । चतुर्थमिति । पितुः सौमनस्याग्निविद्यात्मविद्यापेक्षया चतुर्थमित्यर्थः । इहेति व्याचष्टे—प्रीतिनिमित्तमिति । प्रीतिर्निमित्तं प्रयोजकं यस्य तत् ।

१ क घ. ङ. च. 'मयेदा' । २ क. न. 'य. प्र' । ३ ग. ङ. ढ. 'व च न' । ४ क. चै. 'मिः । स्र' । ५ क. च. सृङ्कामाकु' । ६ ङ. सृङ्कां वा कु' ।

किं तत्प्रयोजकमित्यपेक्षायामाह—तवैवेति । प्रसिद्ध इति । नाचिकेत इति त्वन्नाम्ना प्रसिद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः । नैतावन्मात्रं वरमन्यदपीति नचिकेतसं प्रलोभयन्नाह—सृंकां चेति । शब्दवत्त्वे हेतुमाह—रत्नवतीमिति । रत्नमयीमिति पाठान्तरम् । योग्यतयेदंशब्दस्य संनिहितमालार्थकत्वमित्याह—मालामिति । अनेकरूपामनेकानि रूपाणि नीलादीनि यस्यां सा तामत एव विचित्रामित्यर्थः । सृजिधातोर्गत्यर्थमादायाऽऽह—यद्वेति । अकुत्सितां गतिमिति । अकुत्सिता गतिर्धूमादिनाऽर्चिरादिना च प्राप्यं फलं तामित्यर्थः । नन्वकृते कर्मणि लाभाभावात्कथं वरप्रदानेन कर्मफलप्राप्तिरित्याशङ्क्य तात्पर्यार्थमाह—अन्यदपीत्यादिना । कर्मविज्ञानं सृङ्काशब्दलक्ष्यं फलतोऽनेकरूपं शास्त्रसिद्धं स्वी कुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुनरपि कर्मस्तुतिमेवाऽऽह—

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति
जन्ममृत्यू । ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमाः शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन स त्रिणाचिकेतस्तद्विज्ञानस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवान्वा । त्रिभिर्मातृपित्राचार्यैरेत्य प्राप्य संधिं संधानं संबन्धं मात्राद्यनुशासनं यथावत्प्राप्येत्येतत् । तद्धि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते । यथा मातृमान्पितृमानित्यादेः । वेदस्मृतिशिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा । तेभ्यो हि विशुद्धिः प्रत्यक्षा त्रिकर्मकृदिज्याध्ययनदानानां कर्ता तरत्यतिक्रामति जन्ममृत्यू । किंच ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः । ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ । तं देवं द्योतनाज्ज्ञानादिगुणवन्तमीड्यं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतो निचाय्य दृष्ट्वा चाऽऽत्मभावेनेमां स्वबुद्धिप्रत्यक्षां शान्तिमुपरतिमत्यन्तमेत्यतिशयेनैति । वैराजं पदं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

आ० टी०—विशुद्धिरिति धर्माद्यवगतिः । दृष्ट्वा चाऽऽत्मभावेनेति । अयमर्थः—विंशत्यधिकानि सप्तशतानीष्टकानां संख्या संवत्सरस्याहोरात्राणि च तावत्संख्यकान्येव संख्यासामान्यात्तैरिष्टकास्थानीयैश्चितोऽग्निरहमित्यात्मभावेन ध्यात्वेति ॥ १७ ॥

१ ङ. ञ. ट. ठ. प्राप्यफलता० । २ ङ. ञ. ट. ०ज्ञानवान्वा. तदध्ययनवान्वा । ३ क. ख. ०नस्तदनु० । ४ क. ख. च. ज. ०मानि० । ५ ख. च. ०न्म च मृत्युं च जन्ममृ० । ६ ङ. ०त्वा गृहीत्वा शा० ।

गो० टी०—प्रीतिनिमित्ताधिकवरदानानन्तरमवशिष्टमग्निज्ञानस्य फलं वदिष्यन्पुनरपि तत्स्तुतिमाह—पुनरपीति । त्रिःकृत्वस्त्रिवारं नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन तद्विज्ञानवता स त्रिणाचिकेत इति । अर्थान्तरमभिप्रेत्याऽऽह—तद्विज्ञानवान्वेति । यथोपनयनपर्यन्तं मातृतो वेदाध्ययनपर्यन्तं पितृत आचार्यतः शिक्षां प्राप्येत्यर्थः । तदनुशासनमनपेक्ष्य कर्मविज्ञानमात्रात्त्रिकर्मकृत्स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्धीति । तदनुशासनम् । हिशब्दः स्मार्तप्रसिद्धिद्योतकः । प्रामाण्यकारणं धर्मज्ञानस्येति शेषः । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीदितिश्रुत्यन्तरान्मात्राद्यनुशासनं प्रामाण्यकारणमवगम्यत इति योजना । वेदाश्च स्मृतयश्च शिष्टाश्च, तैः प्रत्यक्षं चानुमानं चाऽऽगमश्च तैः संधिमेत्येत्यर्थः । विशुद्धिर्धर्माद्यवगतिः । इज्या ज्योतिष्टोमादियागोऽध्ययनं वेदस्य दानं बहिर्वेदि दीयमानम् । यथा त्रिकर्मकृत्तरति तथा त्रिणाचिकेत इति स्तुतिद्वारा फलं प्रदर्श्य फलान्तरमपि सविज्ञानमाह—किंचेति । हि यस्माद्धिरण्यगर्भाद्युत्पन्नस्तस्मादसौ सर्वज्ञ इत्यर्थः । द्योतनादिगुणवन्तमादित्यादिरूपत्वादिति शेषः । ईड्यं प्रतिमासमृषिभिर्देवगन्धर्वैश्च स्तूयत इति पुराणे प्रसिद्धम् । दृष्ट्वा चाऽऽत्मभावेनेति । अयमर्थः—विंशत्यधिकानि सप्तशतानीष्टकानां संख्या संवत्सरस्य च प्रातःसायंकालयोरनुष्ठीयमानान्यग्निहोत्राणि तावत्संख्याकान्येव तैरिष्टकास्थानीयैश्चितोऽग्निरहमित्यात्मभावेन ध्यात्वेति । स्वबुद्धिः स्वेन कर्तव्या बुद्धिरुपासना तया साक्षात्कृतां शान्ति विराजं फलम् । तात्पर्यार्थमाह—वैराजमिति । ज्ञानमुपासनं चयनं कर्म ॥ १७ ॥

इदानीमग्निविज्ञानचयनफलमुपसंहरति प्रकरणं च—

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाꣳश्चिनुते नाचिकेतम् । स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयं यथोक्तं या इष्टका यावतीर्वा यथा वेत्येतद्विदित्वाऽवगम्य यश्चैवमात्मरूपेणाग्निं विद्वांश्चिनुते निर्वर्तयति नाचिकेतमग्निं क्रतुं स मृत्युपाशानधर्माज्ञानरागद्वेषादिलक्षणान्पुरतोऽग्रतः पूर्वमेव शरीरपातादित्यर्थः । प्रणोद्यापहाय शोकातिगो मानसैर्दुःखैर्वर्जित इत्येतत् । मोदते स्वर्गलोके वैराजे विराडात्मस्वरूपप्रतिपत्त्या ॥ १८ ॥

आ० टी०—॥ १८ ॥

गो० टी०—चशब्द उपसंहरतीतिक्रियानुकर्षणार्थः । त्रयं किमित्यतो व्याचष्टे

१ ट. 'केतः स्वयं' । २ ख. ङ. 'श्रीर्णयाव' ।

यथोक्तमिति। इष्टकानां स्वरूपं संख्याप्रकारश्चेतत्पूर्वोक्तम्। चशब्दः कर्मसमुच्चयार्थः। एवशब्दार्थमाह—आत्मरूपेणेति। अग्निशब्देन तद्विषयकध्यानमुच्यत इत्याह—क्रतुमिति। संकल्पं ध्यानमिति यावत्। यो ध्यानं निर्वर्तयति यत्नेन करोति स इत्यन्वयः। पाशशब्दो बन्धकत्वगुणयोगादधर्मादीनभिधत्त इत्याह—अधर्मेत्यादिना। कस्मादित्यपेक्षायामाह—शरीरेति। रागादिरहितो भूत्वाऽपहाय वैराजे पद इति शेषः। किंभूयेत्यपेक्षायामपेक्षितं पूरयति—विराडिति॥ १८॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण। एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व॥ १९॥

एष ते तुभ्यमग्निर्वरो हे नचिकेतः स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनो यमग्निं वरमवृणीथाः प्रार्थितवानसि द्वितीयेन वरेण सोऽग्निर्वरो दत्त इत्युक्तोपसंहारः। किंचैतमग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यन्ति जनासो जना इत्येतदेष वरो दत्तो मया चतुर्थस्तुष्टेन। तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व। तस्मिन्नदत्त ऋणवानहमित्यभिप्रायः॥ १९॥

आ० टी०—॥ १९॥

गो० टी०—उक्तमुपसंहरति—एष इति। स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनमित्यर्थः। द्वितीयेन वरेण यमग्निं वृतवानस्येष तेऽग्निर्वरोऽग्निरुक्त इत्यन्वयः। पौनरुक्त्यं परिहरति—उक्त इति। इदमप्युक्तोपसंहार इत्याह—किंचेति। ननु प्रार्थनामन्तरेण स्वयमेव प्रेरणमनुचितमित्यत आह—अदत्त इति। तृतीये वर इति शेषः॥ १९॥

एतावद्व्यतिक्रान्तेन विधिप्रतिषेधार्थेन मन्त्रब्राह्मणेनावगन्तव्यं यद्वरद्वयसूचितं वस्तु नाऽऽत्मतत्त्वविषययाथात्म्यविज्ञानम्। अतो विधिप्रतिषेधार्थविषयस्याऽऽत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपणलक्षणस्य स्वाभाविकस्याज्ञानस्य संसारबीजस्य निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं क्रियाकारकफलाध्यारोपणलक्षणशून्यमात्यन्तिकनिःश्रेयसप्रयोजनं वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते। तमेतमर्थं द्वितीयवरप्राप्त्याऽऽप्यकृतार्थत्वं तृतीयवरगोचरमात्मज्ञानमन्तरेणेत्याख्यायिकया प्रपञ्चयति—

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नाय-

१ ध. स्वर्ग्यो य। २ ङ. च. झ. ञ. ट. ठ. धनं य। ३ ध. स्येष। ४ ख. झ. देव व। ५ ग. घ. वानेवाह। ६ क. ग. ज. षयेया। ७ क. ख. ज. षेस्य वि। ८ ग. घ. च. ट. लाध्या। ९ क. ङ. च. ज. पल। १० ग. च. झ. ट. पल। ११ ठ. वरं प्राप्याप्य।

मस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणा-
मेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥

यतः पूर्वस्मात्कर्मगोचरात्साध्यसाधनलक्षणादनित्याद्विरक्तस्याऽऽत्मज्ञानेऽधिकार इति तन्निन्दार्थं पुत्राद्युपन्यासेन प्रलोभनं क्रियते । नचिकेता उवाच तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्वेत्युक्तः सन् । येयं विचिकित्सा संशयः प्रेते मृते मनुष्येऽस्तीत्येकेऽस्ति शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तो देहान्तरसंबन्ध्यात्मेत्येके नायमस्तीति चैके नायमेवंविधोऽस्तीति चैकेऽतश्चास्माकं न प्रत्यक्षेण नापि वाऽनुमानेन निर्णयविज्ञानमेतद्विज्ञानाधीनो हि परः पुरुषार्थ इत्यतं एतद्विद्यां विजानीयामहमनुशिष्टो ज्ञापितस्त्वया । वराणामेष वरस्तृतीयोऽवशिष्टः ॥ २० ॥

आ० टी०—पितापुत्रस्नेहादिस्वर्गलोकावसानं यद्वरद्वयसूचितं संसाररूपं तदेव कर्मकाण्डप्रतिपाद्यमात्मन्यारोपितं तन्निवर्तकं चाऽऽत्मज्ञानमित्यध्यारोपापवादभावेन पूर्वोत्तरग्रन्थयोः संबन्धमाह—एतावद्धीति । प्रथमवल्लीसमाप्तिपर्यन्ताख्यायिकाया अवान्तरसंबन्धमाह—तमेतमर्थमिति । देहव्यतिरिक्तात्मास्तित्वे वादिविप्रतिपत्तेः संशयश्चेत्तर्हि प्रत्यक्षादिना स्वस्यैव निर्णयज्ञानसंभवात्तन्निर्णयस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च न तदर्थः प्रश्नः कर्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—अतश्चास्माकमिति । प्रत्यक्षेण स्थाणो निर्णीते पुरुषो न वेति संदेहादर्शनाद्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वे च संदेहदर्शनान्न प्रत्यक्षेण निर्णयः परलोकसंबन्ध्यात्मना च कस्यचिल्लिङ्गस्याविनाभावादर्शनान्नानुमानेनापि निर्णय इत्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०—पितुः सौमनस्यमारभ्य स्वर्गलोकपर्यन्तं यद्वरद्वयसूचितं संसाररूपमेवं कर्मकाण्डप्रतिपाद्यमात्मन्यारोपितं तन्निवर्तकं चाऽऽत्मज्ञानमित्यध्यारोपापवादत्वेन पूर्वोत्तरग्रन्थयोः संबन्धमाह—एतावद्धीति । यस्माद्वरद्वयसूचितं पितृपुत्रस्नेहादि यद्वस्त्वेतावदेवावगन्तव्यमित्यन्वयः । हिशब्द एवकारार्थः । विधिप्रतिषेधार्थेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थेकेन मन्त्रब्राह्मणेनोपनिषद्व्यतिरिक्तेनावगन्तव्यम् । एवकारव्यावर्त्यमाह—नाऽऽत्मेति । आत्मतत्त्वविषयं याथात्म्यविषयं विज्ञानम् । एवमारोपं प्रदर्श्य तस्य स्वरूपहेतुफलैरनुवादपूर्वकमपवादमाह—अत इति । यतो निवृत्त्यविषयत्वं कर्मकाण्डस्यात इत्यर्थः । विध्यर्थः प्रवृत्तिनिषेधार्थो निवृत्तिस्तद्विषयस्येत्यनेन प्रमाणोपन्यासः । स्वरूपमाह—

१ ख. ज. °ते म° । २ ग. घ. च. °ष्येऽस्ति । ३ ग. च. °केऽतोऽस्मा° । ४ क. ख. ज. °नाप्यनु° । घ. च. नापि चान° । ५ ग. निर्णय° । ६ ख. ग. इत्येतद्वि° । ७ ख. ज. ट. °प्त्याख्यायि-सिमा° ।

आत्मनि क्रियेति । आदिशब्देन प्रमातृप्रमेयादिसंग्रहः । हेतुमाह—स्वाभाविकस्येति । अस्य व्याख्याऽज्ञानस्येति । तस्यानर्थहेतुत्वं स्फुटयति—संसारबीजस्येति । तस्माद्विपरीतं संसारभिन्नं ब्रह्मात्मैकत्वमेव वृत्त्यारूढं विज्ञानम् । तद्विपरीतं स्फुटयति—क्रियेति । आत्यान्तिकनिःश्रेयसं सवासनाविद्यानिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च तदेव प्रयोजनं यस्य तत्तथा । प्रथमवल्लीसमाप्तिपर्यन्ताख्यायिकाया अवान्तरतात्पर्यमाह—तमेतमिति । तं श्रुत्यादिप्रसिद्धमेतं विद्वदनुभवप्रसिद्धम् । आत्मज्ञानमन्तरेण द्वितीयवरं प्राप्याप्यकृतार्थत्वमित्याख्यायिकया प्रपञ्चयतीत्यन्वयः । कामादिप्रलोभनाख्यायिकाया विशेषमाह—यत इति । पूर्वस्मात्पूर्वकाण्डोदितात्कर्मगोचरः कर्मसाध्यः । तस्मादत एवानित्यत्वसातिशयत्वदोषेण दुष्टत्वात्तस्माद्विरक्तस्य । इति तस्मादित्यर्थे । तन्निन्दार्थं कर्मनिन्दार्थं निन्दा च निवृत्तावुपयुज्यते । आदिशब्दः पौत्रादिपरिग्रहार्थः । प्रलोभनं रागानुकूलो व्यापारः । अपेक्षितं समर्पयन्नुत्तरमवतारयति—नचिकेता इति । उक्तः सन्नुवाचेत्यन्वयः । या सर्वसाधारणा । इयं प्रत्यक्षसिद्धा । मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षणार्थम् । शरीरे पतित आत्माऽस्ति वा न वेति संशयो यः प्रसिद्धस्तद्विषयात्मास्तित्वं विद्यामित्यन्वयः । संशयस्य वादिविप्रतिपत्तिहेतुत्वात्तामाह—अस्तीति । शरीरव्यतिरेको नेत्येका विप्रतिपत्तिः । इन्द्रियव्यतिरिक्तो नेत्यपरा । मनोव्यतिरिक्तो नेत्यन्या । बुद्धिव्यतिरिक्तो नेत्यधिका । कर्ता भोक्ता वा न वेतिविप्रतिपत्तिमूलकोऽशनायाद्यतीतब्रह्माभेदविषयः संशयोऽन्यत्र धर्मादित्यत्र द्रष्टव्यः । वादिविप्रतिपत्तिमूलकः संशयश्चेत्तर्हि प्रत्यक्षादिना स्वस्यैव निर्णयसंभवात्तन्निर्णयार्थं प्रश्नोऽनर्थक इत्यत आह—अतश्चेति । स्थाणौ निर्णीते पुरुषो न वेतिसंदेहादर्शनाद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्वे च संशयदर्शनान्न प्रत्यक्षेण तन्निर्णयः । परलोकसंबन्ध्यात्मव्याप्यलिङ्गाभावान्नानुमानेन निश्चय इत्यर्थः । ननु तद्विज्ञानं निष्फलमित्याशङ्क्याऽऽह—एतद्विज्ञानेति । यस्मात्तदधीनपरमपुरुषार्थोऽत इत्यर्थः । एतदात्मास्तित्वम् । ननु पितुः सौमनस्यमप्यग्न्यात्मविद्यापेक्षया तृतीयं तत्कथमेष वरस्तृतीय इत्याशङ्क्य पाठक्रमापेक्षयाऽवशिष्टार्थकस्तृतीयशब्द इत्याह—अवशिष्ट इति ॥ २० ॥

किमयमेकान्ततो निःश्रेयससाधनात्मज्ञानार्हो[3] न वेत्येतत्परीक्षणार्थ[4]माह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयम्[5]-

---

१ झ. ञ. ट. °र्थत्वादित्या° । २ झ. ट. °लोभनाख्या° । ३ ग. घ. च. °नायाऽयम° । ४ क. ख. ज. °रीक्षार्थ° । ५ क. छ. झ. ञ. ट. सुविज्ञे° ।

णुरेष धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा
मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २१ ॥

देवैरप्यत्रैतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं संशयितं पुरा पूर्वं न हि सुज्ञेयं सुष्ठु ज्ञेयं श्रुतमपि प्राकृतैर्जनैर्यतोऽणुः सूक्ष्म एष आत्माख्यो धर्मोऽतोऽन्यमसंदिग्धफलं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मां मोपरोत्सीरु-परोधं मा कार्षीरधमर्णमिवोत्तमर्णः । अतिसृज विमुञ्चैनं वरं मा मां प्रति ॥ २१ ॥

आ० टी०—॥ २१ ॥

गो० टी०—नन्वात्मास्तित्वे पृष्टे तद्वक्तव्यं तत्कथमन्यदुच्यत इत्याशङ्क्याऽऽशयमाह—किमयमिति । एकान्ततो नियमेनार्थित्वेन विवेकादिकं संगृहीतम् । विवेकादिशालिन एव ज्ञानयोग्यतेति परीक्षणार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः । अपिशब्दं भिन्नक्रमेण योजयति—देवैरपीति । देवा अप्येतद्विषयकसंशयवन्त इत्यर्थः । नन्व-प्रतिहतज्ञाना देवा इति प्रसिद्धेः कथं संशयस्तत्राऽऽह—पुरेति । सृष्टिकाले । अपि-शब्दादन्येषां संशयः सुप्रसिद्ध इति गम्यते । तैः श्रुतमपि दुर्ज्ञेयमित्याह—नहीति । तत्र हेतुमाह—यत इति । ननु नाणुपरिमाणस्तत्कथमणुरात्माऽत आह—सूक्ष्म इति । दुर्विज्ञेय इत्यर्थः । पूर्वं सुविज्ञेयमिति वस्तुशब्देन निर्देश इहाऽऽत्मशब्देनेति पुंलिङ्गनिर्देशः । अत इति । आत्मज्ञानादित्यर्थः । असंदिग्धफलं पशुपुत्रादि । उप-रोधं निर्बन्धम् । तत्र दृष्टान्तमाह—अधमर्णमिवेति । उत्तमर्णो धनदाता । अधमर्णः प्रतिग्रहीता ॥ २१ ॥

एवमुक्तो नचिकेता आह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न
सुज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो
नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥

देवैरत्राप्येतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं किलेति भवत एव नः

---

१ घ. ञ. सुविज्ञे° । २ ग. घ. च. °ष्ठु विज्ञे° । ३ ख. ज. °ष्व मां । ४ ग. घ. मा मो° । ५ झ. ञ. ट. °त्सीस्तदुप° । ६ ञ. ठ. °य इति । ७ ख. ज. नचिकेता उवाच दे° । ८ क. झ. ट. सविज्ञे° । ९ घ. भगव° । १० क. ख. ज. एवोपश्रु° । ङ. एव भवता श्रु° । झ. ट. एव श्रु° ।

श्रुतम् । त्वं च मृत्यो यस्मात्म सुज्ञेयमात्मतत्त्वमात्थ कथयस्यतः पण्डितैरप्यवेदनीयत्वाद्वक्ता चास्य धर्मस्य त्वादृक्त्वत्तुल्योऽन्यः पण्डितश्च न लभ्योऽन्विष्यमाणोऽपि । अयं तु वरो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुरतो नान्यो वरस्तुल्यः सदृशोऽस्त्येतस्य कश्चिदप्यनित्यफलत्वादन्यस्य सर्वस्यैवेत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

आ० टी०—॥ २२ ॥

गो० टी०— उपदेशनीयत्वादित्यनन्तरं त्वमुपदिशेति शेषो द्रष्टव्यः । ननु पण्डितैरुपदेशनीयत्वेऽन्ये पण्डिताः सन्ति तत्र याहीत्यत आह—वक्तेति । धर्मस्याऽऽत्माख्यस्य । न लभ्य इति कथमन्विष्यतां तत्राऽऽह—अन्विष्यमाणोऽपीति । यद्यपि लोके यमादन्ये ब्रह्मविदः सन्ति तथाऽपि यमस्य संनिहितत्वादन्यत्र गमनमाशङ्क्यैवमुक्तम् । एतस्य कश्चिदपि तुल्यो वरो नेत्यन्वयः । तात्पर्यार्थमाह—अनित्येति ॥ २२ ॥

एवमुक्तोऽपि पुनः प्रलोभयन्नुवाच मृत्युः—

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥

शतायुषः शतं वर्षाण्यायूंषि येषां ताञ्शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व । किंच गवादिलक्षणान्बहून्पशून् । हस्तिहिरण्यं हस्ती च हिरण्यं च हस्तिहिरण्यम् । अश्वांश्च । किंच भूमेः पृथिव्या महद्विस्तीर्णमायतनमाश्रयं मण्डलं राज्यं वृणीष्व । किंच सर्वमप्येतदनर्थकं स्वयं चेदल्पायुरित्यत आह—स्वयं च जीव त्वं जीव धारय शरीरं समग्रेन्द्रियकलापं शरदो वर्षाणि यावदिच्छसि जीवितुम् ॥ २३ ॥

आ० टी०—॥ २३ ॥

गो० टी०—शिष्याय सम्यक्शोधिताय विद्या देयेत्यभिप्रायेण यमस्य पुनरुक्तिरित्याह—एवमित्यादिना । बहूनिति हस्त्यादिष्वप्यन्वेति । हस्ती चेति जात्येकव-

१ ख. सुविज्ञे° । २ ख. ज. झ. म. ट. °तैरुपदेशनी° । ३ घ. °माह: । अ° । ४ ख. ग. घ. च. शतव° । ५ ख. °तावयवपु° । ६ ङ. ट. °ञानुत्तमर्णो वृणी° ७ घ. °शून्हस्ती । ८ क. ग. °ले साम्राज्यं राज्यं वृ° । च. झ. म. ट. °लं वृ° । ९ क. ख. च. ज. °रिति चाऽऽह । १० ग. घ. च. °यं त्वं । ११ ङ. °व जी° । झ. ञ. ट. °व धा° ।

धनं हिरण्यमित्यपि । आयतनशब्दो जनपदरक्षणे लक्षणया वर्तत इत्याह—मण्डलेति । चत्वारिंशद्योजनमिते देशे सम्राजः कर्म साम्राज्यं जनपदरक्षणमित्यर्थः । धारणकर्म दर्शयति—शरीरमिति । इन्द्रियपाटवादिशून्यजीवनस्याप्रयोजनत्वादाह—समग्रेति । समग्राः संपूर्णा अविकला इति यावत् । जीवितुं यावदिच्छसि तावद्धारयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च । महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥

एतत्तुल्यमेतेन यथोपदिष्टेन सदृशमन्यमपि यदि मन्यसे वरं तमपि वृणीष्व । किंच वित्तं प्रभूतं हिरण्यरत्नादि चिरजीविकां च सह वित्तेन वृणीष्वेत्येतत् । किं बहुना महत्यां भूमौ राजा नचिकेतस्त्वमेधि भव । किंचान्यत्कामानां दिव्यानां मानुषाणां च त्वा त्वां कामभाजं कामभागिनं कामार्हं करोमि सत्यसंकल्पो ह्यहं देवः ॥ २४ ॥

आ० टी०—एकैकं पुत्रधनादीनां वरत्वेनोपन्यस्य समुच्चितमिदानीमुपन्यस्यति—किंच वित्तं प्रभूतमिति । अस् भुवीति धातोर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तस्य निष्पत्तिः एधीति ततो भवेति व्याख्यानम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—सदृशमित्यधिकोपलक्षणार्थम् । प्रथमोऽपिशब्दः पुत्रादिसमुच्चयार्थो द्वितीयो वरसमुच्चयार्थः । अथ पुत्रधनादीनामेकैकपरत्वेनोपन्यस्य समुच्चितमिदानीमुपन्यस्यति—किंच वित्तं प्रभूतमिति । प्रभूतमाधिक्यम् । हिरण्यं रत्नमादिर्यस्य तत्तथा । चशब्दार्थमाह—सहेति । क्रियापदानुषङ्गमाह—वृणीष्वेति । भवनक्रियायाः कर्तारमध्याहरति—राजेति । अस् भुवीतिधातोर्लोण्मध्यमैकवचनान्तस्यैधीति । दिव्यानां दिवि भवा दिव्या रम्भोर्वशीकल्पवृक्षकामधेन्वादयस्तेषां मानुषाणां मनुष्यसंबन्धिनो मानुषाः स्रक्चन्दनवनितादयस्तेषां च । कामार्हं कामयोग्यमित्यर्थः । नन्वकृतकर्मणः पुंस इष्टप्रदाने तव सामर्थ्यं कुत इत्याशङ्क्याऽऽह—सत्यसंकल्प इति । हि यस्मादहं देवोऽप्रतिहतज्ञानैश्वर्यतेजोबलवांस्तस्मात्सत्यसंकल्पः । तस्मात्सामर्थ्यं यमस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामाꣳश्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः । आभिर्म-

त्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः ॥ २५ ॥

ये ये कामाः प्रार्थनीया दुर्लभाश्च मर्त्यलोके सर्वांस्तान्कामांश्छन्दत इच्छातः प्रार्थयस्व । किंचेमा दिव्या अप्सरसो रमयन्ति पुरुषानिति रामाः सह रथैर्वर्तन्त इति सरथाः । सतूर्याः सवादित्रास्ताश्च न हि लम्भनीयाः प्रापणीया ईदृशा एवंविधा मनुष्यैर्मर्त्यैरस्मदादिप्रसाद-मन्तरेण । आभिर्मत्प्रत्ताभिर्मया दत्ताभिः परिचारिणीभिः परिचारय-स्वाऽऽत्मानं पादप्रक्षालनादिशुश्रूषां कारयाऽऽत्मन इत्यर्थः । नचिकेतो मरणं मरणसंबद्धं प्रश्नं प्रेतेऽस्ति नास्तीति काकदन्तपरीक्षारूपं माऽनु-प्राक्षीर्मैवं प्रष्टुमर्हसि ॥ २५ ॥

आ० टी०—॥ २५ ॥

गो० टी०—कामा इत्यस्य व्याख्या प्रार्थनीया इति । दिवि भवाः पुरुषा अननु-कूला न भोग्या इत्याशङ्क्याऽऽह—रमयन्तीति । ननु पुरुषरमयितृत्वं भूलोकस्थाना-मपीत्याशङ्क्य भौमस्त्रीवैलक्षण्यमाह—सहेत्यादिना । तूर्यं वाद्यविशेषो वादित्रं हस्त-वाद्यम् । ननु देवप्रसादादीदृशा अपि प्रापणीया इत्याह—अस्मदादीति । आभिः पूर्वोक्ताभिरात्मानं परिचारयस्वेत्यन्वयः । तात्पर्यार्थमाह—पादेति । मरणशब्दस्य तत्संबन्धिनि प्रश्ने लक्षणामभिप्रेत्याऽऽह—मरणसंबद्धमिति । काकदन्तपरीक्षारूपं प्रश्नं माऽनुप्राक्षीर्मा कार्षीरित्यर्थः । मानुप्रयोगस्यार्थमाह—मैवमिति ॥ २५ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता महाहृदवदक्षोभ्य आह—

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जर-यन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥

श्वो भविष्यन्ति न भविष्यन्ति वेति संदिह्यमान एव येषां भावो भवनं त्वयोपन्यस्तानां भोगानां ते श्वोभावाः । किंच मर्त्यस्य मनुष्यस्यान्तक हे मृत्यो यदेतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजस्तज्जरयन्त्यपक्षयन्त्यप्सरःप्रभृतयो

---

१ क. °न्दतः प्रा° । ङ. झ. ञ. ट. °न्दतश्छन्देन प्रा° । २ ग. घ. च. °च्छातो मत्तः प्रा° । ३ घ. °चारणी° । ४ क. ग. ङ. च. प्रेत्यास्ति । ५ झ. ञ. ट. °कं मृत्युना प्र° । ६ ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. °ह । श्वोभावाः श्वोभवि° । ७ घ. च. °न्ति वेति । ८ घ. च. °नमेव । ९ च. झ. °यो हि भो° ।

भोगा अनर्थायैवैते । धर्मवीर्यप्रज्ञातेजोयशःप्रभृतीनां क्षपयितृत्वात् । या चापि दीर्घजीविकां त्वं दित्ससि तत्रापि शृणु । सर्वं यद्ब्रह्मणोऽपि जीवितमायुरल्पमेव किमुतास्मदादिदीर्घजीविका । अतस्तवैव तिष्ठन्तु वाहा रथादयस्तथा नृत्यगीते च ॥ २६ ॥

आ० टी०—॥ २६ ॥

गो० टी०—सर्वतो विरक्तस्य शमादिमतो ज्ञानाधिकार इत्याख्यायिकया सूचयन्नुत्तरमवतारयति—मृत्युनेति । एवं पुत्रादिना प्रकारेण त्वया यमेनोपन्यस्तानामुदाहृतानां येषां भवनं संदिह्यमानमेव त इत्यन्वयः । अपि च न ते पुरुषोपकारिण इति निन्दायामितिशयमाह—किंचेत्यादिना । अपक्षयं नाशं कुर्वन्ति । के इत्यपेक्षायामाह—अप्सरःप्रभृतय इति । हिंशब्देन प्रत्यक्षानुमानाभ्यां विषयाणां तेजःक्षपयितृत्वं प्रसिद्धमेव द्योत्यते । अथवा हि यस्मादप्सरःप्रभृतयः क्षपयन्ति तस्मादेतेऽनर्थायैवेत्युत्तरेणान्वयः । तत्र पूर्वोक्तं तेजःक्षपयितृत्वमुपलक्षणीकृत्य हेतुमाह—धर्मेति । धर्म इष्टापूर्तादिर्वीर्यं सामर्थ्यं प्रज्ञा शास्त्रार्थावगाहनशक्तिस्तेजः प्रागल्भ्यं त्वग्गता वा दीप्तिर्यशः कीर्तिः । ननु त्वयोक्तं सत्यं तथाऽपि चिरजीवने विषयोपभोगः पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य तत्रापि दोषं शृण्वित्याह—यां चापीति । चकारापिकारौ विषयदोषसमुच्चयार्थौ । दित्ससि दातुमिच्छसि । श्रुतिस्थापिशब्दापेक्षितं पूरयित्वा क्रियापदमध्याहरति—शृण्विति । सर्वशब्दप्रयोगाद्धिरण्यगर्भायुर्गृह्यते । सर्वायुषां तत्रान्तर्भावात् । एवकारद्योतितकैमुतिकन्यायमाह—किमुतेति । जीविका यत एवं जाताऽतस्तदधीनविषयभोगस्तुच्छ इत्याह—अत इति ॥ २६ ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्त-
मद्राक्ष्म चेत्त्वा । जीविष्यामो यावदीशि-
ष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥

किंच न प्रभूतेन वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि लोके वित्तलाभः कस्यचित्तृप्तिकरो दृष्टः । यदि नामास्माकं वित्ततृष्णा स्याल्लप्स्यामहे प्राप्स्यामह इत्येतद्वित्तमद्राक्ष्म दृष्टवन्तो वयं चेत्त्वा त्वाम् । जीवितमपि तथैव जीविष्यामो यावद्याम्ये पदे त्वमीशिष्यसीशिष्यसे प्रभुः स्याः ।

१ घ. ङ. °नाम् । अपक्षयि° । २ ङ. झ. ञ. ट. ठ. °णु यत्सर्वं । ३ क. ङ. °विकामत° । ४ क. ख. ज. °था तव नृ° । ५ झ. ट. चेत्त्वाम् । ६ ग. घ. च. °हि वित्तलाभो लोके क° । ७ ग. घ. च. ञ. वित्तेऽपि । ८ घ. °याम्यप° । ९ क. ख. ज. °ष्यसि त्वमीशि° । घ. ङ. °ष्यसि प्र° ।

कथं हि मर्त्यस्त्वया समेत्याल्पधनायुर्भवेद् । वरस्तु मे वरणीयः स एव यदात्मविज्ञानम् ॥ २७ ॥

आ० टी०—॥ २७ ॥

गो० टी०—दृढवैराग्यार्थं पूर्वोक्तं सर्वं निन्दनीयमित्याह—किंचेति । प्रभूतेनाधिकेन तर्पणीयः प्रीणनीयः । ननु वित्तं चेत्प्रीतिकरं भवत्येवेति चेन्नेत्याह—न हीति । हिशब्देन तृप्तिकरत्वाभावो लोके प्रसिद्ध इति द्योत्यतेऽर्थानामर्जने दुःखमिति न्यायात् । किंचातृप्तिकरे वित्ते तृष्णैवं भाति । अथापि नामास्तु तथाऽपि वरं विनैव लप्स्यामह इत्याह—यदि नामेति । त्वां वयं दृष्टवन्तश्चेद्वित्तं लप्स्यामहे प्राप्स्यामह इत्यन्वयः । वित्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—जीवितेऽपीति । याम्ये यमस्य स्थानं याम्यं तस्मिन्स्थित्वेति शेषः । ईशिष्यसीति परस्मैपदं छान्दसमित्याह—ईशिष्यस इति । प्रभुरिति । पुण्यपापवतां नियामकः स्याः । यावत्कालं प्रभुः स्यास्तावत्कालं त्वद्दर्शनेन जीविष्याम इत्यन्वयः । त्वद्दर्शनेनैव सर्वं लप्स्यामहे किमुत त्वया समेत्य त्वत्समीपं प्राप्य संभाषणादिकं कृत्वेति कैमुतिकन्यायं मनसि निधायाऽऽह—कथं हीति । हिशब्देन देवतासमागमादिनाऽभीप्सितप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिलोकसिद्धेत्युच्यते । अल्पेति धनायुषोर्विशेषणम् । किं तवेप्सितं तदाह—वर इति । किं तदाह—यदिति॥२७॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् । अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥

यतश्चाजीर्यतां वयोहानिमप्राप्नुवताममृतानां सकाशमुपेत्योपगम्याऽऽत्मन उत्कृष्टं प्रयोजनान्तरं प्राप्तव्यं तेभ्यः प्रजानन्नुपलभमानः स्वयं तु जीर्यन्मर्त्यो जरामरणवान्क्वधःस्थः कुः पृथिव्यधश्चान्तरिक्षादिलोकापेक्षया तस्यां तिष्ठतीति क्वधःस्थः सन्कथमेवमविवेकिभिः प्रार्थनीयं पुत्रवित्तहिरण्याद्यस्थिरं वृणीते । क्व तदास्थ इति वा पाठान्तरम् । अस्मिन्पक्षे चाक्षरयोजना तेषु पुत्रादिष्वास्थाऽऽस्थितिस्तात्पर्येण वर्तनं यस्य स तदास्थस्ततोऽधिकतरं पुरुषार्थं दुष्प्रापमपि प्रापिपयिषुः क्व तदास्थो भवेन्न कश्चित्तदसारज्ञस्तदर्थी स्यादित्यर्थः । सर्वो ह्युपर्युपर्येव बुभूषति

१ क्वधस्थः । ख. ठ. क्वधस्तः । २ क. ख. ज. °ममर्त्यानां । ३ क. ख. ग. °लभ्यमा° । ४ ग. °व्यधोऽन्त° । क. ङ. म. ट. °व्यधश्चासावन्त° । ५ घ. °थम° । ६ ग. °ति पा° । ७ घ. °म् । तस्मि° । ८ घ. °धिकं° । ९ ङ. म. ट. °दार्थी जरामरणवांस्त° । १० घ. °तरपु° । ११ घ. क. प्रापयिष्णुः ।

लोकस्तस्मान्न पुत्रवित्तादिलोभैः प्रलोभ्योऽहम् । किंचाप्सरःप्रमुखान्वर्ण-रतिप्रमोदाननवस्थितरूपतयाऽभिध्यायन्निरूपयन्यथावदतिदीर्घे जीविते को विवेकी रमेत ॥ २८ ॥

आ० टी०—किंचोत्कृष्टपुरुषार्थलाभे संभवत्यधमं कामयमानो मूर्ख एवाहं स्यां ततोऽपि मम स एव वर इत्याह—यतश्चाजीर्यतामित्यादिना ॥ २८ ॥

गो० टी०—किंचोत्कृष्टपुरुषार्थलाभे संभवत्यधमं कामयमानो मूर्ख एव स्यात्ततो मम स एव वर इत्याह—यतश्चाजीर्यतामित्यादिना । सकाशं निकटं तेभ्यो वित्तादिभ्यो देवेभ्यो वा प्रयोजनान्तरं प्राप्तव्यमित्यन्वयः । ननु सर्वे किमिति प्रार्थयन्ते वित्तादिदोषं पश्यन्त इत्याशङ्क्याविवेकित्वात्तेषां विवेकिनो मम न प्रार्थनेत्याह—प्रजानन्निति । तेभ्यः प्राप्तव्यं प्रयोजनं प्रजानन्नित्यन्वयः । एवमविवेकिवद्वृणीत इत्यन्वयः । प्रजानन्प्रयोजनमुपलभमानः क तदास्थ इत्यन्वयं मनसि निधाय पाठान्तरं व्याचष्टे—अस्मिन्पक्ष इति । नन्वधिकतरपुरुषार्थानवगमे तेषु पुत्रादिष्वास्था स्यादित्याशङ्क्यापेक्षितं पूरयति—तत इति । दुष्प्रापमपीतरजनैरिति शेषः । दुष्प्रापमप्यधिकतरं पुरुषार्थं प्रापिपयिषुः क तदास्थो भवेदित्यन्वयः । तात्पर्यार्थमाह—न कश्चिदिति । तत्र हेतुमाह—सर्व इति । बुभूषति भवितुमिच्छति । इयता प्रबन्धेनोक्तस्य प्रयोजनमाह—तस्मादिति । यस्मादहं विवेकादिमांस्तस्मादित्यर्थः । वर्णो गीतिः क्रीडा रतिः प्रमोदस्तज्जं सुखं निरूपयन्यथावदुत्पत्तिस्थितिनाशैर्विचारयन्नित्यन्वयः । अतिदीर्घे बहुसंवत्सरपरिमिते जीविते जीवने प्राणधारणे ॥ २८ ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्सांपराये
महति ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो गूढमनुप्र-
विष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये प्रथमा वल्ली समाप्ता ॥ १ ॥

अतो विहायानित्यैः कामैः प्रलोभनं यन्मया प्रार्थितं यस्मिन्प्रेत इदं विचिकित्सनं विचिकित्सन्त्यस्ति नास्तीत्येवंप्रकारं हे मृत्यो सांपराये परलोकविषये महति महत्प्रयोजननिमित्त आत्मनो निर्णयविज्ञानं यत्तद्ब्रूहि कथय नोऽस्मभ्यम् । किं बहुना योऽयं प्रकृत आत्मविषयो वरो गूढं गहनं दुर्विवेचनं प्राप्तोऽनुप्रविष्टस्तस्मादन्यमविवेकिभिः

१ ग. ज. घ. भ. ट. °दिलाभैः । २ क. ख. भ. ट. °किसितं वि° । ३ क. ख. °कृतात्म° । ४ क. ग. भ. ट. गहनं । ५ ग. घ. ङ. च. °विष्टो वरो° । ६ ख. ग. घ. ङ. च. °स्तद्° ।

प्रार्थनीयमनित्यविषयं वरं नचिकेता न वृणीते मनसाऽपीति श्रुतेर्वचनमिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये प्रथमवल्लीभाष्यं समाप्तम् ॥ १ ॥

आ० टी०—॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने प्रथमा वल्ली समाप्ता ॥ १ ॥

गो० टी०—यतो जीवितेऽप्याशाऽपगताऽतो मम प्रलोभनं विहाय प्रार्थितं वरं प्रदेहीत्याह—अत इति । परलोकविषयेऽस्ति नास्तीत्येवंप्रकारं यस्मिन्विचिकित्सनं विचिकित्सन्ति तस्याऽऽत्मनो निर्णयविज्ञानं यन्महत्प्रयोजननिमित्ते मोक्षार्थे तद्ब्रूहीत्यन्वयः । नचिकेतसं विषयीकृत्यान्यस्याप्यविकारनिर्णयार्थं संवादरहितं श्रुतेर्वचनमित्याह—किं बहुनेति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यविवरणे प्रथमाध्याये प्रथमा वल्ली समाप्ता ॥ १ ॥

परीक्ष्य शिष्यं विद्यायोग्यतां चावगम्याऽऽह—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे
पुरुषꣳ सिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य
साधुर्भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥

अन्यत्पृथगेव श्रेयो निःश्रेयसं तथाऽन्यदुताप्येव प्रेयः प्रियतरमपि ते प्रेयःश्रेयसी उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजने सती पुरुषमधिकृतं वर्णाश्रमादिविशिष्टं सिनीतो बध्नीतस्ताभ्यामात्मकर्तव्यतया प्रयुज्यते सर्वः पुरुषः । श्रेयःप्रेयसोर्ह्यभ्युदयामृतत्वार्थी पुरुषः प्रवर्तते । अतः श्रेयःप्रेयःप्रयोजनकर्तव्यतया ताभ्यां बद्ध इत्युच्यते सर्वः पुरुषः । ते यद्यप्येकैकपुरुषार्थसंबन्धिनी विद्याविद्यारूपत्वाद्विरुद्धे । इत्यन्यतरापरि-

---

१ ग. ह. म. चास्याव । २ ख. ज. मृत्युरुवाच । अ° । ३ क. ख. ज. °दुत एवापि च प्रे° । घ. च. °दुतापि च प्रे° । ४ क. झ. ञ. ट. °ते श्रेयःप्रेय° । ५ क. ख. ज. °स्ताभ्यां विद्याविद्याभ्यामा° । ६ घ. °षः । प्रेयःश्रेय° । ७ ञ. °र्थी सन्पुरु° । ८ झ. °यः क° । ९ ग. झ. ञ. सर्वपु° । १० ञ. झ. ञ. ट. °यसं° ।

त्यागेनैकेन पुरुषेण सहानुष्ठातुमशक्यत्वात्तयोर्हित्वाऽविद्यारूपं प्रेयः श्रेय एवं केवलमाददानस्योपादानं कुर्वतः साधु शोभनं शिवं भवति। यस्त्व-दूरदर्शी विमूढो हीयते वियुज्यतेऽस्मादर्थात्पुरुषार्थात्पारमार्थिकान्नित्यात्प्रयो-जनाच्च्यवत इत्यर्थः। कोऽसौ य उ प्रेयो वृणीत उपादत्त इत्येतत् ॥ १ ॥

आ० टी०—अभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविभागप्रदर्शनेन च केवल-विद्यार्थितया शिष्यं प्रथमं स्तौतीत्याह—परीक्ष्येति। श्रेयःप्रेयसोरन्यतरपरित्यागे-नैवान्यतरोपादाने हेतुमाह—ते यद्यपीति। ते यद्यप्येकैकपुरुषसंबन्धिनी तथाऽपि विरुद्धे ॥ १ ॥

गो० टी०—अभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च केवलविद्याप्रार्थितया शिष्यं प्रथमं स्तौतीत्याह—परीक्ष्येति। अवगम्य तस्मिन्निति शेषः। पृथगेव प्रेयसः सकाशादित्यर्थः। निःश्रेयसं मोक्षस्तत्साधनत्वाज्ज्ञानमत्र निःश्रेयसम्। तथेति। यथा श्रेयः पृथक्तथेत्यर्थः। प्रियतरमप्यभ्युदयसाधनं ज्योतिष्टोमाद्यन्यदि-त्यन्वयः। भिन्ने प्रयोजने ययोस्ते भिन्नप्रयोजने। अधिकृतमित्यस्य विशेषणं—वर्णा-श्रमादीति। आदिपदेन वयोवस्थादिपरिग्रहः। वर्णविशिष्टस्याधिकारे—“ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत” इत्यादि शास्त्रं प्रमाणम्। आश्रमविशिष्टस्याधिकारे—“गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयात्” इत्यादि। वयोविशिष्टस्याधिकारे “जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नी-नादधीत” इत्यादि। अवस्थाविशिष्टस्याधिकारे—“अविचिकित्सितव्याधेरपां प्रवेशो वा” इत्यादि प्रमाणम्। षिञ् बन्धन इति धात्वर्थमादाय व्याचष्टे—सिनीत इति। ननु विद्याविद्ययोः कथं बन्धकत्वमित्यत आह—ताभ्यामिति। सर्वः कर्मणि वर्णाश्र-मादिविशिष्टोऽधिकृतो विद्यायां साधनचतुष्टयसंपन्नस्ताभ्यां प्रयुज्यते प्रेर्यते। तयोः प्रेरकत्वं वा कथमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मकर्तव्यतयेति। आत्मनि विद्याविद्ययोः कर्तव्यता कृतिसाध्यता तया। विधितस्तद्विषयज्ञानेनेत्यर्थः। ननु वैधकर्तव्यता-ज्ञानद्वारा विद्याविद्याभ्यां पुरुषः प्रेर्यत इत्ययुक्तं विधेर्विशेषकर्तव्यताबोधि-त्वात्सामान्यतः सिद्धे केनचित्कर्तव्यताज्ञाने तत्स्यात्तदेव नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—श्रेयःप्रेयसीरिति। अभ्युदयार्थी प्रेयसि कर्मण्यमृतत्वार्थी श्रेयसि मोक्षसाधने प्रवर्तत इति यथासंख्यमन्वयः। एवं फलकामनया सामान्यतस्तत्साधनं कार्य-मिति ज्ञानमभूदिति भावः। हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः। यद्यपि तन्मनेनेति। हि यस्मात्सामान्येन कामनया कर्तव्यताज्ञानं सिद्धमत इत्युपसंहारेणान्वयः।

---

१ ख. ग. झ. ञ. ट. °ते कस्मै।

श्रेयसे प्रेयसे च कर्तव्ये विद्याविद्ये तयोर्भावः कर्तव्यता तयेत्यर्थः। ताभ्यां विद्याविद्याभ्याम्। ननु कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन बन्धकत्वेऽपि विद्यायास्तन्निवर्तकत्वात्कथं बन्धकत्वमिति चेत्कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेनाल्लाभेन च विद्याया बन्धकत्वमिति भावः। तयोरन्यतरत्यागेनान्यतरपरिग्रहे हेतुमाह—ते यद्यपीति। तथाऽपि विरुद्धे। तत्र हेतुः—विद्येति। इति यस्मादर्थे। यस्माद्विद्याविद्ये विरुद्धे तस्मादन्यतरापरित्यागेनानुष्ठातुमशक्यत्वादित्यन्वयः। नन्वेकेनैका परेणापरा कर्तुं शक्येत्यत आह—एकेनेति। ननु क्रमेणानुष्ठातुं शक्येत्यत आह—सहेति। हेतुमुपन्यस्याक्षराणि गृहीत्वा व्याचष्टे—तयोरिति। निर्धारणे षष्ठी। अविद्यारूपं कर्म प्रेयो हित्वेत्यन्वयः। अपेक्षिताध्याहारेण सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेनाऽऽह—श्रेय एवेति। शिवमानन्दरूपम्। विद्योपादातुः श्रेय इत्युक्त्वा तद्विपरीतस्यानर्थप्राप्तिमाह—यस्त्विति। तुशब्दोऽविद्योपादातुर्वैलक्षण्यार्थः। अदूरदर्शीत्यस्य व्याख्या विमूढ इत्यविवेकीत्यर्थः। ननु कर्मकर्तुः फलं स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति। नन्वर्थान्न हीयत इत्युक्तमत आह—पारमार्थिकादिति। मोक्षादित्यर्थः। ननु मोक्षः स्वर्गाद्यन्यतम इत्यत आह—नित्यादिति। विमूढत्वमक्षरव्याख्यानेन दर्शयति—कोऽसाविति। उ एवोपादत्तेऽनुतिष्ठतीत्यर्थः। इत्येतदुपादत्त इत्युक्ते यावानर्थस्तावान्वृणीत इत्यर्थः॥ १॥

यद्युभे अपि कर्तुं स्वायत्ते पुरुषेण किमर्थं प्रेय एवाऽऽदत्ते बाहुल्येन लोक इत्युच्यते—

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति
धीरः। श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो
मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते॥ २॥

सत्यं स्वायत्ते तथाऽपि साधनतः फलतश्च मन्दबुद्धीनां दुर्विवेकरूपे सती व्यामिश्रीभूते इव मनुष्यमेतं पुरुषमा इतः प्राप्नुतः श्रेयश्च प्रेयश्च। अतो हंस इवाम्भसः पयस्तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ संपरीत्य सम्यक्परिगम्य मनसाऽऽलोच्य गुरुलाघवं विविनक्ति पृथक्करोति धीरो धीमान्। विविच्य च श्रेयो हि श्रेय एवाभिवृणीते प्रेयसोऽभ्यर्हितत्वात्। कोऽसौ धीरः। यस्तु मन्दोऽल्पबुद्धिः स विवे-

---

१ ग. घ. ङ. च. इवैतं। २ झ. ञ. ट. °नुष्यं पु°। ३ झ. ञ. ट. इतोऽश्नुतः प्रा°। ४ क. ख. घ. ज. °म्य सम्यक्मन°। ५ ङ. झ. ञ. °लोच्य ग°। ६ क. ख. ज. °च्य श्रे°। ७ क. ङ. °रे धेय°। ८ झ. ञ. ठ. सद्बुद्धिवे°।

कालामर्थ्यायोगक्षेमायोगक्षेमानिमित्तं शरीराद्युपचयरक्षणनिमित्तमित्येतत्प्रेयः पशुपुत्रादिलक्षणं वृणीते ॥ २ ॥

आ० टी०—॥ २ ॥

गो०टी०—नन्वधिकृतेन पुरुषेणोमे अपि विद्याविद्ये कर्तुमन्वायत्ते यदि तर्हि किमर्थं पुरुषो बाहुल्येन श्रेय एव न गृह्णातीत्याशङ्क्य सत्यं द्वे अपि स्वाधीने तथाऽपि फलतः साधनतो मन्दमतीनामशक्ये मिलिते इव प्रेयःश्रेयसी पुरुषमधिकृतं प्राप्नुत इत्याह—यद्युभे इत्यादिना । एत इत्याङ्पूर्वकेणे गताविति धातो रूपमित्याह—आ इत इति । तस्य व्याख्याऽश्रुत इति । तद्व्याचष्टे—प्राप्नुत इति । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ व्यामिश्रद्योतकौ । यतः श्रेयःप्रेयसोः स्वरूपतः फलतश्च विवेकाभावाल्लोकः प्रेय एवाऽऽदत्तेऽतो बुद्धिमान्हंसो यथाऽम्भसः सकाशात्क्षीरं विविच्य भुङ्क्ते तथा प्रेयसः सकाशाद्विविच्य श्रेयो ज्ञात्वा तदेव साधनैः संपादनीयमित्याह—अत इत्यादिना । गुरुलाघवमिति । कर्मणोऽनुष्ठाने महानायासः फलमपि दुःखसंवलितं विद्याप्राप्तावन्वयव्यतिरेकदृष्टानर्थनिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्चैतन्नाभाव इति विविनक्ति . विवेचयति गुरुलाघवमित्यर्थः । नियुक्तं दर्शयति—धीर इति । संस्कृतमतिरिति यावत् । गुरुलाघवविचारस्य फलमाह—श्रेय इति । हिरेवार्थः । छन्दसि प्रादयो व्यवहिताश्चेत्याशयेनाऽऽह—अभिवृणीत इति । तत्र हेतुमाह—प्रेयस इति । कर्तृपदं साकाङ्क्षमाह—कोऽसाविति । यत्पदाध्याहारेण प्रेय इति व्याचष्टे—यस्त्विति । तुशब्दो बुद्धिमद्वैलक्षण्यार्थः । अल्पबुद्धिरल्पाऽसंस्कृता बुद्धिर्यस्य सः । श्रेय एव वृणीत इत्यत्र हेतुमाह—विवेकेति । योगस्य प्राप्तस्य क्षेमो रक्षणं तन्निमित्तं तदाह—शरीरेत्यादिना । शरीरेत्यादिशब्देनेन्द्रियादिपरिग्रहः । उपचयो वृद्धिः । तल्लक्षणनिमित्तं तत्स्वरूपनिमित्तम् । प्रेयःशब्दार्थमाह—पश्विति । अत्र प्रेयःशब्दः फलपरः ॥ २ ॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपाꣳश्च कामानभिध्यायन्न-
चिकेतोऽत्यस्राक्षीः । नैताꣳ सृङ्कां वित्तमयी-
मवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

स त्वं पुनः पुनर्मया प्रलोभ्यमानोऽपि प्रियान्पुत्रादीन्प्रियरूपांश्चाप्सरःप्रभृतिलक्षणान्कामानभिध्यायंश्चिन्तयंस्तेषामनित्यत्वासारत्वादिदोषान्हे नचिकेतोऽत्यस्राक्षीरतिसृष्टवान्परित्यक्तवानस्यहो बुद्धिमत्ता

१ क. ञ. ट. °यतल्लक्ष° । २ ख. घ. °नित्यासा° ।

तव नैतामवाप्तवानसि सृङ्कां सृतिं कुत्सितां मूढजनप्रवृत्तां वित्तमयीं धनप्रायाम्। यस्यां सृतौ मज्जन्ति सीदन्ति बहवोऽनेके मूढा मनुष्याः ॥ ३ ॥

आ० टी०—॥ ३ ॥

गो० टी०—पुत्रादीनां गौणात्मत्वात्प्रियत्वम्। प्रियरूपान्प्रियं रूप्यते अन्यते यैस्तेऽप्सरःप्रभृतिलक्षणास्तद्रादिस्वरूपान्। चिन्तयन्नित्यपेक्षितं पूरयति—तेषामिति। वृत्तयमोक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति—अहो इति। अनेन शिष्यस्तुतिः कृता। मूढजनेषु प्रवृत्ता मूढजनप्रवृत्ता तां धनप्रायां धनप्रचुरामित्यर्थः। सृतौ मार्गे। बहुशब्दस्य त्रित्वे न पर्यवसानमित्याह—अनेक इति ॥ ३ ॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति
ज्ञाता। विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न
त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥ ४ ॥

यो: श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीत इत्युक्तं तत्कस्माद्यतो दूरं दूरेण महताऽन्तरेणैते विपरीते अन्योन्यव्यावृत्तरूपे विवेकाविवेकात्मकत्वात्तमःप्रकाशाविव। विषूची विषूच्यौ नानागती भिन्नफले संसारमोक्षहेतुत्वेनेत्येतत्। के ते इत्युच्यते—या चाविद्या प्रेयोविषया विद्येति च श्रेयोविषया ज्ञाता निर्ज्ञाताऽवगता पण्डितैस्तत्र विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं नचिकेतसं त्वामहं मन्ये। कस्माद्यस्मादविद्वद्बुद्धिप्रलोभिनः कामा अप्सरःप्रभृतयो बहवोऽपि त्वा त्वां नालोलुपन्त न विच्छेदं कृतवन्तः श्रेयोमार्गादात्मोपभोगाभिवाञ्छासंपादनेन। अतो विद्यार्थिनं श्रेयोभाजनं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

आ० टी०— ॥ ४ ॥

गो० टी०—पौनरुक्त्यमाशङ्क्य दूरमेते इति वाक्यस्य व्यावर्त्यां शङ्कामाह—तयोरिति। विशेषो न दृश्यत इति भावः। परिहारमवतारयति—यत इति। दूरमित्यस्य व्याख्या—दूरेणेत्यादि। अन्तरेण भेदेन। एते वक्ष्यमाणे। परस्परभिन्नत्वे हेतुमाह—विवेकेति। तत्र दृष्टान्तः—तम इति। सुब्लोपश्छान्दस इत्याह—विषूच्याविति। भिन्नफलत्वं व्याचष्टे—संसारेति। संसारहेतुरविद्या मोक्षहेतुर्विद्येत्याकाङ्क्षापूर्वकं व्याचष्टे—के ते इति। या कर्मकाण्डे प्रसिद्धा प्रेयोविषया। इति-

१ क. °ङ्कां संसृ°। २ घ. च. °वृत्तं वि°। ३ क. वृत्तय°। ४ ङ. झ. म. ट. कामा अप्स°।
५ ङ. त्वां न लो°। ६ घ. °पन्तो न।

शब्दो नेकान्तप्रसिध्यर्थः । परस्परसमुच्चयार्थश्चकारः । श्रेयो मोक्षो विषयः साध्यं यस्याः सा तथा । प्रसिद्धत्वात्कर्तृपदमाह—पण्डितैरिति । तत्र विद्याविद्ययोर्मध्ये किमतोऽन्यं नचिकेतसं जानाति नेत्याह—त्वामिति । नचिकेतसो विद्यार्थितायामाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यं हेतुपरत्वेन व्याचष्ट—कस्मादित्यादि । अविद्वद्बुद्धिप्रलोभिनोऽविवेकबुद्धिवशीकरणसमर्थाः । काम्यन्त इति कामाः । श्रेयोमार्गाज्ज्ञानमार्गात् विच्छेदं कृतवन्तो विच्छिन्नसंबन्धं न कृतवन्तः । संबन्धविच्छेदे हेतुमाह—आत्मेति । आत्मनाऽप्सरःप्रभृतिकामेन जनितो यो (?)भोगः सुखं तस्य वाञ्छेच्छा तस्या उत्पादनद्वारा न विच्छेदं कृतवन्त इत्यन्वयः । तात्पर्यमाह—अत इति । यतस्तैर्न वशं नीतोऽत इत्यर्थः । भाजनं पात्रं योग्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डि-
तंमन्यमानाः । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ५ ॥

ये तु संसारभाजना अविद्यायामन्तरे मध्ये घनीभूत इव तमसि वर्तमाना वेष्ट्यमानाः पुत्रपश्वादितृष्णापाशशतैः स्वयं वयं धीराः प्रज्ञावन्तः पण्डिताः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमानास्ते दन्द्रम्यमाणा अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छन्तो जरामरणरोगादिदुःखैः परियन्ति परिगच्छन्ति मूढा अविवेकिनोऽन्धेनैव दृष्टिविहीनेनैव नीयमाना विषमे पथि यथा बहवोऽन्धा महान्तमनर्थमृच्छन्ति तद्वत् ॥ ५ ॥

आ०टी०—॥ ५ ॥

गो०टी०—विद्याभिनिवेशायाविद्याधिकारिणो दर्शयति—ये त्वित्यादिना । संसारभाजनाः संसारयोग्याः । अन्तरं कार्यकरणसंघातसारभूतो मध्यमो देशस्तत्र वर्तमानास्तादात्म्याभिमानवन्तः । वेष्ट्यमाना बध्यमानाः । कैरित्याकाङ्क्षायामाह—पुत्रेति । पुत्रादितृष्णा एव पाशशतानि तैरित्यर्थः । अत एव स्वयं धीराः प्रज्ञावन्तो वयमेवं लौकिके प्रज्ञाशालिनः शास्त्रीयप्रज्ञाशालिन इति मन्यमाना इत्यर्थः । कार्यकारणाद्यभिमानशालिनां गतिमाह—त इति । यङन्तद्रम गतावितिधात्वर्थमादाय दन्द्रम्यमाणा इति पदं व्याचष्टे—कुटिलामित्यादिना । अनेकरूपामुत्तरायणादिरूपां गतिं मार्गमिच्छन्तः प्रार्थयन्तः । जराशब्दो दुःखहेत्ववस्थोपलक्षणार्थः । रोगो धातुवैषम्यम् ।

१ क. ज. °माना: प° । २ छ. पर्यन्ति । ३ क. ख. छ. °भाजो ज° । ग. ङ. च. °भाजिनोऽवि° । घ. °भाजोऽवि° । ४ क ग ङ. च. °यं धी° । ञ. °यं च धी° । ५ ङ. ञ. ढ. °स्तेऽन्तो द° । ६ ञ. गतिमिच्छ° । ७ क. ञ. °न्धेनेव । ८ ङ. °च धी° । ९ क. °नेनेव ।

आदिशब्देन मनःपीडादिपरिग्रहः । तैर्जनितैर्दुःखैः परिगच्छन्ति परितः स्वर्गादिषु भ्रमन्तीत्यर्थः । अविवेकिनः संसारावयदर्शिनः । तत्र दृष्टान्तमाह—अन्धेनैवेति । नयनस्थानमाह—विषम इति । कण्टकपाषाणादिगर्तादिसहित इत्यर्थः । यथाऽन्धा इति श्रुतिपदं व्याचष्टे—बहव इति । महान्तमनर्थं कण्टकतोदनपङ्गुत्वदेहविशीर्णत्वादिरूपमृच्छन्ति प्राप्नुवन्ति यथा तद्वद्भ्रमन्त्यविवेकिन इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्त-
मोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति
मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

अत एवं मूढत्वान्न सांपरायः[1] प्रतिभाति । संपरेयत[2][3] इति संपरायः परलोकस्तत्प्राप्तिप्रयोजनः साधनविशेषः शास्त्रीयः सांपरायः स[4] च बालमविवेकिनं प्रति न[5] प्रतिभाति न प्रकाशते नोपतिष्ठत इत्येतत् । प्रमाद्यन्तं प्रमादं कुर्वन्तं पुत्रपश्वादिप्रयोजनेष्वासक्तमनसं[6] तथा वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेनाविवेकेन मूढं तमसाऽऽच्छन्नं[7] सन्तमयमेव लोको[8] योऽयं दृश्यमानः[9] स्त्र्यन्नपानादिविशिष्टो नास्ति परो[10]ऽदृष्टो[11] लोक इत्येवं मननशीलो मानी पुनः पुनर्जनित्वा वशं[12][13] मदधीनतामापद्यते मे मृत्योर्मम जन्ममरणादिलक्षणदुःखप्रबन्धारूढ एव भवतीत्यर्थः । प्रायेण ह्येवंविध एव लोकः ॥ ६ ॥

आ०टी०—सम्यक्परा काले देहपातादूर्ध्वमेवेयते गम्यत इति शेषः ॥ ६ ॥

गो०टी०—पूर्वोक्तार्थं हेतुत्वेनाऽऽदायोत्तरं व्याचष्टे—अत एवेति । अतःशब्दार्थमाह—मूढत्वादिति । परे काले देहपतनादूर्ध्वं सम्यगीयते गम्यत इति संपरायः । अथवा सम्यक्पर इत्युपलक्षणम् । परापरब्रह्मप्राप्तिकाले प्रारब्धविगमानन्तरमित्यर्थः । तत्प्राप्तिप्रयोजनः परापरब्रह्मप्राप्तिः प्रयोजनं यस्य स तथा । साधनविशेषश्श्रोंकारध्यानादिः शास्त्रीयः प्रसिद्धो यः स बालं पुत्रपश्वादिष्वासक्तत्वादविवेकिनं प्रति नोपतिष्ठते बालो नानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रमादं कुर्वन्तं व्याचष्टे—पुत्रेति । पुत्रादिसाध्यप्रयोजनेषु न केवलमासक्तमनसं न भाति किं त्वन्यथाऽपीत्याह—तथेति । मूढमिति ।

१ घ. °यः संपरायः प्र° । २ ङ. ट °पर ईयत इ° । ३ ख. °रे सम्यक्परे काल ईयत इ° । ग. घ. °रे सम्यक्पर लोक ईयत इ° । ४ ङ. म. ट. स बा° । ५ क. ख. ज. न भा° । ६ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. °नस्तया वि° । ७ ङ. ट. सन्तं म त्वय° । ८ च. °मानोऽस्म° । ९ ख. °नः स्वर्ग° । १० ङ. म. °रोऽव्यक्त° । ११ घ. °ष्टो मनुष्यालोक इ° । १२ क. वशम° । १३ ख. घ. ज. °शं स म° ।

वित्तादिरिक्तपुरुषार्थमपश्यन्तं तदार्जनादौ व्यासक्तचित्तमित्यर्थः । अत एव तमसाऽऽच्छन्नमित्याह—तमसेति । अविवेकेनेत्यर्थः । तमसा सांपरायो न भातीत्यन्वयः । ननु द्रव्यासक्ततयाऽयं लोको न भायात्परस्तु भातीत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेनाऽऽह—न त्वयमेवेति । लोकं विशिनष्टि—अयमिति । इतिशब्द उक्तपरामर्शी । मानीति वित्ततृष्णयाऽभिमानवानित्यर्थः । सकृदुत्पन्नस्य पुनः पुनर्वशवश्यतानुपपन्नेत्यत आह—जनित्वेति । प्रबन्धः प्रवाहः । ननु धर्मार्थकामेषु सर्व एव लोक आसक्तश्चेद्विद्याधिकारिणोऽभावादुपनिषदां व्यर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रायेणेति । उत्सर्गतः कामाद्यासक्त एव जन इत्यर्थः । हिशब्दः प्रसिद्धार्थकः ॥ ६ ॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि
बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य
लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥

यस्तु श्रेयोर्थी सहस्रेषु कश्चिदेवाऽऽत्मविद्भवति त्वद्विधो यस्माच्छ्रवणायापि श्रवणार्थं श्रोतुमपि यो न लभ्य आत्मा बहुभिरनेकैः शृण्वन्तोऽपि बहवोऽनेकेऽन्ये यमात्मानं न विद्युर्न विदन्त्यभागिनोऽसंस्कृतात्मानो न विजानीयुः । किंचास्य वक्ताऽप्याश्चर्योऽद्भुतवदेवानेकेषु कश्चिदेव भवति । तथा श्रुत्वाऽप्यस्याऽऽत्मनः कुशलो निपुण एवानेकेषु लब्धा कश्चिदेव भवति । यस्मादाश्चर्यो ज्ञाता कश्चिदेव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाऽऽचार्येणानुशिष्टः सन् ॥ ७ ॥

आ० टी०—॥ ७ ॥

गो० टी०—यस्त्वनेकजन्मार्जितसुकृतप्रसादासादितशुद्धबुद्धिः कामादिविमुखो निरतिशयपुरुषार्थं ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन जानाति सहस्रेषु नचिकेतःसदृशः कश्चिदेव भवतीत्याह—यस्त्विति । तत्र हेतुपरमुत्तरमाह—यस्मादिति । ननु मेघसंदेशाद्यपि सम्पदर्थः श्रूयत इत्याशङ्क्याऽऽह—श्रवणार्थमिति । तस्य व्याख्या—श्रोतुमपीति । अनेकैः श्रोतुमपि यो न लभ्य इत्यन्वयः । अयमाशयः—श्रवणस्य दृष्टफलत्वाभिविषयस्य च साक्षात्काराजनकत्वाज्जनितस्यापि प्रतिभाप्रत्ययवद्भ्रान्तित्वादात्माऽविषय एवैष्टव्य इति । केषांचिच्छ्रोतुं दुर्लभोऽन्येषां ज्ञातुं दुर्लभ इत्याह—शृण्वन्तोऽपीति । अन्य इति पूर्वोक्ताधिकारिभ्य इत्यर्थः । न विदन्तीत्येतद्धेतुपूर्वकं व्याचष्टे—अभागिन इति । तद्व्याचष्टे—असंस्कृतेति । नित्यनैमित्तिकैरसंस्कृत आत्माऽन्तःकरणं येषां ते तथोक्ताः । यस्माच्छ्रोतारश्च ज्ञातारश्च दुर्लभास्तस्मात्कश्चिदेवाधिकारी भव-

१ ग. °वेक आत्म° । २ क. ख. ट. °पि न ।

तीति पूर्वेणान्वयः। एवं श्रोतारं महीकृत्य वक्तारं मही करोति—किंचेति। न केवलं श्रोता दुर्लभो वक्ताऽपीत्यर्थः। अस्याऽऽत्मनः। आश्चर्यशब्दोऽद्भुतवाचीति तत्सदृशो लक्षणेत्याह—अद्भुतवदेवेति। यथाऽनेकेषु पदार्थेषु कश्चिदेव पदार्थ आश्चर्यकर एवं वक्ताऽपि कश्चिदेव भवतीत्यर्थः। वक्तृत्वदौर्लभ्यानन्तरं श्रोतृष्वनेकेषु लब्धाऽप्यात्मनः कुशल एव कश्चिदेव भवतीत्याह—तथेति। यथा वक्ता दुर्लभस्तथेत्यर्थः। कुशल एव युक्त्यनुभवसमर्थ एव। तत्र हेतुमाह—यस्मादिति। निपुणेन साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वेनाऽऽचार्येणानुशिष्टो वेदान्तैः शिक्षितः सञ्ज्ञाता साक्षात्कारवान्कश्चिदेव भवति यस्मात्तस्मात्कश्चिदेवाऽऽत्मनो लब्धेत्यन्वयः॥ ७॥

कस्मात्—

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो *बहुधा
चिन्त्यमानः। अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणी-
यान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात्॥ ८॥

नहि नरेण मनुष्येणावरेण प्रोक्तोऽवरेण हीनेन प्राकृतबुद्धिनेत्येतदुक्त एष आत्मा यं त्वं मां पृच्छसि। न हि सुष्ठु सम्यग्विज्ञेयो विज्ञातुं शक्यो यस्माद्बहुधाऽस्ति नास्ति कर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्ध इत्याद्यनेकधा चिन्त्यमानो वादिभिः। कथं पुनः सुविज्ञेय इत्युच्यते—अनन्यप्रोक्तेऽनन्येनापृथग्दर्शिनाऽऽचार्येण प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन प्रोक्त उक्त आत्मनि गतिरनेकधाऽस्तिनास्तीत्यादिलक्षणा चिन्ता गतिरत्रास्मिन्नात्मनि नास्ति न विद्यते सर्वविकल्पगतिप्रत्यस्तमितत्वादात्मनः। अथवा स्वात्मभूतेऽनन्यस्मिन्नात्मनि प्रोक्तेऽनन्यप्रोक्ते गतिरत्रान्याऽवगतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्याभावात्। ज्ञानस्य ह्येषा परा निष्ठा यदात्मैकत्वविज्ञानम्। अतोऽवगन्तव्याभावान्न गतिरत्रावशिष्यते। संसारगतिर्वाऽत्र नास्त्यनन्य आत्मनि प्रोक्ते नान्तरीयकत्वात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य। अथवा प्रोच्यमानब्रह्मात्मभूतेनाऽऽचार्येण प्रोक्त आत्मन्यगतिरनवबोधोऽपरिज्ञानमत्र नास्ति। भवत्येवावगतिस्तद्विषया श्रोतुस्तदेवास्म्यहमित्याचार्यस्येवेत्यर्थः। एवं सुविज्ञेय आत्माऽऽगमवताऽऽचार्ये-

* 'बहुधा चिन्त्यमानः' इत्यस्य स्थाने अणुरेष धर्म इति वर्तते ट. पुस्तके।

१ क. °मनुप्र° । २ ख. ङ. च. ज. भ. ट. °वरप्रो° । ३ घ. °प्रोक्तोऽन° । ४ ङ. भ. ट. °धाऽस्ती° । ५ च. भ. °क्षणाचि° । ६ क. °त्वप्र° । ७ घ. °नन्येऽस्मि° । ८ घ. प्रोक्ते ग° । ९ क. ख. ज. °प्रोक्तेऽत्र गतिरन्यस्याव° । १० ङ. भ. ठ. °रा काष्ठा । ११ ख. °न्यनवग° । १२ क. ख. घ. ङ. द. च. भ ठ. °दनन्योऽह° । ट. °देवमस्म्यह° ।

णानन्यतया प्रोक्तः। इतरथा[३]णीयानणुप्रमाणादपि संपद्यत आत्मा ।
अतर्क्यमतर्क्यः स्वबुद्ध्याऽभ्यूहेन केवलेन तर्केण । तर्क्यमाणेऽणुपरि-
माणे केनचित्स्थापित आत्मनि ततो ह्यणुतरमन्योऽभ्यूहति ततोऽप्य-
न्योऽणुतममिति न हि कुतर्कस्य निष्ठा क्वचिद्विद्यते ॥ ८ ॥

आ०टी०—अणुत्वं परोक्षत्वम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—ननु वाक्यार्थव्युत्पत्तिमताऽप्याचार्येणानुशिष्टोऽधिकारी स्वाधिकार-
सामर्थ्याज्ज्ञास्यति लब्धा च भविष्यतीत्याशङ्क्ते—कस्मादिति । श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ-
मितिश्रुत्यन्तरे व्युत्पत्तिव्यतिरेकेण ब्रह्मनिष्ठताया आचार्यविशेषणत्वेन श्रुतत्वात्तादृगा-
चार्योक्त आत्मा ज्ञातुं लब्धुं च शक्य इत्याशङ्क्याऽऽह—न नरेणेत्यादिना । मनु-
ष्येण मनुष्यत्वाभिमानवताऽत एवावरेण । अवरपदार्थमाह—हीनेनेति । प्राकृतबुद्धि-
ना प्रकृतित आगतेषु पश्वादिष्वभिमानरूपा बुद्धिर्यस्य स प्राकृतबुद्धिस्तेनेत्यर्थः । यं
पृच्छसि येयमित्यादिनेति शेषः । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । शून्यवादिव्यतिरिक्त-
वादिभिरस्तीति चिन्त्यमानस्तैर्नास्तीति चिन्त्यमानोऽस्तीति पक्षे सांख्यव्यतिरिक्तैः
कर्ताऽशुद्ध इत्यकर्ता शुद्ध इति वेदान्तिभिश्च स एव ब्रह्माभिन्न इति चिन्त्यमानो
यस्मात्तस्माद्विप्रतिपत्तिमत्ता(ता) ह्युपदिष्टोऽर्थो न लब्धुं शक्य इति भावः । केनाऽऽ-
चार्येणोपदिष्ट आत्मा ज्ञातव्य इति पृच्छति—कथमिति । प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन
जीवन्मुक्तेन शिष्यबुद्धिपरिपाकप्रेरणावता ह्युपदिष्ट आत्मा लब्धुं शक्य इत्याह—
उच्यत इति । नान्योऽनन्यस्तेन । ब्रह्मणः सकाशादिति शेषः । विपर्ययेण विषयी
स्पष्ट इत्याह—अपृथग्दर्शिनेति । अभेददर्शिनेत्यर्थः । तदेव विवृणोति—प्रति-
पाद्येति । वेदान्तैः प्रतिपाद्यो ज्ञेयो योऽभिन्नात्मा तत्स्वरूपेणेत्यर्थः । आत्मन्युक्ते
सतीत्यन्वयः । गतिशब्दस्य पूर्वोक्तविकल्पविषयचिन्तापरत्वमादाय व्याचष्टे—गति-
रिति । सर्वे च ते विकल्पाश्च सर्वविकल्पास्तद्विषया गतय(ति)श्चिन्ता प्रत्यस्तमिता
लीना यस्मिंस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । आचार्यपदाध्याहारेणार्थान्तरमाह—अथवेति ।
स्वात्मभूते ब्रह्मात्मभूतेऽनन्य इत्येवंरूपेणाऽऽत्मनि प्रोक्ते प्रकर्षेणोपदिष्टे सतीत्यन्वयः ।
अत्राऽऽत्मनि ब्रह्माहमस्मीत्यवगतेरन्येति शेषः । ज्ञेयस्यान्यस्याभावादिति । ब्रह्मा-
त्मैक्याद्विज्ञेयाभावादित्यर्थः । आत्मैकत्वेन विज्ञप्तिरभिव्यक्तिरात्मैकत्वविज्ञानम् ।

१ क. ख. ज. प्रोक्त इत्यर्थः । इ । २ ग. ङ. झ. म. ठ. °णुतरोऽणुम° । ३ क. °र्क्यमणुप्रमाणो न ते° । ख. ज. °र्क्यमणुप्रमाणादत° । ४ क. ख. ज. °बुद्ध्यभ्यू° । ग. च. °बुद्ध्यूहे° । ५ क. ख. च. °न तर्क्य° । ६ क. ग. °माणोऽणु° । ७ क. ग. छ. °णुप्रमा° । ८ क. ख. ग. छ. च. ज. झ. ट. ठ. ततोऽणु° । ९ ग. च. °तोऽप्यणुतरमि° । १० छ. °तरमि° । ११ क. ख. ग. छ. ज. ठ. हि त° । १२ ट. ठ. आत्मभूते ।

फलितमाह—अत इति । यतो ब्रह्मात्मैकत्वमेव ज्ञेयं तज्ज्ञानं गतिरत इत्यर्थः । *गन्तव्याभावाद्गन्तव्यान्तराभावाद्यतो न प्राप्तव्यान्तरमतो गतिर्ज्ञानान्तरं नावशिष्यत इत्यर्थः । गतिरत्र नास्तीत्यंशस्यार्थान्तरमाह—संसारगतिर्वेति । अनन्य आत्मनि गुरुणा प्रोक्त आत्मनि संसारगतिः संसारप्रतिभासः सत्यत्वेन नास्ति कर्तृत्वादेः संसारस्याभास एव प्रत्यय इति भावः । ननु विज्ञानस्य न संसारनिवृत्तिर्मुख्यं फलं तत्कथं संसारावगतिनिषेध इति । नेत्याह—नान्तरीयकत्वादिति । विज्ञानफलस्य मोक्षस्याऽऽनन्दावाप्तेः संसारनिवृत्तिर्नान्तरीयकत्वादित्यर्थः । अगतिरिति परिच्छेदेनार्थान्तरमाह—अथवेति । प्रोच्यमानं यद्ब्रह्म तदात्मभूतेनाऽऽचार्येण शिष्यबुद्ध्या बिम्बेश्वरभूतेनोपदिष्ट आत्मनि शिष्यस्याधिकारिणोऽनवबोध आत्मविषये नास्त्येव, बोधो भवत्येवेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । प्रतिबद्धबोधस्यापि बोधे प्रतिबन्धो न भवतीति भावः । श्रोतुर्बोधमभिनीय दर्शयति—तदस्म्यहमिति । तत्प्रत्यगभिन्नमहमस्मीत्यर्थः । तदनन्योऽहमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । तत्रोपमानमाह—आचार्यस्येवेति । वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति—एवमिति । अनन्यतया स्थितेनाऽऽचार्येण प्रोक्त आत्मा सुविज्ञेय इति प्रथमव्याख्यानुवादः । न केवलमाचार्येणोपदिष्ट आत्माऽपि त्वागमेनापीत्याह—आगमवतेति । अवगमवतेति पाठः सुगमः । द्वितीयव्याख्यान आचार्येणानन्यतदाऽनन्य इत्येवंरूपेण प्रोक्त आत्मा सुविज्ञेय इत्यनुवादः । तृतीये समः । चतुर्थ आचार्येणैव प्रोक्त आत्मा सुविज्ञेय इत्येवकाराध्याहारेणानुवादो व्याख्येयः । पृथग्दर्शिना तूपदिष्ट आत्मा परोक्ष एवेत्याह—इतरथेति । पृथग्दर्शिनोपदिष्ट आत्माऽणुः परोक्षः परोक्षादपि परोक्षोऽणीयानणुप्रमाणादप्यल्पपरिमाणादप्यणीयान्संपद्यत इत्यर्थः । हिरप्यर्थः । अल्पपरिमाणादप्यणुतरः संपद्यत आत्मेत्यत्र हेतुमाह—अतर्क्यमिति । अणीयानित्युपक्रमे पुंलिङ्गनिर्देशादतर्क्यमिति नपुंसकः पुंलिङ्गत्वेन विपरिणेय इत्याह—अतर्क्य इति । तर्केण ज्ञेयस्तर्क्यो न तर्क्योऽतर्क्यः । ननु तर्कस्यानुमानरूपत्वेन प्रमाणत्वाच्छ्रुतिवद्वस्त्ववबोधकत्वात्कथं तर्कागम्य आत्मेत्यत आह—स्वबुद्ध्याऽऽभ्यूहेनेति । स्वाधीना बुद्धिः स्वबुद्धिर्न गुर्वाद्युपदेशेन संस्कृता तयाऽभ्यूह आरोपस्तेन तर्केणेत्यर्थः । तथा सत्यनुमानस्य मन्तव्य इति श्रुत्या वेदान्तसहायत्वमुक्तं बाधितं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—केवलेनेति । श्रुत्यसहायेनेत्यर्थः । तथा च श्रुत्यनुकूलतर्कस्य समूलत्वात्प्रामाण्येऽपि केवलस्य नार्थनिश्चायकतेति भावः । केवलेन तर्केणातर्क्य इत्यन्वयः । विपक्षे दण्डमाह—तर्क्यमाण इति । [1] तर्क्यमाण आत्मनि केनचित्तार्किकेणाणुपरिमाणे स्थापिते इत्यन्वयः । एकेना-

* एतदनुरोधेन भाष्येऽपि गन्तव्याभावादिति पाठः स्यादित्यनुमीयते ।

१ क. ख. ट. र्येण प्रो ।

णुत्वेन स्थापित आत्मन्यन्योऽपि तार्किकंमन्योऽन्यथाऽभ्यूहतीत्याह—तत इति । ततः पूर्वस्मात्परिमाणादणुतां ततोऽपि परोक्षतामन्यस्तार्किक ऊहति । हि प्रसिद्धमेतत् । ततोऽपीति । पूर्ववत् । ननु कश्चित्तार्किकाग्रणीः परिमाणस्य निष्ठां वेत्स्यतीति नेत्याह—न हीति । कुत्सिततर्कः कुतर्क उत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनस्तस्य निष्ठा कस्मिंश्चिद्विषये परिसमाप्तिः काचिदपि न विद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञा-
नाय प्रेष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि
त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

अतोऽनन्यप्रोक्त आत्मन्युत्पन्ना येयमागमप्रतिपाद्यात्ममतिर्नैषा तर्केण स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेणाऽऽपनेया न प्रापणीयेत्यर्थः । नापनेतव्या वा न हातव्या । तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किंचिदेव कथयति । अत एव च येयमागमप्रभूता मतिरन्येनैवाऽऽगमाभिज्ञेनाऽऽचार्येणैव तार्किकात्प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतम । का पुनः सा तर्कागम्या मतिरित्युच्यते । यां त्वं मतिं मद्वरप्रदानेनाऽऽपः प्राप्तवानसि । सत्याऽवितथविषया धृतिर्यस्य तव स त्वं सत्यधृतिर्बताऽसीत्यनुकम्पयन्नाह मृत्युर्नचिकेतसं वक्ष्यमाणविज्ञानस्तुतये । त्वादृक्त्वत्तुल्यो नोऽस्मभ्यं भूयाद्भवताद्भवत्वन्यः पुत्रः शिष्यो वा प्रष्टा । कीदृग्यादृक्त्वं हे नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

आ० टी०—॥ ९ ॥

गो० टी०—फलितमाह—अत इति । यतस्तर्कानवधोनाऽत इत्यर्थः । अनन्येन पृथग्दर्शिना प्रोक्त आत्मनि विषय आगमप्रतिपाद्या तरति शोकमात्मविदित्यागमेन फलत्वेन प्रतिपाद्या येयं मतिरेषा तर्केण न प्रापणीया न परिणेयेत्यर्थः । पुनर्नकार-ग्रहणमन्वयार्थम् । अर्थान्तरमाह—नापनेतव्येति । न हातव्या न बाधनीया । वाशब्दः पक्षान्तरद्योती । प्रथमपक्षे ह्यात्मविषया मतिर्न तर्केण जननीयेत्यर्थः । द्वितीये कुतर्कादिनाऽऽगमजनितमतिर्न बाधनीयेत्यर्थः । नन्वागमानुकूलतर्कस्यापि निषेधः स्यादित्याशङ्क्य कुतर्कस्यैव निषेध इत्याह—तार्किक इति । यत्किंचिदेव कथयती-

---

१ ट. °क्ता ह्यन्येन सु° । २ ख. ज. °ण मतिः सर्व° । ३ घ. झ. ञ. ट. °बुद्ध्याऽभ्यू° । ४ क. घ. च. °ना न हन्तव्या । ख. ज. झ. ञ. ट. °न वा नोपहन्तव्या । ५ ख. ग. °कल्पन° । ६ क. ख. ज. °प्रसूता । ७ घ. °रनन्ये° । ८ ख. °किकप्रोक्ता । ९ ग. ङ. च. °तिरुच्य° । १० ग. झ. ञ. ट. °द्भवत्व° ।

त्यन्वयः । यत्किंचित्प्रत्यगभिन्नस्य तटस्थत्वादिकम् । तदपि प्रमाणमूलमिति चेन्नेत्याह—स्वबुद्धिपरिकल्पितमिति । तत्र हेतुः—अनागमज्ञ इति । हि यस्मादागमार्थानभिज्ञस्तार्किकस्तस्मात्स्वबुद्धिपरिकल्पितमेव यत्किंचित्कथयतीत्यन्वयः । अपृथग्दर्शिनाऽऽचार्येणोपदिष्ट आत्मा ज्ञातुं शक्य इत्युक्तमर्थं श्रुतिर्निगमयतीत्याह—अत एवेति । यतस्तर्कजन्या न भवतीत्यत इत्यर्थः । कस्मादन्येनेत्यपेक्षायां पूरयति—तार्किकादिति । प्रोक्ता प्रकर्षेणोपदिष्टेत्यर्थः । सुज्ञानाय साक्षात्काराय । प्रियतमेति संबोधनं नचिकेतसः । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति—का पुनरिति । मतेरुत्तरक्षणे प्राप्यमाणत्वात्प्राप्तवानसीति निर्देशः । वरप्रदानस्याग्निविद्यादिप्राप्तिपर्यन्तत्वाद्वाऽसीति निर्देशः । अवितथः परमार्थ आत्मा विषयो यस्याः सा तथा । अनुकम्पयन्दयां कुर्वन्नित्यर्थः । नचिकेतसमनुकम्पयन्वक्ष्यमाण [वि] ज्ञानस्तुतय आहेत्यन्वयः । हे नचिकेतो यादृक्त्वं प्रष्टा त्वत्तुल्योऽस्मभ्यं तादृक्पुत्रः शिष्यो वा भवत्वित्युत्तरवाक्यान्वयः ॥ ९ ॥

पुनरपि तुष्ट आह—

जानाम्यहꣳ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते
हि ध्रुवं तत् । ततो मया नाचिकेतश्चितोऽ-
ग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

जानाम्यहं शेवधिर्निधिः कर्मफललक्षणो निधिरिव प्रार्थ्यत इति । असावनित्यमनित्य इति जानामि । न हि यस्मादनित्यैरध्रुवैर्नित्यं ध्रुवं तत्प्राप्यते । परमात्माख्यः शेवधिः । यस्त्वनित्यसुखात्मकः शेवधिः स एवानित्यैर्द्रव्यैः प्राप्यते । हि यतस्ततस्तस्मान्मया जानताऽपि नित्यमनित्यसाधनैर्न प्राप्यत इति नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः पश्वादिभिः स्वर्गसुखसाधनभूतोऽग्निर्निर्वर्तित इत्यर्थः । तेनाहमधिकारापन्नो नित्यं याम्यं स्थानं स्वर्गाख्यं नित्यमापेक्षिकं प्राप्तवानस्मि ॥ १० ॥

आ० टी०—मया जानताऽपि बह्वायासं कर्म कृतं त्वं दीयमानमपि तत्फलं न गृह्णासि मत्तोऽधिकप्रज्ञोऽसीति संतोषात्स्तौतीत्याह—पुनरपि तुष्ट आहेति ॥ १० ॥

गो० टी०—मया जानताऽपि बह्वायासं कर्म कृतं तत्फलं दीयमानमपि न गृह्णासि

---

१ झ. ञ. ठ. °फलं लु° । २ क. ख. ग. °त्यामिति । ३ ख. ज. झ. ञ. ट. °वैर्भनित्यं । ४ ख. ज. °माख्यः । ५ क. ख. ङ. यस्तु नि° । ६ झ. ञ. °ति । नाचि° । ७ घ. °धिः । ततोऽहं ।

ततो मत्तोऽप्यधिकतरप्रज्ञोऽसीति संतोषात्स्तौतीत्याह—पुनरपि तुष्ट आहेत्यादिना । शेवधिशब्देन निधिशब्दपर्यायेण कथं कर्मफलमुच्यते भूस्थापितहिरण्याद्यर्थकत्वान्निधिशब्दस्येत्याशङ्क्य कामनाविषयत्वगुणयोगाच्छेवधिशब्दः कर्मफले विद्येन इत्याह—निधिरिवेति । शेवधिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वादाह—अनित्यमनित्यं इतीति । तन्न प्राप्यत इत्यन्वयः । ध्रुवशब्दार्थमाह—परमात्मेति । तर्ह्यनित्यसुखप्राप्तिः केनेत्यत आह—यस्त्विति । हे नचिकेतो नित्यमनित्यसाधनैर्न प्राप्यत इति जानताऽपि मयाऽग्निश्चित इत्यन्वयः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—अनित्यैरिति । तेन चितेनाग्निनाऽधिकारापन्नो धर्माधर्मफलयोः प्रदानेन जन्तूनां नियन्तृत्वमापन्नः । याम्यमिति । यमयति नियच्छतीति यमस्तस्येदं याम्यं तेनाधिष्ठितमिति यावत् । ननु कर्मफलस्य तद्यथेहेत्यादिश्रुत्याऽनित्यत्वश्रवणात्कथं नित्यत्वं तत्राऽऽह—आपेक्षिकमिति । किंचित्कालावस्थायीत्यर्थः ॥ १० ॥

कामस्याऽऽप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् । स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११ ॥

त्वं तु कामस्याऽऽप्तिं समाप्तिम्, अत्रैवेहैव सर्वे कामाः परिसमाप्ताः, जगतः साध्यात्माधिभूताधिदैवादेः प्रतिष्ठामाश्रयं सर्वात्मकत्वात्, क्रतोः फलं हैरण्यगर्भं पदमनन्त्यमानन्त्यम् । अभयस्य च पारं परां निष्ठाम् । स्तोमं स्तुत्यं महदणिमाद्यैश्वर्याद्यनेकगुणसंहतं स्तोमं च तन्महच्च निरतिशयत्वात्स्तोममहत् । उरुगायं विस्तीर्णां गतिम् । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मनोऽनुत्तमामपि दृष्ट्वा धृत्या धैर्येण धीरो धीमान्सन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः परमेवाऽऽकाङ्क्षन्नतिसृष्टवानसि सर्वमेतत्संसारभोगजातम् । अहो बतानुत्तमगुणोऽसि ॥ ११ ॥

आ० टी०—॥ ११ ॥

गो० अ०—अपि हिरण्यगर्भपदाद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्येतद्दर्शयितुं प्रष्टारं स्तौति—त्वं त्विति । अत्रैवेति पदं व्याचष्टे—इहैवेति । हिरण्यगर्भपद इत्यर्थः ।

---

१ क. छ. झ. ञ. ट. स्तोमं म° । २ क. ख. घ. ङ. च. ज. ट. ठ. अत्र हि स° । ३ ख. ज. झ. ञ. ट. ठ. क्रतोरुपासनायाः फ° । ४ क. °दृष्टा° । ५ ट. स्तुत्यमणि° । ६ ञ. महत्त्वाणि° । ७ क. ख. च. ज. °णसहितं । ८ घ. °संगतं । ९ ङ. ट. °त्वादुरु° । १० ग. घ. झ. ञ. °स्तोमम° । ११ घ. °स्तीर्णेन° । १२ ख. °मानेव° । १३ ग. घ. ङ. च. °ग्रस° । १४ घ. °सि त्वम् ॥ ११ ॥

हिरण्यगर्भपदस्याध्यात्माधिभूतादिसहितसर्वजगदाश्रयत्वे हेतुमाह—**सर्वात्मकत्वा-दिति**। आनन्त्यपदापेक्षितक्रतुफलं हिरण्यगर्भपदमित्याह—**क्रतोः फलमित्यादिना**। क्रतुर्हिरण्यगर्भोपासना। आनन्त्यमापेक्षिकम्। एवमुत्तरपदेष्वपि द्रष्टव्यम्। भाष्ये प्रथमचकार आनन्त्याभयसमुच्चयार्थः। द्वितीयः स्तोममहत्त्वगुणसमुच्चयार्थः। **संहत-मिति**। विशिष्टमित्यर्थः। पदार्थमभिधाय तदनुवादेन हेतुं दर्शयति—**स्तोमं चेत्या-दिना**। अनेककालावस्थायि हिरण्यगर्भपदं गम्यत इति व्युत्पत्त्या विस्तीर्णगतिरित्यु-च्यते। हे नचिकेत इति संबोधनमत्यस्राक्षीरित्यत्र द्रष्टव्यम्। किं त्यक्तवानसीत्यपे-क्षायां प्रोक्तहिरण्यगर्भपर्यन्तसंसारभोगजातमित्याह—**सर्वमेतदिति**। उपक्रान्तश्रोतृ-प्रशंसामुपसंहरति—**अहो बतेति** ॥ ११ ॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ
जहाति ॥ १२ ॥

यं त्वं ज्ञातुमिच्छस्यात्मानं तं दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शोऽ-तिसूक्ष्मत्वात्। गूढं गहनमनुप्रविष्टं प्राकृतविषयविकारविज्ञानैः प्रच्छन्न-मित्येतत्। गुहाहितं गुहायां बुद्धौ स्थितं तत्रोपलभ्यमानत्वात्। गह्वरेष्ठं गह्वरे विषमेऽनेकानर्थसंकटे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम्। यत एवं गूढ-मनुप्रविष्टो गुहाहितश्चातो गह्वरेष्ठः। अतो दुर्दर्शः। तं पुराणं पुरातनम-ध्यात्मयोगाधिगमेन विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतस आत्मनि समाधानम-ध्यात्मयोगस्तस्याधिगमस्तेन मत्वा देवमात्मानं धीरो हर्षशोकावात्मन उत्कर्षापकर्षयोरभावाज्जहाति ॥ १२ ॥

आ० टी०—यश्च त्वया देहव्यतिरिक्त आत्मा पृष्टस्तस्यैव परमार्थस्वरूपज्ञानं संसारनिवर्तकं परमानन्दप्राप्तिसाधनं धर्म्यं च नातः परं श्रेयःसाधनमस्तीति पृष्टस्य वस्तुनः प्रशंसया च प्रष्टारं प्रशंसति—**यं त्वं ज्ञातुमिच्छसीत्यादिना** ॥ १२ ॥

गो० टी०—यश्च त्वया देहव्यतिरिक्त आत्मा पृष्टस्तस्यैव परमार्थस्वरूपविज्ञानं सनिदानसंसारनिवर्तकं परमानन्दप्राप्तिसाधनमतः परं श्रेयःसाधनं धर्मश्च नास्तीति पृष्टस्य वस्तुनः प्रशंसया च प्रष्टारं प्रशंसत(ति)—**यं त्वं ज्ञातुमिच्छसीत्यादिना**। यमा-त्मानं ज्ञातुमिच्छसि तमित्यन्वयः। यं च त्वमिति क्वचित्पाठः। **दुःखेनेति**। अत्य-

---

१ ख. ज °न च द°। २ क. ख. ङ. ञ. ट. °दर्शमति°। ३ ग. ङ. च. °यविज्ञा°। ४ घ. ञ. ट. °कारविज्ञा°। ५ ख. ञ. भ. स्थितमाहितं निहितं त°। ६ क. ग. घ. ञ. भ. ट. ढ. °प्यत्वा°। ७ ख. °मे स्थानेऽने°। ८ ख. क. ञ. भ. ट. °रोऽभीमाम्हर्ष°।

न्तायामनेनेत्यर्थः। तदुक्तं कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत इति। तत्र हेतुमाह—अतिसूक्ष्मत्वादिति। तमिति। परमसूक्ष्माकाशादेरपि कारणत्वादतिसूक्ष्ममतो दुर्दर्शमित्यर्थः। गूढमनुप्रविष्टमित्यस्य तात्पर्यार्थमाह—प्राकृतेति। विषयाः शब्दादयः। नन्वनन्तायामविस्तारस्य न बुद्धौ स्थितत्वमिति(त्या)शङ्कयाऽऽह—तत्रेति। बुद्धाविल्यर्थः। अनर्था रागद्वेषादयस्तैः संकटेऽत्यन्तायासजनके कार्यकारणसंघात इत्यर्थः। गूढमनुप्रविष्टत्वं गुहाहितत्वं च गह्वरेष्ठत्वे हेतुस्तच्च दुर्दर्शत्वे हेतुरित्याह—यत एवमित्यादिना। यतो गह्वरेष्ठोऽत इत्यर्थः। पुरातनं सनातनमित्यर्थः। अधिगमेनेति प्राप्त्येत्यर्थः। धीरोऽध्यात्माधिगमेन देवमात्मानं मत्वा हर्षशोकौ जहातीत्यन्वयः। हर्षशोकोपलक्षितसंसारनिवृत्तौ हेतुमाह—आत्मन इति। स्वोत्कर्षप्रयुक्तं सुखादि परोत्कर्षप्रयुक्तं दुःखादि स्वापकर्षप्रयुक्तं दुःखादि परापकर्षप्रयुक्तं सुखादि तयोरभावस्तस्मादपगच्छत इत्य(च्छतीत्य)र्थः। अत्र धीरो बुद्धिमानिति श्रवणमननसत्त्वमुच्यते। अध्यात्मयोगशब्देन निदिध्यासनमुच्यते। मत्वेति साक्षात्कार उच्यते ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य। स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा विवृतꣳ सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

किंचैतदात्मतत्त्वं यदहं वक्ष्यामि तच्छ्रुत्वाऽऽचार्यप्रसादात्सम्यगात्मभावेन परिगृह्योपादाय मर्त्यो मरणधर्मा धर्मादनपेतं धर्म्यं प्रवृह्योद्यम्य पृथक्कृत्य शरीरादेरणुं सूक्ष्ममेतमात्मानमाप्य प्राप्य स मर्त्यो विद्वान्मोदते मोदनीयं हर्षणीयमात्मानं लब्ध्वा। तदेतदेवंविधं ब्रह्म सद्म भवनं (?) नचिकेतसं त्वां प्रत्यपावृतद्वारं विवृतमभिमुखीभूतं मन्ये मोक्षार्हं त्वां मन्य इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

आ० टी०—॥ १३ ॥

गो० टी०—आत्मतत्त्वज्ञानस्य सनिदानसंसारनिवर्तकत्वमादर्श्याऽऽनन्दावाप्तिसाधनतामाह—किंचेति। वक्ष्यामीति। न जायत इत्यारभ्येति द्रष्टव्यम्। स्वाधीनश्रवणं व्यावर्तयति—आचार्यप्रसादादिति। अथवाऽऽचार्यप्रसादात्संपरिगृह्येति योजना। आत्मभावेन परिगृह्येति मननेन ब्रह्मतत्त्वं श्रुतं प्रत्यगात्मत्वेन निश्चित्येत्यर्थः। प्रायेण मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति मर्त्यग्रहणम्। तत्त्वज्ञानस्योत्तमधर्मत्वमाह—धर्मादिति

१ ज. °क्ष्यामीत°। २ ग. °मि श्रुत्वा। ३ क.ख.घ. ङ. ज. ठ. °र्यसकाशात्सं°। ४ क. ख ज. °र्यं हि ह°। ५ च. ज. °धं सद्मब्रह्म भ°।

कस्मात्पृथक्कृत्येत्यपेक्षायामाह—शरीरादेरिति । पृथक्करणं निदिध्यासनम् । प्राप्तिः साक्षात्कारः । मोदनीयमात्मानं लब्ध्वा स विद्वान्मोदत इत्यनेनाऽऽनन्दावाप्तिरुक्ता । एवं वस्तुप्रशंसां कृत्वा प्रष्टारं प्रशंसतीत्याह—तदेवमित्यादिना । तदिति । तस्मादित्यर्थः । यस्माद्विद्वान्साक्षात्कारान्निरतिशयब्रह्म प्राप्नोति तस्मा॰ । एवंविधमिति । निरतिशयानन्दस्वरूपमित्यर्थः । ब्रह्मैव सद्म ब्रह्मसद्म भ॰ गृहं प्राप्य(?) स्थातव्यमित्यर्थः । अभिमुखीभूतमिति । प्रसन्नमित्यर्थः । यमेवैष वृणु॰ इति श्रुतेः । पदार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—मोक्षार्हमिति ॥ १३ ॥

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥१४॥

यद्यहं योग्यः प्रसन्नश्चासि भगवन्मां प्रत्यन्यत्र धर्माच्छास्त्रीयाद्धर्मानुष्ठानात्तत्फलात्तत्कारकेभ्यश्च पृथग्भूतमित्यर्थः । तथाऽन्यत्राधर्मात्तथाऽन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । कृतं कार्यमकृतं कारणमस्मादन्यत्र । किंचान्यत्र भूताच्चातिक्रान्तात्कालाद्भव॰ भविष्यतश्च तथा वर्तमानात् । कालत्रयेण यन्न परिच्छिद्यत इ॰ । यदीदृशं वस्तु सर्वव्यवहारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तद्वद॰ म् ॥ १४ ॥

अ॰ टी॰—यदि देहव्यतिरि॰ स्याऽऽत्मनः प्रथमं पृष्टस्य परमार्थस्वरूपज्ञानमेव श्रेयःसाधनं तर्हि तदेव ब्रूहीत्याह- यद्यहं योग्य इत्यादिना । अत एव वरदानव्यतिरेकेणापूर्वोऽयं प्रश्न इति नाऽऽशङ्कनीयं पूर्वपृष्टस्यैव याथातथ्यप्रश्नः पृष्टस्य वस्तुनो विशेषणान्तरज्ञानसाधनं वक्तुमित्यर्थः ॥ १३ ॥

गो॰ टी॰—यद्यादौ पृष्टस्य देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः पारमार्थिकस्वरूपज्ञानमेव श्रेयःसाधनं तर्हि तदेव ब्रूहीति नचिकेता आह—यद्यहं योग्य इत्यादिना । अत एव वरदानव्यतिरेकेणापूर्वोऽयं प्रश्न इति नाऽऽशङ्कनीयम् । येयं प्रेत इत्यादिना पृष्टस्यैव देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनो याथात्म्यप्रश्नोऽयं पृष्टस्य वस्तुन ओंकारोपासनादिरूपविशेषणान्तरं ज्ञानसाधनं वक्तुमित्यर्थः । मां प्रति यदि प्रसन्नश्चासि मह्यं तद्वदेत्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायामाह—अन्यत्रेत्यादिना । धर्मत्वेन प्रसिद्धचैत्यवन्दनादेरधर्मत्वख्यापनाय शास्त्रीयादिति विशेषणम् । ननु धर्मानुष्ठानादन्यदित्युक्ते तत्फलं तत्कारकं चाऽऽत्मा स्यादित्याशङ्क्य धर्मग्रहणस्योपलक्षणत्वान्न दोष इत्याह—तत्फलादित्यादिना । अधर्मादन्यदित्यत्राप्युपलक्षणं तुल्यम्—अन्यत्रेति । अन्यदित्यर्थः । कार्यकारणपरिच्छेदकात्कालादप्यन्यदित्याह—किंचेति । प्रथमश्च-

कारोऽतिक्रान्तवस्त्वन्यत्वसमुच्चयार्थः । भविष्यतश्च कालादित्यनुवर्तते । द्वितीयश्च-कारो भविष्यत्कालपरिच्छिन्नवस्त्वन्यत्वसमुच्चयार्थो वर्तमानकालान्यत्वतत्परिच्छिन्नवस्त्वन्यत्वसमुच्चयोपलक्षणार्थश्च । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—कालेति । ईदृशं वस्त्विति व्याचष्टे—सर्वेति ॥ १४ ॥

इत्येवं पृष्टवते मृत्युरुवाच पृष्टं वस्तु विशेषणान्तरं च विवक्षन्—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥

सर्वे वेदा यत्पदं पदनीयं गमनीयमविभागेनाऽऽमनन्ति प्रतिपादयन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थानीत्यर्थः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासलक्षणमन्यद्वा ब्रह्मप्राप्त्यर्थं चरन्ति तत्ते तुभ्यं पदं यज्ज्ञातुमिच्छसि संग्रहेण संक्षेपतो ब्रवीमि, ओमित्येतत् । तदेतत्पदं यद्बुभुत्सितं त्वया यदेतदोमित्योंशब्दवाच्यमोंशब्दप्रतीकं च ॥ १५ ॥

आ० टी०—सर्वे वेदा इति । वेदैकदेशा उपनिषदः । अनेनोपनिषदो ज्ञानसाधनत्वेन साक्षाद्विनियुक्तास्तपांसि तेषां कर्माणि शुद्धिद्वारेणावगतिसाधनानि । मन्दाधिकारिणो विचारासमर्थस्य क्रमेणावगतिसाधनं संक्षिप्याऽऽह—संग्रहेणेति । यस्य शब्दस्योच्चारणे यत्स्फुरति तत्तस्य वाच्यं प्रसिद्धं समाहितचित्तस्योंकारोच्चारणे यद्विषयानुपरक्तं संवेदनं स्फुरति तदोंकारमवलम्ब्य तद्वाच्यं ब्रह्मास्मीति ध्यायेत्तत्राप्यसमर्थ ओंशब्द एव ब्रह्मदृष्टिं कुर्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—उत्तरमवतारयति—एवमिति । विशेषणान्तरं चेति । ओंकारोपासनमित्यर्थः । सर्वे वेदा इति तदेकदेशा उपनिषद उच्यन्ते तं त्वौपनिषदमित्यादिश्रुत्या साक्षाज्ज्ञानसाधनत्वेन विनियुक्ताः । गमनीयमिति । प्राप्तव्यमित्यर्थः । अविभागेनाविप्रतिपत्त्यैककण्ठ्येनेत्यर्थः । तपांसि कर्माणि । ननु कर्मणां शुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनत्वात्प्रमाणत्वाभावाद्वदन्तीत्येतदनुपपन्नमित्याशङ्क्य वदन्ति(ति)रत्र लक्षणयेत्याह—यत्प्राप्त्यर्थानीति । *यदिति । गुरुकुलवासलक्षणमिति । नैष्ठिकं ब्रह्मच-

* "यदिति" इत्यधिकं त्रुटितं वैतदग्रे किंचिदिति भाति ।

१ ङ. झ. ञ. ट. °न्तरेण च । २ घ. °त्यक्रममामनन्ति प° । ३ ख. घ. ङ. ज. ट. °द्वितीयवि° । ४ ङ. °माभिमानेनाऽऽम° । ५ ग. घ. °विभागेनाऽऽम° । ६ क. ख. ज. °न्ति त° । ७ झ. ञ. ट. °र्था भवन्तील्य° । ८ ग. च. °र्यं चरन्ति गु° । ९ ञ. ट. °विभागेना° ।

-येमित्यर्थः । अन्यत्रेति । इन्द्रविरोचनाख्यायिकाभिहितब्रह्मविद्याङ्गं ब्रह्मचर्यमित्यर्थः । मन्दाधिकारिणोऽवगतिसाधनं संक्षिप्याऽऽह—संग्रहेणेति । यस्य शब्दस्योच्चारणे यत्स्फुरति तत्तस्य वाच्यम् । समाहितचित्तस्योंकारोच्चारणे यत्साक्षिसंवेदनं स्फुरति तदोंकारमवलम्ब्योंकारवाच्यं सत्त्वप्रधानमायावच्छिन्नमोंकारोपाधिकं ब्रह्माहमस्मीति ध्यायेदित्यर्थः । यदि तत्राप्यसमर्थस्तर्हि प्रणवे ब्रह्मदृष्टिं कुर्यादित्याह—ओंशब्दप्रतीकं चेति ॥ १५ ॥

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

अत एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्मापरमेतद्ध्येवाक्षरं परं च । तयोर्हि प्रतीकमेतदक्षरम्, एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वोपास्य ब्रह्मेति यो यदिच्छति परमपरं वा तस्य तद्भवति । परं चेज्ज्ञातव्य[म]परं चेत्प्राप्तव्यम् ॥ १६ ॥

आ० टी०—॥ १६ ॥

गो० टी०—तत्त्वविचारा[सह]ानामोंकारोपासनं विधाय तत्फलं दर्शयन्नोंकारं स्तौतीत्याह—अत इति । यत [ओं]कारो ब्रह्मवाचको ब्रह्मप्रतीकोऽत इत्यर्थः । एतदक्षरमपरं ब्रह्मैवेत्यन्वयः । हि [प्र]मत इत्यर्थे । एतदक्षरं परं ब्रह्मैव । चकारः परापरात्मकत्वसमुच्चयार्थः । हिद्व्यार्थं स्फुटयति—तयोर्हीति । हिशब्दो वाचकत्वसमुच्चयार्थः । अथवा प्रतीकपदेनैव वाचकत्वमुपलक्ष्य हि वेदान्तेषु प्रणवस्य वाचकत्वप्रतीकत्वप्रसिद्ध्यर्थो व्याख्येयः । फलवचनं व्याचष्टे—एतमिति । हिशब्दो भवतीत्यत्रान्वेति । एतदक्षरमुपास्यं परमपरं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपास्य योऽधिकारी यत्परमपरं वेच्छति तद्भवति हीत्यर्थः । ननु परापरोपासनयोस्तत्प्राप्तिः फलमित्युक्तं चेत्सम्यग्ज्ञानं व्यर्थमित्याशङ्क्योपासनाद्वयस्य फलविभागमाह—परं चे[दि]ति । परं चेत्तदालम्बनत्वेनोपास्यं स्थितमिति वा तदा ज्ञातव्यं सत्प्राप्तव्यम् । अपरं चेत्तदा प्राप्तव्यमेवेत्यध्याहारेण योज्यम् । अथवा तदालम्बनत्वेन स्थितं परं चेदिच्छति तदा तज्ज्ञातव्यं भवत्यपरं चेत्तदालम्बनत्वेन स्थितमिच्छति तदा तत्प्राप्तव्यमेव भवतीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

एतदालम्बनꣳ श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

यत एवमत एतदालम्बनमेतद्ब्रह्मप्राप्त्यालम्बनानां श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् ।

१ क. °तदेवा° । २ ख. ज. °तद्ध्ये° । ३ च. °रं च त° । ४ ग. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. ठ. एवैतद° ।

एतदालम्बनं परमपरं च परापरब्रह्मविषयत्वात् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते । परस्मिन्ब्रह्मण्यपरस्मिंश्च ब्रह्मभूतो ब्रह्मवदुपास्यो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

आ० टी०—॥ १७ ॥

गो० टी०—अत इति । परापरप्राप्तिसाधनत्वादित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेण १एतच्छ्रेष्ठमित्यन्वयः । केषां मध्य इत्यपेक्षायामाह—*ब्रह्मेति । प्राप्त्यालम्बनानामिति गायत्र्यादीनां मध्य इत्यर्थः । परशब्दोऽपरस्याप्युपलक्षणार्थ इत्याह—अपरं चेति । तत्र हेतुमाह—परापरेति । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तस्मिन्महीयते पूज्यो भवतीत्यर्थमाह—परस्मिन्नित्यादिना ॥ १७ ॥

२अन्यत्र धर्मादित्यादिना पृष्टस्याऽऽत्मनोऽशेषविशेषरहितस्याऽऽलम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन चोंकारो निर्दिष्टः । अपरस्य च ब्रह्मणो मन्दमध्यमप्रतिपत्तॄन्प्रति । अथेदानीं तस्योंकारालम्बनस्याऽऽत्मनः साक्षात्स्वरूपनिर्दिधारयिषयेदमुच्यते—

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

न जायते नोत्पद्यते म्रियते वा न म्रियते ३चोत्पत्तिमतो वस्तुनोऽनित्यस्यानेकविक्रियास्तासामाद्यन्ते जन्मविनाशलक्षणे विक्रिये इहाऽऽत्मनि प्रतिषिध्येते प्रथमं सर्वविक्रियाप्रतिषेधार्थं न जायते म्रियते वेति । विपश्चिन्मेधावी, अविपरिलुप्तचैतन्यस्वभावात् । किंच नायमात्मा कुतश्चित्कारणान्तराद्बभूव । स्वस्माच्चाऽऽत्मनो न बभूव कश्चिदर्थान्तरभूतः । अतोऽयमात्माऽजो नित्यः शाश्वतोऽपक्षयविवर्जितः । यो ह्यशाश्वतः, सोऽपक्षीयते । अयं तु शाश्वतोऽत एव पुराणः पुराऽपि नव एवेति । यो ह्यवयवोपचयद्वारेणाभिनिर्वर्त्यते स इदानीं नवो यथा कुम्भादिस्तद्विपरीतस्त्वात्मा पुराणो वृद्धिविवर्जित इत्यर्थः । यत एवमतो

* ब्रह्मप्राप्त्यालम्बनानामितीति प्रतीकग्रहणं युक्तम् ।

१ क. ख. घ. च. °त । अत ए° । २ घ. °न वोंका° । ३ ग. च. ते चो° । ४ क. °वी सर्वज्ञोऽप° । ५ ग. घ. च. °भावत्वात् । ६ क. ख. छ. ङ. च. ज. ठ. °व । अ° । ग. °व तस्मा° । ७ झ. ञ. ट. °यरहितः । ८ क. °तः सोऽप्यप° । ९ ग. घ. यथाऽङ्कुरादिस्त° ।

न हन्यते न हिंस्यते हन्यमाने शस्त्रादिभिः शरीरे। तत्स्थोऽप्याकाशव-
देव ॥ १८ ॥

आ० टी०—साधनहीनायोपदेशोऽनर्थक इति मत्वोच्चावचमवगतिसाधनमुक्त्वा वक्तव्यस्वरूपं यत्पृष्टं तदभिधानायोपक्रमत इत्याह—अन्यत्र धर्मादित्यादिनेति। यद्यात्मनोऽन्यद्ब्रह्म स्यात्तत्र जन्मादिप्राप्त्यभावादप्राप्तनिषेधः स्यादतो जन्मादिप्रतिषेधेन ब्रह्मोपदिशन्नात्मस्वरूपमेवोपदिशतीति गम्यते। मरणनिमित्ता च नास्तित्वाशङ्काऽऽत्मनो मरणाभावेऽस्तित्वविषयप्रश्नस्याप्येतदेव वचनं भवतीति द्रष्टव्यम्॥१८॥

गो० टी०—साधनहीनायोपदेशोऽनर्थक इति मत्वा मन्दमध्यमाधिकारभेदेनोत्कृष्टापकृष्टसाधनमभिधायाने यत्स्वरूपं पृष्टं तदभिधानायोपक्रमत इत्याह—अन्यत्र धर्मादित्यादिनेति। परमार्थतः सर्वधर्मविनिर्मुक्तस्योपाधिमन्तर्भाव्य मन्दमध्यमं प्रत्यालम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन वो(चो)ङ्कारो निर्दिष्ट इत्यर्थः। अपरस्य च ब्रह्मण आलम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन वो(चो)ङ्कारो निर्दिष्ट इत्यन्वयः। अथ साधननिरूपणानन्तरम्। इदानीमिति प्राप्तावसरत्वमुच्यते। तस्येति। उपासनार्थं सोपाधिकस्येत्यर्थः। ओंकारालम्बनस्योंकारोपाधिकस्याऽऽत्मन इत्यर्थः। साक्षादित्युपाध्यनन्तर्भावेनेत्यर्थः। निर्दिधारयिषया निर्धारयितुमिच्छयेदमुत्तरम्। ननु यद्यन्यत्र धर्मादित्यादिना पृष्टस्योत्तरं तर्ह्यस्तित्वप्रश्नस्य किमुत्तरं न चेदमेवेति चद्भिन्नात्मनोरेकोत्तरासंभवादिति चेन्नाऽऽत्मभेदासिद्धेर्यदि परमात्मनः सकाशाज्जीवो भिन्नस्तर्हि परमात्मप्रश्नस्य न जायत इत्युत्तरं न स्याज्जन्मादिसंबन्धस्य परमात्मन्यप्रसङ्गात्तयोरैक्ये जीवांशप्रसक्तिमादाय निषेधं उपपद्यत इति तयोरेकमेवोत्तरमिति भावः। नन्वन्येऽपि विकाराः सन्ति ते किमिति प्रथमं न निषिध्यन्त इति तत्राऽऽह—उत्पत्तिमत इत्यादिना। अनित्यस्य विनाशिन इत्यर्थः। विक्रियाः सन्तीति शेषः। समापद्यन्त इति पाठः कादाचित्कः। प्रथमं जन्मविनाशलक्षणे विक्रिये न जायते म्रियते वेतीहाऽऽत्मनि प्रतिषिध्येते इत्यन्वयः। प्रथमप्रतिषेधे प्रयोजनमाह—सर्वेति। क्रमेणेति द्रष्टव्यम्। मेधावीत्यनेन गुणगुणिसंबन्धे प्राप्ते प्रत्याह—अविपरिलुप्तेति। हेतुं पृच्छति—कुत इति। अथवा देवदत्तो जातो नष्ट इति प्रतीतेः कथं तत्प्रतिषेध इति शङ्कते—कुत इति। न बभूवेत्यन्वयः। न बभूवेत्यत्र हेत्वन्तरानुपादानात्स्वस्मादिति लभ्यत इत्याह—स्वस्माच्चाऽऽत्मन इति। तत्र हेतुमाह—अर्थान्तरेति। देहादिभ्यो भिन्न इत्यर्थः। तथा च पूर्वोक्तप्रतीतेर्देहादिविषयकत्वान्नाऽऽत्मन उत्पत्तिविनाशाविति फलमाह—अजो नित्य इति। शाश्वतत्वं व्यतिरेकमुखेणोपपादयति—यो हीति। अत एवेति। शाश्वतत्वादित्यर्थः।

१ क. ग. म. ट. °श इव। २ क. °व भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पुराणत्वमुपपादयति—यो हीति । अभिनिर्वर्त्यत इति । निष्पाद्यत इत्यर्थः । यत इति । एते धर्माः शरीरस्य नाऽऽत्मनो यस्मादत इत्यर्थः । ननु शरीरसंश्लिष्टगर्भवच्छरीरे हन्यमान आत्माऽपि हन्यत इत्यत आह—तत्स्थोऽप्याकाशवदिति । यथाऽऽकाशः शस्त्रघातादिभिर्न व्यथामश्नुतेऽसङ्गस्वभावत्वादेवमात्मा शरीरस्थोऽपि शस्त्रादिभिः शरीरे हन्यमाने न हिंस्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुꣳ हतश्चेन्मन्यते हतम् ॥
उभौ तौ न विजानीतो नायꣳ हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

एवंभूतमप्यात्मानं शरीरमात्रात्मदृष्टिर्हन्ता चेद्यदि मन्यते चिन्तयति हन्तुं[1] हनिष्याम्येनमिति योऽप्यन्यो[2] हतः सोऽपि चेन्मन्यते हतमात्मानं हतोऽहमित्युभावपि तौ न विजानीतः स्वमात्मानं यतो नायं हन्ति अविक्रियत्वादात्मनस्तथा न हन्यत आकाशवद[3]विक्रियत्वादेव । अतोऽनात्मज्ञविषय एव धर्माधर्मादिलक्षणः संसारो न ब्रह्मज्ञस्य श्रुतिप्रामाण्यान्न्यायाच्च धर्माधर्माद्यनुपपत्तेः ॥ १९ ॥

आ० टी०—यद्यविक्रिय एवाऽऽत्मा तर्हि धर्माद्यधिकार्यभावात्तदसिद्धौ संसारोपलम्भ एव न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अनात्मज्ञविषय एवेति । यद्वज्ञानात्प्रवृत्तिः स्यात्तज्ज्ञानात्सा कुतो भवेदिति न्यायाच्चाऽऽत्मज्ञस्य धर्मादि नोपपद्यतेऽत आत्मज्ञः सदा मुक्त एवेत्याह—न्यायाच्चेति ।

तदुक्तम्—" विवेकी सर्वदा मुक्तः कुर्वतो नास्ति कर्तृता ।
अलेपवादमाश्रित्य श्रीकृष्णजनकौ यथा " इति ॥ १९ ॥

गो०टी०—एवंभूतमिति । असङ्गस्वभावमित्यर्थः । शरीरमेव शरीरमात्रं तस्मिन्नात्मत्वेन दृष्टिर्यस्य स तथोक्तः । इच्छामभिनीय दर्शयति—हनिष्याम्येनमितीति । मननं विज्ञानं तस्याऽऽकारं दर्शयति—हतो[4]ऽहमितीति । स्वमात्मानं न विजानीतः शरीरमात्रदृष्टित्वादिति शेषः । तत्र हेतुमाह—यत इति । न हन्ति हननरूपधर्मेण न संयुज्यते । तत्र हेतुमाह—अविक्रियत्वादिति । तथा धर्मा[5]विषयत्वमप्यात्मनो नेत्याह—तथा न हन्यत इति । पूर्वोक्तहेतुमाह—अविक्रियत्वादिति । यद्यविक्रिय एवाऽऽत्मा तर्हि धर्माद्यधिकार्यभावात्तदसिद्धौ संसारोपलम्भ एव न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अतोऽनात्मज्ञविषय इति । देहादौ तादात्म्याद्यभिमानविषय इत्यर्थः । इति नु कामयमान इत्यनात्मज्ञस्यं संसार-

१ ख. ग. हन्तुमिच्छति ह° । २ ध. 'ति वारयितुं योऽ' । ३ क. ग. च. 'शवदेवावि' । घ. 'श इवावि' । ४ ग. 'दतोऽ' । ५ ख. च. 'र्म धर्माध' ।

मनुर्वदति । अथाकामयमान इत्यात्मज्ञस्य तदभावं दर्शयति—श्रुतिप्रामाण्यादिति । स्मृतिरप्यथ वर्णाश्रमा इत्याद्या संसारमज्ञस्यानुवदति । स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्याद्या तदभावं दर्शयति । तदज्ञानात्प्रवृत्तिर्या तज्ज्ञानात्सा कुतो भवेदिति न्यायाच्चाऽऽत्मज्ञस्य धर्मादिर्नोपपद्यते स मुक्त एवेत्याह—न्यायाच्चेति ।

तदुक्तम्—" विवेकी सर्वदा मुक्तः कुर्वतो नास्ति कर्तृता ।
अलेपपदमाश्रित्य श्रीकृष्णजनकौ यथा " इति ॥ १९ ॥

कथं पुनरात्मानं जानातीत्युच्यते—

अणोरणीयान्महतो महीयानात्माऽस्य जन्तो-
र्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

अणोः सूक्ष्मादणीयाञ्श्यामाकादेरणुतरः । महतो *महत्परिमाणान्महीयान्महत्तरः पृथिव्यादेः । अणु महद्वा यदस्ति लोके वस्तु तत्तेनैवाऽऽत्मना नित्येनाऽऽत्मवत्संभवति । तदात्मना विनिर्मुक्तमसत्संपद्यते । तस्मादसावेवाऽऽत्माऽणोरणीयान्महतो महीयान्सर्वनामरूपवस्तूपाधिकत्वात् । स चाऽऽत्माऽस्य जन्तोर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य प्राणिजातस्य गुहायां हृदये निहित आत्मभूतः स्थित इत्यर्थः । तमात्मानं दर्शनश्रवणमननविज्ञानलिङ्गमक्रतुरकामो दृष्टादृष्टबाह्यविषयोपरतबुद्धिरित्यर्थः । यदा चैवं तदा मनआदीनि करणानि धातवः शरीरस्य धारणात्प्रसीदन्तीत्येषां धातूनां प्रसादादात्मनो महिमानं कर्मनिमित्तवृद्धिक्षयरहितं पश्यत्ययमहमस्मीति साक्षाद्विजानाति । ततो वीतशोको भवति ॥२०॥

आ० टी०—अकामत्वादिसाधनान्तरविधानार्थमुत्तरवाक्यमवतारयति—कथं पुनरिति । एकस्याणुत्वं महत्त्वं च विरुद्धं कथमनूद्यत इत्याशङ्क्याणुत्वाद्यध्यासाधिष्ठानत्वादणुत्वादिव्यवहारो न तत्त्वत इत्यविरोधमाह—अणु महद्वेति ॥ २० ॥

गो०टी०—कामवर्जितत्वादिसाधनविधानार्थमुत्तरवाक्यमवतारयति—कथं पुनरिति । पृथिव्यादेर्महत्परिमाणादित्यन्वयः । नन्वेकस्याणुत्वं महत्त्वं च कथं विरुद्धमनूद्यत इत्याशङ्क्याणुत्वाद्यध्यासाधिष्ठानत्वादणुत्वादिव्यवहारो न तत्त्वत

---

* व्यधिकरणबहुव्रीहिणा कथंचिन्नेयमेतत् ।

---

१ झ. ट. °कृष्णार्जुन° । २ क. ट. धातुः प्र° । ३ ङ. ञ. °वत्स संभ° । ४ क. °मो दृष्ट° । ५ ग. °दन्त्येषां । ६ घ. °न्तीति तेषां । ७ क. रा. °तं पश्यति वीतशोकोऽय° । घ. °तं धातुप्रसादान्महिमानमात्मनोऽय° । ८ क. ख. घ. ङ. ज. ठ. °तो विगत° ।

इत्याह—अणु महद्वेति । नित्येनं तेनैवेत्यन्वयः । आत्मवत्स्वरूपवत्सत्प्रत्ययविषय इत्यर्थः । यस्मात्तदात्मनैवाऽऽत्मवत्तद्विनिर्मोके न भवति तस्मादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वे सर्वाधिष्ठानत्वं हेतुमाह—सर्वेति । वस्तुशब्देन कर्मोच्यते । तेषामुपाधित्वाद्वा- श्रयत्वादित्यर्थः । तस्य सर्वाधिष्ठानत्वेन सर्वरूपत्वं सहेतुकमाह—स चेति । हेतुमाह—गुहायामिति । आत्मभूतः प्रत्यक्त्वेन स्थित इत्यर्थः । प्रत्यग्ब्रह्मदर्शनसा- धनं विदधाति—तमित्यादिना । तं पश्यतीत्यन्वयः । ननु दर्शने कामराहित्यमात्रं न कारणमत आह—दर्शनेति । दर्शनोद्देशेन विहितं यच्छ्रवणं मननं विज्ञानं निदि- ध्यासनं लिङ्गं साधनं प्रतिबन्धकनिरासद्वारा यस्य स तथा तम् । दृष्टा ऐहिका अदृष्टा आमुष्मिका विषयास्तेभ्य उपरतबुद्धिरित्यर्थः । कामराहित्यमिन्द्रियप्रसादे हेतु- रित्याह—यदा चैवमिति । एवमुपरतबुद्धित्वम् । ननु धातुशब्दः कथमिन्द्रियवाची शिरा(शुक्रा(?))दिवाचित्वादित्याशङ्क्य योगवृत्त्येत्याह—शरीरस्येति । धारणादिन्द्रि- यैरिति शेषः । कर्मनिमित्तौ वृद्धिक्षयौ शरीरादेर्नाऽऽत्मनोऽतस्तद्रहितम् । अक्रतुर्धातु- प्रसादात्तमात्मनो महिमानं पश्यतीत्यन्वयः । दर्शनप्रकारमभिनीय दर्शयति—अयम- हमस्मीति । दर्शनफलमाह—ततो वीतशोक इति ॥ २० ॥

अन्यथा दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा कामिभिः प्राकृतपुरुषैः, यस्मात्—

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

आसीनोऽवस्थितोऽचल एव सन्दूरं व्रजति शयानो याति सर्वत एव- मसावात्मा देवो मदामदः समदोऽमदश्च सहर्षोऽहर्षश्च विरुद्धधर्मवानतोऽ- शक्यत्वाज्ज्ञातुं कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । अस्मदादेरेव सूक्ष्मबुद्धेः पण्डितस्य सुविज्ञेयोऽयमात्मा स्थितिगतिनित्यानित्यादिवि- रुद्धानेकधर्मोपाधिकत्वाद्विरुद्धधर्मवत्त्वाद्विश्वरूप इव चिन्तामणिवदवभा- सते । अतो दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयति कस्तं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति । करणा- नामुपशमः शयनं करणजनितस्यैकदेशविज्ञानस्योपशमः शयानस्य भवति । यदा चैवं केवलसामान्यविज्ञानत्वात्सर्वतो यातीव यदा विशे- षविज्ञानस्थः स्वेन रूपेण स्थित एव सन्मनआदिगतिषु तदुपाधिकत्वा- द्दूरं व्रजतीव । स चेहैव वर्तते ॥ २१ ॥

१ क. °कृतैः पु° । २ ट. °न्यो वेत्तुम° । ३ ङ. झ. ट. °हर्षोऽह° । ४ ग. ङ. च. झ. ञ. ठ. °स्य वि° । घं. °स्य सवि° । घ. ञ. ट. °स्य कस्यचिद्विज्ञे° । ५ क. °कविध° । च. °कविधध° । ६ घ. ञ. ट. °र्मत्वाद्वि° । ७ क. °ते । इति दु° । ८ ङ. झ. ट. दुर्ज्ञेय° । ९ झ. ञ. ट. °व तदा । १० घ. °षज्ञा° । ११ घ. °ज्ञानः स्वे° ।

आ०टी०—विरुद्धानेकधर्मवत्त्वाद्दुर्विज्ञेयश्चेदात्मा कथं तर्हि पण्डितस्यापि सुज्ञेयः स्यादित्याशङ्कयाऽऽह—स्थितिगतीति। विश्वरूपो मणिर्यथा नानारूपोऽवभासते परं नानाविधोपाधिसंनिधानान्न स्वतो नानारूपः, चिन्तामणौ वा यद्यच्चिन्त्यते तत्तच्चिन्तोपाधिकमेवावभासते न तत्त्वतः, तथा स्थितिगतिनित्यानित्यादयो विरुद्धानेकधर्मा येषां तदुपाधिवशादात्माऽपि विरुद्धधर्मवानिवावभासत इति योजना। इति तस्य सुविज्ञेयो भवति। उपाध्यविविक्तदर्शिनस्तु दुर्विज्ञेय एवेत्यर्थः। स्वतो विरुद्धधर्मवत्त्वं नास्तीत्येतदेव श्रुतियोजनया दर्शयति—करणानामित्यादिना। एकदेशविज्ञानस्येति। मनुष्योऽहं नीलं पश्यामीत्यादिपरिच्छिन्नविज्ञानस्येत्यर्थः॥ २१॥

गो०टी०—कामराहित्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुरित्याह—अन्यथेति। मोक्षकामिणो वारयति—प्राकृतेति। दुर्विज्ञेयत्वे विरुद्धधर्मवत्त्वेन प्रतिभासमानत्वं हेतुमाह—यस्मादिति। अचल एव सन्निति। जाग्रत्स्वप्नयोर्मनआदिव्यापारसाक्षित्वेन कूटस्थः सन्स्थित एवेत्यर्थः। दूरं व्रजतीति। मनआदिव्यापारेषु विषयदेशं गच्छत्सु तत्प्रतिबिम्बरूपेण गच्छतीत्यर्थः। शयान इति। करणेषूपरतेषु विशेषविज्ञानरूपाभावाच्छयानो यातीति। सर्वत इति। विज्ञप्तिसामान्यरूपेणावस्थानात्सर्वतो यातीत्युच्यते। एवमसाविति। विरुद्धधर्मवानित्यर्थः। इतश्च विरुद्धधर्मवानित्याह—देव इति। अतो विरुद्धधर्मत्वादित्यर्थः। अतो ज्ञातुमशक्यत्वात्तं मदन्यः को ज्ञातुमर्हतीत्यन्वयः। अ[न?]धिकारिणो ज्ञातुमशक्य इति तात्पर्यार्थमाह—अस्मदादेरेवेति। सूक्ष्मबुद्धित्वमन्वयव्यतिरेककुशलत्वं पाण्डित्यं श्रवणादिपरत्वम्। कस्यचिदिति। पुरुषधौरेयस्येत्यर्थः। मनुष्याणां सहस्रेष्विति स्मृतेः। नन्वनेकधर्मवत्त्वाद्दुर्विज्ञेयश्चेदात्मा कथं पण्डितस्यापि सुविज्ञेय इत्याशङ्क्याऽऽह—स्थितिगतीति। यथा विश्वरूपो मणिर्नानारूपोऽवभासते तथा परोऽपि नानाविधोपाधिसंनिधानान्नानारूपो भासते न स्वतो नानारूपता। चिन्तामणिर्वा यद्यच्चिन्त्यते तत्तच्चिन्तोपाधिकमेवावभासते न तत्त्वतस्तथा स्थितिगतिनित्यानित्यादयो विरुद्धानेकधर्मा येषां तदुपाधिकत्वादात्माऽपि विरुद्धधर्मवानिवावभासत इति योजना। तस्य सुविज्ञेयो भवतीत्यर्थः। यस्तूपाध्यविवेकदर्शी स तु न जानातीत्याह—अतो दुर्विज्ञेयत्वमिति। अत उपाध्यविवेकदर्शनादित्यर्थः। आत्मनो न स्वतो विरुद्धधर्मत्वं किंतूपाधित इत्येतच्छ्रुतियोजनया दर्शयति—करणानामिति। एकदेशविज्ञानस्येति। मनुष्योऽहमिदं पश्यामीत्यादिपरिच्छिन्नविज्ञानस्येत्यर्थः। एवमिति। उपरतविशेषविज्ञानमित्यर्थः। तदेति शेषः। केवलेति। केवलं यत्सामान्यं सर्वोपाध्यनुस्यूतस्वरूपं विज्ञानं तत्स्वरूपत्वादात्मन इत्यर्थः। केवलं विशेषोपाधिशून्यमित्यर्थः। इवशब्दान्न वस्तुत इति भावः। यदेति। स्वेन रूपेण प्रत्यगा-

१ ख. परोऽपि ना°। २ ख. °वतीत्यर्थः। उ॰ ३. ख. °वेत्याह। अतो। ४ ग. ठ. °ते ताधि°।

अतया स्थित एव सन्विशेषविज्ञानस्थो यदा भवति तदेति पदद्वयमध्याहृत्य योजनीयम्। तद्गुणाधि[क]त्वान्मनआदिगत्युपाधित्वात्। दूरं व्रजतीव न वस्तुत इत्यर्थः। इवशब्दार्थं स्फुटयति—स चेति। इहेति देहोक्तिः॥ २१॥

तद्विज्ञानाच्च शोकात्ययं इत्यपि दर्शयति—

अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं
विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥ २२॥

अशरीरं स्वेन रूपेणाऽऽकाशकल्प आत्मा तमशरीरं शरीरेषु देवपितृमनुष्यादिशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितिरहितेष्वनित्येष्ववस्थितं नित्यमविकृतमित्येतत्। महान्तं महत्त्वस्याऽऽपेक्षिकत्वशङ्कायामाह—विभुं व्यापिनमात्मानम्। आत्मग्रहणं स्वतोऽनन्यत्वप्रदर्शनार्थम्। आत्मशब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यस्तमीदृशमात्मानं मत्वाऽयमहमिति धीरो धीमान्न शोचति। न ह्येवंविधस्याऽऽत्मविदः शोकोपपत्तिः॥२२॥

आ० टी०—॥ २२॥

गो० टी०—उत्तरवाक्यं व्याचिख्यासुर्भूमिकामारचयति—तद्विज्ञानादिति। आभिमानिकमशरीरत्वं व्यावर्तयति—स्वेनेति। ननु शरीराणां स्थितिमत्त्वात्कथमनवस्थितत्वमत आह—अनित्येष्विति। संश्लेषं वारयति—नित्यमविकृतमिति। स्वत इति न क्रियासाध्यं किंतु स्वाभाविकं प्रत्यग्ब्रह्मैक्यमिति दर्शयितुम्। आत्मशब्दः प्रत्यगात्मवाचको मुख्य इत्यर्थः। मत्वेति। अहमेव परं ब्रह्मेति साक्षात्कृत्येत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकसिद्धं विज्ञानफलमाह—न ह्येवमिति॥ २२॥

यद्यपि दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा तथाऽप्युपायेन सुविज्ञेय एवेत्याह—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
आत्मा विवृणुते तनूꣳ स्वाम्॥ २३॥

नायमात्मा प्रवचनेनानेकवेदस्वीकरणेन लभ्यो ज्ञेयो नापि मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या। बहुना श्रुतेन केवलेन। केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते यमेव स्वात्मानमेष साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैवाऽऽत्मना वरित्रा

१ च. °यमभिद°। २ क. इत्यभिद°। ग. घ. ङ. अति द°। ३ क. ख. ज. °ष्वनित्येष्वव° स्थितिरहितेष्ववस्थितं। ४ घ. °ष्वव°। ५ झ. ञ. ठ. °नमत्राऽऽत्म°। ६ क. ग. °रणाश°। ७ घ. °भ्यत इ°। ८ क. ख. ग. घ. ङ. ज. ठ. °व स्वमात्मा°।

स्वयमात्मा लभ्यो ज्ञायते एवमित्येतत् । निष्कामस्याऽऽत्मानमेव प्रार्थयत आत्मनैवाऽऽत्मा लभ्यत इत्यर्थः । कथं लभ्यत इत्युच्यते—तस्याऽऽत्मकामस्यैष आत्मा विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं तनूं स्वां स्वकीयां स्वयाथात्म्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

आ० टी०—न बहुना श्रुतेनेति । आत्मप्रतिपादकोपनिषद्विचारातिरिक्तशास्त्रश्रवणेन न लभ्य उपनिषद्विचारेणापि । केवलेनेति । सिद्धोपदेशरहितेन न लभ्यत इत्यर्थः । परमेश्वराचार्यानुग्रहेण तु लभ्यत इत्याह—यमेवेति । स्वात्मानमेव साधकः श्रवणमननादिभिर्वृणुते संभजते श्रवणादिकालेऽपि सोऽहमित्यभेदेनैवानुसंधत्त इत्यर्थः । तेनैवेति । लक्षणया परमात्मानुग्रहेणैव वरित्राऽभेदानुसंधानवता यथानुसंधानमात्मतयैव परमात्मा लभ्यो भवतीत्यर्थः । वैपरीत्येन वा योजना । आत्मा त्वेष प्रकरणी परमात्माऽन्तर्यामिरूपेणाऽऽचार्यरूपेण वा व्यवस्थितो यमेव मुमुक्षुं वृणुते भजतेऽनुगृह्णाति तेनैव परमेश्वरानुगृहीतेनाभेदानुसंधानवता लभ्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

गो० टी०—ननूपायं विना पण्डितस्य सुज्ञेयश्चेदनात्मज्ञस्यापि तथा स्यादित्याशङ्क्योपायं विना न पण्डितस्यापि ज्ञेय इत्याह—यद्यपीति । दुर्विज्ञेयः पण्डितस्यापीति शेषः । न ज्ञेय इत्यन्वयः । न बहुनेति । आत्मप्रतिपादकोपनिषद्विचारातिरिक्तशास्त्रेण न लभ्य इत्यर्थः । केवलेनेति । गुरूपदेशरहितेनेत्यर्थः । ईश्वराचार्यानुग्रहेणाऽऽत्मा लभ्य इत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह—केनेत्यादिना । स्वात्मानमेव प्रत्यक्चैतन्यमेवेत्यर्थः । साधकोऽधिकारी । प्रार्थयते भजते श्रवणादिकालेऽपि प्रत्यग्ब्रह्मैवाहमित्यनुसंधत्ते । तेनैवाऽऽत्मना तदनुग्रहेण[वरित्रा]संपरिज्ञात्रा पूर्वोक्तानुसंधानवता यथानुसंधानं स्वयं प्रत्यगात्मतयाऽऽत्मा परमात्मा लभ्य इत्यर्थः । अथवैष प्रकरणी परमात्माऽन्तर्यामिरूपेणाऽऽचार्यरूपेण वा व्यवस्थितो यमेव साधकं वृणुतेऽनुगृह्णाति तेन परमेश्वरानुग्रहलब्धप्रत्यग्ब्रह्मैक्यानुसंधानवता मुमुक्षुणा लभ्य इत्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—एवमिति । तेन लभ्यत(लभ्य)इतिवाक्यविवरणत्वेनोत्तरमवतारयति—कथमित्यादिना । अधिकारिणः परमं तत्त्वमीश्वरानुग्रहात्प्रकाशत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

१ झ. प. ट. °भ्यो ज्ञातव्य इ° । २ क. ख. घ. ङ. ज. झ. ञ. ट. ठ. °त इत्ये° । ३ क. ख. च. ज. °ष्कामश्चाऽऽत्मा° । ङ. °ष्कामनं स्वमात्मा° । ४ च. °मेष प्रा° । ५ क. ख. ङ. छ. ज. °यते, आ° । झ. ञ. ट °यमानस्याऽऽ° । ६ च. झ. ञ. ट. °भ्व इ° । ७ ग. झ. ञ. ट. °भ्य इ° । ८ क. ख. ज. °कीं स्वां तनूं स्व° । ९ क. °कीयं स्व° । १० क. °यां-यां° । ग. घ. ङ. °यां स्वं या° ।

किंचान्यत्

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ॥
नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

न दुश्चरितात्प्रतिषिद्धाच्छ्रुतिस्मृत्यविहितात्पापकर्मणोऽविरतोऽनुपरतः । नापीन्द्रियलौल्यादशान्तोऽनुपरतः । नाप्यसमाहितोऽनेकाग्रमना विक्षिप्तचित्तः । समाहितचित्तोऽपि सन्समाधानफलार्थित्वान्नाप्यशान्तमानसो व्यापृतचित्तः । प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेनैनं प्रकृतमात्मानमाप्नुयात् । यस्तु दुश्चरिताद्विरत इन्द्रियलौल्याच्च समाहितचित्तः समाधानफलादप्युपशान्तमानसश्चाऽऽचार्यवान्प्रज्ञानेन यथोक्तमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

आ० टी०—दुश्चरितं कायिकं पापम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—इतश्चेश्वरानुग्रहलब्धप्रसादवताऽनेकसाधनवता च ज्ञातव्य आत्मेत्याह—किंचान्यदिति । दुश्चरितं कायनिर्वर्त्यं पापम् । अनुपरतः प्रज्ञानेनैनमा(नं नाऽऽ?)प्नुयादिति । संबन्धः । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् । इन्द्रियाणां लौल्यं विषयप्रवणता । तद्विपरीत एव प्राप्नुयादित्याह—यस्त्विति । विषयेभ्य इन्द्रियसमाधाने पुण्यलोकः श्रूयते तस्मादपि समाहितचित्त इत्याह—समाहितेति ॥ २४ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ॥
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीया वल्ली समाप्ता ॥ २ ॥

यस्त्वनेवंभूतो यस्याऽऽत्मनो ब्रह्मक्षत्रे सर्वधर्मविधारके अपि सर्वत्राणभूते उभे ओदनोऽशनं भवतः स्याताम् । सर्वहरोऽपि मृत्युर्यस्योपसेचनमेवौदनस्याशनत्वेऽप्यपर्याप्तस्तं प्राकृतबुद्धिर्यथोक्तसाधनरहितः

---

१ क. ख. ज. °त, दु° । २ क. ख. ज. °णो नावि° । ३ घ. °सोऽव्या° । ४ क. ख. च. ज. °चित्तो वाऽऽत्मानं प्राप्नुयात् । प्र° । ५ क. °तः केन प्राप्नुयादित्युच्यते प्र° । ६ क. ज. °ह्म च क्षत्रं च ब्रह्मक्ष° । ७ क. °र्वप्राण° । ज. °र्वत्र नम° । ८ क. ख. ज. °दनमश° । ९ ख. °दनोऽभ भ° । ९ ग. घ. ज. °नमिश्रै° । १० त्र, ड. °नस्योपसेकृन° ।

सन्न इत्था इत्थमेवं यथोक्तसाधनवानिवेत्यर्थः । वेद विजानाति यत्र स आत्मेति ॥ २५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीयवल्लीभाष्यं समाप्तम् ॥ २ ॥

आ० टी०—यस्त्वनेवंभूत उक्तसाधनसंपन्नो न भवति स कथं वेदेति संबन्धः । अशनत्वेऽप्यपर्याप्त इति । अन्नत्वेऽप्यसमर्थः शाकस्थानीय इत्यर्थः । यत्र स्वे महिम्नि स विश्वोपसंहर्ता वर्तते तथाभूतं तं को वेदेति संबन्धः ॥ २५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने द्वितीया वल्ली समाप्ता ॥ २ ॥

गो० टी०— यस्त्वनेवंभूत इति । उक्तसाधनसंपन्नो न भवति स कथं वेदेति संबन्धः । यद्ब्रह्मसाधनवता विज्ञेयं तन्निर्दिशति—यस्येति । सर्वधर्मविधारकत्वं सर्वत्राणे हेतुः । सर्वत्राणभूते अपीत्यन्वयः । अशनत्वेऽप्यपर्याप्त इत्यन्नत्वेऽप्यपर्याप्तः शाकस्थानीय इत्यर्थः । क इति शब्दार्थमाह—प्राकृतबुद्धिरिति । इत्थाशब्दार्थमाह—एवमिति । यत्र स्वमहिम्नि सोऽत्ता वर्तते तथाभूतं को वेदेत्यन्वयः ॥२५॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यविवरणे प्रथमाध्याये द्वितीया वल्ली समाप्ता ॥ २ ॥

ऋतं पिबन्तावित्यस्या वल्ल्याः संबन्धः । विद्याविद्ये नानाविरुद्धफले इत्युपन्यस्ते न तु सफले ते यथावन्निर्णीते । तन्निर्णयार्थो रथरूपककल्पना, तथा च प्रतिपत्तिसौकर्यम् । एवं च प्राप्तृप्राप्यगन्तृगन्तव्यविवेकार्थं द्वावात्मानावुपन्यस्येते—

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ
परमे परार्धे(र्ध्ये) । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

ऋतं सत्यमवश्यंभावित्वात्कर्मफलं पिबन्तौ । एकस्तत्र कर्मफलं पिबति भुङ्क्ते नेतरस्तथाऽपि पातृसंबन्धात्पिबन्तावित्युच्यते छत्रिन्या-

---

१ ख. ज. °र्थाय र° । २ ग. ङ. च ज. झ. ञ. ट. प्राप्यप्रापृग° । ख. घ. प्राप्तृप्रापग° । ३ ग. ञ. °न्त्यगन्त° । ४ क. ख. च. ज. °र्थे रथरूपकद्वारा द्वा° ।

थेषं । सुकृतस्य स्वयंकृतस्य कर्मण ऋतमिति पूर्वेण संबन्धः । लोकेऽस्मिञ्शरीरे । गुहां गुहायां बुद्धौ प्रविष्टौ । परमे बाह्यपुरुषाकाशसंस्थानापेक्षया परमम् । परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानं परार्ध(र्ध्यः)म् । तस्मिन्हि परं ब्रह्मोपलभ्यते । अतस्तस्मिन्परमे परार्धे(र्ध्ये) हार्दाकाशे प्रविष्टावित्यर्थः । तौ च च्छायातपाविव विलक्षणौ संसारित्वासंसारित्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलमकर्मिण एव वदन्ति । पञ्चाग्नयो गृहस्थाः । ये च त्रिणाचिकेताः, त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

आ० टी०—रथरूपककल्पनेति । प्रसिद्धरथसादृश्यकल्पनेत्यर्थः । ऋतपानकर्ता जीवस्तावदेकश्चेतनः सिद्धो द्वितीयान्वेषणायां लोके संख्याश्रवणे समानस्वभावे प्रथमप्रतीतिदर्शनाच्चेतनतया समानस्वभावः परमात्मैव द्वितीयः प्रतीयते । तस्य चोपचारादृतपातृत्वमित्यर्थः । बाह्यपुरुषाकाशसंस्थानं देहाश्रय आकाशप्रदेशः । पञ्चाग्नय इति । गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयः सभ्य आवसथ्यश्चेत्येते पञ्चाग्नयो येषां ते तथोक्ताः । द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्स्वग्निदृष्टिं ये कुर्वन्ते(न्ति)तेऽग्निहोत्रादिकारिणस्ते वा पञ्चाग्नय इत्यर्थः ॥ १ ॥

गो०टी०—पूर्वोत्तरवल्लीनां संबन्धं दर्शयन्नुत्तरवल्ल्या अगतार्थत्वमाह—ऋतमित्यादिना । संबन्ध इति । पूर्वाभ्यामभिधीयेत इति शेषः । नानाफले इत्युक्ते पशुब्रह्मवर्चसादिवदविरुद्धत्वं स्यात्तद्वारयति—विरुद्धेति । इतिरुक्तपरामर्शी । उपन्यस्ते इति । पूर्वयोर्वल्ल्योरिति शेषः । न त्विति । सफले ते विद्याविद्ये यथावत्स्वरूपतः साधनतः फलतश्च न निर्णीते इत्यर्थः । ननु ते एव निर्णी(र्णे)तव्ये किमिति रथिरथादिकल्पनेत्यत आह—तन्निर्णयार्थेति । यद्यपि स्वरूपतो निरूप्येते तथाऽपि ज्ञाने सौकर्यमित्याह—तथा चेति । ननु रूपकेण विद्याविद्ये निरूप्ये किमिति द्वावृतपानकर्तारावभिधीयेते इत्यत आह—एवं चेति । रूपके रथी प्राप्ता प्राप्यं पदं गन्ता ज्ञाता गन्तव्यं विष्णोः पदम् । कश्च गन्ता किंच पदं गन्तव्यमिति विवेकार्थं द्वावात्मानावुपन्यस्येते इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दश्चेतनवाची न च द्वौ चेतनौ प्रतीयेते ऋतपानकर्तृमा-

१ ञ. म. ट. °ना न हि केवलस्याऽऽत्मनो भोक्तृत्वमस्ति । बुध्याद्युपाधिकृतमेव भोक्तृत्वम् । एवं च सति वक्ष्यमाणरथकल्पनया वैष्णवस्याऽऽस्पदस्याऽऽत्मतया प्रतिपत्तिरुपपद्यते नान्यथा। सुकृ° । २ क °रमे परार्धे प° । ग घ. °रमे । प° । ३ क. ख. ग. च. ञ. °र्ध्यं, चु ञ° । ४ क. °र्धे हार्दाकाशं त° । ५ घ. ञ. ञ. परम° । ६ क. °लक्ष्यते । ७ क. ख. घ. ङ. ञ. ठ. °स्ते । तस्मि° । ८ ञ. ञ. ट. °ते । तत° ।

* ङ. °वस्यापादस्याऽऽत्म° । ग. °वस्य पद° ।

अप्रेताविति तत्कथमात्मानावित्युच्येते इति चेन्न । एकस्तावत्कर्मफलभोक्ता जीवश्चेतनः सिद्धो द्वितीयान्वेषणायां सत्यां संख्याश्रवणेऽस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वो लोक एवं चेतन एव द्वितीय ऋतपानकर्ता प्रतीयत इति नाऽऽत्मशब्दे विरोध इति भावः । अत्रर्तशब्दः सत्यवचनोऽपि गुणयोगात्कर्मफलेऽवा- चीत्याह—ऋतमित्यादिना । नन्वस्मिन्वाक्ये जीवेश्वरावेव चेतनावुपन्यस्येते न च द्वयोः कर्मफलसंबन्ध ईश्वरस्य तदसंभवात्कथं पिबन्तावित्यत आह—एक इति । जीव इत्यर्थः । इतर ईश्वर इत्यर्थः । कथं पिबन्तावित्यत आह—तथाऽपीति । पातृसंब- न्धादिति । पाता जीवस्तत्संबन्धादित्यर्थः । छत्रिन्यायेनेति । यथा लोके छत्रिणो गच्छन्तीति प्रयोगे सपरिवारे राज्ञि गच्छति च्छत्र्यच्छत्रिसमुदाये छत्रिशब्दो वर्तत एकसमूहत्वाद्दित्वेनैवं पिबदपिबत्समुदाये पिबतिर्वर्तत इत्यर्थः । सुकृतस्य लोक इत्यन्व- यक्रमं दर्शयति—ऋतमितीति । बाह्यपुरुषाकाश[सं]स्थानं देहाश्रय आकाशप्रदेशः । स्थानमित्यनन्तरमर्हतीति द्रष्टव्यम् । परार्ध इति क्वाचित्कः श्रुतिपाठस्तस्मिन्पक्षे सुग- मम् । परार्धे(र्ध्यं?)त्वमुपपादयति—तस्मिन्निति । अत इति । यतः परब्रह्मोप- लब्धिस्थानमत इत्यर्थः । गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयः सभ्य आवसथ्यश्चेत पञ्चा- ग्नयो येषां ते पञ्चाग्नयः । द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु येऽग्निदृष्टिं कुर्वन्ति ते वा पञ्चा- ग्नयः । पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेतलक्षणा वदन्तीति संबन्धः ॥ १ ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ॥ अभयं
तितीर्षतां पारं नाचिकेतꣳ शकेमहि ॥ २ ॥

यः सेतुरिव सेतुरीजानानां यजमानानां कर्मिणां दुःखसंतरणार्थत्वा- न्नाचिकेतोऽग्निस्तं वयं ज्ञातुं चेतुं च शकेमहि शक्नुवन्तः । किंच यच्चा- भयं भयशून्यं संसारस्य पारं तितीर्षतां तर्तुमिच्छतां ब्रह्मविदां यत्परमाश्र- यमक्षरमात्माख्यं ब्रह्म तच्च ज्ञातुं शकेमहि शक्नुवन्तः । परापरे ब्रह्मणी कर्मिब्रह्मविदाश्रये वेदितव्ये इति वाक्यार्थः । एतयोरेव ह्युपन्यासः कृत ऋतं पिबन्ताविति ॥ २ ॥

आ०टी०—ननु न सन्ति ब्रह्मविदः पञ्चाग्निविदश्च सांप्रतमनुपलम्भादित्याशङ्क्य पूर्वविद्वदनुभवविरोधमाह—यः सेतुरित्यादिना । पूर्वेषां यद्यपि ब्रह्मवित्त्वादि संभवति प्रभावातिशयात्तथाऽपि नाऽऽधुनिकानामल्पप्रज्ञानां संभवतीत्याशङ्क्य चेतन- त्वात्स्वाभाविकी ज्ञातृत्वयोग्यताऽस्तीत्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह—परापरे इति ॥ २ ॥

---

१ क. °न्नाचिकेतं नाचि° । २ घ. 'केतस्तं वे° । ३ क. °रस्य पा° । ४ क. ख. ङ. ज. °हि । प° । ५ ख. घ. °र्थः । ययो° । ङ. °र्थः । तयो° ।

गो० टी०—ननु न सन्त्येव ब्रह्मविदः पञ्चाग्निविदश्चानुपलम्भादित्याशङ्क्य पूर्वविद्वदनुभवविरोधमाह—यः सेतुरिति । कर्मिणामिति । कर्मानुष्ठानवतामित्यर्थः । विराड्रूपाग्नेः सेतुत्वं व्युत्पादयति—दुःखेति । दुःखाय संतरणं निवृत्तिः सैवार्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । नाचिकेतोऽग्निरुक्तहेतोः सेतुरिव सेतुर्य इति पूर्वेण संबन्धः । तं नाचिकेताग्निं न केवलं ज्ञातुं किंतु कर्तुमपीत्याह—चेतुमिति । संकोचकप्रमाणाभावात्सर्वभयातीतमित्याह—संसारपारमिति । संसारातीतमित्यर्थः । ततुमिच्छतां प्राप्तुमिच्छताम् । आश्रयमवलम्बनम् । न क्षरतीत्यक्षरं षड्भावविकारशून्यं न परोक्षं किंतु प्रत्यग्भूतमित्यर्थः । चकारादपरब्रह्मात्मकाग्निं ज्ञातुं चेतुं परब्रह्म ज्ञातुमेव शक्नुवन्त इत्येतत्समुच्चयोऽवगम्यते । ननु यद्यपि पूर्वेषां ब्रह्मवित्त्वं संभवति महामहिमत्वात्तथाऽपि नाऽऽधुनिकानामल्पप्रज्ञानामित्याशङ्क्य प्रमातृमात्रस्य चेतनत्वेन ज्ञातृत्वशक्तियोग्यतेश्वरानुग्रहादिना संभवतीत्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह—परापरे इति । कर्मविदाश्रयोऽपरं ब्रह्म ब्रह्मविदाश्रयः परं ब्रह्मेति विभागः । ननु ऋतपानकर्त्रोर्ब्रह्मवित्प्रसिद्धत्वमन्ययोरेवेत्याशङ्क्याऽऽह—एतयोरिति । कर्मब्रह्मविदाश्रययोः परापरब्रह्मणोर्ऋतं पिबन्तावित्यत्रोपन्यासो हि यस्मात्कृतस्तस्मान्नान्यत्वाशङ्केत्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेव तु ॥
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

तत्र य उपाधिकृतः संसारी विद्याविद्ययोरधिकृतो मोक्षगमनाय संसारगमनाय च तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कल्प्यते । तत्र तमात्मानमृतपं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि जानीहि । शरीरं रथमेव तु रथबद्धहयस्थानीयैरिन्द्रियैराकृष्यमाणत्वाच्छरीरस्य । बुद्धिं तु अध्यवसायलक्षणां सारथिं विद्धि बुद्धिनेतृप्रधानत्वाच्छरीरस्य । सारथिनेतृप्रधान इव रथः । सर्वं हि देहगतं कार्यं बुद्धिकर्तव्यमेव प्रायेण । मनः संकल्पविकल्पादिलक्षणं प्रग्रहं रशनां विद्धि । मनसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रादीनि करणानि प्रवर्तन्ते रशनयेवाश्वाः ॥ ३ ॥

आ० टी०—तत्रेति । तयोः प्रथमग्रन्थोक्तयोरात्मनोर्मध्ये ॥ ३ ॥

गो० टी०—रथरूपकवाक्यमवतारयति—तत्रेति । जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये । उपाधिकृत उपाधिपरिच्छिन्न इत्यर्थः । ईश्वरं व्यावर्तयति—संसारीति । मुक्तजीवं

---

* अत्र टीकानुरोधेन विकल्पशब्दोऽधिकः ।

---

१ म. ञ. ट. 'कृतोऽतो मो' । २ क. 'ल्प्यत इत्याह त' । ३ क. ख. ग. घ ङ. च. ञ. ठ. तत्राऽऽत्मा' । ४ क. ख. ज. 'प्रग्रहमेव च' ।

व्यावर्तयति—विद्येत्यादिना । साक्षात्कारकर्मणोरित्यर्थः । कस्मै प्रयोजनायेत्याकाङ्क्षायामाह—मोक्षेति । विद्यायामधिकृतो मोक्षगमनायाविद्यायामधिकृतः संसारगमनायेति विभागः । तस्येति । विद्याविद्ययोरधिकृतस्य तदुभयगमनसाधनः संसारमोक्षगमनसाधनः । रथगमनागमनजन्मफलभोक्तृस्वामिसाम्यं विवक्षित्वा तमाह—तमिति । शुद्धचैतन्यं व्यावर्तयति—कृतपमिति । ईश्वरं व्यावर्तयति—संसारिणमिति । रथस्वामिनमिति । रथतादात्म्याभिमानिनमित्यर्थः । शरीरस्य रथत्वसाम्ये हेतुनाह—रथंवदिति । अन्तःकरणस्यैक्येऽपि वृत्तिभेदेन भेदं विवक्षित्वा सारथिप्रग्रहकल्पनेत्याह—बुद्धिं त्विति । अध्यवसायलक्षणाम् । अध्यवसायो निश्चयो लक्षणं स्वरूपं यस्याः सा तामित्यर्थः । पूर्ववत्साम्ये हेतुमाह—बुद्धीति । बुद्धिर्नेता प्रापयित्री प्रधानं स्वतन्त्रभूता यस्य शरीरस्य तत्तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—सारथिनेतृप्रधान इव रथ इति । सारथिर्नेता प्रापयिता प्रधानः(!) स्वतन्त्रो यस्य स इवेत्यर्थः । ननु मनआदीन्यपि शरीरनेतॄणि तत्कथं बुद्धेरेव नेतृत्वेन सारथित्वमत आह—सर्वं हीति । देहगतं सर्वं कार्यं गमनागमनादि प्रायेण बुद्ध्या कर्तव्यं हि यस्मात्तस्मात्प्रायिकाभिप्रायेण बुद्धेरेव नेतृत्वात्सारथित्वं युक्तमित्यर्थः । सारथिहस्ते विद्यमानं हयाकर्षणसूत्रं प्रग्रहशब्दितं मन इत्याह—मन इति । संकल्प इदमेवं करिष्य इति वृत्तिः । आदिशब्देन विकल्पो गृह्यते स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिः, तत्स्वरूपमित्यर्थः । तस्य रशनात्वं प्रसिद्धरशनासाम्येनोपपादयति—मनसेत्यादिना । प्रगृहीतान्याकृष्टानि । रशनयेति । यथा सूत्रेणाश्वा आकृष्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि हयानाहू रथकल्पनाकुशलाः शरीररथाकर्षणसामान्यात् । तेष्वेवेन्द्रियेषु हयत्वेन परिकल्पितेषु गोचरान्मार्गान्रूपादीन्विषयान्विद्धि । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सहितं संयुक्तमात्मानं भोक्तेति संसारीत्याहुर्मनीषिणो विवेकिनः । न हि केवलस्याऽऽत्मनो भोक्तृत्वमस्ति बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वम् । तथा च श्रुत्यन्तरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव दर्शयति—ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि । एवं च सति वक्ष्यमाणरथकल्पनया वैष्णवस्य पदस्याऽऽत्मतया प्रतिपत्तिरुपपद्यते नान्यथा स्वभावानतिक्रमात् ॥४॥

---

१ ट. °नोमोक्तं. । २ क., म. ट तेष्वेन्द्रि° । ३ घ. च. भोक्तारं सं° ।

आ० टी०—आत्मा रथस्वामी यः कल्पितस्तस्य भोक्तृत्वं च न स्वाभाविकमित्याह—आत्मेन्द्रियमनोयुक्तमिति । औपाधिके भोक्तृत्वेऽन्वयव्यतिरेकौ शास्त्रं च प्रमाणमित्याह—न हि केवलस्येति । वैष्णवपदप्राप्तिश्रुत्यनुपपत्त्याऽपि न स्वाभाविकं भोक्तृत्वं वाच्यमित्याह—एवं च सतीति ॥ ४ ॥

गो० टी०—प्रग्रहवत्सारथिस्वाम्या(म्य)धिष्ठितरथाकर्षकहयतुल्यानीन्द्रियाणीत्याह—इन्द्रियाणीति । क इत्याकाङ्क्षायामाह—रथेति । रथत्वेन शरीरं कल्पयन्ति निरूपयन्ति येऽध्यात्मविदस्त इत्यर्थः । पूर्ववत्साम्ये हेतुमाह—शरीरेति । आकर्षणं हयधर्मस्तत्साम्यादित्यर्थः । यथा मद्रसेनस्य राज्ञो रथिनो रथहयगन्तव्यमार्गाः कुरव एवमिन्द्रियहयगन्तव्य[मार्गा] विषया इत्याह—तेष्विति । तच्छब्दं व्याचष्टे—इन्द्रियेष्वित्यादिना । आदिशब्देन स्पर्शशब्दरसगन्धा गृह्यन्ते । रथस्वामित्वेन य आत्मा कल्पितस्तस्य भोक्तृत्वं च न स्वाभाविकमित्याह—आत्मेन्द्रियमनोयुक्तमिति । औपाधिकभोक्तृत्वेऽन्वयव्यतिरेकौ शास्त्रं च प्रमाणमित्याह—न हि केवलस्येति । उपाध्यपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः । शास्त्रमुदाहरति—तथा चेति । ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुत्यन्तरमुपाध्यनवच्छिन्नस्यासंसारित्वमेव दर्शयति न संसारित्वमित्यर्थः । वैष्णवपदप्राप्तिश्रुत्यनुपपत्त्याऽपि न स्वाभाविकसंसारित्वमित्याह—एवं च सतीति । औपाधिके भोक्तृत्वे सतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणा या रथकल्पना विज्ञानसारथिर्यस्त्वित्यादिना तया वैष्णवस्य पदस्य व्यापकस्वरूपस्याऽऽत्मतया प्रत्यगभिन्नत्वेन प्रतिपत्तिः-अमिरस्थानमुपपद्यत इत्यर्थः । नान्यथेति । अन्यथा संसारित्वस्य स्वाभाविकत्वेन प्रतिपत्तिर्नोपपद्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—स्वभावानतिक्रमादिति । स्वभावस्य पारमार्थिकस्य संसारित्वस्यानतिक्रमादतिक्रमाभावात्त्यागाभावादसंसारिवैष्णवपदप्राप्तिर्नेत्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ॥
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

तत्रैवं सति यस्तु बुद्ध्याख्यः सारथिरविज्ञानवानानिपुणोऽविवेकी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च भवति यथेतरो रथचर्यायामयुक्तेनाप्रगृहीतेनासमाहितेन मनसा प्रग्रहस्थानीयेन सदा युक्तो भवति तस्याकुशलस्य बुद्धिसारथेरिन्द्रियाण्यश्वस्थानीयान्यवश्यान्य+शक्यान्यनिवारणीयानि दुष्टाश्वा अदान्ताश्वा इवेतरसारथेर्भवन्ति ॥ ५ ॥

+ अशक्यनिवारणानीति पाठो युक्तस्तस्यैव टीकाकृताऽऽदृतत्वात् ।

१ क. ख. ट. °त्तौ नि° । २ घ. °नि तथे° । ३ ख. °स्याव° । ४ ग. ङ. ञ. ख. ट. °दान्ता इ° ।

आ० टी०—॥ ५ ॥

गो० टी०—पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकावुपसंहरति—तत्रेति । तत्र संसारित्वस्यास्वाभाविकत्वे । एवमुक्तप्रकारेण । यस्त्विवति । यथा येन प्रकारेणेतरः सारथी रथगमने प्रग्रहेणायुक्तस्तथाऽसमाहितेन प्रग्रहस्थानीयेन मनसा युक्तो यस्तु कर्तव्याकर्तव्ययोरनिपुणो भवतीत्यर्थः । अविज्ञानवत्त्वेन न विज्ञानसामान्याभावः किंतु बुद्धिगतातिशयाभावः । सोऽप्यविवेकरूप इत्यर्थः । अत्र(र्थः । बु)द्धिसारथेरविवेकसारथेः । अशक्यनिवारणीयानी(रणानी)ति । विषयेभ्य इति शेषः । इतरसारथेर्लौकिकस्यादान्ताश्वाः कुमार्गाद्यथा निवर्तयितुं न शक्यन्ते तथा बुद्धिसारथेरसमाहितानीन्द्रियाण्यशक्यनिवारणानि भवन्तीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ॥
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

यस्तु पुनः पूर्वोक्तविपरीतः सारथिर्भवति विज्ञानवान्प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सदा तस्याश्वस्थानीयानीन्द्रियाणि प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा शक्यानि वश्यानि दान्ताः सदश्वा इवेतरसारथेः ॥ ६ ॥

आ० टी०— ॥ ६ ॥

गो० टी०—पूर्वोक्तविपरीत इति । अविवेकसारथेर्भिन्न इत्यर्थः । मनोनियतौ हेतुमाह—समाहितेति । विषयस्मरणवच्चित्तनिग्रहे विषयविकल्पात्मकं मनो निगृहीतं भवतीति भावः । शक्यानि कर्तव्याकर्तव्ययोरिति शेषः । सत्पदस्यार्थमाह—दान्ता इति । लौकिकसारथिशिक्षिताश्वा इव समाहितचित्ततया प्रगृहीतमनसः शक्यानीन्द्रियाणि कर्तव्याकर्तव्ययोर्निग्रहीतुमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य पूर्वोक्तस्याविज्ञानवतो बुद्धिसारथेरिदं फलमाह—

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ॥
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवति । अमनस्कोऽप्रगृहीतमनस्कः स तत एवाशुचिः सदैव । न स रथी तत्पूर्वोक्तमक्षरं यत्परं पदमाप्नोति तेन सार-

१ क. ख. ग. घ. °रीतमा° । २ क. ख. °वान्निपुणो विवेकवान्युक्तेन मनसा प्रगृ° । ञ. °वान्निपुणो विवेकवान्प्र° । ३ ख. ज. °निग्रा° । ४ क. ख. घ. ङ. च. ज. ट. ठ. तत्र पू° । ५ ङ. झ. ञ. ट. °स्कोऽपरिगृ° । ६ ग झ. ञ. न स रथी । ७ ग. घ. च. °रं ब्रह्म य° । ८ क. ख. ञ. ट. पदं प्राप्नो° ।

थिना । न केवलं कैवल्यं नाऽऽप्नोति संसारं च जन्ममरणलक्षण मधिगच्छति ॥ ७ ॥

आ० टी०—॥ ७ ॥

गो०टी०—अविवेकबुद्धेरनियतेन्द्रियस्य फलपरत्वेनोत्तरं वाक्यमवतारयति—तस्येत्यादिना । मनोनिग्रहाभावेऽविवेकित्वादिन्द्रियपारवश्येन पाप्मोपचये दूषितान्तःकरणोऽशुचिरित्याह—तत एवेति । कार्यब्रह्मव्यावृत्त्यर्थमाह—परमिति । ननु चेतनस्य बन्धो यस्य बन्धस्तस्य मोक्षो बुद्धेश्च बन्धाभावात्परं पदं तदक्षराख्यं सारथिर्नाऽऽप्नोतीति कथमुच्यते तत्राऽऽह—तेनेति । चेतन इति शेषः । कैवल्यं राजपुरप्रवेशस्थानीयमित्यर्थः । जन्ममरणादिलक्षणं कण्टकपाषाणाद्युपप्लुतदेशतुल्यम् ॥ ७ ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ॥
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान्विज्ञानवत्सारथ्युपेतो रथी विद्वानित्येतत् । युक्तमनाः समनस्कः स तत एव सदा शुचिः स तु तत्पदमाप्नोति । यस्मादाप्तात्पदादप्रच्युतः सन्भूयः पुनर्न जायते संसारे ॥ ८ ॥

आ० टी०—॥ ८ ॥

गो०टी०—तद्विपरीतस्य पदप्राप्तिरित्याह—यस्त्विति । कर्तव्याकर्तव्यविवेकविज्ञानं तद्वान्यः सारथिर्बुद्धिरूपस्तेनोपेत इत्यर्थः । विद्वानिति । कर्मणेति शेषः तत एव निगृहीतमनस्कत्वादेव । सदा शुचिरिति । स्वच्छान्तःकरण इत्यर्थः । तच्च पदं न सातिशयमित्याह—यस्मादिति ॥ ८ ॥

किं तत्पदमित्याह—

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः
पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु यो विवेकबुद्धिसारथिः पूर्वोक्तो मनःप्रग्रहवान्प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सञ्शुचिर्नरो विद्वान्सोऽध्वनः संसारगतेः पारं परमेवाधिगन्तव्यमित्येतदाप्नोति मुच्यते सर्वसंसारबन्धनैः ।

१ क. °लं तन्नाऽऽप्नो° । ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. ट. ठ. °लं ना° । २ ठ. °ति—यस्त्विव° । ३ क. ख. ज. °वान्भवति विज्ञा° । ४ ङ. च. °चिः संस्तु त° । ५ घ. स त° । ६ ङ. झ. ञ. ट. °दात्मपदा° । ७ घ. °दच्यु° । ८ ङ. झ. ञ. ट. °संसा° । ९ ख. ग. घ. च. °वोक्तम° । १० घ. °वान्गृही° । ११ ङ. च. ञ. ट. °तेः परं पार° । १२ घ. झ. °रं पारमे° । १३ ङ. झ ञ ट. °पर-मिवा° । १४ क. ख. ग. ज सर्वैः सं° । १५ ग. घ. ङ. च. °नैः । विष्णो° ।

तद्विष्णोर्व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः परमात्मनो वासुदेवाख्यस्य परमं प्रकृष्टं पदं स्थानं सतत्त्वमित्येतद्यदसावाप्नोति विद्वान् ॥ ९ ॥

आ० टी०—॥ ९ ॥

गो० टी०—तत्र हेतुत्वेन पदस्वरूपमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति—किमित्यादिना। निगृहीतमनास्तत्त्वंपदार्थविवेकवानात्मनि समाहितचित्तः संनिदिध्यासनवांस्तेन गतप्रतिबन्धः शुचिर्नरो विद्वानप्रतिबन्धेन साक्षात्कारवान्यः सोऽध्वनः संसारान्तभूतदेवयानदक्षिणायनाद्योगतिरूपाया गतेः, पारं तदप्राप्यं तदाप्नोतीत्यर्थः। नन्वात्मस्वरूपस्य नित्याप्तत्वादाप्नोतीति कथं तत्राऽऽह—मुच्यत इति। प्रत्यगितरयोरावरकाज्ञाननिवृत्तावाप्नोतीत्यौपचारिकमिति भावः। आकाशं व्यावर्तयति—ब्रह्मण इति। हिरण्यगर्भं व्यावर्तयति—वासुदेवाख्यस्येति। वासुदेव इत्याख्या यस्य सः। 'वासयति भूतानि स्वस्मिन्निति वासुः स चासौ देवश्च दीव्यत इति स्वप्रकाशः स वासुदेव इत्यर्थः। अनेन तत्पदवाच्यमभिहितम्। तस्य लक्ष्यमाह—परमामिति। अथवा षष्ठी राहोः शिर इतिवदौपचारिकी। व्यापकं प्रकृष्टं पदमित्यर्थः। सतत्त्वं स्वरूपम् ॥ ९ ॥

अधुना यत्पदं गन्तव्यं तस्येन्द्रियाणि स्थूलान्यारभ्य सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मतयाऽधिगमः कर्तव्य इत्येतमर्थमिदमारभ्यते—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥

स्थूलानि तावदिन्द्रियाणि तानि यैरर्थैरात्मप्रकाशनायाऽऽरब्धानि तेभ्य इन्द्रियेभ्यः स्वकार्येभ्यस्ते परा ह्यर्थाः सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च। तेभ्योऽप्यर्थेभ्यश्च परं सूक्ष्मतरं महत्प्रत्यगात्मभूतं च मनः। मनःशब्दवाच्यं मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मम्। संकल्पविकल्पाद्यारम्भकत्वान्मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा महत्तरा प्रत्यगात्मभूता च बुद्धिशब्दवाच्यमध्यवसायाद्यारम्भकं भूतसूक्ष्मम्। बुद्धेरात्मा सर्वप्राणिबुद्धीनां प्रत्यगात्मभूतत्वादात्मा महान्सर्वमहत्त्वादव्यक्ताद्यत्प्रथमं जातं हैरण्यगर्भं तत्त्वं बोधाबोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते ॥ १० ॥

१ ग. °लब्ध°। २ क. °तत्पदमेवाऽऽप्नोति वि°। ख. ज. °तस्य पदमवाप्नोति वि°। घ. °तत्पदमाप्नोति ति°। ३ क °सश्च प°। ४ ख. ज तेभ्यो ह्यर्थे°। ङ. तेभ्योऽर्थे°। ५ क. झ. ञ. ट °हन्महदादिपदं सर्वत्र व्यापकत्वेन ज्ञेयमत्र प्रत्य°। ६ ग. घ. °कल्पकाद्या°। ७ ग. घ. सूक्ष्मा त°। ८ क. ज. झ. °ता बु°। ९ घ. °थमजां°। १० क. ख. ङ. ज. °तं हैरण्यगर्भेन°। ग °तं हिर°। घ °तं हिरण्यगर्भेन°।

आ० टी०—प्रत्यगात्मभूताश्चेति । प्रत्यगनपायिस्वरूपभूता इत्यर्थः । अन्वर्थेभ्यो मनश्च आरम्भकं भूतसूक्ष्मं परम् । तस्माद्बुद्ध्यारम्भकं भूतसूक्ष्मं परमिति च युक्तम् । कार्यापेक्षया ह्युपादानमुपचितावयवं व्यापकमनपायिस्वरूपं च प्रसिद्धम् । यथा घटादेर्मृदादिः । न चेह भूतसूक्ष्माणां परस्परकार्यकारणभावे मानमस्ति । सत्यम्, तथाऽपि विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनोधीनतादर्शनान्मनसस्तावद्व्यापकं कल्प्यते । तत्र परमार्थत एवाऽऽत्मभूतमिति केषांचिद्भ्रमस्तन्निरासायोक्तं मनःशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्ममिति । 'अन्नमयं हि सोम्य मन' इत्यादिश्रुतेर्भौतिकत्वात्गमादन्नभावाभावाभ्यामुपचयापचयदर्शनाद्भौतिकमेव तत् । तस्य च संकल्पादिलक्षणत्वादध्यवसायनियम्यत्वाद्बुद्धि(द्धे!)स्ततः पर[त्वा]मिति । बुद्धिश्चाऽऽत्मेति केषांचिदभिमानस्तदपनयार्थमाह—बुद्धिशब्दवाच्यमिति । करणत्वादिन्द्रियबुद्धेर्भौतिकत्वं सिद्धम् । करणत्वं च स्वबुद्ध्याऽहमुपलभ्य इत्यनुभवात्सिद्धम् । ततो भूतावयवसंस्थानेष्वेवार्थादिषूत्तरोत्तरं परापरत्वं(परत्वं) कल्प्यं परमपुरुषार्थदिदर्शयिषया । न त्वर्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितं प्रयोजनाभावाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेति । सुरनरतिर्यगादिबुद्धीनां विधारकत्वात्सातत्यगमनादात्मोच्यते । सूत्रसंज्ञकं हैरण्यगर्भतत्त्वमित्यर्थः । बोधाबोधात्मकामिति । ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमित्यर्थः । अथवाऽविकारिपुरुषाभिप्रायेण बोधात्मकत्वमव्यक्तस्याऽऽद्यः परिणाम उपाधिरपञ्चीकृतभूतात्मकस्तेन रूपेणाबोधात्मकत्वं हिरण्यगर्भस्येत्यर्थः ॥ १०॥

गो० टी०—ननु तत्परलक्षणविष्णोः प्रकृष्टं पदमाप्तव्यमित्युक्तं तत्किं केनचिन्मार्गेण देशविशेषे गन्तव्यं तदपि भिन्नतया ग्रामाधिगमनवद्गन्तव्यं तथात्वे मोक्षस्यानित्यत्वापत्तिस्तस्य प्रकृष्टत्वं च कथमित्याशङ्क्याऽऽह—अथवेत्यादिना । असावधिकारी यदाप्नोतीत्येनव्याचष्टे—यत्पदमिति । तस्य पदस्याधिगमः कर्तव्य इत्यन्वयः । कथं प्रकृष्टत्वमित्यस्योत्तरमाह—इन्द्रियाणीति । सूक्ष्मेति । विषयमनोबुद्ध्यादिक्रमेणेत्यर्थः । तत्किं केनचिन्मार्गेण देशविशेषे भिन्नतया प्राप्तव्यं तथा चानित्यत्वापत्तिः स्वर्गादिवदित्यस्योत्तरमाह—प्रत्यगात्मतयेति । न देशपरिच्छिन्नं फलं किंतु मोहव्यवहितं तदपगमे प्रत्यग्रूपेणावस्थानमिति तद्रूपेण साक्षात्कारः संपद्यत इत्येवमर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यत इत्यर्थः । तावच्छब्दः क्रमेणोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य स्थूलत्वज्ञापनपरः । इन्द्रियेभ्योऽर्थपरत्वे कारणत्वं संभावितहेतुमाह—यैरिति । 'आत्मप्रकाशनाय विषयज्ञानाय यैरर्थैरारब्धानि तानीन्द्रियाणि तेऽर्थाः परा इत्यन्वयः । केभ्य इत्याकाङ्क्षायां विषयकार्यभूतप्रकृतेन्द्रियेभ्य इत्याह—तेभ्य इति । त्रिधा परशब्दार्थं हिशब्दद्योतितमाह—सूक्ष्मा इत्यादिना । इन्द्रियानुस्यूतत्वात्ततः सूक्ष्मा महान्तश्च व्यापकाः । अत्र परस्परसमुच्चितं(तत्वं) परत्वे विवक्षितमिति चशब्दद्वयम् । ननु विषयाणामनात्मत्वात्प्रत्यगात्मभूताश्चेति कथमिति चेद्यथा प्रत्यगवस्थाऽनपायिन्येवं विषया

इन्द्रियदेर्ष्वनपायिन इति प्रत्यगात्मभूता इत्युच्यन्त इति भावः। तेभ्योऽपीति। इन्द्रियेभ्यः परत्वेनोक्तेभ्योऽपीत्यर्थः। ननु देहपरिच्छिन्नस्य मनसो न व्यापकत्वादिविषयान्प्रति सूक्ष्मत्वादिकमुपपद्यतेऽकारणत्वात्कारणस्य हि कार्यापेक्षयोक्तत्रितयरूपत्वं यथेन्द्रियापेक्षया विषयाणां तथा च मनसः कथं सूक्ष्मत्वादिकमित्याशङ्क्य मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं मनःशब्दवाच्यमेकदेशेन मनोरूपेण परिणामिविषयान्प्रति भूताकारेण कारणमतो मनसः परत्वं विषयेभ्यो युज्यत इत्याह—मनःशब्दवाच्यमित्यादिना। बुद्धेर्मनसः सकाशात्परत्वे हेतुं वदन्वाक्यमवतारयति—संकल्पेति। तादृशस्य मनसोऽध्यवसायनियम्यत्वात्ततः परा बुद्धिरित्याह—मनसोऽपीति। अर्थेभ्यः परादपीत्यपेरर्थः। मनःकारणत्वाभावाद्बुद्धेः कथं परत्वमित्याशङ्क्य परशब्दार्थकथनपूर्वकं बुद्धिशब्दार्थमाह—सूक्ष्मेत्यादिना। आदिशब्देन बुद्धिवृत्त्यवान्तरविशेषा गृह्यन्ते। ननु मनस आरम्भकभूतसूक्ष्मं प्रति कथं बुद्ध्यारम्भकभूतसूक्ष्मस्य कारणता मानाभावाद्भेदाभावाच्च विज्ञानशक्तिमदन्तःकरणस्यापञ्चीकृतभूतसूक्ष्मसात्त्विकांशसमष्टितो विशेषेण जन्माङ्गीकारात्तदारम्भकाणामैकात्म्येन भेदाभावादिति चेदत्र न भूतसूक्ष्मशब्देनापञ्चीकृतानां ग्रहः किंतु पञ्चीकृतैतद्रूपभूतसूक्ष्माणामिह ग्रहणं तेषामन्नमशितमित्यादिनाऽणिष्ठभागस्य प्रसिद्धेस्तस्य मनःशब्दवाच्यान्तःकरणोपचयहेतुत्वेनोपचितान्तःकरणकारणत्वादन्तःकरणस्य च निश्चयसंकल्पशक्तिद्वयशालित्वेन निश्चयशक्तिमत्त्वात्साध्यत्वादितरस्ये तदारम्भकभूतसूक्ष्मयोः कार्यकारणभावसंभवान्मनःशब्दवाच्याणिष्ठभागस्य कारणत्वसंभवात्परत्वमुपपद्यते। तर्हि बुद्धिमनसोरेव ग्रहे संभवति भूतसूक्ष्मपर्यन्तधावनं किमर्थमिति चेत्तद्ग्रहस्य तदारम्भकभूतसूक्ष्माधीनत्वात्तावत्पर्यन्तधावनमिति भावः। अथवा नन्वर्थेभ्यो मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं परं तस्माद्बुद्ध्यारम्भकं भूतसूक्ष्मं परमिति न युक्तं कार्यापेक्षया हि कारणमुपचितावयवं व्यापकमनपायस्वरूपं परं प्रसिद्धं यथा घटादेर्मृदादिः। न चेह भूतसूक्ष्माणां परस्पर[कार्य]कारणभावे मानमस्ति। सत्यम्। तथाऽपि विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनोधीनत्वात्ततो मनो व्यापकं कल्प्यतेऽस्मिन्प्रकरणे यद्यदधीनं तत्तस्यापरमितरत्परमिति हि स्थितेः। ननु भाष्ये मनःशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परमिति कथमुक्तमिति चेत्केषांचिन्मन आत्मेति भ्रमस्तन्निरासाय मनसो भौतिकत्वेनानात्मत्वं वक्तुं भूतसूक्ष्ममित्युक्तमेवं बुद्धिस्थलेऽपि द्रष्टव्यम्। तस्य मनसोऽध्यवसायनियम्यत्वाद्बुद्धिः परा। भूतोपचयापचयाभ्यां मनसो भौतिकत्वेनानात्मत्वं बुद्धेः करणत्वेनानात्मत्वं द्रष्टव्यम्। ततोऽर्थादिषु भूतसंस्थानेष्वेव परत्वं कल्प्यते परमपुरुषार्थदिदर्शयिषया न त्वर्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितं प्रयोजनाभावाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। आत्मशब्दस्य परशब्दार्थव्यापकत्वांशेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्यापुनरुक्तमर्थमाह—सर्वेति। सुरनरतिर्यगादिबुद्धीनां विधारकत्वात्सातत्यगमनादात्मोच्यत इत्यर्थः। आत्ममहच्छब्दयोः पौनरुक्त्ये सर्वबुद्धिव्यापकताऽऽत्मशब्दार्थः। बुद्धितदितरव्यापकता महच्छ-

न्दार्थ इत्याह—सर्वेति। तत्र हेतुमाह—अव्यक्तादिति। हैरण्यगर्भं तत्त्वमिति। सूत्रसंज्ञितमित्यर्थः। बोधाबोधात्मकं ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमित्यर्थः॥ १०॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः॥ पुरु-
षान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः॥ ११॥

महतोऽपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूतं सर्वमहत्तरं चाव्यक्तं सर्वस्य जगतो बीजभूतमव्याकृतनामरूपसतत्त्वं सर्वकार्यकारणशक्तिसमाहाररूपमव्यक्ताव्याकृताकाशादिनामवाच्यं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वटकणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः। तस्मादव्यक्तात्परः सूक्ष्मतरः सर्वकारणकारणत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च महांश्च, अत एव पुरुषः सर्वपूरणात्। ततोऽन्यस्य परस्य प्रसङ्गं निवारयन्नाह—पुरुषान्न परं किंचिदिति। यस्मान्नास्ति पुरुषाच्चिन्मात्रघनात्परं किंचिदपि वस्त्वन्तरं तस्मात्सूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यगात्मत्वानां सा काष्ठा निष्ठा पर्यवसानम्। अत्र हीन्द्रियेभ्य आरभ्य सूक्ष्मत्वादिपरिसमाप्तिः। अत एव च गन्तॄणां सर्वगतिमतां संसारिणां परा प्रकृष्टा गतिः। यद्गत्वा न निवर्तन्त इति स्मृतेः॥ ११॥

आ० टी०—प्रलये सर्वकार्यकारणशक्तीनामवस्थानमभ्युपगन्तव्यं शब्दार्थसंबन्धशक्तिलक्षणस्य नित्यत्वनिर्वाहाय। तासां शक्तीनां समाहारो मायातत्त्वं भवति ब्रह्मणोऽसङ्गत्वादिति शक्तिसमाहाररूपमव्यक्तमित्यर्थः। 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदेतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं चाव्यक्तम्। तस्य सांख्याभिमतप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह—परमात्मनीति। शक्तित्वेनाद्वितीयत्वाविरोधित्वमाह—वटकणिकायामिवेति। भाविवटवृक्षशक्तिमद्वटबीजं स्वशक्त्या न सद्वि(द्वि)तीयं कथ्यते तद्वद्ब्रह्मापि न मायाशक्त्या साद्वि(द्वि)तीयम्। सत्त्वादिरूपेण निरूप्यमाणे व्यक्तिरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्। ततोऽव्यक्तशब्दादप्यद्वैताविरोधित्वं द्रष्टव्यम्। सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमव्यक्तम्। तस्य परमात्मपरतन्त्रत्वात्परमात्मन उपचारेण कारणत्वमुच्यते न त्वव्यक्तवद्विकारितयाऽनादित्वादव्यक्तस्य पारतन्त्र्यं च पृथक्सत्त्वे प्रमाणाभावादात्मसत्तयैव सत्तावत्त्वाच्चेत्यर्थः॥ ११॥

गो० टी०—परमव्यक्तमित्यन्वयः। हिरण्यगर्भतत्त्वमेव सूक्ष्ममतिशयेन सूक्ष्मं सूक्ष्मतरमव्यक्तं प्रत्यग्वदनपायि सर्वस्माद्व्यापकमित्यर्थः। हिरण्यगर्भाद्वैलक्षण्यमाह—

१ ङ. च. ट. °टश°। २ क. ख. ज. °तमः स°। ३ घ. °णत्वा°। ४ घ. °स्य प्र°। ५ ङ. ढ. °मात्राच्चिद्घना°। ६ ङ. ट. °मासम। अ°। ७ घ. °व ग°। ८ क. ख. ज. °णां सा प°।

सर्वेति । आरम्भवादं निराकरोति—अव्याकृतेति । अव्याकृतयोर्नामरूपयोः सतत्त्वं स्वरूपमित्यर्थः । ननु सृष्टेः प्रागव्याकृतव्यतिरेकेणाभावात्कथं सर्वेषां कार्याणां कारणानां च शक्तिसमुदायरूपमव्यक्तमिति चेत्प्रलये सर्वशक्तीनामवस्थानं वक्तव्यं शब्दार्थसंबन्धस्य शक्तिलक्षणस्य निर्वाहाय तासां च शक्तीनां मायातत्त्वे समाहारो भवति ब्रह्मणीऽसङ्गत्वादिति समाहाररूपमव्यक्तमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—अव्याकृतेति । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदेतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च"। "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमित्यर्थः । सांख्याभिमतप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह—परमात्मनीति । ननु शक्तिरेकाऽऽत्मा चैक इति सद्वितीयत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽत्मव्यतिरेकेण तस्या असत्त्वं दृष्टान्तेनाऽऽह—वटेति । वटबीज इत्यर्थः । यदर्थं पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य परत्वं प्रतिपादितं तद्वैष्णवपदमवतारयति—तस्मादित्यादिना । पूर्वोक्तात् । नन्वात्मनः सूक्ष्मतरत्वं वक्तुं शक्यतेऽव्यक्तादपि दुर्विज्ञेयत्वात्कारणत्वरूपपरत्वं कथं कारणत्वे वाऽव्यक्तवद्विकारित्वेनासत्त्वापत्तेरिति चेदधिष्ठानपरतन्त्रत्वादारोपस्याधिष्ठानस्योपचारेणाऽऽत्मनः कारणत्वमुच्यत इति न दोषः । पारतन्त्र्यं चाव्यक्तस्य पृथक्सत्त्वे प्रमाणाभावादात्मसत्तयैव सत्तावत्त्वाच्चेति भावः । प्रत्यगात्मेति । पूर्वत्र सापेक्षप्रत्यक्त्वमत्र तु स्वाभाविकमेव दिदर्शयिषितं वस्तुत्वादिति भावः । अत एव निरतिशयमहत्त्वादेवेत्यर्थोऽवध्रियत इत्याह—तत इति । प्रसङ्गः सत्त्वस्येति शेषः । पुरुषात्परं किंचिन्नेत्यर्थं हेतूकृत्य नेत्यादिवाक्यं व्याचष्टे—यस्मान्नास्तीत्यादिना । पर्यवसानमुपपादयति—अत्र हीति । आत्मनीत्यर्थः । अत एव सूक्ष्मत्वादिपर्यवसानभूमित्वादेव । प्रकृष्टगतित्वे प्रमाणमाह—यदिति । तद्धाम परमं ममेति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

ननु गतिश्चेदागत्याऽपि भवितव्यं कथं यस्माद्भूयो न जायत इति । नैष दोषः । सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादवगतिरेव गतिरित्युपचर्यते । प्रत्यगात्मत्वं च दर्शितमिन्द्रियमनोबुद्धिपरत्वेन । यो हि गन्ता सोऽगतमप्रत्यग्रूपं गच्छत्यनात्मभूतं न विपर्ययेण । तथा च श्रुतिः—"अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः०" इत्याद्या । तथा च दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं सर्वस्य । एष पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषु गूढः संवृतो दर्शनश्रवणादिकर्माऽविद्यामायाच्छन्नोऽत एवाऽऽत्मा न प्रकाशत आत्मत्वेन कस्यचित् । अहो अतिगम्भीरा दुरवगाह्या

१ ठ. सूक्ष्मतमत्वं । २ क. ख. ज. सोऽयम° । ३ झ. ञ. ट. °पं परस्तं ग° । ४ क. झ. ञ. ट. °स्तीप्सवः, इ° । ५ ङ. °छन्न आ° ।

विचित्रा माया चेयं यदयं सर्वो जन्तुः परमार्थतः परमार्थसतत्त्वोऽप्येवं बोध्यमानोऽहं परमात्मेति न गृह्णात्यनात्मानं देहेन्द्रियादिसंघात-मात्मनो दृश्यमानमपि घटादिवदात्मत्वेनाहममुष्य पुत्र इत्यनुच्यमा-नोऽपि गृह्णाति। नूनं परस्यैव मायया मोमुह्यमानः सर्वो लोको बंभ्र-मीति। तथा च स्मरणम्—"नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इत्यादि। ननु विरुद्धमिदमुच्यते मत्वा धीरो न शोचति न प्रकाशत इति च। नैतदेवम्। असंस्कृतबुद्धेरविज्ञेयत्वान्न प्रकाशत इत्युक्तम्। दृश्यते तु संस्कृतयाऽग्र्ययाऽग्रमिवाग्र्या तयैकाग्रतयोपेतयेत्येतत्सू-क्ष्मया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया। कैः। सूक्ष्मदर्शिभिरिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिप्रकारेण सूक्ष्मतापारम्पर्यदर्शनेन परं सूक्ष्मं द्रष्टुं शीलं येषां ते सूक्ष्मदर्शिनस्तैः सूक्ष्मदर्शिभिः पण्डितैरित्येतत् ॥ १२ ॥

आ० टी०—पारयिष्णव इति। संसारपारं गन्तार इत्यर्थः। न प्रकाशते चेत्तर्हि नास्त्येवेति न वाच्यं लिङ्गदर्शनादित्याह। दर्शनश्रवणादीनि कर्माण्यस्येति तथोक्तः। जीवस्य प्रकाशत्वे ब्रह्मात्मत्वे सत्यपि योऽयं ब्रह्मस्वरूपानवभासः स केनापि प्रतिबन्धेन कृत इति कल्प्यते। तच्च प्रतिबन्धकं न वस्तु ज्ञानान्मुक्तिश्रुतेर्बाधप्रस-ङ्गात्। ततोऽविद्यैव प्रतिबन्धिकेत्याह—अविद्यामायाछन्न इति। निदिध्यासनप्र-चयेनैकाग्र्यमापन्नमन्तःकरणं यदा सहकारि संपाद्यते तदा तत्सहकृतात्तन्महावाक्या-दहं ब्रह्मास्मीति या बुद्धिवृत्तिरुत्पद्यते तस्यामभिव्यक्तो ब्रह्मभाव इति स्वतोऽ-परोक्षतया व्यवह्रियत इति दृश्यत्वमुपचर्यते। यो हि यत्प्रयुक्तव्यवहारः स तद्दृश्य इति प्रसिद्धम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—गतिशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा शङ्कते—नन्विति। परिहरति—नैष दोष इति। प्रत्यगभिन्नस्य हि गत्याऽनाभिमुख्या तस्य तूपचारेणेत्यत्र पूर्वोक्तं हेतुमाह—प्रत्यगात्मत्वं चेति। तर्हि प्रतीचः प्राप्तत्वेन ज्ञानादिवैयर्थ्यमित्याशङ्क्या-विद्ययाऽनात्मरूपमापन्नो यः सोऽधिकारी तं प्रत्यगात्मानमनात्मव्युदासेन प्राप्नोतीत्याह—यो हीति। हिशब्दसूचितां श्रुतिमाह—तथा चेति। अनध्वगाः मार्गरहिताः। पार-यिष्णवः संसारपारं गन्तार इत्यर्थः। गतेरौपचारिकत्वे सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वं श्रुतिर्द-र्शयतीत्यवतारयति—तथा चेति। संवृतो न प्रकाशत इत्यन्वयः। न प्रकाशते चेत्तर्हि नास्त्येवेति न वाच्यं लिङ्गदर्शनादित्याह—दर्शनेति। दर्शनश्रवणादीनि कर्माण्य-

१ ग. °ह्णाति नूनं। २ क. ख. ज. °कोऽयं बं°। घ. ञ. °को बंभ्र°। ३ ख. ज. °रति-ना°। ४ क. °द्धमित्युच्य°। ५ ख. ग. ट. °तै त्वग्र्यया संस्कृतयाऽग्र°। ६ ख. ग. ट. °व सर्वविशेषस°।

क्ष्येति तथा। ननु जीवस्य प्रकाशे ब्रह्मात्मत्वे कुतोऽनवभासस्तत्राऽऽह—अविद्यामायाछन्न इति। अविद्येति ज्ञाननिरस्यत्वमुच्यते। मायेति मिथ्यात्वमुच्यते। अत एव तश्छन्नः कस्यचिदप्यात्माऽऽत्मत्वेन न प्रकाशतेऽहं पर एवेति व्यवहारयोग्यो न भवतीत्यर्थः। एष इत्यादिश्रुतेरक्षरार्थमुक्त्वा प्राणिष्वनुकम्पां दर्शयञ्श्रुतेस्तात्पर्यार्थमाह—*अत इति। यतः स्वप्रकाशप्रत्यक्चैतन्यावरिकाऽविद्याऽतोऽतिगम्भीरा नक्रादिसंवलितगङ्गाह्रद इवाविमर्शनीयस्वरूपा यत एवमतो दुरवगाह्या मायायां स्थित्वा मायाकृता विभूतिरियतीति निर्धारयितुं न शक्यते केनचिदतः सा। एवंभूतमायायाः सविलासकत्वं प्रदर्श्य स्वरूपावरकत्वे हेतुमाह—विचित्रा चेति। इयमहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा नानाशक्तियुक्ताऽघटनघटनापटीयसी। तत्र हेतुमाह—यदिति। यस्मादित्यर्थः। अयं संसरन्दृश्यमानः सर्वप्राणी वस्तुतः परमार्थस्वरूपोऽप्येवं बोध्यमानः पर एवाऽऽत्मा नास्मि संसारीत्यहं पर एवाऽऽत्मेति न गृह्णाति, घटादिवदात्मनो दृश्यमानमपि देहेन्द्रियादिसंघातमनात्मानं त्वं देवदत्तपुत्रो विष्णुमित्र इत्यनुच्यमानोऽप्यनुपदिश्यमानोऽप्येहममुष्य पुत्र इत्यात्मत्वेन गृह्णातीत्यन्वयः। स्वस्वरूपमखण्डाद्वितीयमुच्यमानमपि न गृह्णातीत्यनुक्तमप्यनात्मस्वरूपमात्मत्वेन गृह्णातीत्यत्र को हेतुरिति विचार इदं निश्चितमित्याह—नूनमिति। मोमुह्यमानः पुनः पुनरतिशयेन वा मोहमापद्यमानो बंभ्रमीति पुनः पुनरतिशयेन भ्रमतीत्यर्थः। मायाधीनमोहादात्माप्रकाशे संसरणे च भगवतः स्मरणं प्रमाणयति—तथा चेति। योगमायासमावृत इति वाक्यशेषः। चोद्योत्तरवाक्यं व्याचष्टे—नन्वित्यादिना। एतद्विरुद्धत्वमेवं त्वदुक्तप्रकारेण न भवति श्रुत्योर्विषयभेदात्। न प्रकाशत इत्यस्यार्थं दर्शयति—असंस्कृतेति। निदिध्यासनप्रचयजन्यसंस्काररहितया बुद्धेरित्यर्थः। मत्वा धीरो न शोचतीत्यस्याऽऽशयं श्रुतिः स्वयमेव दर्शयति—दृश्यते त्विति। संस्कृतया निदिध्यासनप्रचयजन्यसंस्कारयुक्तया। एकं ब्रह्मात्मैक्यमग्रं मुख्यं लक्ष्यं यस्यास्तस्या भाव एकाग्रता तया सहितयेत्येतत्। सूक्ष्मं दुर्विज्ञेयं वस्तु ब्रह्मात्मैक्यं तस्य निरूपणे निश्चये तात्पर्यवत्या। कर्तृपदमाकाङ्क्षापूर्वकं व्याचष्टे—कैरिति। सूक्ष्मदर्शिभिः पण्डितैः सूक्ष्मयाऽग्रचया बुध्याऽऽत्मा दृश्यत इति योजना॥ १२॥

तत्प्रतिपत्त्युपायमाह—

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि॥ ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि॥ १३॥

---

* भाष्येऽह्ये इत्यस्य स्थाने, अत इतिपाठानुरोधेनदमिति भाति। एतदनुरोधेन तथा पाठो भाष्ये स्यादित्यनुमेयं भाष्यानुरोधेनात्र वा तथा पाठः कल्प्यः।

यच्छेन्नियच्छेदुपसंहरेत्प्राज्ञो विवेकी । किम् । वाग्वाचम् । वागत्रो-पलक्षणार्था सर्वेषामिन्द्रियाणाम् । क्व । मनसी मनसीति छान्दसं दैर्घ्यम् । तच्च मनो यच्छेज्ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्धावात्मनि । बुद्धिर्हि मनआदिकरणान्याप्नोतीत्यात्मा प्रत्यक्तेषाम् । ज्ञानं बुद्धिमात्मनि महति प्रथमजे नियच्छेत् । प्रथमजवत्स्वच्छस्वभावकमात्मनो विज्ञानमापाद-येदित्यर्थः । तं च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यस्तमितरू-पेऽविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणि मुख्य आत्मनि ॥ १३ ॥

आ० टी०—॥ १३ ॥

गो० टी०—ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेनोत्तरं वाक्यं व्याचष्टे—तदिति । तस्याऽऽत्मनः प्राप्तिस्तत्साधनीभूतं ज्ञानं तदुपायमित्यर्थः । ननूपसंहारेऽपि वाच इतरेन्द्रियाणां संव्या-पाराणामनुपसंहारे तन्मात्रं न ज्ञानसाधनमित्याशङ्क्याऽऽह—वागत्रोपलक्षणार्थेति । आकाङ्क्षापूर्वकमधिकरणं निर्दिशति—क्वेति । दैर्घ्यस्य गतिमाह—मनसीतीति । संकल्पविकल्पात्मकमनसो बुद्धितन्त्रत्वात्तस्य तस्यां लयस्य कर्तव्यतया प्रकाशसामान्यं ज्ञानशब्देन मनआदिकरणव्याप्त्या तेषां प्रत्यगात्मा बुद्धिस्तच्छब्देनोच्यत इत्याह—ज्ञान इत्यादिना । हि यस्मादर्थे । नन्वात्ममहच्छब्दाभ्यां व्यापकप्रत्यगात्मनोऽभि-धानात्कथं प्रथमजे हिरण्यगर्भे बुद्धौ व्यष्टिबुद्धेः प्रविलापनमित्याशङ्क्य तदुत्तरपर्याये शान्त आत्मेति विशेषणात्प्रत्यस्तमितसर्वविशेषणवत्येतस्य लयप्रतिपादनात्तस्य ग्रहणं न विरुध्यते । न च व्यष्टिबुद्धेः समष्टौ लयश्चेत्तस्याः परमकारणे लयो वाच्यस्त-द्विना(?) निर्विशेषे लयः कथमिति वाच्यम्, आत्ममहच्छब्दाभ्यां सकारणसूत्रहिर-ण्यगर्भबुद्धेर्ग्रहान्न दोष इति भावः । समष्टिव्यष्ट्योः साम्यं लयनिमित्तमाह—स्वच्छेति । स्वच्छस्वभावकं प्रथमजं विज्ञानं प्रत्यगात्मोपाधिभूतविज्ञानमापादयेदि-त्यर्थः । सर्वेति । सर्वे विशेषाः प्रत्यस्तमिता लीना यस्मिंस्तत्तच्च तद्रूपं च तस्मिन् । तत्रहेतुः—अविक्रिय इति । एवमुत्तरोत्तरं हेतुत्वेन व्याख्येयम् । मुख्य आत्मनि तं यच्छेदित्यन्वयः ॥ १३ ॥

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

१ क. ख. ज. सर्वेन्द्रि° । २ झ. ञ. ट. क्व । मनसि । छा° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. ठ. °नसि । छान्द° । ४ झ. ञ. ट. दीर्घम् । ५ ख. ग. घ. ङ. च. °आदीनि क° । ६ क. ख. ज. °त्मा तेषां प्रत्यक् । ज्ञा° । ७ झ. ञ. ट. °जत्वात्तत्र° । ८ क. ख. ज. °दमा° । ९ ङ. ञ. ट. °तस्वरू° ।

एवं पुरुष आत्मनि सर्वं प्रविलाप्य नामरूपकर्मत्रयं यन्मिथ्याज्ञानविजृम्भितं क्रियाकारकफललक्षणं स्वात्मयाथात्म्यज्ञानेन मरीच्युदकरज्जुसर्पगगनमलानीव मरीचिरज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्थः प्रशान्तात्मा कृतकृत्यो भवति यतोऽतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रसुप्ता उत्तिष्ठत हे जन्तव आत्मज्ञानाभिमुखा भवत, जाग्रताज्ञाननिद्राया घोररूपायाः सर्वानर्थबीजभूतायाः क्षयं कुरुत । कथम् । प्राप्योपगम्य वरान्प्रकृष्टानाचार्यांस्तद्विदस्तदुपदिष्टं सर्वान्तरमात्मानमहमस्मीति निबोधतावगच्छत । न ह्युपेक्षितव्यमिति श्रुतिरनुकम्पयाऽऽह मातृवत् । अतिसूक्ष्मबुद्धिविषयत्वाज्ज्ञेयस्य किमिव सूक्ष्मबुद्धिरित्युच्यते । क्षुरस्य धाराऽग्रं निशिता तीक्ष्णीकृता दुरत्यया दुःखेनात्ययो यस्याः सा दुरत्यया । यथा सा पद्भ्यां दुर्गमनीया तथा दुर्गं दुःसंपाद्यमित्येतत्पथः पन्थानं तत्त्वज्ञानलक्षणं मार्गं कवयो मेधाविनो वदन्ति । ज्ञेयस्यातिसूक्ष्मत्वात्तद्विषयस्य ज्ञानमार्गस्य दुःसंपाद्यत्वं वदन्तीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

आ० टी०—क्रमेणैवं विषयदोषदर्शनेनाभ्यासेन च बाह्यकरणान्तःकरणव्यापारप्रविलापने सति प्रविलापनं कर्तुः कः पुरुषार्थः सिध्यतीत्यत आह—एवं पुरुष इत्यादिना ॥ १४ ॥

अ० टी०—विषयदोषदर्शनेन बाह्यान्तःकरणव्यापारप्रविलापने तत्कर्तृकः कः पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—एवं पुरुष इत्यादिना । एवं यच्छेदित्यादिक्रमेण प्रत्यगात्मस्वरूपसाक्षात्कारेण समस्तं प्रकर्षेण विलाप्य कृतकृत्यो भवतीत्यन्वयः । आत्मव्यावृत्त्यर्थं सर्वं विशिनष्टि—नामेति । शब्दार्थक्रियात्रयमित्यर्थः । तस्य सत्यत्वं व्यावर्तयति—यदिति । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं तेन विजृम्भितं निष्पादितं यत्तत्सर्वमित्यन्वयः । ज्ञानफलं न कर्मसाध्यमिति ज्ञापयितुं कर्मफलं संसारान्तर्गतमेवेति दर्शयति—क्रियेति । सम्यग्ज्ञानेन सर्वविलापने कृतकृत्यतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—मरीचीति । मरिच्यादिदर्शनेन तदुदकादि प्रविलाप्य लौकिकः पुमान्यथा स्वस्थस्तथा स्वस्थः सर्वबाह्येन्द्रियव्यापाररहितः प्रशान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सर्वमनोव्यापाररहितः प्रशान्तात्मा कर्तव्याभावात्कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । उक्तमर्थं हेतूकृत्योत्तरं वाक्यमवतारयति—यतोऽत इति । तद्दर्शनार्थं कृतकृत्यताहेतुदर्शनार्थम् । अनाद्यविद्यायां प्रसुप्तास्तत्रस्थाः । आत्मज्ञानाभिमुखा इति । ईश्वरार्पितकर्मतश्चित्त-

---

१ झ. ञ. ट. °नेनेव । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. °शान्तः कृत° । ३ घ. °नप्रायाः स° । ४ घ. च. °स्तत्त्वविद्° । ५ घ. ज झ. ञ. °वदिति । अ° । ६ क. ख. ज. °त्वाद्विज्ञेय° । ७ ङ. च. तु.स्वर्ग° ।

शुद्धिविविदिषाक्रमेण श्रवणादिपरा इत्यर्थः । घोरो दुःखबहुलः संसारदावो रूपं यस्याः सा । तस्या घोररूपत्वं विवृणोति—सर्वेति । क्षयं कुरुत साक्षात्कारेणेति शेषः । तत्साक्षात्कार आचार्याधीन इत्याकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति—कथमित्यादिना । तेषां वरत्वं व्याचष्टे—तद्विद इति । निबोधतेत्यस्यापेक्षितं कर्म पूरयति—तदित्यादिना । अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—न हीति । तदुपेक्षणेऽनर्थप्राप्तिसूचको हिशब्दः । इतिर्वक्ष्यमाणप्रकारार्थः । आदरेण श्रुत्यभिधाने हेतुः—अतिसूक्ष्मेति । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यं व्याचष्टे—क्रिमिवेति । तीक्ष्णीकृता पाषाणादाविति शेषः । पदार्थमुक्त्वा विवक्षितं वाक्यार्थमाह—यथेति । छान्दसत्वाद्वचनव्यत्यय इत्याह—पन्थानमिति । ननु वस्तुनः सुज्ञेयत्वे ज्ञानस्यापि तथात्वाद्दुर्गमत्वमासिद्धमित्याशङ्क्य कवयो वदन्तीत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—ज्ञेयस्येति ॥ १४ ॥

तत्कथमतिसूक्ष्मत्वं ज्ञेयस्येत्युच्यते । स्थूला तावदियं मेदिनी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोपचिता सर्वेन्द्रियविषयभूता तथा शरीरम् । तत्रैकैकगुणापकर्षेण गन्धादीनां सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादितारतम्यं दृष्टमबादिषु यावदाकाशमिति ते गन्धादयः सर्व एव स्थूलत्वाद्विकाराः शब्दान्ता यत्र न सन्ति किमु तस्य सूक्ष्मत्वादिनिरतिशयत्वं वक्तव्यमित्येतद्दर्शयति श्रुतिः—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । एतद्व्याख्यातं ब्रह्माव्ययम् । यद्धि शब्दादिमत्तद्व्येतीदं त्वशब्दादिमत्त्वादव्ययं न व्येति न क्षीयते, अत एव च नित्यं यद्धि व्येति तदनित्यमिदं तु न व्येत्यतो नित्यम् । इतश्च नित्यमनाद्यविद्यमान आदिः कारणमस्य तदिदमनादि । यच्चादिमत्तत्कार्यत्वादनित्यं कारणे प्रलीयते यथा पृथिव्यादि । इदं तु सर्वकारणत्वादकार्यमकार्यत्वान्नित्यं न तस्य कारणमस्ति यस्मिन्प्रलीयते । तथाऽनन्तमविद्यमानोऽन्तः कार्यमस्य तदनन्तम् । यथा कदल्यादेः फलादिकार्योत्पादनेनाप्यनित्यत्वं

1 घ. °र्थमिति सू° । 2 ग. घ. च. °व नि° । 3 ङ. ञ. ट. °नमादि का° । 4 ग. °ष. °र्णं यस्य । 5 कै. ख. ङ. ज. ठ. यच्चाऽऽदि° । ग. घ. यद्यप्यादि° । 6 क. ख. °नन्तं नित्यम° ।

'दृष्टं नं च तथाऽप्यनन्तवत्त्वं ब्रह्मणोऽतोऽपि नित्यम्। महतो महत्तत्त्वा-
द्बुद्ध्याख्यात्परं विलक्षणं नित्यविज्ञप्तिस्वरूपत्वात्सर्वसाक्षि हि सर्वभू-
तात्मत्वाद्ब्रह्म। उक्तं ह्येष सर्वेषु भूतेष्वित्यादि। ध्रुवं च कूटस्थं नित्यं
न पृथिव्यादिवदापेक्षिकं नित्यत्वम्। तदेवंभूतं ब्रह्मात्मानं निचाय्या-
वगम्य तमात्मानं मृत्युमुखान्मृत्युगोचरादविद्याकामकर्मलक्षणात्प्रमुच्यते
वियुज्यते ॥ १५ ॥'

आ० टी०—यावद्यावद्गुणापचयस्तावत्तावत्तारतम्येन सौक्ष्म्यं दृष्टं पृथिव्यादिषु परमात्मनि तु गुणानामत्यन्ताभावान्निरतिशयं सौक्ष्म्यं सिध्यतीत्याह—**स्थूला तावदि-त्यादिना** ॥ १५ ॥

गो० टी०—तदेवासिद्धमित्याशङ्कते—**कथमिति**। स्थूलसूक्ष्मतारतम्यविश्रान्ति-स्थानत्वादतिसूक्ष्मं ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह—**उच्यत इति**। यावद्यावद्गुणापचयस्तावत्तावत्तार-तम्येन सौक्ष्म्यं पृथिव्यादिषु दृष्टं परमात्मनि गुणानामत्यन्तमभावान्निरतिशयं सौक्ष्म्यं सिध्यतीति पृथिव्यादिषु तारतम्येन सौक्ष्म्यमुपपादयति—**स्थूलेत्यादिना**। शब्दादि-रूपेण वृद्धौ हेतुमाह—**सर्वेति**। पृथिव्युक्तं न्यायं पार्थिवे शरीरेऽतिदिशति—**तथेति**। तत्र पृथिवीतच्छरीरयोरपकर्षेऽ(र्षोऽ?)पगमेऽ(मेऽ!)बादिषु सूक्ष्मत्वादितार-तम्यं दृष्टमित्यन्वयः। तारतम्यदृष्टाववधिमाह—**यावदाकाशमिति**। यावच्छब्दोऽभि-व्याप्तौ। आत्मनो निरतिशयं सूक्ष्मत्वादि कैमुतिकन्यायेनोपपादयति—**न इति**। ते गन्धादयः शब्दान्ताः *स्थूलत्वादिकारणाः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वसूक्ष्मतरत्वसूक्ष्मतमत्वादिका-रणा ज्ञापकाः सर्व एव यत्र न सन्ति प्रतीचि तस्य सूक्ष्मत्वादेर्निरतिशयत्वं किमु वक्त-व्यमित्यन्वयः। उक्तेऽर्थे श्रुतिं योजयति—**इत्येतदिति**। शब्दादिराहित्यमव्ययत्वेऽ-व्ययत्वं नित्यत्वे हेतुरिति पाठक्रममविवक्षित्वाऽऽह—**यद्धीति**। नित्यत्वे हेत्वन्तर-माह—**इतश्चेति**। उक्तमर्थमुपपादयति—**यद्धीति**। नन्वात्मनोऽपि लयोऽस्ति कार-णसंसर्गलक्षण इत्याशङ्क्य न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इति श्रुत्यन्तरान्न कारणे लय इत्याह—**न तस्येति**। स्वतो लयाभावेऽपि कार्यद्वारा लयमाशङ्क्याऽऽह—**तथेति**। कार्यद्वारा नाशे दृष्टान्तमाह—**यथेति**। फलितं दर्शयति—**अतोऽपीति**। विलक्षणत्वे हेतुमाह—**नित्येति**। तच्च नास्तीति वक्तुं न शक्यत इत्याह—**सर्वभू-तेति**। न ह्यात्मनः प्रतिषेधः संभवतीति भावः। ब्रह्म निरतिशयमहदित्यर्थः। उक्तऽ-

* भाष्ये स्थूलत्वादिकारा इत्यत्र स्थूलत्वादिकारणा इतिपाठानुरोधेनेदम्। भाष्ये एतदनुरोधी पाठः कल्पनीयः।

१ ग. घ. च. °सिरू°। २ ङ. ञ. °साक्षी हि। ३ च. ट. °क्षि स°। ४ ङ. ञ. ट. °वाप्य दृष्ट्वाऽव°।

र्थे श्रुतिं प्रमाणयति—उक्तं हीति । तच्च न पृथिव्यादिवत्परिणामि नित्यमित्याह—ध्रुवमिति । एवं ब्रह्मात्मनोऽतिसूक्ष्मत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्तज्ज्ञानस्यापि दुःसंपाद्यतामुक्त्वा ब्रह्मात्मज्ञानं सफलमुपसंहरति—तमित्यादिना ॥ १५ ॥

प्रस्तुतविज्ञानस्तुत्यर्थमाह श्रुतिः—

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ॥
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

नाचिकेतं नचिकेतसा प्राप्तं नाचिकेतं मृत्युना प्रोक्तं मृत्युप्रोक्तमिदमाख्यानमुपाख्यानं वल्लीत्रयलक्षणं सनातनं चिरंतनं वैदिकत्वादुक्त्वा ब्राह्मणेभ्यः श्रुत्वाऽऽचार्येभ्यो मेधावी ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तस्मिन्महीयत आत्मभूत उपास्यो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

आ०टी०—॥ १६ ॥

गो०टी०—ननु विज्ञानस्य सफलस्योक्तत्वादुत्तरग्रन्थः किमित्याह—प्रस्तुतेति । प्रकृतब्रह्मात्मविज्ञानसाधनस्तुत्यर्थमाख्यायिकामाह श्रुतिरित्यर्थः । चिरंतनत्वे हेतुमाह—वैदिकत्वादिति । षष्ठीसमासभ्रमं व्यावर्तयति—ब्रह्मैवेति । वाक्यार्थमाह—आत्मेति ॥ १६ ॥

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ॥ प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥
इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

यः कश्चिदिमं ग्रन्थं परमं प्रकृष्टं गुह्यं गोप्यं श्रावयेद्ग्रन्थतोऽर्थतश्च ब्राह्मणानां संसदि ब्रह्मसंसदि प्रयतः शुचिर्भूत्वा श्राद्धकाले वा श्रावयेद्भुञ्जानानां तच्छ्राद्धमस्याऽऽनन्त्यायानन्तफलाय कल्पते संपद्यते । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये तृतीयवल्लीभाष्यं समाप्तम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१ च. °दम्मु° । २ क. °नम्, व° । ३ क. ख. ज. °स्मिन्ब्रह्मलोके म° । ४ ग. घ. च. °नां श्राद्ध° । ५ ङ. झ. ञ. ट. °मध्यान° । ६ ग. घ. ङ. °ते समर्थ्यते । ७ क. समर्थते । ८ घ. ङ. च. झ. ञ. °यस° ।

आ० टी०—॥ १७ ॥

इति काठकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

गो०टी०—प्रयत इत्युभयत्रान्वेति । अनन्तफलाय कल्पत इति शेषः ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यविवरणे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येत्युक्तम् । कः पुनः प्रतिबन्धोऽग्र्याया बुद्धेर्येन तदभावादात्मा न दृश्यत इति तद्दर्शनकारणप्रदर्शनार्था वल्ल्यारभ्यते । विज्ञाते हि श्रेयःप्रतिबन्धकारणे तदपनयनाय यत्न आरब्धुं शक्यते नान्यथेति—

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्प-
श्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मान-
मैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराञ्चि पराग‌ञ्चन्ति गच्छन्तीति खानि तदुपलक्षितानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि खानीत्युच्यन्ते । तानि पराञ्च्येव शब्दादिविषयप्रकाशनाय प्रवर्तन्ते । यस्मादेवं*स्वाभाविकानि तानि व्यतृणद्धिंसितवान्हननं कृतवानित्यर्थः । कोऽसौ । स्वयंभूः परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति । तस्मात्पराङ्पराग्रूपाननात्मभूताञ्शब्दादीन्पश्यत्युपलभते उपलभते नान्तरात्मन्नान्तरात्मानमित्यर्थः । एवंस्वभावेऽपि सति लोकस्य कश्चिन्नद्याः प्रतिस्रोतः प्रवर्तनमिव धीरो धीमान्विवेकी प्रत्य-

---

* एवंस्वभावकानीति पाठो युक्तः, टीकायां तस्यैव गृहीतत्वात् ।

---

१ क. तद्भावा । २ क. झ. ञ. ट. °दभिभवा । ३ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ठ. तद्दर्श° । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. ठ. °नि स्वोप° । ५ ङ. झ. ट °वान् । कोऽ । ६ क. ख. °भूः, यः प° । ज. °भूः स्व । ७ क. °राङ्प्रत्यग्रू° । ८ घ. °त इत्युप । ९ झ. ञ. ट. °स्वभन्त° । १० क. ङ. °ति श्रोतः ।

गात्मानं प्रत्यक्चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा । प्रतीच्येवाऽऽत्मशब्दो रूढो लोके नान्यस्मिन् । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवाऽऽत्मशब्दो वर्तते ।

"यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते" ॥

इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात् । तं प्रत्यगात्मानं स्वं स्वभावमैक्षदपश्यत्पश्यतीत्यर्थः । छन्दसि कालानियमात् । कथं पश्यतीत्युच्यते—आवृत्तचक्षुरावृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातमशेषविषयाद्यस्य स आवृत्तचक्षुः । स एवं संस्कृतः प्रत्यगात्मानं पश्यति । न हि बाह्यविषयालोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षणं चैकस्य संभवति । किमर्थं पुनरित्थं महता प्रयासेन स्वभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं पश्यतीत्युच्यते—अमृतत्वममरणधर्मत्वं नित्यस्वभावतामिच्छन्नात्मन इत्यर्थः ॥ १ ॥

आ० टी०—अनादिरविद्याप्रतिबन्धः प्रागुक्तोऽधुनाऽऽगन्तुकप्रतिबन्धदर्शनायोत्तरवल्ल्यारम्भ इति संबन्धमाह—एष सर्वेष्वित्यादिना । यदीन्द्रियाण्यन्तर्मुखानि(णि) स्युस्तदा तान्यात्मनिष्ठतयाऽमृतत्वमीयुरत इन्द्रियाणि बहिर्मुखानि(णि) सृष्टानीति यत्तत्तेषां हननमेव कृतमित्यर्थः । आप्लृ व्याप्ताविति धात्वर्थानुसारेण व्यापक आत्मशब्दार्थः । यद्यस्मादादत्ते संहरति स्वात्मन्येव सर्वमिति जगदुपादानं लभ्यते । विषयानत्तीत्यात्मेति व्युत्पत्त्या स्वचैतन्याभासेनोपलब्धृत्वमात्मशब्दार्थः । येन कारणेनास्याऽऽत्मनः संततो निरन्तरो भावः कल्पितस्याधिष्ठानसत्तामन्तरेण सत्ताभावाद्यथा रज्ज्वामध्यस्ते सर्पे रज्ज्वाः सातत्यं तथा कल्पितं सर्वं येन स्वस्वरूपवत्तस आत्मेत्यर्थः ॥ १ ॥

गो० टी०—अनाद्यविद्याप्रतिबन्धः प्रागुक्तोऽधुनाऽऽगन्तुकप्रतिबन्धप्रकाशनायोत्तरवल्ल्यारम्भ इति संबन्धमाह—एष इति । इत्युक्तमनेन वाक्येनानाद्यविद्याप्रतिबन्धस्वरूपमिति शेषः । कः पुनरिति । पुनः कीदृशोऽनाद्यविद्याया अन्यः प्रतिबन्धः, यस्य प्रतिबन्धस्य कादाचित्कस्याभावादात्माऽन्यया बुद्ध्या दृश्यते स प्रतिबन्धोऽन्याया बुद्धेः कः कीदृशः किंस्वरूपः किंकार्यक इत्यर्थः । इत्येवमाकाङ्क्षायां तद्दर्शयति—तद्दर्शनेति । कादाचित्कप्रतिबन्धस्य दर्शनं ज्ञानं तस्य कारणं लिङ्गं निमित्तं तस्य प्रदर्शनायेत्यर्थः । कादाचित्कप्रतिबन्धश्चाध्यास इति भावः । ननु प्रतिबन्धकत-

---

१ झ. ञ. ट. °ते तदुक्तं य° । २ घ. कीर्तितः । ३ क. ख. ज. °नं स्वस्व° । ४ ख. त्तं च° । ५ क. ख. ज. °वतीति ।

निमित्तनिरूपणमनर्थकं निवर्तकोपदेशात्तन्निवृत्तेरित्याशङ्कयाऽऽह—विज्ञात इति। हि यस्मादध्यासनिमित्ते सम्यग्ज्ञाते निमित्तस्य निवृत्तये यत्न आस्थातुं शक्यत इत्यर्थः। नान्यथेत्यनन्तरं तस्मादध्यासनिमित्तनिरूपणमुचितमिति शेषः। अक्षराणि व्याचष्टे—पराञ्चीत्यादिना। खशब्दोपात्तश्रोत्रभेदशङ्कां वारयति—तदिति। खोपलक्षितानीत्यर्थः। खोपलक्षितानीत्यपि पाठः। तेषां पराक्त्वं विवृणोति—तानीति। पराञ्च्येव पराग्विषयप्रकाशनसमर्थान्येवेत्यर्थः। फलमाह—शब्दादीति। एवंस्वभावकानि पराग्विषयाभिमुख[त्व]स्वभावानि। तानीन्द्रियाणि। हननं कृतवानिति कथम्। तेषां हननं नाशो नष्टानां च न विषयोपनयनद्वाराऽनर्थहेतुतेति चेद्यद्येवेन्द्रियाण्यन्तर्मुखानि(णि) स्युस्तदा तान्यात्मनिष्ठतयाऽमृतत्वसाधनानीत्यत इन्द्रियाणि बहिर्मुखानि(णि) सृष्टानीति यत्तत्तेषां हननमेव कृतमिति भावः। कर्तृपदमाकाङ्क्षापूर्वकं व्याचष्टे—कोऽसाविति। हिरण्यगर्भशङ्कां प्रकरणेन वारयति—परमेश्वर इति। स्वयं भवति प्रभवतीति योगवृत्तिमर्थतस्तस्मिन्दर्शयति—स्वयमेनेति। एवकारव्यावर्त्यं दर्शयति—नेति। तस्मादिति। यस्मात्खानि पराञ्चि व्यतृणत्तस्मादित्यर्थः। उपलब्धोपलभत इन्द्रियैरिति शेषः। विभक्तिलोपश्छान्दस इत्याह—नेत्यादिना। नन्विन्द्रियाणां प्रत्यक्प्रावण्याभावादात्मदर्शनमेव न मृग्यमधिकार्यभावादित्याशङ्कयाऽऽह—एवमिति। अनात्मभूतशब्दादिविषयोपलब्धृस्वभावत्वेऽपीत्यर्थः। कश्चिदित्यधिकारिदौर्लभ्यं द्योतयति। यथा कश्चित्कार्तवीर्यादिर्नद्या नर्मदादिरूपायाः प्रतिस्रोतः प्रवर्तनं करोति, एवमनेकजन्मसंसिद्ध इन्द्रियप्रवृत्तिनदीप्रतिस्रोतःप्रवर्तनं कृत्वा गुरुमुपगतो विवेकी तत्त्वंपदार्थविवेकवान्प्रत्यगात्मानं एवं स्वभावं पश्यतीति संबन्धः। प्रत्यगात्मपदं व्याचष्टे—प्रत्यक्चेति। नन्वात्मशब्दवाच्यः प्रत्यग्देहादिरपि भवतीत्याशङ्कयाऽऽह—प्रतीच्येवेति। अन्यस्मिन्देहादावात्मशब्दप्रयोगस्तु तादात्म्याभिमानादिति भावः। यौगिकी वृत्तिस्तत्रैवेत्याह—व्युत्पत्तीति। तत्रैव प्रत्यगात्मन्येव। आप्लृ व्याप्ताविति धात्वर्थानुगमादात्मा व्यापक इत्याह—यच्चाऽऽप्नोतीति। यच्छब्दाः सर्वे यस्मादर्थे द्रष्टव्याः। आदत्ते, संहरति स्वात्मन्येव सर्वमिति लयाधिष्ठानमुच्यते। कार्यस्य च कारणे लय इत्यात्मनोऽनया व्युत्पत्त्योपादानकारणत्वं लभ्यते। इह लोके। विषयानत्तीत्यनेन योगेनोपलब्धृत्वमात्मनो लभ्यते। अस्य जगतः संततो निरन्तरो भावः सत्ता येनाधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वादारोपितस्य रजतस्येव तस्मादात्मेत्यधिष्ठानत्वं लभ्यते। नन्वपश्यदिति भूतकालनिर्देशान्न्यूनातनानां दर्शनमित्याशङ्कयाऽऽह—पश्यतीति। कथं भूतलकारो वर्तमानार्थक इति तत्राऽऽह—छन्दसीति। दर्शनप्रकारमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति—कथमित्यादिना। चक्षुर्ग्रहणमुपलक्षणमित्याह—श्रोत्रादिकमिति। व्यावृत्तत्वं कस्मादित्याकाङ्क्षायामपेक्षितं पूरयति—अशेषेति। सोऽधिकारी, एवं संस्कृतो विषयेभ्य इन्द्रियनियमनसंस्कारसंस्कृतान्तःकरण इत्यर्थः।

ननु बाह्येषु विषयेषु शोभनाध्यासरूपालोचनपरस्यापि तत्त्वमसीति वाक्यादीक्षणं सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । ननु विषयालोचनपरस्यापरोक्षभ्रमनिवर्तकज्ञानानुदयेऽपि तन्नियमनसंस्कृतस्योत्पन्नमपि ज्ञानं व्यर्थमित्याशङ्क्ये—किमर्थं पुनरिति । परिहरति—उच्यत इति । अमरणधर्मत्वं मरणादिसंसाराभावोपलक्षितस्वरूपत्वमत एव नित्यस्वभावत्वमात्मन इच्छन्नित्यन्वयः ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

यत्तावत्स्वाभाविकं परागेवानात्मदर्शनं तदात्मदर्शनस्य प्रतिबन्धकारणमविद्या तत्प्रतिकूलत्वाधा च पराक्ष्वेवाविद्योपप्रदर्शितेषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु तृष्णा ताभ्यामविद्यातृष्णाभ्यां प्रतिबद्धात्मदर्शनाः पराचो बहिर्गतानेव कामान्काम्यान्विषयाननुयन्ति अनुगच्छन्ति बाला अल्पप्रज्ञास्ते तेन कारणेन मृत्योरविद्याकामकर्मसमुदायस्य यन्ति गच्छन्ति विततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य पाशं पाश्यते बध्यते येन तं पाशं देहेन्द्रियादिसंयोगवियोगलक्षणम् । अनवरतजन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थव्रातं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यत एवमथ तस्माद्धीरा विवेकिनः प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणममृतत्वं ध्रुवं विदित्वा । देवाद्यमृतत्वं ह्यध्रुवमिदं तु प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं न कर्मणा वर्धते नो कनीयानिति ध्रुवम् । तदेवंभूतं कूटस्थमविचाल्यममृतत्वं विदित्वाऽध्रुवेषु सर्वपदार्थेष्वनित्येषु निर्धार्य ब्राह्मणा इह संसारेऽनर्थप्राये न प्रार्थयन्ते किंचिदपि प्रत्यगात्मदर्शनप्रतिकूलत्वात् । पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यो व्युत्तिष्ठन्त्येवेत्यर्थः ॥ २ ॥

आ० टी०—॥ २ ॥

गो० टी०—पराचः कामानिति व्याख्यानुभूमिकामारचयति—यदिति । स्वाभाविकं शास्त्रानपेक्षम् । परागित्यस्य व्याख्याऽनात्मदर्शनमिति । प्रतिबन्धनस्य कुर-

१ झ. °शङ्क्यते । २ छ. झ. ञ. ट अतो धी° । ३ घ. °गेवाऽऽत्म° । ४ ध. ड. झ. ञ. ट. °रणं त° । ५ ख. ङ. ञ. ज. °पद° । ६ घ. °दृष्टभो° । ७ ख. झ. ञ. ठ. °तेत । ८ झ. ञ. ट. °श्यन्ते बध्यन्ते ये° । ९ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. ठ. °रतं ज° । १० घ. °मतेऽत. स्मा° । ११ ख. ङ. ज. झ. ञ °त्मनः स्व° । १२ घ. ङ. °नम° । १३ क. ख. ज. °णं ध्रुव न । १४ क. ख. च. ज. °तिश्रुतेः । त° । १५ घ. ध्रुवं श्रेनेः, त° । १६ क. °पु ज्ञा° ।

दृष्टादेः कारणमनात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह—प्रतिकूलत्वादिति । अविद्येति शेषः । तृष्णास्वरूपं दर्शयति—या चेति । पराक्त्वेवेत्यस्य व्याख्या दृष्टेत्यादि । पराक्त्वे हेतुमाह—अविद्येति । भुज्यन्त इति भोगास्तेषु । ताभ्यामनात्मदर्शनभोगेच्छारूपाभ्याम् । प्रतिबद्धमात्मनः परात्मत्वेन दर्शनं येषां ते तथा । पराच इत्यस्य व्याख्या बहिरित्यादि । अल्पप्रज्ञानामनुगमनं नामानात्मदर्शनतृष्णाप्रेरिताः सन्तः कामानां लब्धारो भवन्तीत्येतत् । तेन कारणेन विषयानुगमेन कारणेन । विततस्य मृत्योः पाशं यन्तीत्यन्वयः । मृत्युशब्दार्थमाह—अविद्येति । विततशब्दार्थमाह—विस्तीर्णस्येत्यादि । अवयवव्युत्पत्तिपूर्वकं पाशशब्दार्थमाह—पाश्यन्त इति । अर्थान्तरमाह—अनवरतेति । अनवरतेत्यादि पूर्वविशेषणं वा । अनर्थस्य व्रातो यस्मिन्निति विशेषणपक्षे विग्रहो भवति । यन्तीत्यस्यार्थमाह—यन्तीति । अथवा पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—अनवरतेति । एवमनात्मप्रवणस्य संसार उक्तप्रकारेण यत इत्यर्थः । प्रत्यक्स्वरूपावस्थानरूपं ध्रुवत्वमुपपादयति—देवादीनि । प्रत्यक्स्वरूपममृतत्वं ध्रुवमित्यत्र श्रुतिमुदाहरति—नेति । अविचाल्यमकार्यमध्रुवेषु सर्वपदार्थेषु कूटस्थममृतत्वं निर्धार्येत्यन्वयः । ब्राह्मणा ब्रह्मविदः, किंचिदपि न कामयन्त इत्यत्र हेतुमाह—प्रत्यगात्मेति । तात्पर्यार्थमाह—पुत्रेति ॥ २ ॥

यद्विज्ञानान्न किंचिदन्यत्प्रार्थयन्ते ब्राह्मणाः कथं तदधिगम इति । उच्यते—

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ३ ॥

येन विज्ञानस्वभावेनाऽऽत्मना रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान्मैथुननिमित्तान्सुखप्रत्ययान्विजानाति विस्पष्टं जानाति सर्वो लोकः । ननु नैवं प्रसिद्धिर्लोकस्याऽऽत्मना देहादिविलक्षणेनाहं विजानामीति । देहादिसंघातोऽहं विजानामीति तु सर्वो लोकोऽवगच्छति । न त्वेवम् । देहादिसंघातस्यापि शब्दादिस्वरूपत्वाविशेषाद्विज्ञेयत्वाविशेषाच्च न युक्तं विज्ञातृत्वम् । यदि हि देहादिसंघातो रूपाद्यात्मकः सन्रूपादीन्विजानीयाद्बाह्या अपि रूपादयोऽन्योन्यं स्वं स्वं रूपं च

१ ख. ङ. °म उ° । २ ग. घ. °मैथुनरूप° । ३ ख. ज. मेव प्र° । ४ ख. ज. सर्वलो° । ५ क. घ. नन्वेव° । ६ क. ज. ट. °दि दे° । ७ ख. ज. °घातः स्वरूपतः स° । ८ क. ङ. °यात्तदा बाह्या । ९ ग. °श्चाननुगत°।

विजानीयुः । न चैतदस्ति । तस्माद्देहादिलक्षणांश्च रूपादीनेतेनैव देहादिव्यतिरिक्तेनैव विज्ञानस्वभावेनाऽऽत्मना विजानाति लोकः । न यथा येन लोहो दहति सोऽग्निरिति तद्वत् । आत्मनोऽविज्ञेयं किमत्रा- ऽस्मिँल्लोके परिशिष्यते न किंचित्परिशिष्यते । सर्वमेव त्वात्मना विज्ञे- यम् । यस्याऽऽत्मनोऽविज्ञेयं न किंचित्परिशिष्यते स आत्मा सर्वज्ञः । एतद्वै तत् । किं तद्यन्नचिकेतसा पृष्टं देवादिभिरपि विचिकित्सितं धर्मादिभ्योऽन्यद्विष्णोः परमं पदं यस्मात्परं नास्ति वेद्वा एतदधिगत- मित्यर्थः ॥ ३ ॥

आ० टी०—कथं तदधिगम इति किं वैदिकत्वाद्धर्मवत्परोक्षत्वेन किंवा घटादिव- त्सिद्धत्वादपरोक्षत्वेनापीत्याकाङ्क्षायामात्मत्वाद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वेनैवावगमः प्रत्यगवगम इत्युच्यते—येनेत्यादिना । मूढानां व्यतिरिक्तेनाऽऽत्मना देहादेर्वेद्यत्वं यद्यपि न प्रसिद्धं तथाऽपि विचारकाणां व्यतिरिक्तेनैव वेद्यत्वं प्रसिद्धं ततो यच्छब्देन प्रसिद्धव- त्परामर्शो न विरुध्यत इति परिहरति—न त्वेवं देहादीत्यादिना । दैहिकाः शब्दा- द्यो न स्वात्मानमन्यं च विजानीयुः शब्दादित्वाद्दृश्यत्वाच्च बाह्यवत् । विपक्षे बाधक- माह—यदि हीति ॥ ३ ॥

गो० टी०—किं धर्मवत्परोक्षत्वेनोत घटवत्प्रत्यक्षत्वेन वाऽऽत्मनोऽधिगम इत्याका- ङ्क्षापूर्वकमुत्तरं व्याचष्टे—यद्विज्ञानादित्यादिना । देहादिविलक्षणविज्ञानस्वभावत्वमा- त्मनोऽप्रसिद्धमित्याक्षिपति—नन्विति । विजानामीति । शब्दादीनीति शेषः । सार्वलौकिकप्रतीतिं दर्शयति—देहादीति । तथा च येनेति प्रसिद्धार्थकयच्छब्दप्रयो- गोऽनुपपन्न इति भावः । यद्यप्यात्मनो लोकतोऽविलक्षणत्वप्रसिद्धिस्तथाऽपि विचार- काणां व्यतिरिक्तत्वेनैवाऽऽत्मस्वरूपप्रसिद्धेर्यच्छब्दविरोधो नास्तीति परिहरति—नेत्या- दिना । देहादेर्विज्ञातृत्वाभावे हेतुद्वयमाह—शब्दादीत्यादिना । गुणगुणिनोरभेदा- च्छब्दादिस्वरूपत्वं संघातस्य द्रष्टव्यम् । कार्यकारणसंबन्धिनः शब्दादयः स्वात्मानमन्यं च न जानीयुः शब्दादित्वाद्दृश्यत्वाद्बाह्यशब्दादिवत् । विपक्षे दोषमाह—यदि हीति । एतच्छब्दादेः स्वरूपविज्ञानं नास्तीत्युक्ते फलितमाह—तस्मादिति । लोकः संघा- तात्मा व्यतिरिक्तस्वभावेन संघातस्य विज्ञातृत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । येनोष्णप्रका- शात्मना तद्व्यतिरिक्तात्मना संघातो जानातीत्यर्थः । शब्दादिकतिपयविज्ञेयोपादानादस- र्वज्ञत्वमाशङ्क्याऽऽह—आत्मनेति (त्मन इति) । अविज्ञेयमिति च्छेदः । सर्वस्य विज्ञेयत्वे फलितमाह—यस्येति । तत्त्वविज्ञानमुपसंहरति—एतदिति । तदेकंपवि- षयमिति, प्रकृतमनुद्रवति—यदित्यादिना । यद्वित्यादिवाक्याभ्यां त्वंपदलक्ष्यविदे-

---

१ ङ. ञ. ट. °वेद्वा एव । ए° । २ क. ख. च. ङ. ञ. ट. तद्वेत्त° ।

शोऽर्थ्यं दिति तत्पदलक्ष्यनिर्देशः । नास्तीत्यन्तेन वाक्यार्थनिर्देशः । वैशब्दः. सर्वोपनिषदे(दै) करूप्यप्रदर्शनार्थः ॥ ३ ॥

अतिसूक्ष्मत्वाद्दुर्विज्ञेयमिति मत्वैतमेवार्थं पुनः पुनराह—

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ॥

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्नविज्ञेयमित्यर्थः । तथा जागरितान्तं जागरितमध्यं जागरितविज्ञेयं च । उभौ स्वप्नजागरितान्तौ येनाऽऽत्मनाऽनुपश्यति लोक इति.सर्वं पूर्ववत् । तं महान्तं विभुमात्मानं मत्वाऽवगम्याऽऽत्मभावेन साक्षादहमस्मि परमात्मेति धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

आ० टी०—॥ ४ ॥

गो० टी०—विज्ञेयपरिसमाप्तेरुत्तरग्रन्थवैयर्थ्यशङ्कायामाह—अतिसूक्ष्मत्वादिति । आह प्रकारान्तरेणेति शेषः । त्रिपुटीसंग्रहार्थमाह—स्वप्नविज्ञेयमिति । एवमुत्तरत्र । पूर्ववदिति । यच्छब्दाक्षेपसमाधानादि सर्वं पूर्ववदित्युच्यते । महान्तं व्यापकम्, विभुं विविधं भवत्यस्मादिति विभुं सर्वकल्पनाधिष्ठानमित्यर्थः । इति साक्षान्मत्वेति संबन्धः । साक्षात्कार एव धैर्यं तद्वानित्यर्थः ॥ ४ ॥

किंच—

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ॥

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

यः कश्चिदिमं मध्वदं कर्मफलभुजं जीवं प्राणादिकलापस्य धारयितारमात्मानं वेद विजानात्यन्तिकादन्तिके समीप ईशानमीशितारं भूतभव्यस्य कालत्रयस्य, ततस्तद्विज्ञानादूर्ध्वमात्मानं न विजुगुप्सते न गोपायितुमिच्छत्यभयमाप्तत्वात् । यावद्धि भयमध्यस्थोऽनित्यमात्मानं मन्यते तावद्गोपायितुमिच्छत्यात्मानम्*। यदा तु. नित्यमद्वैतमात्मानं विजानाति तदा किं कः.कुतो वा गोपायितुमिच्छेदेतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

आ० टी०—॥ ५ ॥

गो० टी०—कर्मफलभोक्तृत्वप्राणादिकलापधारयितृत्वोपलक्षितमात्मानं त्वपदलक्ष्यं कालमर्यंपरिच्छेद्यवस्त्वीशितृत्वोपलक्षितमत्पदलक्ष्य. यः कश्चिदधिकारी वेद साक्षात्कि-

+ अत्र टीकानुसारेण पृथग्ग्रन्थपाठोऽपेक्ष्यते ।

१ घ. °च्छत्यात्मान यदा ।

त्रेति स तस्मादनन्तरमात्मानं नरकपातादिभयान्न रक्षितुमिच्छतीति प्रकारान्तरमाह—किंचेति। मधु कर्मफलमत्तीति मध्वदस्तमिति व्युत्पत्त्याऽऽह—मध्वदमिति सामीप्यं चात्राभेदः। अभेदेन वेदेत्यर्थः। अरक्षणे हेतुमाह—अभयप्राप्त्वादिति उक्तमर्थं व्यतिरेकेणोपपादयति—यावद्धीति। आत्मन इति कर्मणि षष्ठी। अन्वयमाह—यदेति। नित्यस्यापि द्वितीयसंबन्धाद्भयशङ्का तन्नेत्याह—अद्वैतमिति। पूर्ववदिति। यन्नचिकेतसा पृष्टं देवादिभिर्विचिकित्सितं धर्मादिभ्योऽन्यद्विष्णोः परमं पद यस्मात्परं नास्ति तद्वा एतदधिगतमित्यर्थः॥ ५॥

यः प्रत्यगात्मेश्वरभावेन निर्दिष्टः स सर्वात्मेत्येतद्दर्शयति—

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत॥ गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत। एतद्वै तत्॥ ६॥

यः कश्चिन्मुमुक्षुः पूर्वं प्रथमं तपसो ज्ञानादिलक्षणाद्ब्रह्मण इत्येतज्जातमुत्पन्नं हिरण्यगर्भम्। किमपेक्ष्य पूर्वमित्याह—अद्भ्यः पूर्वमप्सहितेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो न केवलाभ्योऽद्भ्य इत्यभिप्रायः। अजायत, उत्पन्नो यस्तं प्रथमजं देवादिशरीराण्युत्पाद्य सर्वप्राणिगुहां हृदयाकाशं प्रविश्य तिष्ठन्तं शब्दादीनुपलभमानं भूतेभिर्भूतैः कार्यकारणलक्षणैः सह तिष्ठन्तं यो व्यपश्यत यः पश्यतीत्येतत्। य एवं पश्यति स एतदेव पश्यति, यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म॥ ६॥

आ० टी०—यः कश्चित्पूर्वं तपसो जातं पश्यति स प्रकृतं ब्रह्मैव पश्यतीति संबन्धः। अद्भ्यः पूर्वमित्यादिना हिरण्यगर्भस्य विशेषणान्तःकरणांशेन जीवावच्छेदकत्वाज्जीवतादात्म्यविवक्षया विशेषणं शब्दादीनुपलभमानमिति। यदिति। यस्माल्लोके सुवर्णाज्जातं कुण्डलं सुवर्णमेव भवति तद्वद्ब्रह्मणो जातो हिरण्यगर्भोऽपि ब्रह्मात्मक एवेत्यर्थः॥ ६॥

गो० टी०—उत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह—य इति। यः पूर्वं तपसो जातं हिरण्यगर्भं पश्यति स यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म तदेव पश्यतीति संबन्धः। आकाङ्क्षापूर्वकं हिरण्यगर्भं विशिनष्टि—किमित्यादिना। प्रथमजं पश्यतीत्यन्वयः। तस्यैव विशेषणान्तरमाह—देवादीति। शब्दादीनुपलभमानमिति। ननु हिरण्यगर्भस्य प्रतिदेहं भोगाभावात्कथं शब्दादीनुपलभमानमि[ती]ति चेद्धिरण्यगर्भस्यान्तःकरणांशेन जीवोपाधित्वाज्जीवतादात्म्यविवक्षया विशेषणं शब्दादीनुपलभमानमि[ती]ति भावः।

१ ख. ज. स एवाऽऽत्मे°। २ ख. ज. हृदाका°। ३ ग. च. ङ. °यंकर°। ४ क. ख. ज. °तीत्यर्थः। य°।

नन्वहिरण्यगर्भदर्शनं प्रकृतब्रह्मदर्शनं कथमिति चेत्सुवर्णाज्जातं कुण्डलं सुवर्णं यथा तद्वद्ब्रह्मणो जातो हिरण्यगर्भोऽपि ब्रह्मात्मक एवेति बोध्यम् ॥ ६ ॥

किंच—

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ॥ गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

या सर्वदेवतामयी सर्वदेवतात्मिका प्राणेन हिरण्यगर्भरूपेण परस्माद्ब्रह्मणः संभवति शब्दादीनामदनाददितिस्तां पूर्ववद्गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीमदितिम् । तामेव विशिनष्टि—या भूतेभिर्भूतैः समन्विता व्यजायत, उत्पन्नेत्येतत् ॥ ७ ॥

आ० टी०—हिरण्यगर्भस्यैव विशेषणान्तरमाह—किंचेति ॥ ७ ॥

गो० टी०—हिरण्यगर्भस्यैव विशेषणान्तरमाह—किंचेति । अदनाद्भक्षणात् । पूर्ववदन्तःकरणद्वारा जीवतादात्म्यापन्नत्वाद्गुहायां स्थितिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

किंच—

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

योऽधियज्ञ उत्तराधरारण्योर्निहितः स्थितो जातवेदा अग्निः पुनः सर्वहविषां भोक्ताऽध्यात्मं च योगिभिर्गर्भ इव गर्भिणीभिरन्तर्वत्नीभिरगर्हितान्नपानभोजनादिना यथा गर्भः सुभृतः सुष्ठु सम्यग्भृतो लोके इवेत्थमेवर्त्विग्भिर्योगिभिश्च सुभृत इत्येतत् । किंच दिवे दिवेऽहन्यहनीड्यः स्तुत्यो वन्द्यश्च कर्मिभिर्योगिभिश्चाध्वरे हृदये च जागृवद्भिर्जागरणशीलवद्भिरप्रमत्तैरित्येतद्धविष्मद्भिराज्यादिमद्भिर्ध्यानभावनावद्भिश्च मनुष्येभिर्मनुष्यैरग्निरेतद्वै तत्तदेव प्रकृतं ब्रह्म ॥ ८ ॥

आ० टी० ॥ ८ ॥

गो० टी०—कटुकषायवर्जितं पानं श्लेष्मवातकरभिन्नस्य भोजनमगर्हितम् । दार्ष्टान्तस्थमिति । यत्प्रकृतं ब्रह्म तदेतदग्निवि(र्वि?)राड्रूपमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ ख. ज. °हिताऽयं.य° । २ ख. ज °कृ इतीत्थ° । ग. न. च. °क.इदित्थ° । घ. °क. वे° । ३ ग. घ. °श्च संभृ° । ४ क. ख. ज. °रग्नीरै° । ५ ग. °देतत्प्रकृ° ।

किंच—

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ॥ तं
देवाः सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन ।
एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

यतश्च यस्मात्प्राणादुदेत्युत्तिष्ठति सूर्योऽस्तं निम्लोचनं यत्र यस्मिन्नेव च प्राणेऽहन्यहनि गच्छति तं प्राणमात्मानं देवाश्च अग्न्यादयोऽधिदैवं वागादयश्चाध्यात्मं सर्वे विश्वेऽरा इव रथनाभावर्पिताः संप्रवेशिताः स्थितिकाले । सोऽपि ब्रह्मैव । तदेतत्सर्वात्मकं ब्रह्म । तदु नात्येति नातीत्य तदात्मकतां तदन्यत्वं गच्छति कश्चन कश्चिदपि । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

आ० टी०—॥ ९ ॥

गो० टी०—प्राणाद्धिरण्यगर्भात् । सर्वात्मकं ब्रह्मोपसंहरति—तदेतदिति । उशब्द एवार्थोऽत्येतीत्यनेन संबध्यते । कश्चिदप्यज्ञोऽपि जनः, सुषुप्तौ प्राधान्येन तदात्मकतां जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्संबन्धितां च गच्छतीत्यर्थः । अथवा फलार्थी ज्ञानेन संभृतकर्मानुष्ठाता तत्संबन्धिहिरण्यगर्भात्मकतां गच्छति निरतिशयपुरुषार्थी केवलात्मज्ञानेन तदात्मकतां गच्छतीत्यर्थः । एतद्वै तदिति पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

यद्ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वर्तमानं तत्तदुपाधित्वादब्रह्मवदवभासमानं संसार्यन्यत्परस्माद्ब्रह्मण इति मा भूत्कस्यचिदाशङ्केतीदमाह—

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ॥ मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

यदेवेह कार्यकारणोपाधिसमन्वितं संसारधर्मवदवभासमानमविवेकिनां तदेव स्वात्मस्थममुत्र नित्यविज्ञानघनस्वभावं सर्वसंसारधर्मवर्जितं ब्रह्म । यच्चामुत्रामुष्मिन्नात्मनि स्थितं तदेवेह नामरूपकार्यकारणोपाधिमनु विभाव्यमानं नान्यत् । तत्रैवं सत्युपाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणयाऽविद्यया मोहितः सन्य इह ब्रह्मण्यनानाभूते परस्मादन्योऽहं मत्तोऽन्यत्परं ब्रह्मेति

१ क. ख. ज. देवाः सर्वेऽन्या° । २ क. ख. ज. ञ. °दिषु स्था° । ३ ङ. झ. ञ. ट. °मात्मुपा° । ४ क. ख. ज. °यन्यः पर° । ५ ग. घ. झ. ट. °र्यकर° । ६ ङ. झ. ञ. ट °मविवे° । ७ क. ख. ज. °तं तदन्विह त° । ८ ग. घ. झ. ट. °र्यकर° । ९ ख. ज. °तीति य उपा° । १० क. ख. ज. °हितो यः सन्निह । ११ ख. ज. य इ° ।

नानेव भिन्नमिव पश्यत्युपलभते स मृत्योर्मरणान्मरणं मृत्युं पुनः पुनर्जन्ममरणभावमाप्नोति प्रतिपद्यते । तस्मात्तथा न पश्येत् । विज्ञानैकरसं नैरन्तर्येणाऽऽकाशवत्परिपूर्णं ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति वाक्यार्थः ॥ १० ॥

आ० टी०—सर्वात्मकं ब्रह्मोक्तं तदसत्, उपाध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य जीवस्य संसारित्वाद्विरुद्धधर्माक्रान्तयोरैक्यायोगादित्याशङ्क्य विरुद्धधर्मत्वस्योपाधिनिबन्धनत्वात्स्वभावैक्ये न किंचिदनुपपन्नमित्याह—यद्ब्रह्मादीत्यादिना । अमुष्मिञ्जगत्कारणत्वोपाधौ । उपाधिस्वभावश्च भेददृष्टिश्च ताभ्यां कारणतया लक्ष्यत इत्युपाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणा । न ह्यन्तःकरणाद्युपाधेर्भेददृष्टेश्चानिर्वाच्याविद्यामन्तरेण संभवः कार्यकारणभावस्य संवित्संबन्धस्य च दुर्निरूपत्वात् । नानेवेत्युपमार्थ इवशब्दः । यथा स्वप्ने नानात्वाभावेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्यत्वाभिनिवेशेन व्यवहरति तथा जागरितेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्यत्वाभिनिवेशेन यो व्यवहरति तस्य निन्दितत्वादेकरसं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

गो० टी०—ननु सर्वात्मकं ब्रह्मोक्तं तदसत्तत्तदुपाध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य संसारित्वाद्ब्रह्मणश्चासंसारित्वाद्विरुद्धधर्माक्रान्तयोरैक्यायोगादित्याशङ्कते—यद्ब्रह्मादिष्विति । तत्तदुपाधिकत्वात्स्थावरान्तोपाधिमत्त्वाद्ब्रह्मवदवभासमानं तच्चैतन्यं संसारी स च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्य इति संबन्धः । उत्तरमाह—मा भूदिति । इत्याशङ्का कस्यचिन्मा भूदितीदं विरुद्धधर्मवत्त्वस्योपाधिनिबन्धनत्वान्न स्वभावैक्ये किंचिदनुपपन्नमित्युत्तरमाहेत्यर्थः । इह जीवोपाधौ । अवभासमानमिति विशेषणद्वयान्वयि । ननु प्रत्यक्चैतन्यं यच्छब्दवाच्यं विवेकिनां नैवं भासते तत्राऽऽह—अविवेकिनामिति । तदेवामुत्र कारणोपाधावित्यन्वयः । ननु विशिष्टजीवचैतन्यस्य कथं तत्पदार्थरूपत्वं तत्राऽऽह—स्वात्मस्थमिति । लक्षितमित्यर्थः । ब्रह्म भवतीति शेषः । व्यतिहारमाह—यच्चेति । अमुष्मिन्कारणोपाधौ । अन्वित्यस्यार्थमाह—अनु विभाव्यमानमिति । अभेददार्ढ्यार्थं भेदनिन्दामवतारयति—तत्रेति । जीवेश्वरोपाध्योर्मध्ये । एवं सति तद्गतचैतन्यैकत्वे सति । उपाधिस्वभावश्च भेददृष्टिश्च ताभ्यां कारणतया लक्ष्यत इत्युपाधि[स्वभाव]भेददृष्टिलक्षणा तया । न ह्यन्तःकरणाद्युपाधेर्भेददृष्टेश्चानिर्वाच्याविद्यामन्तरेण संभवः कार्यकारणभावस्य संवित्संबन्धस्य च दुर्निरूपत्वादिति भावः । भिन्नदर्शनमनुकरोति—परस्मादिति । नानेवेत्युपमार्थ इवशब्दः । यथा स्वप्नेऽनानात्मस्वभावे प्रत्यगात्मनि नानात्वमध्यारोप्य सत्यत्वाभिनिवेशेन व्यवहरति तथा जागरितेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्यत्वाभिनिवेशेन यो व्यवहरति तस्य निन्दित-

१ क. ख. ज. °णान्मृत्युं मरणं पु° । २ ङ. झ घ. ट °र्जननम° ।

त्वादेकरसं ब्रह्मास्मीति प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । मरणग्रहणमुपलक्षणमिति व्याचष्टे—पुनः पुनरिति ॥ १० ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन ॥ मृत्योः
स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्यागमसंस्कृतेन मनसेदं ब्रह्मैकरसमाप्तव्यमात्मैव नान्यदस्तीति । आप्ते च नानात्वप्रत्युपस्थापिकाया अविद्याया निवृत्तत्वादिह ब्रह्मणि नाना नास्ति किंचनाणुमात्रमपि । यस्तु पुनरविद्यातिमिरदृष्टिं न मुञ्चति नानेव पश्यति स मृत्योर्मृत्युं गच्छत्येव स्वल्पमपि भेदमध्यारोपयन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

आ० टी०—एकरसं चेद्ब्रह्म कथं ज्ञातृज्ञेयविभाग इत्याशङ्क्याज्ञं प्रति कल्पित-भेदेनेत्याह—प्रागेकत्वविज्ञानादिति ॥ ११ ॥

गो० टी०—एकरसं चेद्ब्रह्म कथं ज्ञातृज्ञेयविभाग इत्याशङ्क्याज्ञं प्रति कल्पित-भेदेनेत्याह—प्रागेकत्वविज्ञानादिति । इति यस्मान्नान्यदस्ति तस्माद्ब्रह्मैवेत्यन्वयः । ज्ञानानन्तरं फलमाह—आप्ते चेति । नानादर्शननिन्दामुपसंहरति—यस्त्विति ॥ ११ ॥

पुनरपि तदेव प्रकृतं ब्रह्माऽऽह—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ॥ ईशानो
भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठपरिमाणः । अङ्गुष्ठपरिमाणं हृदयपुण्डरीकं तच्छिद्रवर्त्यन्तःकरणोपाधिरङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठमात्रवंशपर्वमध्यवर्त्यम्बरवत् । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति । मध्य आत्मनि शरीरे तिष्ठति यस्तमात्मानमीशानं भूतभव्यस्य विदित्वा न तत इत्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आ० टी०—अङ्गुष्ठपरिमाणं जीवमनूद्य ब्रह्मभावविधानाद्विधीयमानविरोधादङ्गुष्ठमात्रस्याविवक्षितत्वाद्ब्रह्मपरमेव वाक्यमित्याह—पुनरपि तदेवेति ॥ १२ ॥

गो० टी०—अङ्गुष्ठपरिमाणं जीवमनूद्य ब्रह्मभावविधानाद्विधीयमानविरोधादङ्गुष्ठमात्रत्वस्याविवक्षितत्वाद्ब्रह्मपरमेव वाक्यमित्याह—पुनरपीति । तस्य पुण्डरीकस्य च्छिद्रं तत्प्राधान्येनाऽऽधारमस्ये(धारोऽस्ये)ति *तच्छिद्रवदन्तःकरणमुपाधिर्यस्य स

* भाष्य एतदनुरोधेन तच्छिद्रवदन्तःकरणोपाधिरिति पाठः स्यात् ।

१ क. °नसैवेदं° । २ ग. च. °णि नेह ना° । ३ घ. अथ पु° । ४ क °श्नतीह ब्रह्मणि ना° ५ ख. ञ. °ति मृत्योः° । ६ ख. छ. झ. °शानं भू° । ७ क. ख. ञ. ततो विजुगुप्सत एतद्वै तदित्यादि पू° ।

तथोक्तः । उपाधिप्रयुक्तमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह—अङ्गुष्ठमात्रेति । अङ्गुष्ठपरिमितवेणुवर्त्याकाशस्योपाधिवशादङ्गुष्ठपरिमाणत्वं यथा तद्वदात्मन इत्यर्थः । प्रत्यगात्मानमनूद्य तस्य सामानाधिकरण्यलब्धतत्पदलक्ष्यस्वरूपतामाह—य इति । ततस्ताद्विज्ञानादूर्ध्वमात्मानं न गोपायितुमिच्छतीत्यभयस्य प्राप्तत्वादिति व्याख्यानं तत इत्यादेः पूर्ववदित्याह—न तत इति ॥ १२ ॥

किंच—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ॥ ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकोऽधूमकमिति[1] युक्तं ज्योतिष्परत्वात् । यस्त्वेवं लक्षितो योगिभिर्हृदय ईशानो भूतभव्यस्य स[2] नित्यः कूटस्थोऽद्येदानीं प्राणिषु वर्तमानः स उ श्वोऽपि वर्तिष्यते नान्यस्तत्समोऽन्यश्च जनिष्यत इत्यर्थः । अनेन नायमस्तीति चैक इत्ययं पक्षो न्यायतोऽप्राप्तोऽपि स्ववचनेन श्रुत्या प्रत्युक्तस्तथा क्षणभङ्गवादश्च ॥ १३ ॥

आ० टी०— ॥ १३ ॥

गो० टी०—नायमस्तीति द्वितीयपक्षस्योत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमवतारयति—किंचेति । युक्तं एवनमिति शेषः । तत्र हेतुमाह—ज्योतिरिति । परत्वाद्विशेषणत्वादित्यर्थः । यः प्रत्यगात्मा भूतभव्यस्येशानः सल्लँक्षित इत्यन्वयः । उतष्यर्थे व्याख्यातः । एवकारार्थमाह—नान्य इति । यदर्थं वाक्यमवतारितं तमाह—अनेनेति । नन्वस्य कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषात्प्राप्तिरेव नेत्यत आह—न्यायत इति । प्रत्युक्तो दार्ढ्यार्थमिति शेषः । प्रत्युक्त इत्यन्वयार्थश्चकारः ॥ १३ ॥

पुनरपि भेददर्शनापवादं ब्रह्मण आह—

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ॥ एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

यथोदकं दुर्गे दुर्गमे देश उच्छ्रिते[3] वृष्टं सिक्तं पर्वतेषु पर्वतवत्सु निम्नप्रदेशेषु विधावति विकीर्णं सद्विनश्यति. एवं धर्मानात्मनो भिन्नान्पृथक्पश्यन्पृथगेव प्रतिशरीरं पश्यंस्तानेव शरीरभेदानुवर्तिनोऽनुवि[4]धावति । शरीरभेदमेव[5] पृथक्पुनः पुनः प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

---

१ क. ग. घ. च. °मित्युक्तं । २ क. ख. ज. स एव नि° । ३ ग. च. °देशेषु° । ४ क. ख. ग. ङ. °नुधा° । ५ क. ख. ज. °व पु° ।

आ० टी०—॥ १४ ॥

गो० टी०—पौनरुक्त्यं परिहरन्संबन्धमाह—पुनरपीति । उच्छ्रित उन्नते । दधत इति धर्मा इत्याह—आत्मन इति । अनु[वि]धावतीत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—शरीरेति ॥ १४ ॥

यस्य पुनर्विद्यावतो विध्वस्तोपाधिकृतभेददर्शनस्य विशुद्धविज्ञानघनै-करसमद्वयमात्मानं पश्यतो विजानतो मुनेर्मननशीलस्याऽऽत्मस्वरूपं कथं संभवतीत्युच्यते—

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ॥ एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये प्रथमवल्ली समाप्ता ॥ १ ॥ (४)

यथोदकं शुद्धं प्रसन्ने शुद्धं प्रसन्नमासिक्तं प्रक्षिप्तमेकरसमेव नान्यथा तादृगेव भवत्यात्माऽप्येवमेवं भवत्येकत्वं विजानतो मुनेर्मननशीलस्य हे गौतम । तस्मात्कुतार्किकभेददृष्टिं नास्तिककुदृष्टिं चोज्झित्वा *मातृ-पितृसहस्रेभ्योऽपि हितैषिणा वेदेनोपदिष्टमात्मैकत्वदर्शनं शान्तदर्पै-रादरणीयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदा-चार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्याये प्रथमवल्लीभाष्यं समाप्तम् ॥ १ ॥ (४)

आ० टी०—॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविर-चिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने द्वितीयाध्याये प्रथम-वल्ली समाप्ता ॥ १ ॥ (४)

गो० टी०—यथोदकं शुद्ध इति वाक्यमपेक्षितं पूरयन्व्याचष्टे—यस्येत्यादिना उपाधिरविद्यादिः । संपूर्णवल्ल्यास्तात्पर्यार्थमाह—तस्मादिति । यस्माद्बहुशो भेदो निन्दितस्तस्मादित्यर्थः । नास्तिकभेददृष्टिः क्षणिकविज्ञानात्मसंतानात्मभेददृष्टिस्ताम्

* मध्यमपदलोपी समासः ।

१ क. ख. ट. °ज्ञानैकघ° । २ ज. °थं भवतीति य° । ३ ज. °त्मा संभ° । ४ क. ख. ङ. °वमेवाऽऽत्मा भ° । ५ ख. ज. मातापि° ।

सर्वाभेक्षया पित्रोर्हितवत्कृत्यं प्रसिद्धम् । श्रुतितोऽन्यस्य सम्यग्वित्वैषित्वं नेति श्रुत्युक्तमद्वैतदर्शनमेवाऽऽदरणीयं श्रद्धाभक्तिभ्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यविवरणे द्वितीयाध्याये प्रथमवल्ली समाप्ता ॥ १ ॥ (४)

पुनरपि प्रकारान्तरेण ब्रह्मतत्त्वनिर्धारणार्थोऽयमारम्भो दुर्विज्ञेयत्वाद्ब्रह्मणः—

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

पुरं पुरमिव पुरम् । द्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेकपुरोपकरणसंपत्तिदर्शनाच्छरीरं पुरम् । पुरं च सोपकरणं स्वात्मनाऽसंहतस्वतन्त्रस्वाम्यर्थं दृष्टम् । तथेदं पुरसामान्यादनेकोपकरणसंहतं शरीरं स्वात्मनाऽसंहतराजस्थानीयस्वाम्यर्थं भवितुमर्हति । तच्चेदं शरीराख्यं पुरमेकादशद्वारमेकादश द्वाराण्यस्य सप्त शीर्षण्यानि नाभ्या सहार्वाञ्चि त्रीणि शिरस्येकं तैरेकादशद्वारं पुरं कस्याजस्य जन्मादिविक्रियारहितस्याऽऽत्मनो राजस्थानीयस्य पुरधर्मविलक्षणस्य । अवक्रचेतसोऽवक्रमकुटिलमादित्यप्रकाशवन्नित्यमेवावस्थितमेकरूपं चेतो विज्ञानमस्येत्यवक्रचेतास्तस्यावक्रचेतसो राजस्थानीयस्य ब्रह्मणः । यस्येदं पुरं तं परमेश्वरं पुरस्वामिनमनुष्ठाय ध्यात्वा । ध्यानं हि तस्यानुष्ठानं सम्यग्विज्ञानपूर्वकम् । तं सर्वैषणाविनिर्मुक्तः सन्समं सर्वभूतस्थं ध्यात्वा न शोचति । तद्विज्ञानादभयप्राप्तेः शोकावसराभावात्कुतो भयेक्षा । इहैवाविद्याकृतकामकर्मबन्धनैर्विमुक्तो भवति । विमुक्तश्च सन्विमुच्यते पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ १ ॥

आ० टी०—पौनरुक्त्यं परिहरन्संबन्धमाह—पुनरपीति । भूयोऽपि पथ्यं वक्तव्यमिति न्यायेनोपायान्तरेण ब्रह्म ज्ञाप्यते तत्रोपाया एव भिद्यन्ते नोपेयस्य भेदोऽस्तीति । पुरेणासंहतत्वं स्वामिनः पुरोपचयापचयाभ्यामुपचयापचयराहित्यम् । तत्सत्ताप्रतीतिमन्तरेण सत्ताप्रतीतिमत्त्वं स्वातन्त्र्यम् ॥ १ ॥

१ ङ. झ. ञ. ट. °णार्थोऽयमा° । २ क. °र्थोऽप्ययं° । ३ झ. ञ. ट. दुर्ज्ञेय° । ४ घ. °नीयं स्वा° । ५ ञ. ट. स्वात्मार्थं । ६ ङ. च. झ. ञ. ट. °हावाञ्चि शि° । ७ झ. ञ. ट. °यस्याजस्य ब्र° । ८ घ °र्वैके स° । ९ क. ख. ग. झ. सर्वैष° । १० घ. च. °प्राप्तिः शो° । ११ क. ङ. ङ. ञ. °त्कुत इ° । ख. ज °त्कुतो भयेच्छा । इ° । ग. °त्कुतो भयापेक्षा ।

गो० टी०—नन्वनेकप्रकारमात्मतत्त्वं प्रतिपादितं किमर्थमुत्तरवल्ल्यारम्भ इति चेदात्मतत्त्वस्य दुर्विज्ञेयत्वात्प्रकारान्तरेण तदुक्तिरिति पौनरुक्त्यं परिहरन्संबन्धमाह—**पुनरपीति**। भूयोऽपि पथ्यं वक्तव्यमिति न्यायेनोपायान्तरेणापि ब्रह्म ज्ञाप्यते तत्रोपाया एव भिद्यन्ते नोपेयस्य भेदोऽस्तीति भावः। अक्षराणि व्याचष्टे—**पुरमिति**। पुरं शरीरमिति संबन्धः। पुरसादृश्यमाह—**द्वारेति**। दृष्टान्ते द्वारपाला भर्तारः तेषामधिष्ठातारोऽधिपतयः। आदिशब्देन मन्त्रिबन्दिसप्तप्राकारयन्त्राट्टालिकादिर्गृह्यते। दार्ष्टान्तिके तु मूर्धनाभिसहितचक्षुःश्रोत्रनासिकामुखाधोरन्ध्राणि द्वाराणि द्वारपालाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि। नाभेः समानो मूर्ध्नः प्राणस्तेषामधिष्ठातारो दिग्वातादयः। आदिशब्देन त्वङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्थिस्नायवः प्राकारसदृशाः। मूलाधारा[द्या]ज्ञाता(न्ता) न्यट्टालिकासदृशानि, संधयो यन्त्राणि रोमाणि प्राकारोपरिस्थितविशाखसदृशानीत्यादि द्रष्टव्यम्। शरीरस्य पुरत्वरूपकोक्तेः प्रयोजनमाह—**पुरं चेति**। स्वात्मना पुरेणासंहतत्वं स्वामिनः पुरोपचयापचयाभ्यामुपचयापचयराहित्यम्, पुरःसत्ताप्रतीतिमन्तरेण सत्ताप्रतीतिमत्त्वं स्वातन्त्र्यम्। **तथेति**। यथा पुरेणासंहतः स्वतन्त्रो यः स्वामी तच्छेषतया पुरं दृष्टं तथा पुरसादृश्यादनेकोपकरणसहितं प्रत्यक्षं शरीरं शरीरेणासंहतो राजस्थानीयः स्वतन्त्रो यः स्वामी तदर्थं भवितुमर्हतीत्यर्थः। तत्स्वाम्यर्थम्। विशेषणसमुच्चयार्थश्चकारः। विशेषणमेव व्याचष्टे—**एकादशेति**। पुरस्वामिनमाकाङ्क्षापूर्वकं सविशेषं संनिर्दिशति—**कस्येति**। **जन्मादीति**। षड्भावरहितस्येत्यर्थः। दृष्टान्ते राज्ञोऽवक्रचेतस्त्वं सर्वप्रकृत्यनुकूलत्वम्। प्रकृते तु यथा सविता स्वाविनाभूतप्रकाशवानित्युच्यते तथा जन्मादिरहिताखण्डरूपेणावस्थितनित्यविज्ञप्तिरूपत्वमित्याह—**अवक्रमित्यादिना**। अनुष्ठायेत्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन्व्याचष्टे—**यस्येति**। ननु पुरस्वामिनो जीवत्वात्तस्येश्वरत्वनिर्देशः कथमिति चेदजस्येति जीवस्यावक्रचेतस इतीश्वरस्वनिर्देशात्सामानाधिकरण्यादभेदे प्रत्यगभिन्नेश्वरस्य पुरस्वामित्वनिर्देशो घटत इति भावः। आत्मनः क्रियाविषयत्वाभावादनुष्ठानमात्मनि ध्यानमेव योग्यतावशादित्याह—**ध्यानं हीति**। **सम्यग्विज्ञानपूर्वकमिति**। अप्रतिबद्धापरोक्षसाक्षात्काररूपं विज्ञानं पूर्वमुद्देश्यं यस्य तत्तथा। अन्यथा सम्यग्विज्ञानानन्तरं ध्यानायोगात्साक्षात्कारार्थत्वे ध्यायतेर्लक्षणार्थत्वापत्तेस्तद्विज्ञानादभयप्राप्तिरित्युत्तरभाष्यविरोधादित्यधिकारिणं निर्दिशति—**सर्वेति**। भूयो भयस्य दर्शनमित्यर्थः। विमुक्तश्च विमुच्यत इति पदयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—**इहैवेति** ॥ १ ॥

स तु नैकशरीरपुरवर्त्येवाऽऽत्मा किं तर्हि सर्वपुरवर्ती। कथम्—

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरो-

---

१ झ. ञ ट. °कपु°।

णसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

हंसो हन्ति गच्छतीति, शुचिषच्छुचौ दिव्यादित्यात्मना सीदतीति। वसुर्वासयति सर्वानिति । वाय्वात्मनाऽन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होताऽग्निः, अग्निर्वै होतेति श्रुतेः । वेद्यां पृथिव्यां सीदतीति वेदिषत्, इयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्य इत्यादिमन्त्रवर्णात् । अतिथिः सोमः सन्दुरोणे कलशे सीदतीति दुरोणसत् । ब्राह्मणोऽतिथिरूपेण वा दुरोणेषु गृहेषु सीदतीति । नृषन्नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् । वरसद्वरेषु देवेषु सीदतीति । ऋतसदृतं सत्यं यज्ञो वा तस्मिन्सीदतीति । व्योमसद्व्योम्न्याकाशे सीदतीति व्योमसत् । अब्जा अप्सु शङ्खशुक्तिमकरादिरूपेण जायत इति । गोजा गवि पृथिव्यां व्रीहियवादिरूपेण जायत इति । ऋतजा यज्ञाङ्गरूपेण जायत इति । अद्रिजाः पर्वतेभ्यो नद्यादिरूपेण जायत इति । सर्वात्माऽपि सन्नृतमवितथस्वभाव एव । बृहन्महान्सर्वकारणत्वात् । यदाऽप्यादित्य एव मन्त्रेणोच्यते तदाऽप्यस्याऽऽत्मस्वरूपत्वमादित्यस्याङ्गी(त्यस्येत्यङ्गी)कृतत्वाद्ब्राह्मणव्याख्यानेऽप्यविरोधः । सर्वव्याप्येक एवाऽऽत्मा जगतो नाऽऽत्मभेद इति मन्त्रार्थः ॥ २ ॥

आ० टी०—या यज्ञ प्रसिद्धा वदिः पृथिव्याः परोऽन्तः परस्वभाव इति वेद्याः पृथिवीस्वभावत्वसंकीर्तनात्पृथिवी वेदिशब्दवाच्या भवतीत्यर्थः । असौ वा आदित्यो हंसः शुचिषदिति ब्राह्मणेनाऽऽदित्या मन्त्रार्थतया व्याख्यातः कथं तद्विरुद्धमिदं व्याख्यातमित्याशङ्क्याऽऽह—यदाऽप्यादित्य एवेति । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मन्त्रान्मण्डलोपलक्षितस्य चिद्धातोरिष्यत एव सर्वात्मत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०—ननु पुरमिति विशेषणादकपुरवर्तित्वमुक्तं तथात्वे परिच्छिन्नत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरमवतारयति—स त्विति । तुशब्देनाऽऽशङ्का निवर्त्यते । हंसः [सन्निति योजना । ?] सन्नित्युत्तरत्वपि द्रष्टव्यमिति व्यत्पत्त्या शुचिषदादित्यः सन्नात्मेत्यर्थः । ननु वेदिशब्देन चतुरङ्गुलखाता भूमिरुच्यते कथं पृथिव्य-

---

१ ग. ङ. च. झ. ञ. ट. 'वान् । वा' । २ क. घ. सन्द्रोणे । ३ ञ. ञ. ट. 'षु यज्ञगृ' । ४ ज. झ. ञ. ट. 'ति, अ' । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. 'दाऽप्यात्म' । ६ क. घ. 'पवतत्मा' । ७ क. ज. झ. ञ. ट. ठ. 'त्वाद्ब्रह्मणो व्या' । ख. ज. 'त्वाद्ब्राह्मणि व्या' ८ । क. ख. ज. 'वेषाऽप्ये' । ग. 'वेषाऽपि व्या' । ङ. च. 'वेषा व्या' ।

म्रियते तत्राऽऽह—इयमिति। या यज्ञे प्रसिद्धेयं वेदिः पृथिव्याः परोऽन्तः पुरः स्वभाव इति वेद्याः पृथिवीस्वभावत्वकीर्तनात्पृथिवी वेदिशब्दवाच्या भवतीत्यर्थः। सोमरसाधारबृहत्पात्रं द्रोणकलशशब्देनोच्यते। अतिथिशब्दस्य रूढ्यर्थमादायार्थान्तरमाह—ब्राह्मण इति। इति दुरोणसदित्यन्वयः। इति वरसदित्यन्वयः। एवमुत्तरत्र। ननु सर्वात्मत्वे सप्रपञ्चत्वेन मिथ्यात्वं स्यादात्मन इत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति। पारमार्थिकनिरतिशयस्वभावमे (व ए)वेत्यत्र हेतुः—बृहदिति। तत्र हेतुः—सर्वेति। निरधिष्ठानभ्रमायोगाद्द्वैतभ्रमाधिष्ठानभूतात्मनो न मिथ्यात्वमिति भावः। नन्वसौ वा आदित्यो हंसः शुचिषदित्यादित्यो मन्त्रार्थतया व्याख्यातः कथं तद्विरुद्धमिदं व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्वाऽप्यादित्य एवेति। अस्याऽऽदित्यस्येति संबन्धः। सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मन्त्रवर्णान्मण्डलोपलक्षिताचिद्धातोरिष्यत एव सर्वात्मत्वमित्यर्थः। सर्वव्यापीति। प्रतीचः केवलस्य मण्डलोपलक्षितचैतन्यस्य वा मन्त्रार्थत्वमित्यर्थः॥ २॥

आत्मनः स्वरूपाधिगमे लिङ्गमुच्यते—

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति॥ मध्ये
वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते॥ ३॥

ऊर्ध्वं हृदयात्प्राणं प्राणवृत्तिं वायुमुन्नयत्यूर्ध्वं गमयति। तथाऽपानं प्रत्यगधोऽस्यति क्षिपति य इति वाक्यशेषः। तं मध्ये हृदयपुण्डरीकाकाश आसीनं बुद्धावभिव्यक्तविज्ञानप्रकाशनं वामनं संभजनीयं[3] सर्वे विश्वे देवाश्चक्षुरादयः प्राणा रूपादिविज्ञानं बलिमुपाहरन्तो विश इव राजानमुपासते तादर्थ्येनानुपरतव्यापारा भवन्तीत्यर्थः। यदर्था यत्प्रयुक्ताश्च सर्वे वायुकरणव्यापाराः सोऽन्यः सिद्ध इति वाक्यार्थः॥ ३॥

आ० टी०—येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति या पूर्वं विचिकित्सा प्रश्नमूलत्वेनोद्भाविता साऽपि निर्मूलेत्येतद्दर्शयितुं देहव्यतिरिक्तात्मास्तित्वं साधयति—आत्मनः स्वरूपाधिगम इत्यादिना। सर्वे प्राणकरणव्यापाराश्चेतनार्थास्तत्प्रयुक्ता भवितुमर्हन्ति जडचेष्ट(ष्टा)त्वाद्रथचेष्टावदित्यर्थः॥ ३॥

गो० टी०—येयं प्रेत इति या पूर्वं विचिकित्सा प्रश्नमूलत्वेनोद्भाविता साऽपि निर्मूलेत्येतद्दर्शयितुं देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्मनः साधयति—आत्मनः स्वरूपाधिगम इत्यादिना। बुद्धेः प्राधान्येन हृदयाकाशवृत्तित्वात्तत्राभिव्यक्त आत्माऽऽसीन इत्युच्यत इत्याह—हृदयेति। संभजनीयं मुमुक्षुभिरिति शेषः। उपासत इत्यस्य तात्पर्यमाह—तादर्थ्येनेति। आत्मार्थत्वेनानुपरतव्यापाराः कार्याभिव्यक्तिकाल इति शेषः। यदर्था इत्यनेनानुमानं सूचितम्। तथा हि सर्वे प्राणकरणव्यापाराश्चेतना-

---

१ घ. °पावक°। २ घ. °काशं वा°। ३ क. °यं विश्वे स°। ग, ङ. °यं सर्वेविश्वे।

र्थास्तत्प्रयुक्ताश्च भवितुमर्हन्ति जडचेष्टात्वाद्रथादिचेष्टावदिति । अन्यः प्राणेभ्य इति शेषः ॥ ३ ॥

किंच—

अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ॥ देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

अस्य शरीरस्थस्याऽऽत्मनो विस्रंसमानस्यावस्रंसमानस्य भ्रंशमानस्य देहिनो देहवतः । विस्रंसनशब्दार्थमाह—देहाद्विमुच्यमानस्येति । किमत्र परिशिष्यते प्राणादिकलापे न किंचन परिशिष्यतेऽत्र देहे पुरस्वामिविद्रवण इव पुरवासिनां यस्याऽऽत्मनोऽपगमेक्षणमात्रात्कार्यकरणकलापरूपं सर्वमिदं हतबलं विध्वस्तं भवति विनष्टं भवति सोऽन्यः सिद्धः ॥ ४ ॥

आ० टी०—शरीरं चेतनशेषं तद्विगमे भोगानर्हत्वाद्राजपुरवदित्यर्थः । किं चास्येति * ॥ ४ ॥

गो० टी०—करणव्यतिरेकं साधयित्वा कार्यव्यतिरेकमाह—किंचेति । पौनरुक्त्यं परिहरति—विस्रंसनेति । विमुच्यमानस्य प्रारब्धक्षय इति शेषः । प्राणादिकलाप इति । कार्यकरणसंघात इत्यर्थः । यथा पुरस्वामिनो राज्ञोऽपगमे पुरवासिनो जना अन्यत्रापगच्छन्ति तद्वत्प्राणादय इति दृष्टान्तेनाऽऽत्मनो व्यतिरेकं साधयति—अत्र देह इत्यादिना । हतबलमिति । चेतना चैतन्यस्य सामान्यवृत्तिः संघातस्य बलं तच्छून्यमित्यर्थः । अत एवाधः पततीत्याह—विध्वस्तमिति । अनेनेदमनुमानं सूचितम्—शरीरं चेतनशेषं तद्विगमे भोगानर्हत्वाद्राजपुरवदिति ॥ ४ ॥

स्यान्मतं प्राणापानाद्यपगमादेवेदं विध्वस्तं भवति न तु तद्व्यतिरिक्तात्मापगमात्प्राणादिभिरेव हि मर्त्यो जीवतीति । नैतदस्ति—

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ॥ इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

* शरीरमित्यादिग्रन्थात्पूर्वं लिखितु योग्यमेतत् । किंचैतत्प्रतीकस्थाने विध्वस्तमितीतिप्रतीकग्रहणमुचितं भाति ।

१ क. झ. ञ. ट. °नस्य सं° । २ क. ग. च. °स्य अश्यमा° । क. घ. ट. °स्य दे° । ३ झ. ञ. ढ. °लापो न । ४ घ. स्वामिवि° । ५ क. च °मिनि वि° । ख. ज. °मिनो वि° । ६ ग. ञ. °सिनो य° । ७ क. झ. ढ. °यंकार° । ८ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. °तु व्यति° । ९ क. ञ. ञ. °रेवेह म° ।

न प्राणेन नापानेन चक्षुरादिना वा मर्त्यो मनुष्यो देहवान्कश्चन जीवति न कोऽपि जीवति। न ह्येषां परार्थानां संहत्यकारित्वाज्जीवनहेतुत्वमुपपद्यते। स्वार्थेनासंहतेन परेण केनचिदप्रयुक्तं संहतानामवस्थानं न दृष्टं गृहादीनां लोके तथा प्राणादीनामपि संहतत्वाद्भवितुमर्हति। अत इतरेणैव संहतप्राणादिविलक्षणेन तु सर्वे संहताः सन्तो जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति। यस्मिन्संहतविलक्षण आत्मनि सति परस्मिन्नेतौ प्राणापानौ चक्षुरादिभिः संहतावुपाश्रितौ, यस्यासंहतस्यार्थे प्राणापानादिः स्वव्यापारं कुर्वन्वर्तते संहतः सन्स ततोऽन्यः सिद्ध इत्यभिप्रायः॥५॥

आ० टी०—अन्यथासिद्धिं शङ्कते—स्यान्मतमिति। ननु जीव प्राणधारण इति धातुस्मरणाच्छरीरस्य जीवनं नाम प्राणधारणं प्राणसंयोगश्च प्राणधारणं कुण्डे दधिधारणवत्तत्र च प्राणस्यैव हेतुत्वं संयोगाश्रयत्वात्। कथमुच्यते जीवनहेतुत्वं प्राणादीनां न संभवतीति तत्राऽऽह—स्वार्थेनासंहतेनेति। कादाचित्कस्य प्राणशरीरसंयोगस्य स्वभावतोऽनुपपत्तेः संघातस्य च लोके परप्रयुक्तस्यैव दर्शनाद्भवितव्यमन्येन संघातप्रयोजकेनेत्यर्थः॥ ५॥

गो० टी०—हेतोरन्यथासिद्धिं शङ्कते—स्यान्मतमिति। तद्व्यतिरिक्तेतिशब्दः प्राणादिव्यतिरिक्तार्थः। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—प्राणादिभिरेवेति। लोकप्रसिद्ध्यर्थको हिशब्दः। शङ्कासमाप्तिद्योतक इतिशब्दः। शङ्कोत्तरत्वेन वाक्यं योजयति—नैतदिति। एतत्प्राणाद्यपगमाच्छरीरस्य हतबलत्वम्। प्राणेनापानेन वा न जीवति नेच्चक्षुरादिना जीविष्यतीत्याशङ्क्य तयोर्ग्रहणमुपलक्षणार्थमित्याह—चक्षुरादिनेति। न जीवतीत्यत्र हेतुमाह—न हीति। संहत्य मिलित्वा कारित्वात्कार्यजनकत्वाच्चैतन्यसंबन्धमन्तरेण न जीवनहेतुत्वसंभव इत्यर्थः। जीव प्राणधारण इति धातुस्मरणाच्छरीरस्य जीवनं नाम प्राणधारणं तत्संयोगश्च धारणं कुण्डे दधिधारणवत्तत्र प्राणस्यैव हेतुत्वं, कथमुच्यते जीवनहेतुत्वं प्राणादीनां न संभवतीति तत्राऽऽह—स्वार्थेनेति। स्वप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः। असंहतेन प्र(ग्र)हपदार्थाप्रविष्टेन। संहतानां संघातापत्तिं प्राप्तानाम्। दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति। कादाचित्कस्य प्राणशरीरसंयोगस्य स्वभावतोऽनुपपत्तेः संघातस्य च लोके परप्रयुक्तस्य दर्शनाद्भवितव्यमन्येन संघातस्य प्रयोजकेनेत्यर्थः। अत इति संहतत्वं परामृश्यते। उपाश्रितपदस्यार्थकथनपूर्वकं तात्पर्यार्थमाह—यस्येति। संहतः सन्प्राणापानादिरित्यन्वयः॥ ५॥

१ ख. ज. °वा मनु°। २ ग. °ति। न ह्ये°। ३ क. °ष्टं यथा गृ°। ४ ग. ङ. च. झ. ञ. ट. °स्यार्थे प्रा°। ५ क. ज. °दिः सर्वव्या°। ६ क. स्वतन्त्र्या°। ७ झ. ञ. ट. स्वस्वव्या°। ८ ङ. ञ. ठ. असंहतः।

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ॥
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

हन्तेदानीं पुनरपि ते तुभ्यमिदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्म सनातनं चिरंतनं प्रवक्ष्यामि। यद्विज्ञानात्सर्वसंसारोपरमो भवति, अविज्ञानाच्च यस्य मरणं प्राप्य यथाऽऽत्मा भवति यथा संसरति तथा शृणु हे गौतम ॥६॥

आ० टी०—येयं प्रेत इति प्रष्टुः परलोकेऽस्तित्वेऽपि संदेह आसीत्। विशेषतस्तन्निवृत्त्यर्थमुच्यत इत्याह—हन्तेदानीमिति ॥ ६ ॥

गो० टी०—येयं प्रेत इति प्रश्नः परलोकास्तित्वेऽपि संदेह आसीद्विशेषतस्तन्निवृत्त्यर्थमुच्यत इत्याह—हन्तेदानीमिति। जीवः संसरतीत्यर्थे चशब्दार्थं हेतुं व्याचष्टे—यद्विज्ञानादिति। यस्याविज्ञानादिति संबन्धः ॥ ६ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ॥
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

योनिं योनिद्वारं शुक्रबीजसमन्विताः सन्तोऽन्ये केचिदविद्यावन्तो मूढाः प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं देहिनो देहवन्तः, योनिं प्रविशन्तीत्यर्थः। स्थाणुं वृक्षादिस्थावरभावमन्येऽत्यन्ताधमा मरणं प्राप्यानुसंयन्त्यनुगच्छन्ति। यथाकर्म यद्यस्य कर्म तद्यथाकर्म यैर्यादृशं कर्मेह जन्मनि कृतं तद्वशेनेत्येतत्। तथा च यथाश्रुतं यादृशं च विज्ञानमुपार्जितं तदनुरूपमेव शरीरं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। यथाप्रज्ञं हि संभवा इति श्रुत्यन्तरात् ॥ ७ ॥

आ० टी०— ॥ ७ ॥

गो० टी०—अविद्यावत्त्वादविवेकिन इत्याह—मूढा इति। देहिन इति विशेषणादसकृद्देहग्रहणं तत्प्रापककर्मानुष्ठानं च सूच्यते। तात्पर्यार्थमाह—योनिमिति। अत्यन्ताधमा इति महापातकिनो गृह्यन्ते। अनुगच्छन्तीति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। उक्तमर्थं स्पष्टयति—यैरिति। विज्ञानमुपासनं नग्नस्त्रीदर्शनादि च। यथाविज्ञानं शरीरग्रहणे प्रमाणमाह—यथेति। प्रज्ञामनतिक्रम्य यथाप्रज्ञम्। संभवन्त्युत्पद्यन्त इति संभवाः प्रजा इति शेषः ॥ ७ ॥

१ ग. घ. च. °ह्यं ब्रह्म गोप्यं स°। २ क. ख. ञ. यथा चाऽऽत्मा। ३ ध. °ति सं°। ४ ग. ग मूढा अन्य°। ५ ञ. °द्यन्तेऽवपद्यन्ते श°। ६ ट. तत्तथा°। ७ घ. °कर्म ज°।

यत्प्रतिज्ञातं गुह्यं ब्रह्म वक्ष्यामीति तदाह—

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ॥ तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

य एष सुप्तेषु प्राणादिषु जागर्ति न स्वपिति। कथम्। कामं कामं तं तमभिप्रेतं स्त्र्याद्यर्थमविद्यया निर्मिमाणो निष्पादयञ्जागर्ति पुरुषो यस्तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद्ब्रह्म नान्यद्गुह्यं ब्रह्मास्ति। तदेवामृतमविनाश्युच्यते सर्वशास्त्रेषु। किंच पृथिव्यादयो लोकास्तस्मिन्नेव सर्वे ब्रह्मण्याश्रिताः सर्वलोककारणत्वात्तस्य। तदु नात्येति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव ॥ ८ ॥

आ० टी०—॥ ८ ॥

गो० टी०—प्रसङ्गादागतं परिसमाप्य प्रकृतप्रतिपादनपरमुत्तरं वाक्यमित्याह—यत्प्रतिज्ञातमिति। सुप्तेषु प्रलीनेषु प्राणेष्व(प्राणादिष्व)न्तःकरणव्यतिरिक्तेषु। अन्यथा साक्षिणः संनिधिमात्रेण कामाद्याकारपरिणाम्यन्तःकरणप्रेरणानुपपत्तेरिति। काम्यत इति कामस्तम्। अविद्यया निद्रान्तःकरणरूपेणाभिव्यक्तया। य इत्यन्वयार्थं पुनरुच्यते। तद्ब्रह्मेत्यत्रैवकारानुषङ्गं सिद्धवत्कृत्य व्यावर्त्यमाह—नान्यदिति। स्वप्नावस्थायामतिस्फुटं साक्षिणः सकाशादन्यद्भिन्नं गुह्यं गोप्यतमं ब्रह्म परिवृढं नास्तीत्यर्थः। तद्ब्रह्माविनाशीति क्वोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—सर्वेति। सर्ववेदेष्वित्यर्थः। भूरादिलोकानां प्रकृतब्रह्माश्रितत्वे हेतुमाह—सर्वलोकेति। पूर्ववदिति। तदेतत्सर्वात्मकं ब्रह्म, उ एव नात्येति नातिक्रामतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अनेकतार्किककुबुद्धिविचालितान्तःकरणानां प्रमाणोपपन्नमप्यात्मैकत्वविज्ञानमसकृदुच्यमानमप्यनृजुबुद्धीनां ब्राह्मणानां चेतसि नाऽऽधीयत इति तत्प्रतिपादन आदरवती पुनः पुनराह श्रुतिः—

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

१ क. ख. ज. °ह्म प्रवक्ष्यामि त°। २ क. °ह्यस्त°। ३ क. ख. ग. घ. ङ. ज. ञ. ट. ठ. °कुबुद्धिवा°। ४ घ. °नमृजु°। ५ क. ख. ज. °ती श्रुतिः पुनः पुनराह। अ°।

अग्निर्यथैक एव प्रकाशात्मा सन्भुवनं भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनमयं लोकस्तमिमं प्रविष्टोऽनुप्रविष्टः। रूपं रूपं प्रति दार्वादिदाह्यभेदं प्रतीत्यर्थः। प्रतिरूपस्तत्र तत्र प्रतिरूपवान्दाह्यभेदेन बहुविधो बभूव। एक एव तथा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वेषां भूतानामभ्यन्तर आत्माऽतिसूक्ष्मत्वाद्दार्वादिष्विव सर्वदेहं प्रति प्रविष्टत्वात्प्रतिरूपो बभूव बहिश्च स्वेनाविकृतेन [स्व]रूपेणाऽऽकाशवत् ॥ ९ ॥

आ० टी०—जन्ममरणकरणानां प्रति[प्राणि]नियमादयुगपत्प्रवृत्तश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चेति नानात्मानो व्यवस्थिता इत्यनेकतार्किकबुद्धिविरोधात्सर्वपुरवर्त्येक एवाऽऽत्मेत्यत्र न चित्तस्थैर्यं संभवतीत्याशङ्क्यौपाधिकभेदसाधने सिद्धसाधनं स्वाभाविकभेदसाधने चानैकान्तिकत्वं दर्शयितुं प्रक्रमत इत्याह—अनेकतार्किकेत्यादिना। प्रतिरूप उपाधिसदृशश्चतुष्कोणत्वादिधर्मके हि दारुणि तद्रूपो वह्निरपि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—ननु जन्ममरणकारणानां प्रतिप्राणिनियमाद्युगपत्तेषामप्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं सत्त्वरजस्तमोगुणानां वैपरीत्याच्च नानात्मानो व्यवस्थिता इत्यनेकतार्किकबुद्धिविरोधात्सर्वपुरवर्त्येक आत्मेत्यत्र न चित्तस्थैर्यं संभवतीत्याशङ्क्यौपाधिकभेदसाधने सिद्धसाधनत्वं स्वभावभेदसाधने चानैकान्तिकत्वं दर्शयितुं प्रक्रमत इत्याह- अनेकतार्किकेत्यादिना। अनेके कुतार्किकाः पाखण्डाश्च तर्कागमावष्टम्भास्तदधीना या बुद्धिस्तयाऽऽकलितमाकुलितमन्तःकरणं येषां ते तथा तेषामित्यर्थः। अनेकतार्किककुबुद्धिविचालितान्तःकरणानामिति पाठे तार्किका एव कुबुद्धयस्तैः स्वमतोपन्यासादिना विचालितं श्रेयोमार्गादन्तःकरणं येषां ते तथा तेषामित्यर्थः। प्रमाणोपपन्नं तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यम्। प्रत्यग्ब्रह्मैक्यरूपविज्ञानमात्मैकत्वविज्ञानम्। प्रमाणेऽभ्यासादिलिङ्गसाहित्यं दर्शयति—असकृदिति। अनृजुबुद्धीनामिति पूर्वषष्ठ्यर्थे हेतुः। नाऽऽधीयते सम्यग्विज्ञानात्मकवृत्त्यारूढं न भवतीत्यर्थः। ऋजुबुद्धीनां ब्राह्मणानां चेतसीवेति पाठो व्यतिरेकदृष्टान्तार्थः। तत्प्रतिपादने विज्ञप्तिस्वभावप्रत्यग्ब्रह्मप्रतिपादने। आदरवती तात्पर्यवती। *दाह्यभेदं काष्ठादिविशेषम्। प्रतिरूप इति उपाधिरूपेण प्रतीयमानः, चतुष्कोणत्वादिधर्मके हि दारुणि तद्रूपो वह्निरपि लक्ष्यत इत्यर्थः। तत्र तत्र दार्वादौ,

---

* भाष्ये दार्वादिदाह्यभेदमिति ग्रन्थे दाह्यभेदमित्येतत्पाठानुरोधेनेदम्। तथा पाठोऽपि स्यात्क्वचिदित्यनुमीयते।

---

१ क. °द्यः। रूपं प्र°। २ च °रूपः, तत्र प्र°। ३ ग. घ. ङ. च. झ. ञ. °दे बभू°। ४ क. ख. ज. °त्मा रूपं रूपं प्र°। ५ ङ. ड. ट. °मावसत्। ६ ठ. पाषण्डा।

दारुभेदेन दार्वादिविशेषेण। दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एक एवेति। अत्य-न्तरत्वेऽतिसूक्ष्मत्वं हेतुः। सदृष्टान्तं रूपं रूपमित्यादि व्याचष्टे—दार्वादिष्विवेत्या-दिना। रूपं रूपमित्यस्य सर्वदेहमिति व्याख्यानम्। विकारे प्रविष्टस्य विकृतिमा-शङ्क्य बहिश्चेति पदेन परिहार इत्याह—बहिश्चेति। स्वेनाविकृतेन स्वरूपेणासंस्पृष्ट-स्वरूपेणेत्यर्थः॥ ९॥

तथाऽन्यो दृष्टान्तः—

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च॥ १०॥

वायुर्यथैक इत्यादि। प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति स(वेत्यादि स)मानम्॥ १०॥

आ० टी०—॥ १०॥

गा० टी०—वायोरस्मिँल्लोके कथं प्रवेशो दार्वादिष्वनुपलम्भादित्याशङ्क्याऽऽह—प्राणात्मनेति। इत्यादि समानमिति। एकस्तथेत्यादिवाक्यव्याख्यानं पूर्ववदि-त्यर्थः॥ १०॥

एकस्य सर्वात्मत्वे संसारदुःखित्वं परस्यैव तदिति प्राप्तमत इदमुच्यते—

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षु-षैर्बाह्यदोषैः॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लि-प्यते लोकदुःखेन बाह्यः॥ ११॥

सूर्यो यथा चक्षुष आलोकेनोपकारं कुर्वन्मूत्रपुरीषाद्यशुचिप्रकाश-नेन तद्दर्शिनः सर्वलोकस्य चक्षुरपि सन्न लिप्यते चाक्षुषैरशुच्यादिद-र्शननिमित्तैराध्यात्मिकैः पापदोषैर्बाह्यैश्चाशुच्यादिसंसर्गदोषैः। एकः संस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः। लोको ह्यवि-द्यया स्वात्मन्यध्यस्तया कामकर्मोद्भवं दुःखमनुभवति। न तु सा परमा-र्थतः स्वात्मनि। यथा रज्जुशुक्तिकोषरगगनेषु सर्परजतोदकमलानि न रज्ज्वादीनां स्वतो दोषरूपाणि सन्ति। संसर्गिणि विपरीतबुद्ध्यध्या-सनिमित्तात्तद्दोषवद्विभाव्यन्ते। न तद्दोषैस्तेषां लेपो विपरीतबुद्ध्यध्या-

१ क. ख. ज. °त्मकत्वे। २ ग. घ. च. °खित्वे प°। ३ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ञ. ट. °प्राप्त इ°। ४ क. ग. ञ. °कोषर°। ५ ग. °रीते बुद्ध्यध्यासनिमित्तत्वात्°। ६ ख. °ध्यासे विपरी°-तत्वात्°। ७ क. ग. ज. °मित्तत्वात्°। ८ ख. ग. घ. च. °षां लोपो।

सर्वाह्या हि ते । तथाऽऽत्मनि सर्वो लोकः क्रियाकारकफलात्मकं विज्ञानं सर्पादिस्थानीयं विपरीतमध्यस्य तन्निमित्तं जन्ममरणादिदुःख-मनुभवति न त्वात्मा सर्वलोकात्माऽपि सन्विपरीताध्यारोपनिमित्तेन लिप्यते लोकदुःखेन । कुतः १ बाह्यः । रज्ज्वादिवदेव विपरीतबुद्ध्य-ध्यासबाह्यो हि स इति ॥ ११ ॥

आ० टी०—परमात्मा दुःखी स्याद्दुःखा(ख्य)भिन्नत्वाल्लोकवदित्याह—एकस्य सर्वात्मकत्व इति । अविद्यायां प्रतिबिम्बितश्चिद्धातुरज्ञो भ्रान्तो भवति । भ्रान्तश्च कामादिदोषप्रयुक्तः कर्म कुरुते तन्निमित्तं च दुःखं स्वात्मन्यध्यस्यति । परमात्मा तु निरविद्यत्वाद्दुःखसाधनशून्यत्वान्न दुःखी ततो न प्रयोजको हेतुरित्याह—लोको ह्यवि-द्ययेति । स्वरूपेण भ्रमाविषयत्वं विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्यत्वं रज्ज्वादीनां तथा चैतन्य-स्योपाधिस्वरूपेणाध्यासाश्रयत्वेऽपि निरुपाधिकबिम्बकल्पब्रह्मरूपेणाध्यासानाश्रयत्वान्न दुःखित्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

गो० टी०—ननु परमात्मा दुःखी स्याद्दुःख्यभिन्नत्वाल्लोकवदित्याह—एकस्य सर्वात्मत्व इति । तमेव परमात्मानमेव । परस्यैवेत्यपि पाठः । इदमुच्यते दृष्टा-न्तपूर्वकमुत्तरमुच्यते । अविद्यायां प्रतिबिम्बिताश्चिद्धातुरज्ञो भ्रान्तो भवति भ्रान्तश्च कामादिदोषप्रयुक्तः कर्म कुरुते तन्निमित्तं च दुःखं स्वात्मन्यध्यवस्यति, परमात्मा तु निरवद्यत्वाद्दुःखसाधनशून्यत्वान्न दुःखी ततोऽप्रयोजको हेतुरित्याह—लोको ह्यवि-द्ययेति । स्वरूपेण भ्रमाविषयत्वं विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्यत्वं रज्ज्वादीनां यथा तथा चैतन्यस्याप्युपाधिस्थतारूपेणाध्यासाश्रयत्वेऽपि निरुपाधिकबिम्बकल्पब्रह्मरूपेणाध्यासा-नाश्रयत्वान्न दुःखितत्वप्राप्तिरित्यर्थः । विपरीतबुद्ध्यारोपनिर्मितेन लोकदुःखेन न लिप्यत इत्यन्वयः । तत्राऽऽकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह—कुत इत्यादिना । इति यस्मात्तस्मान्न लिप्यत इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

किंच—

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा
यः करोति ॥ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

स हि परमेश्वरः सर्वगतः स्वतन्त्र एको न तत्समोऽभ्यधिको वाऽन्योऽस्ति । वशी सर्वं ह्यस्य जगद्वशे वर्तते । कुतः । सर्वभूतान्तरात्मा ।

---

१ क. °न्मजराम° । २ ङ. झ. ञ. ट. °रणदुः° । ३ क. बाह्यो न हि स्पृश्यते बाह्यः ए° । झ. ञ. ट. बाह्यर° । ४ क. ख. ज. हि सः ॥ ११ ॥

यत एकमेव सदेकरसमात्मानं विशुद्धविज्ञानरूपं नामरूपाद्यशुद्धोपाधिभेदवशेन बहुधाऽनेकप्रकारं यः करोति स्वात्मसत्तामात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वात् । तमात्मस्थं स्वशरीरहृदयाकाशे बुद्धौ चैतन्याकारेणाभिव्यक्तमित्येतत् । न हि शरीरस्याऽऽधारत्वमात्मनः । आकाशवदमूर्तत्वात् । आदर्शस्थं मुखमिति यद्वत् । तमेतमीश्वरमात्मानं ये निवृत्तबाह्यवृत्तयोऽनुपश्यन्ति आचार्यागमोपदेशमनु साक्षादनुभवन्ति धीरा विवेकिनस्तेषां परमेश्वरभूतानां शाश्वतं नित्यं सुखमात्मानन्दलक्षणं भवति नेतरेषां बाह्यासक्तबुद्धीनामविवेकिनां स्वात्मभूतमप्यविद्याव्यवधानात् ॥ १२ ॥

आ० टी०—परोत्कर्षदर्शनं पारतन्त्र्यं च स्वस्य हीनत्वं दुःखकारणं प्रसिद्धं तदभावान्न परमात्मा दुःखी ततस्तत्प्राप्तिः परः पुरुषार्थो भविष्यतीत्याह—किंच स हीत्यादिना ॥ १२ ॥

गो० टी०—स्वापेक्षया परस्योत्कर्षदर्शनं पारतन्त्र्यं च स्वस्य हीनत्वं दुःखकारणं प्रसिद्धं लोके तदभावान्न परमात्मा दुःखी ततस्तत्प्राप्तिः परमपुरुषार्थो भविष्यतीत्याह—किंच स हीत्यादीना । हिशब्दो न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इतिश्रुतिप्रसिद्धत्वद्योतनार्थः । वशित्वे हेतुमाह—कुत इत्यादिना । अन्तरात्मत्वे हेतुत्वेनोत्तरवाक्यं व्याचष्टे—यत इत्यादिना । स्वात्मसत्तामात्रेणोपाधिभेदमादाय बहुधाकरणे हेतुमाह—अचिन्त्येति । यत एवं करोत्यतः सर्वभूतान्तरात्मा प्रसत्तमित्यन्वयः । नन्वात्मशब्दः शरीरवाच्यप्यतस्तत्स्थत्वं किमिति न व्याख्यायत इत्यत आह—न हीति । तर्हि तत्स्थत्वव्यवहारः कथमित्याशङ्क्याऽऽदर्शे प्रतीतिमात्रेणाऽऽदर्शस्थमुखमितिवच्छरीरस्थ इत्युपचर्यत इत्याह—आदर्शस्थमित्यादिना । तमात्मस्थमिति तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यादैक्यं विवक्षित्वाऽऽह—त[मेत]मीश्वरमात्मानमिति । निवृत्ता बाह्येभ्यो विषयेभ्यो वृत्तिर्येषां ते तथा । उपाधिबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनं नाऽऽत्मापेक्षयेत्याह—परमेश्वरभूतानामिति । बाह्यासक्तबुद्धीनां बाह्येषु विषयेष्वासक्ता बुद्धिर्येषां तेषाम् । स्वात्मभूतमपीति । सुखमित्यनुवर्तते । अविदुषामात्मभूतं सुखं नेत्यत्र हेतुमाह—अविद्याव्यवधानादिति ॥ १२ ॥

किंच—

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो

---

१ क. घ. सदैक° । २ क. °हुधा बहुप्रकारेण यः । ख. ज. °हुधा बहुप्रकारं यः । ३ क. ङ. झ. ञ. ट. °स्थम् । ४ ग. घ. च. °श्वरात्मा° । ५ ख. छ. ज. नित्यो नि° ।

विदधाति कामान् ॥ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥

नित्योऽविनाश्यनित्यानां विनाशिनाम्। चेतनश्चेतनानां चेतयितॄणां ब्रह्मादीनां प्राणिनामग्निनिमित्तमिव दाहकत्वमनग्नीनामुदकादीनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येषाम्। किंच स सर्वज्ञः सर्वेश्वरः कामिनां संसारिणां कर्मानुरूपं कामान्कर्मफलानि स्वानुग्रहनिमित्तांश्च कामान्स एको बहूनामनेकेषामनायासेन विदधाति प्रयच्छतीत्येतत्। तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिरुपरतिः शाश्वती नित्या स्वात्मभूतैव स्यान्नेतरेषामनेवंविधानाम् ॥ १३ ॥

आ० टी०—इदानीं परमात्मन्युपपत्तिप्रदर्शनार्थमाह—किंच नित्य इति। सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदित्यादिश्रुतेरकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिहाराच्च कल्पान्तरीयभावानां प्रलीनानां कल्पान्तरे सजातीयरूपेणोत्पादः प्रतीयते स तदा स्याद्यदि विनाशिनां भावानां शक्तिशेषो लयः स्यात्। ततः प्रलये विनश्यत्सर्वं यत्र शक्तिशेषं विलीयते सोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः। बुद्धिमतामपि ब्रह्मेन्द्रादीनां परमानन्दाभिमुख्यं हित्वा या बहिर्मुखा चेतनोपलभ्यते साऽपि नियन्तारं गमयतीत्याह—चेतनश्चेतनानामिति। ब्रह्मादिशब्दवाच्यानां संघातानां वा चेतयितृत्वं यच्चैतन्यनिमित्तं सोऽस्ति पर आत्मेत्यर्थः। विमतं कर्मफलं तत्स्वरूपाद्यभिज्ञेन दीयमानं व्यवहितफलत्वात्सेवाफलवदित्याह—किंच स इति ॥ १३ ॥

गो० टी०—इदानीं परमात्मन्युपपत्तिप्रदर्शनार्थमाह—किंचेति। सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदितिश्रुतेरकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिहाराय च कल्पान्तरीयभावानां प्रलीनानां कल्पान्तरे सजातीयरूपेणोत्पादः प्रतीयते स तदा स्याद्यदि विनाशिनां भावानां शक्तिशेषो लयः स्यात्ततः प्रलये विनश्यत्सर्वं यत्र शक्तिशेषं विलीयते सोऽभ्युपगन्तव्य इत्यनित्यानां नित्य इत्यस्यार्थः। बुद्धिमतामपि ब्रह्मेन्द्रादीनां परमानन्दाभिमुख्यं हित्वा बहिर्मुखा चेतनोपलभ्यते साऽपि नियन्तारं गमयतीत्याह—चेतनश्चेतनानामिति। अनग्नीनामुदकादीनामग्निनिमित्तं दाहकत्वं यथा तथाऽन्येषां ब्रह्मादीनां प्राणिनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमित्यन्वयः। ब्रह्मादिसंघातानां चेतयितृत्वं यच्चैतन्यनिमित्तं सोऽस्ति परमात्मेत्यर्थः। विमतं कर्मफलं कर्मस्वरूपाद्यभिज्ञेन दीयमानं भवितुमर्हति व्यवहितफलत्वात्सेवाफलवदि-

१ ख. घ. ज. 'त्यान'मदश्यानां'। ग. 'त्यानाम्। चे°। २ क ख. ज स सर्वेश्वरः सोऽयं का°। ३ क. ख. ङ. ज. 'ति ददाति प्र°।

त्याह—किंच[स]सुर्वज्ञ इति। ननु कर्मवशादेव तत्फलसिद्धेरीश्वरोऽकिंचित्कर इत्यत आह—स्वानुग्रहेति। कर्मणामीश्वरप्रसादद्वारा फलहेतुत्वान्न दोष इति भावः॥ १३॥

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्॥ कथं
नु तद्विजानीयां किमु[1] भाति[2] विभाति वा॥ १४॥

यत्तदात्मविज्ञानं[3] सुखमनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं परमं प्रकृष्टं प्राकृतपुरुषवाङ्मनसयोरगोचरमपि सन्निवृत्तैषणा ये ब्राह्मणास्ते* यत्तदेतत्प्रत्यक्षमेवेति मन्यन्ते, कथं नु केन प्रकारेण तत्सुखमहं विजानीयाम्। इदमित्यात्मबुद्धिविषयमापादयेयं यथा निवृत्तैषणा यतयः। किमु तद्भाति दीप्यते प्रकाशात्मकं तद्यतोऽस्मद्बुद्धिगोचरत्वेन विभाति विस्पष्टं दृश्यते किंवा नेति[6]॥ १३॥

आ० टी०—विद्वदनुभवोऽपि परमानन्दे प्रमाणमित्याह—यत्तदात्मविज्ञानमिति। तस्मादसंभावितया न जिहासितव्यं परमात्मदर्शनं किंतु श्रद्धानतया विचारयितव्यमेवेत्याह—कथं न्विति॥ १४॥

गो० टी०—विद्वदनुभवोऽपि परमानन्दे प्रमाणमित्याह—यत्तदात्मविज्ञानमिति। तदात्मसुखं परम[म]निर्देश्यमप्येतदिति मन्यन्त इत्यन्वयः। के तु इत्याकाङ्क्षायामाह—निवृत्तेति। त इति पदमध्याहर्तव्यम्। एतदित्यस्य प्रत्यक्षमेवेति व्याख्यानम्। विद्वत्प्रत्यक्षत्वादात्मसुखस्यासंभावितया न जिहासितव्यं परमात्मदर्शनं किंतु श्रद्धानतया विचारयितव्यमेवेत्याह—कथं न्विति। यथा निवृत्तैषणा यतयो विचारेणाऽऽत्मबुद्धिविषयमात्मसुखमापादयन्ति तद्वदात्मरूपसुखमात्मबुद्धिविषयं कथमापादयेयमिति विचारयितव्यमित्यर्थः। ननु वाङ्मनसातीतस्यासंभावितत्वेन प्रकाशमानत्वाभावात्कथं बुद्ध्यारोह इति शङ्कते—किमु न्विति। उ इति वितर्के। यत इति यदित्यर्थे। यत्प्रकाशात्मकमात्मज्योतिस्तदस्मद्बुद्धिगोचरत्वेन विस्पष्टं दृश्यते किमित्यन्वयः। वाशब्दं व्याचष्टे—नेति। अथवा यतः प्रकाशात्मकं तदात्मज्योतिरतोऽस्मद्बुद्धिविषयत्वेन विस्पष्टं दृश्यते किमिति संबन्धः। वाशब्दं व्याचष्टे—किं वा नेति॥ १४॥

अत्रोत्तरमिदं भाति च विभाति चेति। कथम्—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो

* अत्र टीकानुरोधेन ते इति पदमधिकम्।

१ ख. ज. °मु तद्भाति। २ छ. °ति न भा°। ३ ग. घ. ङ. च ज. झ. ञ. ट. ठ. ज्ञानसु°। ४ क. ख. ज. °स्ते तदे°। ५ ज. झ. ञ. °तोऽस्तोऽस्म°। ६ क. ख. च. ज. °ति॥ १४॥ तत्रो°।

भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥
इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये द्वितीया वल्ली
समाप्ता ॥ २ ॥ (५)

न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमस्मद्दृष्टिगोचरोऽग्निः । किं बहुना यदिदमादिकं सर्वं भाति तत्तमेव परमेश्वरं भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते । यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनु दहति न स्वतस्तद्वत् । तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि विभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च । कार्यगतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्यम् । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भासनरूपाणां चाऽऽदित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्याये द्वितीयवल्लीभाष्यं समाप्तम् ॥ २ ॥ (५)

आ० टी०—॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने द्वितीयाध्याये द्वितीयवल्लीभाष्यटीका समाप्ता ॥ २ ॥ (५)

गो० टी०—इदशब्दव्याख्यानं भातीत्यादि । कुत इति । अल्पवीर्यत्वादित्यर्थः । जलं तप्तजलमुल्मुकमलातं तदादीत्यादिशब्देनायःपिण्डादि गृह्यते । ननु प्रकाशविशिष्टघटादेः स्ववृत्तिघटादिप्रकाशकत्वं दृष्टं तद्वदन्याधीनप्रकाशस्य ब्रह्मणः सूर्यादिप्रकाशत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । अविद्यमानेति पदच्छेदः । प्राप्ताप्राप्तविवे-

---

१ घ. ङ. झ. ञ. ट. °स्मद्गोच° । २ ग. घ. क, च. ड. ञ. ट. ठ. °कं भा° । ३ क. ख. ञ °द्भास° । ४ क. ञ. °पाणामादित्यादीनां च त° ।

केन प्रकाशस्यैव भासकत्वान्न स्वतो घटादेर्भासकत्वं तद्वदप्रकाशत्वे ब्रह्मणो नाऽऽदित्या-दिप्रकाशकत्वं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वर-विरचिते काठकोपनिषद्भाष्यविवरणे द्वितीयाध्याये द्वितीया वल्ली समाप्ता ॥ २ ॥ (५)

तूलावधारणेनैव मूलावधारणं वृक्षस्य क्रियते लोके यथैवं संसार-कार्यवृक्षावधारणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणः स्वरूपावदिधारयिषयेयं षष्ठी वल्ल्यारभ्यते—

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ॥
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँ-
ल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥
एतद्वै तत् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वमूल ऊर्ध्वं मूलं यत्तद्विष्णोः परमं पदमस्येति सोऽयमव्यक्ता-दिस्थावरान्तः संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः[3]। वृक्षश्च[4] व्रश्चनात्। जन्मजरामरण-शोकाद्यनेकानर्थात्मकः प्रतिक्षणमन्यथास्वभावो मायामरीच्युदकगन्धर्व-नगरादिवद्दृष्टनष्टस्वरूपत्वादवसाने च वृक्षवदभावात्मकः कदलीस्तम्भव-न्निःसारोऽनेकशतपाखण्डबुद्धिविकल्पास्पदस्तत्त्वविजिज्ञासुभिरनिर्धारि-तेदंतत्त्वो वेदान्तनिर्धारितपरब्रह्ममूलसारोऽविद्याकामकर्माव्यक्तबीजप्र-भवोऽपरब्रह्मविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्यगर्भाङ्कुरः सर्वप्राणिलिङ्ग-भेदस्कन्धतृष्णाजलासेकोद्भूतदर्पो बुद्धीन्द्रियविषयप्रवालाङ्कुरः श्रुति-स्मृतिन्यायविद्योपदेशपलाशो यज्ञदानतपआद्यनेकक्रियासुपुष्पः सुख-दुःखवेदनानेकरसः प्राण्युपजीव्यानन्तफलस्तत्तृष्णासलिलावसेकप्ररू-ढजडीकृतदृढबद्धमूलः सत्यनामादिसप्तलोकब्रह्मादिभूतपक्षिकृतनीडः प्राणिसुखदुःखोद्भूतहर्षशोकजातनृत्यगीतवादित्रक्ष्वेलितास्फोटितहसिता-कृष्टरुदितहाहामुञ्चमुञ्चेत्याद्यनेकशब्दकृततुमुलीभूतमहारवो वेदान्तवि-

१ ङ. झ. ञ. ट. 'णेन मू' । २ ङ. झ. ञ. ट. यद्वि° । ३ ग. घ. च. °लः, वृक्ष° । ४ ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. °श्च वृक्ष° । ५ क. ग. च. ट. °पाषण्ड° । ६ ङ. झ. ञ. ट. °सुभि र्धा° । ७ ख. ङ. °प्रभावोऽ° । ८ क. छे. ज. झ. ञ. ट. ठ. °न्धस्तमस्तत्तृष्णा° । ९ ग. ङ. च. ञ. °दर्पवु° । १० घ. झ. ञ. ट. °स्तत्तृ° । ११ झ. ञ. पक्षीकृ° । १२ ङ. ट °हामुञ्चे° ।

पहितब्रह्मात्मदर्शनासङ्गशस्त्रकृतोच्छेद एष संसारवृक्षोऽश्वत्थोऽश्वत्थव-त्कामकर्मवातेरितनित्यप्रचलितस्वभावः । स्वर्गनरकतिर्यक्प्रेतादिभिः शाखाभिरवाक्शाखः । सनातनोऽनादित्वाच्चिरं प्रवृत्तः । यदस्य संसा-रवृक्षस्य मूलं तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं ज्योतिष्मच्चैतन्यात्मज्योतिःस्वभावं तदेव ब्रह्म सर्वमहत्त्वात् । तदेवामृतमविनाशस्वभावमुच्यते कथ्यते सत्यत्वात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतमन्यदतो मर्त्यम् । तस्मिन्परमार्थसत्ये ब्रह्मणि लोका गन्धर्वनगरमरीच्युदकमायासमाः परमार्थदर्शनाभावावगमनाः श्रिता आश्रिताः सर्वे समस्ता उत्पत्ति-स्थितिलयेषु । तदु तद्ब्रह्म नात्येति नातिवर्तते मृदादिमिव घटादिकार्यं कश्चन कश्चिदपि विकारः । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

आ० टी०—शाल्मल्यादितूलदर्शननादृष्टमपि वृक्षमूलं यथाऽस्तीत्यवधार्यते तद्व-दहष्टस्यापि ब्रह्मणोऽवधारणाय प्रक्रमत इत्याह—तूलावधारणेनेति । वृक्षशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तमाह—व्रश्चनादिति । "व्रश्चू छेदने" अस्य धातोः सप्रत्ययान्तस्य रूपं वृक्ष इति । छेद्यत्वे युक्तिमाह—जन्मजरेत्यादिना । प्रसिद्धवृक्षसाम्याद्वा वृक्षशब्द-प्रयोग इत्यभिप्रेत्याऽऽह—अवसाने चेत्यादिना । प्रसिद्धो वृक्षः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति-विकल्पास्पदो दृष्टस्तथाऽयमपि संघातो वा परिणामो वाऽऽरब्धो वा सद्वाऽसद्वे-त्यादीनामनेकेषां शतसंख्याकपाखण्डबुद्धिविकल्पानां विषय इत्यर्थः । किंसंज्ञकोऽयं वृक्ष इत्यनध्यवसायगोचरः कश्चिद्वृक्षो दृष्टस्तथाऽयमपीति साम्यम् । साम्यान्तर-माह—तत्त्वविजिज्ञासुभिरिति । अपरब्रह्मणा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मको हिरण्यगर्भः प्रथमोऽवस्थाभेदोऽङ्कुरोऽस्येति तथोक्तः । बुद्धीन्द्रियाणां विषयाः शब्दादयः प्रवालाङ्कुराः किसलयान्यस्येति स तथोक्तः । श्रुत्यादीनि पलाशानि पत्राण्यस्येति । सुखदुःखे प्राणिवेदना एवानेको रसोऽस्येति । फलतृष्णैव सलिलाव-सेकस्तेन प्ररूढानि कर्मवासनादीनि सात्त्विकादिभावेन मिश्रीकृतानि दृढबन्धना-न्यवान्तरमूलान्यस्य वटवृक्षस्येव तथोक्तः । सत्यनामादिषु सप्तलोकेषु ब्रह्मादीनि भूतान्येव पक्षिणस्तैः कृतं नीडं यस्मिन् । प्राणिनां सुखदुःखाभ्यामुद्भूतौ हर्षशोकौ ताभ्यां यथासंख्येन जातानि नृत्यादीनि रुदितादिशब्दाश्चैतैः कृतस्तुमुलीभूतो महारवो यस्मिन्निति विग्रहः ॥ १ ॥

१ ङ. °ना कृतशस्त्रोच्छे° । २ क. ट. °क्शाखः । ३ क. ङ. च. ज. ञ. ट. ठ. चिरप्र° । ४ ङ. ञ. द शुक्रं शु° । ५ घ. °त । एत° । ६ क. ख. ज. °नाशिस्व° । ७ग. घ. ङ. च. ञ. घ. ङ. ८ क. °गम्यमानाः । ट. °गमाःश्रि° । ९ घ. °लयादिषु । १० ञ. तदेत° । ११ क. ख. °द्घटं° । ४ मिव । घ. °दादिवद्घटा° ।

गो० टी०—शब्दमस्यादितूलदर्शनादहृष्टमपि वृक्षमूलं यथाऽस्तीत्यवधार्यते तद्वद्दृष्टस्यापि ब्रह्मणोऽवधारणाय प्रक्रमत इत्याह—तूलावधारणेनेति । स्वरूपावधारणविषया स्वरूपनिश्चयेच्छया । स्वरूपावधारणविषयेति पाठे विषयशब्दो निमित्तवाची । इयमन्तिमा वल्ली । ऊर्ध्वमित्युत्कृष्टमित्यर्थः । यद्विष्णोः परमं पदं तदस्य सोऽयमूर्ध्वमूल इत्यन्वयः । इदंशब्दार्थं स्फुटयति—अव्यक्तादीति । अव्यक्तमज्ञातचैतन्यमादिर्यस्य सोऽयं तथा । स्थावरो वृक्षादिरन्ते यस्य सोऽयं तथा । स चासौ स चेति पुनः कर्मधारयः । संसार एव वृक्षः संसारवृक्षः । वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह—व्रश्चनादिति । ओव्रश्चू छेदन इत्यस्य धातोः सप्रत्ययान्तस्य रूपं वृक्ष इति । छेद्यत्वे युक्तिमाह—जन्मजरेत्यादिना । कचिदवच्छिन्नजन्मजरेत्यादिपाठष्टिप्पणकारैर्गृहीतः । जन्म च जरा च मरणं च शोकश्च त एवाऽऽदिर्येषां ते तथा । तेऽनेकेऽनर्था आत्मा स्वरूपं यस्य वृक्षस्य स तथा । अनेकानर्थात्मकत्वादेव प्रतिक्षणमन्यथास्वभावत्वं सात्त्विकराजसतामसवृत्तिभेदेनेत्याह—प्रतिक्षणमिति । प्रतिक्षणमन्यथास्वभावत्वे दृष्टान्तमाह—मायेत्यादिना । मायैन्द्रजालिकमाया । मायादिवत्प्रतिक्षणमन्यथास्वभावत्वे हेतुमाह—दृष्टेति । दृष्टं दर्शनं तत्समय एव प्रतीयते नोत्तरकालमित्यर्थः । अवयवार्थमादाय संसारो वृक्ष इत्युक्तम् । वृक्षसादृश्याद्वा वृक्षशब्दप्रयोगो भवति संसार इत्याह—अवसाने चेत्यादिना । चशब्दः पक्षान्तरद्योतकः । प्रसिद्धो वृक्षः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विकल्पास्पदो दृष्टः । तथाऽयमपि संघातो वा परिणामो वाऽऽरब्धो वा न वेत्यादीनामनेकेषां शतसंख्याकपाषण्डबुद्धिविकल्पानामास्पद(दो)विषय इत्यर्थः । किंसंज्ञकोऽयं वृक्ष इत्यनध्यवसायगोचरः कश्चिद्वृक्षो दृष्टस्तथाऽयमपीति साम्यान्तरमाह—तत्त्वविजिज्ञासुभिरिति । स्वतोऽसारत्वे संसारस्य किं तस्य सारमित्यपेक्षायामाह—वेदान्तेति । वेदान्तैर्निर्धारितं परं ब्रह्मैव मूलं सारो यस्य स तथा । अविद्याऽध्यासः कामकर्माण्यव्यक्तमज्ञातचैतन्यमेतानि बीजं तस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य स तथा । अपरस्य ब्रह्मणो विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मको हिरण्यगर्भः प्रथमोऽवस्थाभेदोऽङ्कुरोऽस्येति तथोक्तः । सर्वेषां प्राणिनां लिङ्गशरीरविशेषास्त एव [स्कन्धाः] शाखामूलस्थानानि यस्य स तथोक्तः । तृष्णैव सलिलं तेन सेकः सेचनं तेनोद्भूतो दर्पो गर्व उच्छ्रायो यस्य स तथोक्तः । बुद्धीन्द्रियाणां ये विषयाः शब्दादयस्ते प्रवालाङ्कुराः किसलयान्यस्येति तथोक्तः । श्रुत्यादीनि पलाशानि पत्राण्यस्येति तथा । यज्ञदानाचारादीन्यनेकाः क्रिया एव शोभनानि पुष्पाण्यस्येति तथा । कचिद्यज्ञदानतपआदीति पाठः । सुखदुःखे प्राणिवेदना एवानेको रसोऽस्येति तथा । प्राणिभिरुपजीव्यमनन्तत्वेन फलं यस्मिन्स तथा । फलतृष्णैव सलिलावसेकस्तेन प्ररूढानि कर्मवासनादीनि जटीकृतानि[1] सात्त्विकादिभावेन मिश्रीकृतानि

1 ठ. जटीकृतानि ।

दृष्टभेद्धान्यवान्तरमूलानि यस्येति स तथोक्तः ।' सत्यनामादिषु सप्तलोकेषु ब्रह्मादीनि भूतान्येव पक्षिणस्तैः कृतं नीडमास्पदं यस्मिन्स तथोक्तः । प्राणिनां सुखदुःखाभ्यामनुभूती हर्षशोकौ ताभ्यां यथासंख्येन जातानि नृत्यं च गीतं च गानं च वादित्रं च वाद्यसामान्यं क्ष्वेलितं च केलिविशेषं आस्फोटितं च भुजाबन्धो हर्षितं चाऽऽमोदविशेषस्तत्सम्पृग्हस्ताद्याकर्षणमाकृष्टं च तानि तथा तानि च रुदितादयोऽनेके शब्दाश्च तैः कृतस्तुमुलीभूतो महारवो यस्मिन्स तथेति विग्रहः । आस्फोटहसितेत्यपि पाठः सुगमः । वेदान्तैस्तत्त्वमस्यादिभिर्विहितं जनितं यत्प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानं तदेवासङ्गशस्त्रमप्रतिबध्यमानशस्त्रं तेन कृत उच्छेदो नाशो यस्य स तथोक्तः । अश्वत्थशब्दस्य संसारे गौणीं वृत्तिमाह—अश्वत्थवदिति । कामकर्मणी एव वातस्तेनेरितो नित्यः प्रचलितः स्वभावो यस्य स तथोक्तः । तिर्यक्शुनकादिजन्म । प्रेतोऽनग्निसंस्कृताज्ञजन्तूनामवस्थाविशेष आन्तरालिकः । आदिशब्देन स्वेदजन्यादयो ग्राह्याः । तादृशैः । शाखाभिरवाक्शाखः । सनातनश्चिरं प्रवृत्त इत्यन्वयः । तत्र हेतुः—अनादित्वादिति । तदेवेत्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन्व्याचष्टे—यदिति । अविनाशस्वभावत्वे हेतुमाह—सत्यत्वादिति । प्रपञ्चस्य तद्वैपरीत्यमाह—वाचेत्यादिना । कदेत्यपेक्षायामाह—उत्पत्तीति ॥ १ ॥

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ॥
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

यद्विज्ञानादमृता भवन्तीत्युच्यते जगतो मूलं तदेव नास्ति ब्रह्मासत एवेदं निःसृतमिति तन्न । यदिदं किंच यत्किंचेदं जगत्सर्वं प्राणे परस्मिन्ब्रह्मणि सत्येजति कम्पते तत एव निःसृतं निर्गतं सत्प्रचलति नियमेन चेष्टते । यदेवं जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्म तन्महद्भयम् । महच्च तद्भयं च बिभेत्यस्मादिति महद्भयम् । वज्रमुद्यतमुद्यतमिव वज्रम् । यथा वज्रोद्यतकरं स्वामिनमभिमुखीभूतं दृष्ट्वा भृत्या नियमेन तच्छासने वर्तन्ते तथेदं चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिलक्षणं जगत्सेश्वरं नियमेन क्षणमप्यविश्रान्तं वर्तत इत्युक्तं भवति । य एतद्विदुः स्वात्मप्रवृत्तिसाक्षिभूतमेकं ब्रह्मामृता अमरणधर्माणस्ते भवन्ति ॥ २ ॥

आ० टी०—कार्यस्य शून्यतापर्यन्तं नष्टस्यासत्त्वपूर्वकमेव जन्म ततो नास्ति मूलमिति शङ्कते—यद्विज्ञानादिति । तन्न । शशविषाणादेरसतः समुत्पत्त्यदर्शनात्सत्पूर्व-

---

१ ग. घ. च. °व सर्विर्गं° । २ क. घ. ङ. ट. न. ट. ठ. °देव ज° । ग. च. °देवेदं ज° । ३ क. ख. ज. °ने प्रव° ।

कत्वप्रसिद्धेश्चास्ति सद्रूपं वस्तु जगतो मूलं तच्च प्राणपदलक्ष्यं प्राणप्रवृत्तेरपि हेतुत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०—कार्यस्य शून्यपर्यन्तं नाशादसत्पूर्वकमेव जन्म ततो नास्ति मूलमिति शङ्कते—यद्विज्ञानादिति । परिहरति—तन्नेति । शशविषाणादेरसत उत्पत्त्यदर्शनात्कार्यस्य सत्पूर्वकत्वप्रसिद्धेश्चास्ति सद्रूपं वस्तु जगतो मूलं तच्च प्राणपदलक्ष्यं प्राणवृत्तेरपि हेतुत्वादित्यर्थः । धात्वर्थं प्रकटयति—तत एवेति । नात्र वाक्येषु ब्रह्मणो विच्छेदोऽस्तीत्यभिप्रेत्योत्तरं वाक्यं व्याचष्टे—यदेवमित्यादिना । उद्यतं वज्रमिव वज्रमुद्यतम् । पदार्थमभिधाय तात्पर्यमाह—यथेत्यादिना । एतच्छब्दार्थमाह—स्वात्मेति । स्वसंबन्ध्यन्तःकरणप्रवृत्तीनां साक्षिभूतमित्यर्थः । य एतद्विदुस्तेऽमृता भवन्तीत्यन्वयः ॥ २ ॥

कथं तद्भयाज्जगद्वर्तत इत्याह—

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

भयाद्भीत्या परमेश्वरस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यो भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः । न हीश्वराणां लोकपालानां समर्थानां सतां नियन्ता चेद्वज्रोद्यतकरवन्न स्यात्स्वामिभयभीतानामिव भृत्यानां नियता प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥ ३ ॥

आ० टी०—॥ ३ ॥

गो० टी०—सूर्यादीनां नियतप्रवृत्त्यनुपपत्त्या नियामकत्वेन संभावितं यत्पारमेश्वरं रूपं तदवगमायेह यत्नः कर्तव्य इत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह—कथं तदित्यादिना । न हि नियता प्रवृत्तिरुपपद्यत इति संबन्धः ॥ ३ ॥

इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः ॥
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

तच्चेह जीवन्नेव चेद्यद्यशकच्छक्नोति शक्तः सञ्ज्ञानात्येतद्भयकारणं ब्रह्म बोद्धुमवगन्तुं प्राक्पूर्वं शरीरस्य विस्रसोऽवस्रंसनात्पतनात्संसारबन्धनाद्विमुच्यते । न चेदशकद्बोद्धुं ततोऽनवबोधात्सर्गेषु सृज्यन्ते येषु स्रष्टव्याः प्राणिन इति सर्गाः पृथिव्यादयो लोकास्तेषु सर्गेषु लोकेषु

१ङ. झ. ञ ट. °त्याऽस्य प° । २ ड. °षु शरीरभा° । ३ ख. ज. °षु शरीरभा° ।

अशरीरत्वाय शरीरभावाय कल्पते समर्थो भवति शरीरं गृह्णातीत्यर्थः। तस्माच्छरीरविस्रंसनात्प्रागात्मबोधाय यत्न आस्थेयः॥ ४॥

आ० टी०—सूर्यादीनां नियतप्रवृत्त्यनुपपत्त्या नियामकत्वेन संभावितं यत्पारमेश्वरं रूपं तदवगमायैवेह यत्नः कर्तव्य इत्याह—तच्चेति। इहैव बोद्धुं शक्तः सन्निहैव चेज्जानाति तदा मुच्यत एवेति संबन्धः॥ ४॥

गो० टी०—तच्चेहैव बोद्धुं शक्तः सन्निहैव चेज्जानाति तदा मुच्यत एवेति संबन्धः। तत इत्यस्य व्याख्यानमनवबोधादिति। परमात्मावगमाय यत्नः कार्य इत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादित्यादिना॥ ४॥

यस्मादिहैवाऽऽत्मनो दर्शनमादर्शस्थस्येव मुखस्य स्पष्टमुपपद्यते न लोकान्तरेषु ब्रह्मलोकादन्यत्र। स च दुष्प्रापः। कथमित्युच्यते—

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा
पितृलोके। यथाऽप्सु परीव ददृशे तथा गन्ध-
र्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके॥ ५॥

यथाऽऽदर्शे प्रतिबिम्बभूतमात्मानं पश्यति लोकोऽत्यन्तविविक्तं तथेहाऽऽत्मनि स्वबुद्धावादर्शवन्निर्मलीभूतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं भवतीत्यर्थः। यथा स्वप्नेऽविविक्तं जाग्रद्वासनोद्भूतं तथा पितृलोकेऽविविक्तमेव *दर्शनमात्मनः कर्मफलोपभोगासक्तत्वात्। यथा चाप्स्वविभक्तावयवमात्मरूपं परीव ददृशे परिदृश्यत इव तथा गन्धर्वलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः। एवं च लोकान्तरेष्वपि शास्त्रप्रामाण्यादवगम्यते। छायातपयोरिवात्यन्तविविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन्। स च दुष्प्रापोऽत्यन्तविशिष्टकर्मज्ञानसाध्यत्वात्। तस्मादात्मदर्शनायेहैव यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायः॥ ५॥

आ० टी०—॥ ५॥

गो० टी०—यथाऽऽदर्श इत्यादिवाक्यं व्याख्यातुं पातनिकामाह—यस्मादित्या-

* 'दर्शनमात्मन इति ग्रन्थः क्वचिन्न स्यादिति टीकानुरोधेन ज्ञायते।

१ क. ख. ज. 'मेवाऽऽत्मनो दर्शनं क'। २ झ. ञ. ट. यथाऽप्स्व°। ३ क. ङ. च. °थाप्स्व'। ४ ग. ङ. च. 'परिद'। ५ झ. ञ. ट. °केऽविभक्त°। ६ ग. घ. च. 'र्वं लो°। ७ क. ख. ज. 'रे ष्विति शा'। ८ ङ. झ. ञ. ट. 'ष्टधर्म'।

दिना । इहैव मनुष्यदेह एव । यथाऽऽदर्शस्थस्य मुखस्य स्पष्टमुपलब्धिस्तथाऽऽत्मा यस्मादात्मनि स्पष्टमुपलभ्यते तस्मादिहैवाऽऽत्मनो दर्शनमित्यन्वयः । एवकारव्यावर्त्यमाह—नेति । तर्हि ब्रह्मलोकेऽपि तद्दर्शनं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । ननु तर्हि ब्रह्मलोक एवाऽऽत्मनो दर्शनं स्यादित्याशयाऽऽह—स चेति । आकाङ्क्षापूर्वकमवतारितवाक्यं व्याचष्टे—कथमित्यादिना । 'स्वप्न इत्यत्राविविक्तमिति पदच्छेदः । पितृलोक आत्मदर्शनमिति शेषः । पितृलोके दर्शनस्याविविक्तत्वे हेतुमाह—कर्मफलेति । गन्धर्वलोकग्रहणमुपलक्षणमित्याह—एवमिति । एकस्मिन्नात्मदर्शनमित्यनुवर्तते । दुष्प्रापत्वे हेतुमाह—अत्यन्तेति । विशिष्टं कर्माश्वमेधादि तत्सहितं ज्ञानमुपासनं तत्साध्यत्वादित्यर्थः । पदतात्पर्यार्थमाह—तस्मादिति । इहैव मनुष्यशरीर एव ॥ ५ ॥

कथमसौ बोद्धव्यः किं वा तदवबोधे प्रयोजनमित्युच्यते—

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ॥
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां [1]स्वस्वविषयग्रहणप्रयोजनेन स्वकारणेभ्य आकाशादिभ्यः पृथगुत्पद्यमानानामत्यन्त[3]विशुद्धात्केवलाच्चिन्मात्रात्म[4]स्वरूपात्पृथग्भावं स्वभावविलक्षणात्मकतां तथा तेषामेवेन्द्रियाणामुदयास्त[5]मयौ चोत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वापावस्थापेक्षया नाऽऽत्मन इति मत्वा ज्ञात्वा विवेकतो धीरो धीमान्न शोचति । आत्मनो नित्यैकस्वभाव[6]स्याव्यभिचाराच्छोककारणत्वानुपपत्तेः । तथा च श्रुत्यन्तरं तरति शोकमात्मविदिति ॥ ६ ॥

आ० टी०—॥ ६ ॥

गो० टी०—उत्तरं वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकं योजयति—कथमित्यादिना । इन्द्रियग्रहणमुपलक्षणमित्याह—स्वविषयेति । विषयाः शब्दादयस्तेषां ग्रहणमेव प्रयोजनं तेन सहेत्यर्थः । इन्द्रियाणां नित्यत्वं व्यावर्तयति—आकाशेति । पृथग्भावप्रतियोगिनं निर्दिशति—अत्यन्तेति । विलक्षणात्मकतां मत्वेत्यन्वयः । एवमुत्पत्तिप्रलयौ मत्वेत्यन्वयः । मननप्रकारं दर्शयति—जाग्रदिति । नाऽऽत्मनस्ताविति मत्वेति संबन्धः ।

१ ग. ङ. च. झ ञ. ट. स्ववि° । २ ग. घ. ङ 'दिय उत्प' । ३ ङ. झ. ञ. ट. °न्तशु° । ४ ग. घ. च. °त्मकस्व° । ५ क. ख. ज 'यौ न यत्पृथगुत्पद्यमानानामुत्प° । ६ क. ख. च. ज. °यौ च जा° । ७ ङ. झ. ञ. ट. °पापे° । ८ क. ख. ज. °कत्वस्त° । ९ क. च. °वत्वादव्य° । १० क. ख. च. ज. °च्छोकादिका° । ११ ञ ट. °ति । आत्म° ।

उत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वप्नावस्थापेक्षया नाऽऽत्मन इति पाठान्तरं सुगमम् । ज्ञाने साधनमाह— विवेकत इति । धीमान्प्रत्यग्ब्रह्मैक्यपर्यवसन्नमतिः । शोकाभावे हेतुमाह— आत्मन इति ॥ ६ ॥

यस्मादात्मन इन्द्रियाणां पृथग्भाव उक्तो नासौ बहिरधिगन्तव्यो यस्मात्प्रत्यगात्मा स सर्वस्य, तत्कथमित्युच्यते—

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि । अर्थानामिहेन्द्रियसमानजातीयत्वादिन्द्रियग्रहणेनैव ग्रहणम् । पूर्ववदन्यत् । सत्त्वशब्दाद्बुद्धिरिह ॥ ७ ॥

आ० टी०—इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति पूर्वमुक्तमिह त्वर्थानामग्रहणात्सर्वप्रत्यगात्मत्वं न संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अर्थानामिहेति ॥ ७ ॥

गो० टी०—साध्याहारमुदयास्तमयौ च यदित्यत्र यच्छब्दं व्याचष्टे—यस्मादिति । तस्मान्नासौ बहिरव(धि)गन्तव्य इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यस्मादिति । सर्वस्येति । तस्मान्न बहिरव(धि)गन्तव्यः । किंतु प्रत्यक्त्वेनैवावगन्तव्य इति शेषः । तदिति पृथग्भावप्रत्यक्त्वे । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति पूर्वमुक्तमिह त्वग्रहणात्सर्वप्रत्यगात्मत्वं न संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अर्थानामिहेति । पूर्ववदन्यदिति । अन्यत्परत्वाद्युपवर्णनम् । पूर्ववदिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इतिव्याख्यानवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ॥ यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको व्यापकस्याप्याकाशादेः सर्वस्य कारणत्वात् । अलिङ्गो लिङ्ग्यते गम्यते येन तल्लिङ्गं बुद्ध्यादि तदविद्यमानमस्येति सोऽयमलिङ्ग एव । सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत् । यं ज्ञात्वाऽऽचार्यतः शास्त्रतश्च मुच्यते जन्तुरविद्यादिहृदयग्रन्थिभिर्जीवन्नेव पतितेऽपि शरीरेऽमृतत्वं च गच्छति । सोऽलिङ्गः परोऽव्यक्तात्पुरुष इति पूर्वेणैव संबन्धः ॥ ८ ॥

---

१ क ङ. °त्मा सर्व° । २ ग घ. च. °स्य कथ । ३ क. °रिहोच्यते ॥ ७ ॥ ४ ग. च. तत्करणं लिङ्गं । ५ घ. °ङ्गं करणं बु° । ६ क. ख. ज. °व च । स° । ७ च. परो ह्यव्य° । ८ क. ख. ज. °वेण सं° ।

आ० टी०—बुद्धिसुखदुःखादिः साश्रयो गुणत्वाद्रूपवदिति वैशेषिका अनुमिमते तदसत्। साश्रयत्वमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वान्मनस एव कामादिगुणवत्त्वश्रवणादात्माश्रयत्वकल्पने च निर्गुणत्वशास्त्रविरुद्धत्वादात्मना सह बुद्ध्यादेरविनाभावाग्रहणाच्च बुद्ध्यादि नाऽऽत्मलिङ्गमित्याह–लिङ्ग्यते गम्यते येनेति ॥ ८ ॥

गो० टी०—व्यापकत्वे हेतुमाह—व्यापकस्येति । बुद्ध्यादि साश्रयं गुणत्वाद्रूपादिवदिति वैशेषिका अनुमिमते तदसत्साश्रयत्वमात्रे सिद्धसाधनत्वान्मनस एव कामादिगुणवत्त्वश्रवणादात्माश्रयत्वकल्पने च निर्गुणत्वप्रतिपादकशास्त्रविरोधादात्मना सह बुद्ध्यादेरविनाभावाग्रहणाच्च न बुद्ध्याद्यात्मलिङ्गमित्याह—लिङ्ग्यते गम्यते येनेति । मुच्यतेऽमृतत्वं च गच्छतीति वाक्ययोः पौनरुक्त्यं परिहरन्व्याचष्टे—यं ज्ञात्वेत्यादिना ॥ ८ ॥

कथं तर्ह्यलिङ्गस्य दर्शनमुपपद्यत इत्युच्यते—

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च-
नैनम् ॥ हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्वि-
दुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

न संदृशे संदर्शनविषये न तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपम् । अतो न चक्षुषा सर्वेन्द्रियेण । चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् । पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदप्येनं प्रकृतमात्मानम् । कथं तर्हि तं पश्येदित्युच्यते—हृदा हृत्स्थया बुद्ध्या । मनीषा मनसः संकल्पादिरूपस्येष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीट् तया हृदा मनीषाऽविकल्पयित्र्या । मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन । अभिक्लृप्तोऽभिसमर्थितोऽभिप्रकाशित इत्येतत् । आत्मा ज्ञातुं शक्यत इति वाक्यशेषः । तमात्मानं ब्रह्मैतद्ये विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

आ० टी०—कथं दर्शनमुपपद्यत इति प्रष्टुः कोऽभिप्रायः किं विषयतया दर्शनं वक्तव्यमुताविषयतयैव दर्शनोपायो वाच्यः । प्रथमं प्रत्याह—न संदृश इति । रूपादिमत्तद्विशेषणं च दर्शनविषययोग्यं भवति तदभावान्नेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—कथं तर्हीति । बाह्यकरणग्रामोपरमेऽपि यदा मनो विषयान्संकल्पयते तदा मुमुक्षोर्बुद्धिस्तस्य नियन्त्री भवति । हे मनः किमर्थं त्वं विषयान्प्रधावसि । न तावत्स्वप्रयोजनार्थम् । तव जडत्वात्प्रयोजनसंबन्धानुपपत्तेर्विषयाणां च क्षयिष्णुत्वादिदोषदुष्टानां संब-

१ क. ख. ज. तर्हि तस्यालि° । २ क. ज. °शे द° । ३ ङ. ग. ज. ट. °कृतात्मा° । ४ क. °र्हि तत्पश्ये° । ट. °र्हि प° । ५ क. ख. ज. °षा विकल्पयि° तया । म° । ६ क. ग. म. ट. °क्य इ° ।

न्धेन, प्रयोजनानुपपत्तेः । नापि चेतनार्थम् । तस्यासङ्गत्वात्परमानन्दस्वभावत्वा-च्चेति नियन्तृत्वेन बुद्धिर्मनोऽस्त्युच्यत इत्याह—मनस इति । अविकल्पयित्र्येति । विषयकल्पनाशून्यया ब्रह्मास्मीत्यविषयतयैव ब्रह्मभावव्यञ्जिकया महावाक्योत्थया बुद्धि-वृत्त्या ज्ञातुं शक्यत इति संबन्धः । कथंभूत आत्मेत्यत आह—मनसेति । यद्यन्मया दृश्यते बाह्यं घटादि तत्तदहं यथा न भवामि तथाऽस्मिन्नपि संघाते यद्यद्दृश्यं तत्तदहं न भवामि किंतु योऽत्र ज्ञोऽशः सोऽस्मि सर्वशरीरेष्वेकलक्षणलक्षितत्वादेक एवेति विचारेण प्रथमं संभावित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—अलिङ्गत्वे दर्शनमनुपपन्नमिति पृच्छति—कथमिति । प्रष्टुः कोऽभि-प्रायः किं विषयतया दर्शनं वक्तव्यमुताविषयतयैव दर्शनोपायो वाच्य इति । प्रथमं प्रत्याह—न संदृश इति । अस्य प्रत्यगात्मनो रूपं न संदर्शनविषये तिष्ठतीत्यन्वयः । रूपादिमद्दर्शनयोग्यं भवति तदभावादिति भावः । द्वितीयं प्रत्याह—कथं तर्हीति । बाह्यकरणग्रामोपरमेऽपि यदा मनो विषयान्संकल्पयते तदा मुमुक्षोर्बुद्धिस्तस्य नियन्त्री भवति । हे मनः किमर्थं त्वं पिशाचवद्धावसि न तावत्स्वप्रयोजनार्थं जडत्वात्प्रयोजनसं-बन्धानुपपत्तेर्विषयाणां च क्षयिष्णुत्वादिदोषदुष्टानां संबन्धेन प्रयोजनानुपपत्तेः । नापि चेतनार्थं तस्यासङ्गत्वात्परमानन्दस्वभावत्वाच्चेति नियन्तृत्वेन बुद्धिर्मनोऽस्त्युच्यत इत्याह-मनस इति । अभिप्रकाशित इति । योऽत्र संघाते ज्ञोऽशः सोऽस्मिन्सर्वशरीरेष्वे-कलक्षणलक्षितत्वादेक एवेति विचारेण प्रथमं संभावित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सा हृन्मनीट्कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ॥
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

यदा यस्मिन्काले स्वविषयेभ्यो निवर्तितान्यात्मन्येव पञ्च ज्ञानानि ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोत्रादीन्द्रियाणि ज्ञानान्युच्यन्ते । अवतिष्ठन्ते सह मनसा यदनुगतानि तेन संकल्पादिव्यावृत्तेनान्तःकरणेन । बुद्धिश्चाध्यवसायल-क्षणा न विचेष्टति स्वव्यापारेषु न विचष्टते न व्याप्रियते तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

आ० टी०—श्रुतवेदान्तानामपि केषांचिद्ब्रह्मास्मीतिबुद्धिस्थैर्यादर्शनादस्ति किंचि-त्प्रतिबन्धकान्तरं तदपनयोपायोऽप्यस्य वक्तव्य इत्यभिप्रेत्याऽऽह—सा हृदिति । श्रवणमननाभ्यां प्रमाप्रमेयासंभावनानिरासेऽपि चित्तस्यानेकाग्रतादोषः प्रतिबन्धकः संभ-

१ ठ. °बन्धत्वेन । २ घ. °दर्थं यो° । ३ क. ख. ज. °ष्ठते ता° । ४ क. ख. च. °श्च । ज्ञानार्थ° । ५ क. च °दीनीन्द्रि° । ६ क. ख. ज. °ष्ठते स्व° । ७ क. ख. च. ज. न चे° ।

वति तदपनयाय योगोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यत इत्यर्थः। यदनुगतानीति। येन येन मनसाऽधिष्ठितानि तेन तेन सहावतिष्ठन्ते निवृत्तव्यापाराणि भवन्तीत्यर्थः॥ १०॥

गो० टी०—श्रुतवेदान्तानामपि केषांचिद्ब्रह्मास्मीतिबुद्धिस्थैर्यादर्शनादस्ति प्रतिबन्धान्तरं तदपनयनायान्योऽप्युपायो वक्तव्य इत्याह—सा हृन्मनीडिति। श्रवणमननाभ्यां प्रमेयासंभावनानिरामेऽपि चित्तस्यानेकाग्रतादोषः प्रतिबन्धकः संभवति तदपनयनाय योगोऽनुष्ठेय उपदिश्यत इत्यर्थः। ज्ञायतेऽनेनार्थ इति व्युत्पत्त्या ज्ञानशब्देन श्रोत्राद्युच्यत इत्याह—ज्ञानेति। यदनुगतानि संकल्पाद्यात्मकं यदन्तःकरणं तेनानुगतानि तेनान्तःकरणेन सहावतिष्ठन्ते निवृत्तव्यापाराणि भवन्तीत्यन्वयः। बुद्धिश्चेति। येन येनेन्द्रियेण सहकृता विषयपरिच्छेदाय प्रभवति तेन तेन सहावतिष्ठते निवृत्तव्यापारा भवतीत्यर्थश्चकाराद्गम्यते। परमां गतिमिति। उत्कृष्टफलसाधनत्वात्परमत्वम्॥ १०॥

तां *योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्॥
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ॥ ११॥

तामीदृशीं तदवस्थां योगमिति मन्यन्ते वियोगमेव सन्तम्। सर्वानर्थसं+योगवियोगलक्षणा हीयमवस्था योगिनः। एतस्यां ह्यवस्थायामविद्याध्यारोपणवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा। स्थिरामिन्द्रियधारणा[3]ं स्थिरामचलामिन्द्रियधारणां बाह्यान्तःकरणानां धारणमित्यर्थः। अप्रमत्तः प्रमादवर्जितः समाधानं प्रति नित्यं यत्नवांस्तदा तस्मिन्काले यदैव प्रवृत्तयोगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते। न हि बुद्ध्यादिचेष्टाभावे प्रमादसंभवोऽस्ति। तस्मात्प्रागेव बुद्ध्यादिचेष्टोपरमादप्रमादो विधीयते। अथवा यदैवेन्द्रियाणां स्थिरा धारणा तदानीमेव निरङ्कुशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽभिधीयतेऽप्रमत्तस्तदा भवतीति। कुतः। योगो हि यस्मात्प्रभवाप्ययावुप[6]जनापायधर्मक इत्यर्थोऽतोऽपायपरिहारायाप्रमादः कर्तव्य इत्यभिप्रायः॥ ११॥

आ० टी०—वियोगमेव सन्तं योगमिति विरुद्धलक्षणया मन्यन्त इत्युक्तं तत्स्फुटयति—सर्वानर्थेति। उपसंहृतं मनो यदि सुषुप्तिं गच्छेत्तदा साऽनर्थबीजावस्था

* छान्दसत्वात्साधुत्वम्। + टीकायां संयोगपदोल्लेखो नास्ति। संयोगपूर्वको वियोग इति तु विग्रहो भवेत्।

१ झ. ञ. ट. °दृशीमव°। २ ङ. च. ञ. ट. °जितः स्व°। ३ झ. ञ. ट. °रणानच° क. ख. ज. °त्यं प्रय°। ५ ञ. ट. °तो विधी°। ६ घ. °जनना°।

भवति । तद्व्यावृत्तये पूर्णं ब्रह्मास्मीत्यावृत्तौ योजयेदावृत्तौ नियुक्तं विषयेषु विक्षिप्तं चेत्स्यात्तद्दोषदर्शनेन ततोऽपि व्यावर्तयेत् । व्यावृत्तमपि ततस्तटस्थं चेत्स्यात्तस्याऽपि यावत्कषायावस्था ततो निरुद्धं मनो यदा न जागर्ति न स्वपिति न चान्तरालावस्थं भवति पूर्णब्रह्मावभासकतयैव क्षीणं भवति तदा सर्वानर्थवियोगलक्षणा साऽवस्था भवतीत्यर्थः । योगारम्भकाले प्रमादवर्जनं विधेयतया व्याख्यायानुवादपरतया व्याचष्टे— अथवेति । विधिपक्षे हेतुं पृच्छति—कुत इति ॥ ११ ॥

गो० टी०—वियोगमेव सन्तं योगमिति विरुद्धलक्षणया मन्यन्त इत्युक्तं तत्स्फुटयति—सर्वानर्थेति । यद्यद्ग्राह्यं घटादि तत्तदहं न भवामि यथा तथाऽस्मिन्नपि संघाते यद्यद्दृश्यं तत्तदहं न भवामि किंतु पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवमाकारवृत्तौ चित्तं योजयेत्तच्चित्तं विषयेषु विक्षिप्तं चेत्स्याद्विषयदोषदर्शनेन व्यावर्तयेद्व्यावृत्तं रागादिमच्चेत्स्यात्तस्याऽपि कषायावस्था ततो निरुद्धं मनो यदा न जागर्ति न स्वपिति न चान्तरालावस्थं भवति न च रसस्वादयुक्तं पूर्णब्रह्मावभासकतयैव क्षीणं भवति तदा सर्वेभ्योऽनर्थेभ्यो वियोगोऽसंबन्ध एवं(व) लक्षणं स्वरूपं यस्याः सा तादृशी भवतीत्यर्थः । हिशब्दो वेदान्तप्रसिद्धयवद्योतकः । अस्या अवस्थायाः प्रयोजनमाह—एतस्यामिति । लयविक्षेपकषायरसस्वादवर्जितायाम् । आत्मा ज्ञातुं शक्यत इति शेषः । कथंभूत आत्मेत्यत आह—अविद्याध्यारोपणेति । क्वचिदविद्याध्यारोपणवर्जिता स्वरूपप्रतिष्ठाऽऽत्मन इति पाठान्तरम् । पूर्वोक्तामवस्थां विशिनष्टि—स्थिरामिति । योगारम्भकाले प्रमादवर्जनं श्रुतिर्विधत्त इत्याह—अप्रमत्त इति । सामर्थ्यादिति । प्रमादवर्जनमन्तरा योगस्य दुष्प्रापत्वादित्यर्थः । ननु योगोत्तरकालमेवाप्रमादो विधीयतामित्याशङ्क्याऽऽह—न हीत्यादिना । अभाव इति पदच्छेदः । योगारम्भकाले प्रमादवर्जनं विधेयतया व्याख्यायानुवादपरतया व्याचष्टे—अथवेति । विधिपक्षे हेतुं पृच्छति—कुत इति ॥ ११ ॥

बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेद्ब्रह्मेदं तदिति विशेषतो गृह्येत बुद्ध्याद्युपरमे च ग्रहणकारणाभावादनुपलभ्यमानं नास्त्येव ब्रह्म । यद्धि करणगोचरं तदस्तीति प्रसिद्धं लोके विपरीतं चासदित्यतश्चानर्थको योगोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वा नास्तीत्युपलब्धव्यं ब्रह्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते । सत्यम्—

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

नैव वाचा न मनसा न चक्षुषा नान्यैरपीन्द्रियैः प्राप्तुं शक्यत इत्यर्थः । तथाऽपि सर्वविशेषरहितोऽपि जगतो मूलमित्यवगतत्वादस्त्येव कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वात् । तथा हीदं कार्यं सूक्ष्मतारतम्यपारम्पर्येणानुगम्यमानं सद्बुद्धिनिष्ठामेवावगमयति । यदाऽपि विषयप्रविलापनेन प्रविलाप्यमाना बुद्धिस्तदाऽपि सा सत्प्रत्ययगर्भैव विलीयते बुद्धिर्हि नः प्रमाणं सदसतोर्याथात्म्यावगमे । मूलं चेज्जगतो न स्यादसदन्वितमेवेदं कार्यमसदित्येवं गृह्येत न त्वेतदस्ति सत्सदित्येव तु गृह्यते । यथा मृदादिकार्यं घटादि मृदाद्यन्वितम् । तस्माज्जगतो मूलमात्माऽस्तीत्येवोपलब्धव्यः । कस्मात् । अस्तीति ब्रुवतोऽस्तित्ववादिन आगमार्थानुसारिणः श्रद्दधानादन्यत्र नास्तिकवादिनि नास्ति जगतो मूलमात्मा निरन्वयमेवेदं कार्यमभावान्तं प्रविलीयत इति मन्यमाने विपरीतदर्शिनि कथं तद्ब्रह्म तत्त्वत उपलभ्यते न कथंचनोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आ० टी०—उत्तरमन्त्रमवतारयितुं शङ्कामुद्भावयति—बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेदिति । घटोऽस्तीति प्रतिपन्नस्य घटस्य मुद्गराभिघाताद्विलापने घटाकार एव विलीयते नास्तित्वांशस्तस्य कपालादावप्यनुवृत्तिदर्शनात् । अतः कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वान्न शून्यतापर्यवसायी लय इत्युक्तमेतत्स्फुटयति—तथा हीति । स्थूलस्य कार्यस्य विलये सूक्ष्मं तत्कारणमवशिष्यते तस्यापि विलये ततः सूक्ष्ममिति यावद्दर्शनव्याप्तिमुपलभ्य यत्र न दृश्यते तत्रापि मूर्तविलयस्यावश्यंभावित्वात्सन्मात्रमेवामूर्तमवतिष्ठत इति कार्यमेव सौ(सू)क्ष्मतारतम्यपारम्पर्येणानुश्रियमाणं सद्बुद्धिनिष्ठां पुरुषस्य ग(षस्यावग) मयतीत्यर्थः । ननु यद्दृश्यं तदसद्यथा स्वप्नदर्शनमिति व्याप्तिदर्शनादस्तित्वेन दृश्यस्यासत्त्वात्सद्बुद्धिरपि नास्त्येवेत्याशङ्क्याऽऽह—यदाऽपीति । सद्बुद्धिरपि नास्तीत्येवंभूतः प्रत्ययोऽवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा निषेधव्यवहारायोगात् । अतोऽन्ततो गत्वा सद्बुद्धिः स्वीकृता स्यादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—बुद्धिर्हीति । व्यभिचारिष्वपि विषयेषु सन्मात्रबुद्धेरव्यभिचारदर्शनाद्बुद्धेश्च स्वतः प्रामाण्यात्सन्मात्रं वस्त्वभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । इतश्च सदेव मूलं जगतो वाच्यमित्याह—मूलं चेदिति । नास्ति जगतो मूलं ब्रह्मेत्यवगमेऽपि प्रतियोगितया ब्रह्मज्ञानसं-

---

१ क. ङ. ट. °चा वा म° । २ झ. ञ. °सा च° । ३ झ. ञ. ट. °तथा हि स° । ४ घ. °विलयस्या° । ५ घ. ङ. झ. ञ. ट. ठ. तत्र ही° । ग. तथा हि तत्र ही° । ६ ङ. झ. ञ. ट. सत्यप्रत्य° । ७ क. च. ट. °गर्भेव । ८ ग. घ. च. ज. °सदन्वि° । ९ ग. घ. मृदसत्त्वे का° । १० क. ख. ज. °ब्धव्यम् । क° । ११ ग. घ. च. °स्तिवा° । १२ क. झ. ञ. ट. प्रली° । १३ झ. ञ. ट. °ह्मतत्त्वमुप° ।

भवात्किमिति मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानकामेनास्तीत्येवोपलब्धव्यमित्याह—कस्मादिति । प्रतियोगितया ज्ञानस्य निषेध्यत्वादात्मतया ज्ञानं न स्यादतो ब्रह्मज्ञानकामेनास्ति जगन्मूलमित्यवगन्तव्यमेवेत्याह—अस्तीति ब्रुवत इत्यादिना ॥ १२ ॥

गो० टी०—उत्तरमन्त्रमवतारयितुं शङ्कामुद्भावयति—बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेदिति । घटोऽस्तीति प्रतिपन्नस्य घटस्य मुद्गरप्रहाराद्विलापने घटाकार एव प्रविलीयते नास्तित्वांशस्तस्य कपालादावप्यनुवृत्तिदर्शनादतः कार्यप्रविलापस्यास्तित्वनिष्ठत्वान्न शून्यतापर्यवसायी लय इत्युक्तमेतत्स्फुटयति—तथा हीति । स्थूलस्य कार्यस्य विलये सूक्ष्मं तत्कारणमवशिष्यते तस्यापि विलये ततः सूक्ष्ममिति यावद्दर्शनव्याप्तिमुपलभ्य यत्र न दृश्यते तत्राप्य(पि?) मूर्तविषयत्वावश्यंभावित्वात्सन्मात्रमेवामूर्तमवतिष्ठत इति कार्यमेव सूक्ष्मतारतम्यपारम्पर्येणानुभूयमानं सत्त्वबुद्धिनिष्ठां पुरुषस्य ग(षस्यावग)मयतीत्यर्थः । ननु यद्दृश्यं तदसद्यथा स्वप्नदृश्यमिति व्याप्तिदर्शनादस्तित्वेन दृश्यस्य सर्वस्यासत्त्वात्सद्बुद्धिरपि नास्त्येवेत्याशङ्क्याऽऽह—यदाऽपीति। सद्बुद्धिरपि नास्तीत्येवं प्रत्ययोऽवश्यमभ्युपगन्तव्योऽन्यथा निषेधव्यवहारायोगात् । अन्ततो गत्वा सद्बुद्धिः स्वीकृता स्यादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—बुद्धिर्हीति । व्यभिचारिष्वपि विशेषेषु सन्मात्रबुद्धेरव्यभिचारदर्शनादबुद्धेश्च स्वतः प्रामाण्यात्सन्मात्रं वस्त्वभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । इतश्च सदेव जगतः मूलं वाच्यमित्याह—मूलं चेदिति । ननु नास्ति यज्जगतो मूलं ब्रह्मेत्यवगमेऽपि प्रतियोगितया ब्रह्मज्ञानसंभवात्किमिति मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानकामेनास्तीत्येवोपलब्धव्यमित्यत आह—त(क)स्मादिति । प्रतियोगितया ज्ञातस्य निषिद्धत्वादात्मतया ज्ञानं न स्यादतो ब्रह्मज्ञानकामेनास्ति मूलं जगत इत्यवगन्तव्यमित्याह—अस्तीति ब्रुवत इत्यादिना । तस्मादस्तीति ब्रुवत इति पाठस्त्वनारूढः ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ॥
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

तस्मादपोह्यासद्वादिपक्षमासुरमस्तीत्येवाऽऽत्मोपलब्धव्यः सत्कार्यो बुद्ध्याद्युपाधिः । यदा तु तद्रहितोऽविक्रिय आत्मा कार्यं च कारणव्यतिरेकेण नास्ति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेस्तदा तस्य निरुपाधिकस्यालिङ्गस्य सदसदादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्याऽऽत्मनस्तत्त्वभावो भवति । तेन च रूपेणाऽऽत्मोपलब्धव्य इत्यनुवर्तते । तत्राप्युभयोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरस्तित्वतत्त्वभा-

१ क. ञ. ञ. ट. °त्येवोप° । २ ख. ज. °ब्धव्यस्तत्त्वभावेन च स° । ३ क. °योस्तद्भाव°, ब. च. °योर्नास्तित्वभा° ।

वयोः । निर्धारणार्थो षष्ठी । पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्याऽऽत्मनः सत्का-र्योपाधिकृतास्तित्वप्रत्ययेनोपलब्धस्येत्यर्थः । पश्चात्प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिरूप आत्मनस्तत्त्वभावो विदिताविदिताभ्यामन्योऽद्वयस्वभावो 'नेति नेती'त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदृश्येऽनात्म्येऽनिलयन' इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टः प्रसीदत्यभिमुखी भवति । आत्मप्रकाशनाय पूर्वमस्तीत्युपलब्धवत इत्येतत् ॥ १३ ॥

आ०टी०—सोपाधिकस्याऽऽत्मनो ज्ञानान्मुक्त्यसंभवान्निरुपाधिकज्ञानायापि प्रयतितव्यमित्याह—यदा त्विति । सोपाधिके प्रथमं स्थिरीभूतस्य तद्द्वारेण लक्ष्यपदार्थावगमे,सति क्रमेण वाक्यार्थावगतिः संभाव्यत इत्याह-तत्राप्युभयोरित्यादिना । सदुपलभ्यमानं कार्यमुपाधिर्यस्य कारणत्वस्य तत्कृतो योऽस्तित्वप्रत्ययः कारणत्वादस्ति पर आत्मेति तेनोपलब्धस्येति योजना ॥ १३ ॥

गो० टी०—सोपाधिकस्याऽऽत्मनो ज्ञानान्मुक्त्यसंभवान्निरुपाधिकज्ञानाय प्रयतितव्यमित्याह—यदा त्विति । सोपाधिकस्य प्रथमं स्थिरीभूतस्य तद्द्वारेण लक्ष्यपदार्थावगमे सति क्रमेण वाक्यार्थावगमः संभवतीत्याह—तत्राप्युभयोरित्यादिना । सदुपलभ्यमानं कार्यमुपाधिर्यस्य कारणत्वस्य तत्कृतोऽस्तित्वप्रत्ययः कारणत्वादस्ति पर आत्मेत्युपलब्धस्येति योजना ॥ १३ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

एवं परमार्थदर्शिनो[3] यदा यस्मिन्काले सर्वे कामाः कामयितव्यस्यान्यस्याभावात्प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्ते येऽस्य प्राक्प्रतिबोधाद्विदुषो हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः । बुद्धिर्हि कामानामाश्रयो नाऽऽत्मा । कामः संकल्प इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । अथ तदा मर्त्यः प्राक्प्रबोधादासीत्स प्रबोधोत्तरकालमविद्याकामकर्मलक्षणस्य मृत्योर्विनाशादमृतो भवति, गमनप्रयोजकस्य मृत्योर्विनाशाद्गमनानुपपत्तेरत्रैव प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वबन्धनोपशमाद्ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१ क. ख. ज. नेति ह्रस्व । २ ग. घ. च. °श्रुतेर्निर्दि° । ३ ग. ध. च. °मात्मद° । ४ ग. घ. च. °च्यत्वाभा° । ५ ङ. ञ. ट. °स बो° । ६ क. घ. °स्य वा मृ° । ७ ख. ज. °पत्तेः । तेनेहै° ।

आ० टी०—सर्वे कामा इति। प्रवृत्तफलकर्मोपस्थापिते शारीरस्थितिनिमित्ता-न्नपानादौ प्रवृत्तिकारणेच्छाव्यतिरिक्ताः सर्वे कामाः काम्येन ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्स्यामि त्रिपुर्या(रा?)राधनेन जनं वशी करिष्यामीत्येवमादयः स्वर्गादिदेहेष्वप्यह-मेवं तिष्ठामि तद्भोगाश्च प्राप्ता एवाप्राप्तविषयश्च कामो व्यर्थो मिथ्या चासाविति विचा-रेण विशीर्यन्त इत्यर्थः। कामाश्रय आत्मेति वैशेषिकमतं श्रुतिबाह्यत्वान्नाऽऽदरणीय-मेवेत्याह—बुद्धिर्हीति ॥ १४ ॥

गो० टी०—सर्वे कामा इति। प्रवृत्तकर्मतत्फलोपस्थापिते शारीरस्थितिनिमि-त्तान्नपानादौ प्रवृत्तिकारणेच्छाव्यतिरिक्ताः सर्वे कामाः काम्येन ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्स्यामीति त्रिपुर्या(रा) राधनेन जनं च वशी करिष्यामीत्येवमादयः स्वर्गादिदेहेष्व-हमेव तिष्ठामि भोगश्च प्राप्ते विषयेऽप्राप्तविषयश्च कामो व्यर्थो मिथ्या चासाविति विचारेण विशीर्यन्त इत्यर्थः। कामाद्याश्रय आत्मेति वैशेषिकमतं श्रुतिबाह्यत्वादना-दरणीयमित्याह—बुद्धिर्हीति ॥ १४ ॥

कदा पुनः कामानां मूलतो विनाश इत्युच्यते—

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ॥ अथ
मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम् ॥ १५ ॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते भेदमुपयान्ति विनश्यन्ति हृदयस्य बुद्धेरिह जीवत एव ग्रन्थयो ग्रन्थिवद्दृढबन्धनरूपा अविद्याप्रत्यया इत्यर्थः। अहमिदं शरीरं ममेदं धनं सुखी दुःखी चाहमित्येवमादिलक्षणास्तद्विपरीतब्रह्मा-त्मप्रत्ययोपजननाद्ब्रह्मैवाहमस्म्यसंसारीति विनष्टेष्वविद्याग्रन्थिषु तन्नि-मित्ताः कामा मूलतो विनश्यन्ति। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्येता-वदेवैतावन्मात्रं नाधिकमस्तीत्याशङ्का कर्तव्या। अनुशासनमनुशिष्टिरु-पदेशः सर्ववेदान्तानामिति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

आ० टी०—कामप्रविलयस्य सुषुप्तेऽपि भावादमृतत्वचिह्नत्वं न भवतीति मत्वाऽऽह—कदा पुनरिति ॥ १५ ॥

---

१ ज. ठ. °ते शरी°। २ ट. °षये भोगोऽप्रा°। ३ ट. °त्येतद्ब्रह्ममुपास°। ४ क. छ. झ. ञ. °वदनु°। ५ ड. झ. ञ. °त्मप्रत्ययो°। ६ ड. झ ञ. ट. °ह्मैवास्म्य°। ७ झ. ञ. ट. °मित्तकाः का°। ८ ख. ङ. °वदे°। ९ ड. झ. ञ. ट. °वैतन्मा°।

गो० टी०—कामप्रविलयस्य सुषुप्तेऽपि भावादमृतत्वज्ञापकत्वं न संभवतीति मत्वाऽऽह—कदा पुनरिति। अविद्याप्रत्ययान्विशिनष्टि—अहमिदमित्यादिना। आत्मप्रत्ययेन तन्नाशं दर्शयन्कामोच्छित्तिमाह—तद्विपरीतेत्यादिना। इति प्रत्ययोपजननादिति संबन्धः। अथ तदेत्यर्थः। उपदिश्यत इति व्युत्पत्त्या प्रत्यगभिन्नः परमात्माऽभिधीयते ॥ १९ ॥

निरस्ताशेषविशेषव्यापिब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्रभिन्नासमस्ताविद्यादिग्रन्थेर्जीवत एव ब्रह्मभूतस्य विदुषो न गतिर्विद्यत इत्युक्तमत्र ब्रह्म समश्नुत इत्युक्तत्वान्न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुत्यन्तराच्च। ये पुनर्मन्दब्रह्मविदो विद्यान्तरशीलिनश्च ब्रह्मलोकभाजो ये च तद्विपरीताः संसारभाजस्तेषामेष गतिविशेष उच्यते प्रकृतोत्कृष्टब्रह्मविद्याफलस्तुतये। किंचान्यदग्निविद्या पृष्टा प्रत्युक्ता च। तस्याश्च फलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य इति मन्त्रारम्भः। तत्र—

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानम-
भिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्व-
ङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

शतं च शतसंख्याका एका च सुषुम्ना नाम पुरुषस्य हृदयाद्विनिःसृता नाड्यः शिरास्तासां मध्ये मूर्धानं भित्त्वाऽभिनिःसृता निर्गता सुषुम्ना नाम। तयाऽन्तकाले हृदय आत्मानं वशीकृत्य योजयेत्। तया नाड्योर्ध्वमुपर्यायन्गच्छन्नादित्यद्वारेणामृतत्वममरणधर्मत्वमापेक्षिकम्। आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति स्मृतेः। ब्रह्मणा वा सह कालान्तरेण मुख्यममृतत्वमेति भुक्त्वा भोगाननुपमान्ब्रह्मलोकगतान्। विष्वङ्नानाविधगतयोऽन्या नाड्य उत्क्रमणे निमित्तं भवन्ति संसारप्रतिपत्त्यर्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

आ० टी०—प्रकरणविच्छेदेनोक्तस्य संबन्धं दर्शयति—निरस्ताशेषेत्यादिना। यदभाणि भास्करेण प्रकरणाद्ब्रह्मविद्विषयैवेयं गतिरिति तदसद्गतिश्रवणेन लिङ्गेन परि-

---

क. ख. ज. °रशालि°। २ घ. °मेत ग°। ३ ख. ज. विश्वगन्या। ४ ग. ङ. भाव्यत। ५ ख. ड. ञ. ट. °णा स°। ६ ग. ङ. ङ. च. झ. ञ. ट. ठ. °विधा ग°। ७ ड. झ. ञ. ट. °व संभ°।

च्छिन्ने गमनयोगेऽस्या गतेः संबन्धावगमे सति दुर्बलेन प्रकरणेन प्रकृतब्रह्मवित्संबन्धानुपपत्तेः। नाड्यन्तराणामपि तत्संबन्धप्रसङ्गाच्छ्रुतिविरुद्धत्वप्रसङ्गाच्च। विस्तरश्च प्रकटार्थे द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥

गो० टी०—प्रकरणविच्छेदोक्तस्य संबन्धं दर्शयति—निरस्ताशेषेत्यादिना। निरस्ता अशेषविशेषा यस्मात्तथा तच्च तद्व्यापि च तदेव ब्रह्म तस्याऽऽत्मत्वेन प्रतिपत्तिरुपलब्धिस्तया, प्रभिन्नाः समस्ता अविद्याकामकर्मादय एव ग्रन्थयो यस्मात्स तथोक्तस्तस्य ॥ १६ ॥

इदानीं सर्ववल्ल्यर्थोपसंहारार्थमाह—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां
हृदये संनिविष्टः ॥ तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मु-
ञ्जादिवेषीकां धैर्येण ॥ तं विद्याच्छुक्रममृतं
तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां संबन्धिनि हृदये संनिविष्टो यथाव्याख्यातस्तं स्वादात्मीयाच्छरीरात्प्रवृहेदुद्यच्छेन्निष्कर्षेत्पृथक्कुर्यादित्यर्थः। किमिवेत्युच्यते—मुञ्जादिवेषीकामन्तस्थां धैर्येणाप्रमादेन। तं शरीरान्निष्कृष्टं चिन्मात्रं विद्याद्विजानीयाच्छुक्रममृतं यथोक्तं ब्रह्मेति। द्विर्वचनमुपनिषत्परिसमाप्त्यर्थमितिशब्दश्च ॥ १७ ॥

आ० टी०—॥ १७ ॥

गो० टी०—॥ १७ ॥

विद्यास्तुत्यर्थोऽयमाख्यायिकार्थोपसंहारोऽधुनोच्यते—

मृत्युप्रोक्तां नाचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां
योगविधिं च कृत्स्नम् ॥ ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभू-
द्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

मृत्युप्रोक्तां यथोक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं च कृत्स्नं समस्तं

१ ख. ज. ग. °त शुक्र°। २ क. ख. ज. °न्निष्कर्षेण पृथ°। झ. ञ. ट. °न्निष्कृष्येदि°। ३ °वदनु°। ५ ङ. °ममृतं य°। ४ क. झ. °क्तां नचि° ५ ट. °केता यथा ल°। ६ ङ. °प्रोक्तामे°। ७ ८ ख. ङ. °वदे°। ब्र°।

सोपकरणं सफलमित्येतत्। नाचिकेतो वरमदानान्मृत्योर्लब्ध्वा प्राप्ये-त्यर्थः। किम्। ब्रह्मप्राप्तोऽभून्मुक्तोऽभवदित्यर्थः। कथम्। विद्याप्राप्त्या विरजो विगतधर्माधर्मो विमृत्युर्विगतकामाविद्यश्च सन्पूर्वमित्यर्थः। न केवलं नाचिकेत एवान्योऽपि नाचिकेतवदात्मविदध्यात्ममेव निरुपचरितं प्रत्यक्स्वरूपं प्राप्य तत्त्वमेवेत्यभिप्रायः। नान्यद्रूपमप्रत्यग्रूपम्। तदेवमध्यात्ममेवमुक्तप्रकारेण वेद विजानातीत्येवं वित्सोऽपि विरजः सन्ब्रह्मप्राप्त्या विमृत्युर्भवतीति वाक्यशेषः॥ १८॥

आ० टी०—आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मम्। प्रत्यक्स्वरूपमेव ब्रह्म प्राप्य विमृत्युर्भवति नान्यद्रूपमर्चिरादिमार्गगम्यं प्राप्य संयोगस्य वियोगावसानत्वादित्यर्थः। एवंशब्दस्य विच्छब्देन सह संबन्ध एवं विदिति॥ १८॥

गो० टी०—आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मम्। प्रत्यक्स्वरूपं ब्रह्म प्राप्य विमृत्युर्भवति नान्यद्रूपमर्चिरादिमार्गगम्यं प्राप्य संयोगस्य वियोगावसानत्वादित्यर्थः॥ १८॥

शिष्याचार्ययोः प्रमादकृतान्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपादननिमित्तदोषप्रशमनार्थेयं शान्तिरुच्यते[12]—

*सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ १९॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता॥ ३॥ (६)

+ इति काठकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥ २॥

* 'सह नाववतु' इत्यस्य सर्वस्य स्थाने सह नाविति शान्तिः॥ ३॥ इति ग्रन्थो वर्तते झ. ञ. ट, पुस्तकेषु। छ पुस्तके 'सह नाववतु' इति सर्वम्। 'इति द्वितीयाध्यायः' इत्यस्य सर्वस्य पश्चाद्वर्तते। + इति द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली। इति छपुस्तके वर्तते।

१ ङ. झ. ञ. °त्। नाचि°। ट. °त्। नचिकेता व°। २ क. ख. ज. °केतोऽथ व°। ३ क., ट. °र्थः। किंच। ब्र°। ४ क. ङ. झ. ञ. ट. °लं नचि°। ५ क. ङ. °पि नचिकेतोव°। ञ. ट. °पि नचि°। ६ क. ख. झ. °वदध्या°। ७ क. ख. ज. °मेवं नि°। ८ ङ. झ. ञ. ट. °त्समु°। ९ क. ख. ज. °ण थी वे°। १० घ. ङ. ज. झ. ञ. ठ. °रजाः स°। ११ क. ख. ज. °षश°। १२ क. ख. ज. °न्तिरभिधीयते।

सह नावावामवतु पालयतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । कः । स एव परमेश्वर उपनिषत्प्रकाशितः । किंच सह नौ भुनक्तु तत्फलप्रकाशनेन नौ पालयतु । सहैवाऽऽवां विद्याकृतं वीर्यं सामर्थ्यं करवावहै निष्पादयावहै । किंच तेजस्विनौ तेजस्विनोरावयोर्यदधीतं तत्स्वधीतमस्तु । अथवा तेजस्वि नावावाभ्यां यदधीतं तदतीव तेजस्वि वीर्यवदस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै शिष्याचार्यावन्योन्यं प्रमादकृतान्यायाध्ययनाध्यापनदोषनिमित्तं द्वेषं मा करवावहा इत्यर्थः । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनं सर्वदोषोपशमनार्थमित्योमिति ॥ १९ ॥

इति काठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥ (६)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

आ० टी०—॥ १९ ॥

इति काठकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥ (६)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

गो० टी०—विद्याग्रहणनिमित्तः शिष्यस्य दोषो विद्याप्रतिपादनं प्रदानं शिष्येभ्यस्तन्निमित्त आचार्यस्य दोषस्तदुभयप्रशमनार्थेत्यर्थः । कर्ता क इत्याकाङ्क्षायां प्रकरणादीश्वर इत्याह—स एवेति । तेजस्विनावित्येकं पदं षष्ठ्यर्थे व्याख्याय नाविति पदं छित्त्वा तृतीयार्थे व्याख्यानपूर्वकं तेजस्विपदमधीतमित्यस्य विशेषणं करोति—अथवेत्यादिना । सर्वदोषेति । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदोषप्रशमनार्थमित्यर्थः ।

---

१ ग. घ. °तं स्वधी° । २ ख. ज. । °मित्तदोषं । ३ क. ख. ज. °नोर्थमित्युपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १९ ॥ इ° । ङ. ञ. °नार्थमुपनिषत्समाप्त्यर्थमित्योमिति ॥ १९ ॥ ४ घ. च. ठ. °मित्युपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १९ ॥ इ° ।

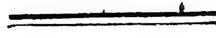
ओंशब्दो मङ्गलप्रयोजनः कृत्स्नोपनिषदर्थस्मारक इतिशब्दो भाष्यसमाप्तिद्योतनप्रयोजन इति बोध्यम् ॥ १९ ॥

कठवल्लीभाष्यटीका कृता गोपालयोगिना ॥
अनया प्रीयतां देवो दक्षिणाशामुखः शिवः ॥ १ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥ (६)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते
काठकोपनिषद्भाष्यविवरणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति परिसमाप्तेयं सटीकाद्वयभाष्योपेता काठकोपनिषत् ॥

काठकोपनिषदन्तर्गतमन्त्रप्रतीकानां वर्णानुक्रमणिका ।

समाप्ता चेयं मन्त्रप्रतीकवर्णानुक्रमणी ।

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९

मुण्डकोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

तथा

नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका च ।

पुस्तकद्वयमेतदानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

तृतीयेयं मुद्रणावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३०

खिस्ताब्दाः १९०८

मूल्यं दशाऽऽणकाः ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्या मुण्डकोपनिषद आदर्शपुस्तकानि यैः संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता बिब्लिओथिका इण्डिकेत्याख्यग्रन्थावल्यां मुद्रिता, पुण्यपत्तननिवासिनां कै. वे. शा. रा. रा. देवोपाह्वबालशास्त्रिणाम् ।

(ख.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां किबे इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां रा. रा. भाऊसाहेब बाळासाहेब इत्येतेषाम् ।

(ग.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता काश्यां शिलामुद्रिता, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहस्था । मुद्रणकालः—सं० १९४२ ।

(घ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषन्मूलमात्रा, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा. रा. भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शके १७०१ ।

(ङ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा. रा. कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।

(च.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां वे. शा. सं. रा. रा. सोरटीबुवा इत्येतेषाम् ।

(छ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीका, उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां आठवले इत्युपाह्वानां वे. रा. रा. रामचन्द्र भट्ट इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शके १६३२ ।

(ज.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्भाष्यसमेता, विंचूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा. रा. रावसाहेब आण्णासाहेब इत्येतेषाम् ।

(झ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा. रा. कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।

(ञ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता नागपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा. रा. अप्पासाहेब [illegible] इत्येतेषाम् ।

(ट.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता करवीरपुरनिवा-
सिनां श्रीमतां वे. शा सं. गुरुमहाराजानाम् ।
लेखनकालः—संवत् १८७८ ।

(क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्दीपिका मुम्बापुरनिवासिनां वे. शा.
सं. रा. जयकृष्णमहाराजानाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

मुण्डकोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषत् । अस्याश्च विद्यासंप्रदायकर्तृपारम्पर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाऽऽह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एवं हि

यदक्षरं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितम् ।
यस्मिञ्ज्ञाते भवेज्ज्ञातं सर्वं तत्स्यामसंशयम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोपनिषद्गर्भोपनिषदाद्या अथर्वणवेदस्य बह्वय उपनिषदः सन्ति । तासां शारीरकेऽनुपयोगित्वेनाव्याचिख्यासितत्वाददृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्याद्यधिकरणोपयोगितया मुण्डकस्य व्याचिख्यासितस्य प्रतीकमादत्ते—**ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषदिति** । व्याचिख्यासितेति शेषः । नन्वियमुपनिषन्मन्त्ररूपा मन्त्राणां चैव त्वेत्यादीनां कर्मसंबन्धेनैव प्रयोजनवत्त्वम् । एतेषां च मन्त्राणां कर्मसु विनियोजकप्रमाणानुपलम्भेन तत्संबन्धासंभवान्निष्प्रयोजनत्वाद्व्याचिख्यासितत्वं न संभवतीति शङ्कमानस्योत्तरम् । सत्यं कर्मसंबन्धाभावेऽपि ब्रह्मविद्याप्रकाशनसामर्थ्याद्विद्यया संबन्धो भविष्यति । ननु विद्यायाः पुरुषकर्तृकत्वात्तत्प्रकाशकत्वेऽस्या उपनिषदोऽपि पौरुषेयत्वप्रसङ्गात्पाक्षिकपुरुषदोषजत्वशङ्कयाऽप्रामाण्याद्व्याचिख्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—**अस्याश्चेति** । विद्यायाः संप्रदायप्रवर्तका एव पुरुषा न तूत्प्रेक्षया निर्मातारः । संप्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनानाश्वासः स्यात् । किंत्वनादिपारम्पर्यागतम् । ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशनसमर्थोपनिषदः पुरुषसंबन्धः संप्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण एव. तमादावेवाऽऽहेत्यर्थः । विद्यासंप्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषाणाम् । यथा विद्यायाः पुरुषसंबन्धस्तथैवोपनिषदोऽपि । यदि पुरुषसंबन्धो विवक्षितः पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तथाभूतसंबन्धाभिधायकेनान्येन भवितव्यं स्वयमेव स्वसंबन्धाभिधायकत्वे स्ववृत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह—**स्वयमेव स्तुत्यर्थमिति** । विद्यास्तुतौ

---

१ ङ. च. छ. °नत्व° । २ ङ. च. झ. °तव्यं न । ३ क. ख. ञ. ट. °ल्याह । ४ ग. च. झ. °धायिनाऽन्यं° । ५ क. ख. °करत्व आत्माश्रयम्° ।

महद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्येति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति। स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां सादराः प्रवर्तेरन्निति। प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणसंबन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति—"भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिना। अत्र चापरशब्दवाच्यायामृग्वेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापरविद्याभेदकरणपूर्वकमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिना। तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह-परीक्ष्य लोकानित्यादिना। प्रयोजनं चासकृद्ब्रवीति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति।

तात्पर्यान्न स्वप्रवृत्तिदोष इत्यर्थः। स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत आह—**श्रोतृबुद्धीति**। प्रवर्तेरन्निति पाठो युक्तः। वृतुधातोरात्मनेपदित्वात्। विद्याया यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसंबन्धमाह—**प्रयोजनेन त्विति**। संसारकारणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलं चेत्तर्ह्यपरविद्ययैव तन्निवृत्तेः संभवान्न तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषदारब्धव्येत्याशङ्क्याऽऽह—**अत्र चेति**। संसारकारणमविद्यादिदोषस्तन्निवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया न संभवत्यविरोधात्। न हि शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना तदविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते। ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणाविद्यानिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा ब्रह्मविद्यामाहेति संबन्धः। किंच परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निकृष्टसंसारफलत्वेन च कर्मविद्याया अपरविद्यात्वम्। ततः समाख्याबलादपरविद्याया मोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—**परापरेति**। यच्चाऽऽहुः कर्मजडाः केवलब्रह्मविद्यायाः कर्तृसंस्कारत्वेन कर्माङ्गत्वात्स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनन्तरश्रुत्यैव निराकृतमित्याह—**तथा परप्राप्तिसाधनमिति**। ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मणो निन्दा न स्यात्। न खल्वङ्गविधानाय प्रधानं विनिन्द्यते। अत्र तु सर्वसाध्यसाधननिन्दया तद्विषयवैराग्याभिधानपूर्वकं परप्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्यामाह। अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्तत्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तृस्तावकत्वमित्यर्थः। यद्युपनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्येतृणां सर्वेषामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**गुरुप्रसादलभ्यामिति**। गुर्वनुग्रहादिसंस्काराभावात्सर्वेषां यद्यपि न भविष्यति तथाऽपि विशिष्टाधिकारिणां भविष्यतीति भावः। ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न स्यात्। सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वावगमादत आह—**प्रयोजनं चेति**। स्मरणमात्रेण विस्मृत-

---

१ क. ग. ङ. च. ज. झ. °र्तेयुरिति। २ क. ख. साधनसाध्यल°। ३ क. °परेति वि°। ४ क. °ह्मविद्यां°। ५ ङ. च. झ. °रणनि°। ६ ई. च. झ. तत्र।

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे इति च। ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकारस्तथाऽपि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति भैक्ष्यचर्यां चरन्तः संन्यासयोगादिति च ब्रुवन्दर्शयति। विद्याकर्मविरोधाच्च। न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि संपादयितुं शक्यम्। विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्कालसंकोचानुपपत्तिः। यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिङ्गं न तत्स्थितन्यायं बाधितुमुत्सहते। न हि विधिशतेनापि तमःप्रकाशयोरेकत्वसद्भावः शक्यते

सुवर्णलाभे सुखप्राप्तिप्रसिद्धे रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्पजन्यभयकम्पादिदुःखनिवृत्तिप्रसिद्धेश्च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रयोजनस्यैकान्तिकम्। अतो विश्रब्धं श्रुतिः प्रयोजनसंबन्धं विद्याया असकृद्ब्रवीति। तस्मात्तत्प्रकाशकोपनिषदो व्याख्येयत्वं संभवतीत्यर्थः। यच्चाऽऽहुरेकदेशिनः स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थावबोधफलस्य त्रैवर्णिकाधिकारत्वादधीतोपनिषज्जन्ये ब्रह्मज्ञानेऽस्त्येव सर्वेषामधिकारः। ततः सर्वाश्रमकर्मसमुच्चितैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति तत्राऽऽह—**ज्ञानमात्र इति**। सर्वस्वत्यागात्मकसंन्यासनिष्ठैव परब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति वेदो दर्शयति। तादृशसंन्यासिनां च कर्मसाधनस्य स्वस्याभावान्न कर्मसंभवः। आश्रमधर्मोऽपि शमदमाद्युपबृंहितविद्याभ्यासनिष्ठत्वमेव। तेषां शौचाचमनादिरपि तत्त्वतो नाऽऽश्रमधर्मो लोकसंग्रहार्थत्वात्। ज्ञानाभ्यासेनैवापावनत्वनिवृत्तेः। "न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते" इति स्मरणात्। त्रिषवणस्नानविध्यादेरज्ञसंन्यासिविषयत्वात्। अतः कर्मनिवृत्त्यैव साहित्यं ज्ञानस्य न कर्मणेत्यर्थः। इतश्च न कर्मसमुच्चिता विद्या मोक्षसाधनमित्याह—**विद्याकर्मविरोधाच्चेति**। अकर्तृ ब्रह्मैवास्मीति करोमि चेति स्फुटो व्याघात इत्यर्थः। यदा ब्रह्मात्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि करिष्यति ततः समुच्चयः संभाव्यत इति न वाच्यमित्याह—**विद्याया इति**। ननु गृहस्थानामङ्गिरःप्रभृतीनां विद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनाद्गृहस्थाश्रमकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवगम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—**यत्त्विति**। लिङ्गस्य न्यायोपबृंहितस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात्समुच्चये च न्यायाभावात्प्रत्युत विरोधदर्शनान्न लिङ्गेन समुच्चयसिद्धिः। संप्रदायप्रवर्तकानां च गार्हस्थ्यस्याऽऽभासमात्रत्वात्तत्त्वानुसंधानेन मुहुर्मुहुर्बाधात्।

"यस्य मे चास्ति सर्वत्र यस्य मे नास्ति किंचन।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दह्यते॥"

इत्युद्गारदर्शनात्कर्माभासेन न समुच्चयः स्यात्तत्र च विधिर्न दृश्यत इति भावः। सार्धितं

---

१ क. ख. °त्पृतात्परि°। २ क. ज. भैक्षच°। ३ क. ख. °लत्र संस°। ४ क. °कत्र संभवः। ग. °कत्र स°। ५ क. ख. °नस्या°। ग. °नस्य धनस्या°। ६ क. °र्मण इत्य°। ७ क. °द्य इ°। ८ क. ख. °त्वानु°।

कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसंबन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षरं ग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य
कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्ववि-
द्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मा परिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेत इति । देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽग्रे वा संबभूवाभिव्यक्तः सम्यक्स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायन्ते । "योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः" इत्यादिस्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्तोत्पादयिता । भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्याम् 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इति विशेषणात्परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वाऽग्रजेनोक्तेति ब्रह्मविद्या । तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः ।

व्याख्येयस्वमुपसंहरति—**एवमिति** । ग्रन्थे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्कायामुपनिषच्छब्दवाच्यविद्यार्थत्वाल्लाक्षणिक इति दर्शयितुं विद्यायां उपनिषच्छब्दार्थत्वमाह—**य इमामिति । आत्मभावेनेति** । प्रेमास्पदतयेत्यर्थः । अनर्थपूगं क्लेशसमूहं निशातयति शिथिलीकरोत्यपरिपक्वज्ञानाद्द्वित्रैर्जन्मभिर्मोक्षसंभवादित्यर्थः ।

"ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥

इति स्मरणाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिक्रम्य वर्तत इति परिवृढत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

"योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ॥ "

---

१ क. ज. °दोऽल्पग्र° । २ क. °वृद्धो म° । ३ क. °तिशयेनेति । ४ क. °तिमं व° । ५ क. °वृद्धत्वं ।

सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विज्ञायत इति। "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति श्रुतेः। सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति। विद्यामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह। ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राहोक्तवान्॥ १॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम्। स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम्॥ २॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेतावदद्ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने ब्रह्मविद्याम्। स चाङ्गिर्भारद्वाजाय भरद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान्। भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्राहेत्यनुषङ्गः॥ २॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ। कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति॥ ३॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थोऽङ्गिरसं भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत्। उपसन्न उपगतः संपप्रच्छ पृष्टवान्। शौनकाङ्गिरसोः संबन्धादर्वाग्विधिवद्विशेषणादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति गम्यते। मर्यादाकरणार्थं मध्यदीपिकान्यायार्थं वा विशेषणम्। अस्मदादिष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात्। किमित्याह—कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते नु इति वितर्के भगवो हे भगवन्सर्वं यदिदं विज्ञेयं

'स्वयमुद्भूतः शुक्रशोणितसंयोगमन्तरेणाऽऽविर्भूतः'—इति स्मृतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत इत्यर्थः। वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या। तच्च ब्रह्म सर्वाभिव्यञ्जकम्। ततः सर्वविद्यानां व्यञ्जकतयाऽऽश्रीयत इति सर्वविद्याश्रयाऽथवा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति यस्यामुत्पन्नायां ज्ञातव्याभावात्सा सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्याह—सर्वविद्यावेद्यं वेति॥ १॥ २॥

१ क. °त्यवाह°। २ क. ज. °त्यवाह°। ३ क. °त्यवा°। ४ क. घ. ङ. च. छ. °रसयोः सं°।

विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिञ्ज्ञाते सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवाञ्शौनकस्तद्विशेषं विज्ञातुकामः सन्कस्मिन्निति वितर्कयन्पप्रच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव पप्रच्छ । सन्ति लोके सुवर्णादिशकलभेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः । तथा किंन्वस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणम् । यदेकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मिन्निधेयमिति । न । अक्षरबाहुल्यादायासभीरुत्वात्प्रश्नः संभवत्येव किंन्वेकस्मिन्विज्ञाते सर्ववित्स्यादिति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तस्मै शौनकायाङ्गिरा आह किलोवाच । किमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति । एवं ह स्म किल यद्ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनो वदन्ति । के ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया । ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्टं तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमाहाङ्गिरा द्वे विद्ये इत्यादि । नैष दोषः । क्रमापेक्षत्वात्प्रतिवचनस्य । अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषये हि विदिते न किंचित्तत्त्वतो विदितं स्यादिति निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

प्रश्नबीजमाह—एकस्मिन्निति । उपादानात्कार्यस्य पृथक्सत्त्वाभावादुपादाने ज्ञाते तत्कार्यं ततः पृथङ्नास्तीति ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्बलाद्वा पप्रच्छेत्याह— अथवेति । प्रश्नाक्षराञ्जस्यमाक्षिप्य समाधत्ते—नन्वविदिते हीत्यादिना । किमस्ति तदिति प्रयोगेऽक्षरबाहुल्येनाऽऽयासः स्यात्तद्भीरुतया कस्मिन्नित्यक्षराञ्जस्ये लाघवात्प्रश्न इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

१ क. °के सवर्णादिसक° । २ क. °दाः सव° । ३ क. ख. किं त्वस्ति तदस्मिन्नेक° । ४ क °तत्त्वं नो वि° । ५ क. च. °ह—क° ।

तत्र काऽपरेत्युच्यते। ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि षडेषाऽपरा विद्या। अथेदानीमियं परा विद्योच्यते यया तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते। अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात्। न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति। अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम्। ननु ऋग्वेदादिबाह्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च। या वेदबाह्याः स्मृतय इति हि स्मरन्ति। कुदृष्टित्वान्निष्फलत्वादनादेया स्यात्। उपनिषदां च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात्। ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करणमनर्थकम्। अथ कथं परेति। न। वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः। वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिर्विवक्षितः। शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्। नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

कल्पः सूत्रग्रन्थः। अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः। अविद्याया अपगम एव परप्राप्तिरुपचर्यते। अविद्यापगमश्च ब्रह्मावगतिरेवेति व्याख्यातमस्माभिर्ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वाऽविद्यानिवृत्तिरित्येतद्व्याख्यानावसरे। अतोऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्तिपर्याय एवेत्याह—**न च परप्राप्तेरिति**। साङ्गानां वेदानामपरविद्यात्वेनोपन्यासात्ततः पृथक्करणाद्वेदबाह्यतया ब्रह्मविद्यायाः परत्व न संभवतीत्याक्षिपति—**नन्विति**।

"या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः"

इति स्मृतेः कुदृष्टित्वादनुपादेया स्यादित्यर्थः। विद्याया वेदबाह्यत्वे तदर्थानामुपनिषदामप्यृग्वेदादिबाह्यत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः। वेदबाह्यत्वेन पृथक्करणं न भवति। किंतु वैदिकस्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य शब्दराश्यतिरेकाभिप्रायेणेत्याह—**न वेद्यविषयेति** ॥ ५ ॥

---

१ क. ख. °गम्येऽपि। २ क. न संभ°। ३ क. °नि। वैराग्यं चेत्यत्र यत्नान्तरमिति शेषो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणो न तथेह परविद्याविषये। वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति। केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्यतिरिक्ताभावात्। तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि—यत्तदद्रेश्यमित्यादिना। वक्ष्यमाणं बुद्धौ संहृत्य सिद्धवत्परामृश्यते—यत्तदिति। अद्रेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्येतत्। दृशेर्बहिष्प्रवृत्तस्य पञ्चेन्द्रियद्वारकत्वात्। अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत्। अगोत्रं गोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थान्तरम्। अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः। न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात्। वर्ण्यन्त इति वर्णा द्रव्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा। अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्णमक्षरम्। अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरूपविषये करणे सर्वजन्तूनां ते अविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम्। यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिचेतनावत्त्वविशेषणत्वात्प्राप्तं संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थसाधकत्वं तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते। "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यादिदर्शनात्। किंच तदपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत्। यत एवमग्राह्यमग्राहकं चातो नित्यमविनाशि। विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदैर्भवतीति विभुम्। सर्वगतं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वात्। शब्दादयो ह्याकाशवाय्वादीनामुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावात्सुसूक्ष्मम्। किंच तदव्ययमुक्तधर्मत्वादेव न व्येतीत्यव्ययम्। न ह्यनङ्गस्य स्वाङ्गापचयलक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव। नापि कोशापचयलक्षणो व्ययः संभवति राज्ञ इव। नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्यगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च। यदेवंलक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावरजङ्गमानां परिपश्यन्ति सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीरा धीमन्तो विवेकिनः। ईदृशमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येति समुदायार्थः॥ ६॥

कर्मज्ञानाद्विलक्षणत्वाभिप्रायेण च पृथक्करणमित्याह—यथा विधिविषय इति। अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गान्न प्रधानपरत्वमपि शङ्कनीयमिति मत्वाऽऽह—यः सर्वज्ञ इति। अगुणत्वादिति। उपसर्जनरहितत्वादित्यर्थः। सर्वात्मकत्वाच्चेति। हेयस्यातिरिक्तस्याभावाच्चेत्यर्थः॥ ६॥

१ क. कोशाप°। २ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. °प्राप्तं प्र°।

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केश-
लोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तं तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः किंचित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तन्तून्बहिः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवाऽऽपादयति । यथा च पृथिव्यामोषधयो व्रीह्यादिस्थावरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलक्षणानि । यथैते दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणादक्षरात्संभवति समुत्पद्यत इह संसार-मण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखार्थप्रबोधनार्थम् । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्बदरमुष्टिप्रक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्ना-
त्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

क्रमनियमविवक्षार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञानेनोत्पत्तिविधिज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयत उत्पिपादयिषदिदं जगदङ्कुरमिव बीजमुच्छूनतां गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नमद्यते भुज्यत इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेणाभिजा-

---

ब्रह्म न कारणं सहायशून्यत्वात्कुलालमात्रवदित्यस्यानैकान्तिकत्वमुक्तमूर्णनाभिदृष्टान्तेन । ब्रह्म जगतो नोपादानं तदभिन्नत्वात्स्वरूपवदेवेत्यनुमानान्तरस्यानैकान्तिकत्वमाह—**यथा च पृथिव्यामिति** । जगन्न ब्रह्मोपादानं तद्विलक्षणत्वात् । यद्यद्विलक्षणं तत्तदुपादानकं न भवति । यथा घटो न तन्तूपादान इति । अस्य व्यभिचारार्थमाह—**यथा च सत इति** । एकस्मिन्नपि दृष्टान्ते सर्वानुमानानामनैकान्तिकत्वं योजयितुं शक्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह—**अनेकदृष्टान्तेति** ॥ ७ ॥

ईश्वरस्योपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवैरुपलभ्यत इति सर्वसाधारण्येऽपि कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**व्याचिकीर्षितेति** । कर्मापूर्वसमवायिभूत-

---

१ क. °न्ताः । स्वा° । २ क. °थैतदृष्टान्तस्त° । ३ क. °मुच्छून्यतां° । ग. ङ. च. झ. ञ. °मुत्सून° । ४ ग. °रणोऽपि ।

यत उत्पद्यते। ततश्चाव्याकृताद्यासिचिकीर्षितावस्थातोऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजाङ्कुरो जगदात्माऽभिजायत इत्यनुषङ्गः। तस्माच्च प्राणान्मनो मनआख्यं संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते। ततोऽपि संकल्पाद्यात्मकान्मनसः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते। तस्मात्सत्याख्याद्भूतपञ्चकादण्डक्रमेण सप्त लोका भूरादयः। तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि। कर्मसु च निमित्तभूतेष्वमृतं कर्मजं फलम्। यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विनश्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृतम् ॥ ८ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मा-
देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह—य उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः। विशेषेण सर्वं वेत्तीति

सूक्ष्ममव्याकृतमिति केचित्। तन्न तस्य प्रतिजीवं भिन्नत्वादीश्वरत्वोपाधित्वासंभवात्। सामान्यरूपेण संभवेऽपि पृथिव्यादिसामान्यानां बहुत्वात्। प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापाताजाड्यमहामायारूपेणैव संभवेऽपि न कर्मापूर्वसमवायित्वम्। तस्याकारकत्वाद्बुद्ध्यादीनामेव कारकत्वाभिधानात्। कारकावयवेष्वेव क्रियासमवायाभ्युपगमात्। किंच न कार्यस्य स्वकारणप्रकृतित्वं दृष्टमिति भूतसूक्ष्मस्यापञ्चीकृतभूतप्रकृतित्वं न स्यात्। तस्मान्महाभूतसर्गादिसंस्कारास्पदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहाभ्युपगन्तव्यम्। पूर्वस्मिन्कल्पे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकृष्टं ज्ञानं कर्म च येनानुष्ठितं तदनुग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भावस्थाकारेण विवर्तते। स च जीवैतदवस्थाभिमानी हिरण्यगर्भ उच्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—**ब्रह्मण इति**। ज्ञानशक्तिभिः क्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितं विशिष्टं जगद्व्यष्टिरूपं तस्य साधारणः समष्टिरूपः सूत्रसंज्ञक इत्यर्थः। **मनआख्यमिति** समष्टिरूपं विवक्षितम्। व्यष्टिरूपस्य लोकसृष्ट्युत्तरकालत्वात् ॥ ८ ॥

वक्ष्यमाणार्थमिति। वक्ष्यमाणस्याविद्याविवरणप्रकरणस्याऽऽरम्भार्थमुक्तपराविद्यासूत्रार्थोपसंहार इत्यर्थः। **सामान्येनेति**। समष्टिरूपेण मायाख्येनोपाधिनेत्यर्थः। **विशेषेणेति**। व्यष्टिरूपेणाविद्याख्येनोपाधिनाऽनन्तजीवभावमापन्नः स एव सर्वं स्वोपाधितत्संसृष्टं च वेत्तीत्यधिदैवमध्यात्मं च तत्त्वाभेदः सूत्रितः। स्रष्टृत्वं प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धम्। तद्वद्ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वे तपोनुष्ठानं वक्तव्यम्। ततः संसारित्वं प्रसज्येते-

१ ग. ङ. ञ. °क्ष्मस्य प°। २ क. °तपश्चक्रप्र°। ३ क. °वस्तद°।

सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञ्यलक्षणं तपो नाऽऽयास-लक्षणं तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते । किंच नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम् । रूपमिदं शुक्लं नीलमित्यादि । अन्नं च व्रीहियवादिलक्षणं जायते । पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणे-त्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि
त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ नियतं
सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

साङ्गा वेदा अपरा विद्योक्ता—ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना । यत्तदद्रेश्य-मित्यादिना नामरूपमन्नं च जायत इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोक्ता । अतः परमनयो-र्विद्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रापर-विद्याविषयः कर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःख-स्वरूपत्वाद्धातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः । सामस्त्येन नदीस्रोतोवदव्यव-च्छेदरूपसंबन्धस्तदुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽज-रोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽद्वय इति । पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तद्दर्शने हि

स्याशङ्कयाऽऽह—**यस्य ज्ञानमयमिति** । सत्त्वप्रधानमायाया ज्ञानाख्यो विकारस्तत्कार्याधिकं ज्ञानविकारं सृज्यमानसर्वपदार्थाभिज्ञत्वलक्षणं तपो न तु क्लेशरूपं प्रजापतीनामिवेत्यर्थः ॥९॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनादिरुपादानरूपेणानन्तो ब्रह्मज्ञानात्प्रागन्तासंभवात्प्रत्येकं शरीरिभिर्हातव्यो दुःखरूप-त्वादित्यनेन यदाहुरेकजीववादिन एकं चैतन्यमेकयैवाविद्यया बद्धं संसरति । तदेव कदा-चिन्मुच्यते नास्मदादीनां बन्धमोक्षौ स्त इति तदपास्तं भवति । श्रुतिबहिष्कृतत्वात् । सुषुप्तेऽपि क्रियाकारकफलभेदरूपस्य प्रहाणं भवति । बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्य ततो विशेषमाह—**सामस्त्येनेति** । स्वोपाध्यविद्याकार्यस्यविद्याप्रहाणेनाऽऽत्यन्तिकप्रहाणं विद्याफलमित्यर्थः । अमरोऽपक्षयरहितः । अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः परविद्यायाश्च विषयौ प्रदर्श्य पूर्वमपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह—**पूर्वं तावदिति** । यदिष्टसाधन-

१ ड. च. झ. °रोऽमृ° । २ क. °दस्य । ३ घ. अजरो° ।

तन्निर्वेदोपपत्तेः। तथाच वक्ष्यति—"परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्" इत्यादिना। न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यमवितथम्। किं तन्मन्त्रेष्वृग्वेदाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन्दृष्टवन्तः। यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहितान्यृषिदृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तान्यतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्तः। एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोक्यते दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते। तदर्थं तत्प्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थः। यान्येतान्यग्निहोत्रादीनि त्रय्यां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्यफलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः॥ १॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने।
तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः[3] प्रतिपादयेत्॥ २॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्मणां प्राथम्यात्। तत्कथम्। यदैवेन्धनैरभ्याहितैः सम्यगिद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलत्यर्चिस्तदा तस्मिन्काले लेलायमाने चलत्यर्चिष्याज्यभागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत्प्रक्षिपेद्देवतामु-

तयाऽनिष्टसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्साधनत्वाव्यभिचारः सत्यत्वं न स्वरूपाबाध्यत्वं प्लवा ह्येत इत्यादिना निन्दितत्वात्स्वरूपबाध्यत्वेऽपि चार्थक्रियासामर्थ्यं स्वप्नकामिन्यामिव घटत इत्यभिप्रेत्याऽऽह— तदेतत्सत्यमिति। ऋग्वेदविहितः पदार्थो हौत्रम्। यजुर्वेदविहित आध्वर्यवम्। सामवेदविहित औद्गात्रम्। तद्रूपायां त्रेतायामित्यर्थः। सत्यकामा मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यानमयुक्तम्। 'एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके' इति स्वर्गफलसाधनत्वविषयवाक्यशेषविरोधादिति॥ १॥

आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोराज्यभागाविज्येते अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति दर्शपूर्णमासे। तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठीयन्ते। तन्मध्यमावापस्थानमुच्यते। अग्निहोत्राहुत्योर्द्वित्वं प्रसिद्धम्। सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः। अग्नये स्वाहा प्रजापतये

१ ग. ङ. च. झ. निर्वृत्तानि। २ क. यानि यान्य°। ३ क. 'यच्छ्रद्धया हुतम्॥ २॥
४ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. °ते इन्द्राय स्वाहा प्रजापतये स्वाहे°।

द्विरम् । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । एष सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षणः कर्ममार्गो लोकप्राप्तये पन्थास्तस्य च सम्यक्करणं दुष्करम् । विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥३॥

कथं यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शाख्येन कर्मणा वर्जितम् । अग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वाद्दर्शस्य । अग्निहोत्रसंबन्ध्यग्निहोत्रविशेषणमिव भवति । तदक्रियमाणमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्यग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम् । अग्निहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वादपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रयणमाग्रयणं शरदादिकर्तव्यं तच्च न क्रियते यस्य । तथाऽतिथिवर्जितं चातिथिपूजनं चाहन्यहन्यक्रियमाणं यस्य स्वयं सम्यगग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेवं वैश्वदेवकर्मवर्जितं हूयमानमप्यविधिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एवं दुःसंपादितमसंपादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यत आसप्तमान्सप्तमसहितांस्तस्य कर्तुर्लोकान्हिनस्ति हिनस्तीवाऽऽयासमात्रफलत्वात् । सम्यक्क्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त लोकाः फलं प्राप्यन्ते । ते लोका एवंभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा त्वप्राप्यत्वाद्धिंस्यन्त इवाऽऽयासमात्रं त्वव्यभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिण्डदानाद्यनुग्रहेण वा संबध्यमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्त लोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥

स्वाहेति सायम् । तत्कथमग्निहोत्रं प्रक्रम्याऽऽहुतीरिति बहुवचनं तत्राऽऽह—**अनेकाहेति** । अनेकेष्वहःसु प्रयोगानुष्ठानानि तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ २ ॥

दर्शस्याग्निहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाभावात्कथं तदकरणमग्निहोत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्य यावज्जीवचोदनावशादग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वात्तदकरणं भवेद्विपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषणम् । शरदादिषु नूतनान्नेन कर्तव्यमाग्रयणं कर्म । अदर्शादिवदवैश्वदेवमिति विशेषणम् । वैश्वदेवस्याग्निहोत्रानङ्गत्वेऽप्यावश्यकत्वादित्यर्थः । पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रयाणामुपकरोति यजमानः पुत्रादीनां च त्रयाणां ग्रासादिदानेन । ततो मध्यवर्तिना यजमानेन संबध्यमानाः पूर्वे त्रय उत्तरे च त्रयो गृह्यन्त इत्याह—**पिण्डदानादीति** ॥ ३ ॥

---

१ क. पन्थाः श्रद्धया हुत तस्य । २ ख. ज. हुतमय° । ३ क. प्राप्यते । ४ क. °र्शपूर्णमासाग्या° ।

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । काल्याद्या विश्वरुच्यन्ता लेलायमाना अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्था एताः सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरते कर्माऽऽचरत्यग्निहोत्रादि भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालस्तत्कालं यथाकालं यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्तितास्तं नयन्ति प्रापयन्त्येता आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वानुपर्यधिवसतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यत एह्येहीत्याह्वयन्त्यः । सुवर्चसो दीप्तिमत्यः[१] किंच प्रियामिष्टां वाचं स्तुत्यादिलक्षणामभिवदन्त्य उच्चारयन्त्योऽर्चयन्त्यः पूजयन्त्यश्चैष वो युष्माकं पुण्यः सुकृतः पन्था ब्रह्मलोकः फलरूपः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥ ६ ॥

॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥

आहुतयो यजमानं वहन्तीति संबन्धः ॥ ६ ॥

---

१ क. ऍ. °प्तो यथा व°।

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं
येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

एतच्च ज्ञानरहितं कर्मैतावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति निन्द्यते। प्लवा विनाशिन इत्यर्थः। हि यस्मादेतेऽदृढा अस्थिरा यज्ञरूपा यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्तका अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश। एतदाश्रयं कर्मोक्तं कथितं शास्त्रेण। येष्वष्टादशस्ववरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म। अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशानामदृढतया प्लवत्वात्प्लवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म। कुण्डविनाशादिवत्क्षीरदध्यादीनां तत्स्थानां नाशः। यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणमिति येऽभिनन्दन्त्यभिहृष्यन्त्यविवेकिनो मूढा अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं किंचित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं
मन्यमानाः। जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

किंचाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं संभावयन्तस्ते च जङ्घन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हन्यमाना भृशं पीड्यमानाः परियन्ति विभ्रमन्ति मूढाः। दर्शनवर्जितत्वादन्धेनैवाचक्षुष्केणैव नीयमानाः प्रदर्श्यमानमार्गा यथा लोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्तकण्टकादौ पतन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः। यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

किंचाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः। यद्यस्मादेवं

रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञस्ते यज्ञरूपाः ॥ ७ ॥
स्वयमेवेति तत्त्वदर्श्युपदेशानपेक्षतया स्वमनोरथेनैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ क. वयमेवेति।

कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तं तेन कारणेनाऽऽतुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलोकाच्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादि स्मार्तं मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदात्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुबन्धवादिषु प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठ उपरिस्थाने सुकृते भोगायतनेऽनुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्धीनतरं वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो
भैक्ष्यचर्यां चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानप्रस्थाः संन्यासिनश्च तपःश्रद्धे हि तपः स्वाश्रमविहितं कर्म । श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेवन्तेऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः । शान्ता उपरतकरणग्रामाः । विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्ष्यचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावादुपवसन्त्यरण्य इति संबन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितेनोत्तरायणेन पथा ते विरजा विरजसः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्माऽव्ययस्वभावो यावत्संसारस्थायी । एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । ननु एतं मोक्षमिच्छन्ति

॥ ९ ॥

कं सुखं न भवतीत्यकं दुःखं तन्न विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः ॥ १० ॥

केवलकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मज्ञानसहिताश्रमकर्मिणां फलं संसारगोचरमेव दर्शयति—ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता इत्यादिना । अरण्ये स्त्रीजनासंकीर्णे देशे । मुक्तानामिहैव सर्वकामप्राप्तिलक्षणं सर्वात्मभावं च दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तु

केचिन्नेहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामास्ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्तीत्यादिश्रुतिभ्योऽप्रकरणाच्च । अपरविद्याप्रकरणे हि प्रवृत्ते न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति विरजस्त्वं त्वापेक्षिकं समस्तमपरविद्याकार्यं साध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलभेदभिन्नं द्वैतम् । एतावदेव यद्धिरण्यगर्भप्राप्त्यवसानम् । तथा च मनुनोक्तं स्थावराद्यं संसारगतिमनुक्रामता—

"ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः" इति ॥ ११ ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—परीक्ष्य यदेतदृग्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविक्यविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवन्तमेव पुरुषं प्रति विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः फलभूता ये च विहिताकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य लोकान्संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्थावरान्तान्व्याकृताव्याकृतलक्षणान्बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्ताननेकानर्थशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भवदसारान्मायामरीच्युदकगन्धर्वनगराकारस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान्प्रतिक्षणप्रध्वंसान्पृष्ठतः कृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान्धर्माधर्मनिर्वर्तितानित्येतद्ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्ष्य लोकान्किं कुर्यादित्युच्यते—

देशपरिच्छिन्नं फलं ततो न मोक्ष इत्याह—इहैवेति । ब्रह्मा चतुर्मुखः । विश्वसृजः प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः । धर्मो यमः । महान्सूत्रात्मा । अव्यक्तं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः । सात्त्विकीं सत्त्वपरिणामज्ञानसहितकर्मफलभूतामित्यर्थः ॥ ११ ॥

ऐहिककर्मफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृतकत्वाद्घटवदित्यनुमानमामुष्मिकनाशविषयम् । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इत्याद्यागमस्तैरनित्यत्वेन सर्वात्मनाऽवधार्येत्यर्थः ।

"नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।
शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः"

१ स. भाचिता।

निर्वेदं निःपूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते । इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः कर्मचिताः कर्मकृतत्वाच्चानित्याः । न नित्यं किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वं तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्म कार्यमुत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं वा नातःपरं कर्मणो विशेषोऽस्ति अहं च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थी न तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणाऽऽयासबहुलेनानर्थसाधनेनेत्येवं निर्विण्णोऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं स निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शमदमदयादिसंपन्नमभिगच्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलम् । समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वकर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति यद्वत् । न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं गुरुं विधिवदुपसन्नः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥ १२ ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय
शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्रमित्येतत् । प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमेण च युक्ताय सर्वतो विरक्तायेत्येतत् । येन विज्ञानेन यया विद्यया परयाऽक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरिशयनाच्च सत्यं तदेव परमार्थस्वाभाव्यादक्षरं चाक्षरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च

इति स्मृतेर्ब्राह्मणस्यैवाधिकार इत्यर्थः । कूटस्थेन परिणामरहितेनाचलेन स्पन्दरहितेन ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्थी । समित्पाणिरिति विनयोपलक्षणम् ॥ १२ ॥

१ क. ख. °मचित° । २ ख. °मणा विषयोऽस्ति ।

वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादि-त्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमवि-द्यामहोदधेः ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः
सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १ ॥

अपरविद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यस्मान्मूला-दक्षरात्संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मि-न्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदापेक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं परमार्थसल्लक्षणत्वात् । तदेत-त्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्याविषयत्वाच्चानृतमितरत् । अत्य-न्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—

अक्षरणादिति । अवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वात् । अक्षतत्वादिति । अक्षयत्वाच्चेति । अशरीरत्वाद्विकारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुण्डकेन प्रपञ्च्य परविद्यां सूत्रितां प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह—अपरविद्याया इत्यादिना । कर्मणोऽपि प्राक्सत्यत्व-मुक्तं तद्वदिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह—यदपरविद्याविषयमिति । विषीयते विशेष्यते विद्याऽनेनेति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य वस्तुपरत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वं परमार्थतः सल्लक्ष-णत्वादत्यन्ताबाध्यत्वादित्यर्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वादिति । शास्त्रैकगम्यत्वात् । अपू-र्वविदक्षरस्य प्रत्यक्षत्वं न संभवति साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन्मुमुक्षव इत्यभिप्रेत्य जीवब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्ता-

---

१ क. °र्थतः स° । २ ख. क्षरणात् । ३ क. छ. °त्यक्षं न ।

यथा सुदीप्तात्सुष्ठु दीप्तादिद्धात्पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः सहस्रशोऽनेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपा अग्निसलक्षणा एव तथोक्तलक्षणादक्षराद्विविधा नानादेहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य भावा जीवा आकाशादिवद्घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिप्रभेदमनुभवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपि यन्ति देहोपाधिविलयमनुलीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः । यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

नामरूपबीजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्येव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्ट्वात् । दिवि वा स्वात्मनि भवोऽलौकिको वा । हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिशयो वा । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो न जायते कुतश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्बुदादेर्वाय्वादि । यथा नभःसुषिरभेदानां घटादिसर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धा भवन्ति । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽतोऽजरोऽ-

दिति । एकत्वे सति प्रत्यग्रूपस्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वं भविष्यति घटैकदेशप्रत्यक्षत्वे घटप्रत्यक्षवदित्यर्थः । विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विस्फुलिङ्गेष्ववयवत्वादिव्यवहारः स्वतः पुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात्तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानां स्वतो ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्तमेकत्वसिद्ध्यर्थम् । तत्त्वतस्तु निमित्तनैमित्तिकभावोऽपि नास्तीत्याह— नामरूपबीजभूतादिति । देहापेक्षया यद्बाह्यमान्तरं च प्रसिद्धं तेन सह तत्तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तत इति सबाह्याभ्यन्तरः । अत एव सर्वात्मत्वात्तद्व्यतिरिक्तनिमित्ताभावादज इत्यर्थः । जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवमादिभावविकाराणां निषेधे तात्पर्यमजशब्दस्याऽऽह— सर्वभावविकाराणामिति । जीवानां प्राणादिमत्त्वात्तदात्मत्वे ब्रह्मणोऽपि

---

१ ग. घ. ङ. च. झ. 'ष्ठोऽक्ष°' । २ क. 'र्थः । यथा वि°' । ३ क. ञ. 'द्बाह्याभ्यन्त°' । ४ ख. ङ. च. झ. 'षेधात्तात्प°' ।

मूलेऽक्षरो ध्रुवोऽभय इत्यर्थः। यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽविद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवांश्चलनात्मको वायुर्यस्मिन्नसावप्राणः। तथाऽमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संकल्पाद्यात्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्सोऽयममना अप्राणो ह्यमनाश्चेति। प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसी बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः। तथा श्रुत्यन्तरे—"ध्यायतीव लेलायतीवेति"। यस्माच्चैवं प्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः। अतोऽक्षरान्नामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः। यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमोतं प्रोतं च। कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते। यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं भवेन्न तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा। अतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषः। यथाऽनुत्पन्ने पुत्रेऽपुत्रो देवदत्तः॥२॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च॥
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी॥ ३॥

कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते। यस्मादेतस्मादेव पुरुषान्नाम-

प्राणादिमत्त्वं प्राप्तं तन्निवर्तयति—**यद्यपीत्यादिना**। स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषु शक्तिविशेषोऽस्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्बीजं ब्रह्म तस्योपाधितया लक्षितं शुद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या गमितं स्वरूपमस्येति तथोक्तम्। तस्मादुपाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्च परतोऽक्षरात्पर इति संबन्धः। कथं मायातत्त्वस्याक्षरस्य परत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—**सर्वकार्येति**। कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धम्। तत्कारणत्वेन गम्यमानत्वान्मायातत्त्वं परम्। यौक्तिकबाधादनिर्वाच्यत्वेऽपि स्वरूपोच्छेदाभावादक्षरम्।
तदुक्तं **गीतायाम्**—"क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इति॥ २॥

यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं शुद्धमविकल्पं ब्रह्म यत्तत्संज्ञानाज्जीवानां कैवल्यं तदेव मायाप्रतिबिम्बितरूपेण कारणं भवतीत्याह—**यस्मादेतस्मादेवेति**। प्राणोत्पत्तेरूर्ध्वं तर्हि

१ क., ख. 'क्षरो ध्रु'। २ क. ख. ज. यथा। ३ च '॰था च श्रु॰'। ४ क. ज. '॰रं' संव्य॰'। ज. 'रं सव्यापार॰'। ५ ङ. च. झ. तत्कर'।

रूपबीजोपाधिलक्षिताज्जायत उत्पद्यतेऽविद्याविषयो विकारभूतो नामधेयोऽनृतात्मकः प्राणः "वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतम्" इति श्रुत्यन्तरात्। न हि तेनाविद्याविषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वम्। एवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते। तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः। यथा च प्रागुत्पत्तेः परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः। यथा करणानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा शरीरविषयकारणानि भूतानि खमाकाशं वायुरन्तर्बाह्य आवहादिभेदः। ज्योतिरग्निः। आप उदकम्। पृथिवी धरित्री विश्वस्य सर्वस्य धारिणी। एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते। संक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिना मन्त्रेणोक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रववृते संक्षेपविस्तरोक्तो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्तिवदिति ॥ ३ ॥

सप्राणत्वं परमात्मनो भविष्यतीतिशङ्कानिवृत्त्यर्थं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं प्राणस्य विशेषणमाह— **अविद्याविषय इति। नामधेय इति।** वाङ्मात्रो न वस्तुवृत्त इत्यर्थः। प्राणादीनां पाठक्रमोऽयमर्थक्रमेण बाध्यते। "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः" इति भूतेषु लयश्रवणेन प्राणानां भौतिकत्वावगमाद्भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणोत्पत्तिर्द्रष्टव्येति। अभिमुखमागच्छन्वायुरावहः पुरतो गच्छन्प्रवह इत्यादिभेदः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा उत्तरोत्तरस्य गुणा येषां तानि तथोक्तानि। यथा शुक्लतन्त्ववस्थापन्नादन्वयिकारणाज्जायमानः पटः शुक्लगुणो जायते तथाऽऽकाशावस्थापन्नाद्ब्रह्मणो जायमानो वायुराकाशगुणेन शब्देनान्वितो जायते। तथैव वायुभावापन्नाद्ब्रह्मणोऽग्निस्तद्गुणेनान्वितो जायत इति द्रष्टव्यम्। ननु सूक्ष्माणि भूतानि प्रथममुत्पद्यन्ते। अनन्तरं तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति पञ्चीकरणोपलक्षणार्थं त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चात्मकत्वमवगम्यते। तत एकैकस्य भूतस्य पञ्चगुणवत्त्वं वर्णितमन्यत्र कथमिह पञ्चीकरणमनादृत्य प्रथमसर्ग एवाऽऽकाशस्यैकगुणत्वं वायोर्हि द्विगुणत्वं तेजसस्त्रिगुणत्वमित्याद्युच्यते। सत्यम्। भूतसर्गे तात्पर्याभावद्योतनाय प्रक्रियान्तरं न विरुध्यते। न ह्येतत्प्रतिबद्धं किंचित्फलं श्रूयते। अत एव गुणगुणिभावोऽपि न वैशेषिकपक्षवदिह विवक्षितः। किंतु राहोः शिर इतिवद्व्यपदेशमात्रम्। विस्तरेण त्वन्त्यकार्यपर्यन्तं तेन तेनाऽऽकारेण ब्रह्मैव विवर्तत इति प्रपञ्च्यते ततोऽतिरिक्तस्याणुमात्रस्यासंभवात्तस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ ख. ग. ङ. च. झ. °धेयाऽनु°। २ ग. ङ. च. झ. ञ. °जसि त्रिगु°।

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशःश्रोत्रे वाग्वि-
वृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्धिरण्यगर्भाज्जायतेऽण्डस्यान्तर्विराट् स तत्त्वान्तरितत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायत एतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह। तं च विशिनष्टि। अग्निर्द्युलोकः "असौ वाव लोको गौतमाग्निः" इति श्रुतेः। मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः। चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति। चन्द्रसूर्यौ यस्येति सर्वत्रानुषङ्गः कर्तव्यः। अस्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य। वाग्विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य। वायुः प्राणो यस्य हृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत्। सर्वं ह्यन्तःकरणविकारमेव जगन्मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात्। जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्विप्रतिष्ठानात्। यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी। एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमशरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य
ओषधयः पृथिव्याम्। पुमान्रेतः सिञ्चति
योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते। तस्मात्परस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः स विशिष्यते। समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः। सूर्येण हि द्युलोकः समिध्यते। ततो हि द्युलोकाग्निनिष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति। तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां संभवन्ति। ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नौ रेतः सिञ्चति योषितायां योषिति योषाग्नौ स्त्रियामिति। एवं क्रमेण बह्वीर्बह्व्यः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां भूतानामिति। पञ्चमहाभूतानाम्। अन्तरात्मा स्थूलपञ्चभूतशरीरो हि विराडित्यर्थः। पञ्चाग्निद्वारेण। द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निदृष्टेः श्रुत्यन्तरचोदितत्वात्तद्द्वारेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ ग. घ. च. झ. °र्जन्यौष°। २ क. ख. °वेकर°। ३ क. ज. विशेष्य°। ४ क. ख. °काद-ग्निनिष्प°।

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे
क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह । कथं तस्मात्पुरुषादृचो नियताक्षरपादावसाना गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । यजूंष्यनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाण्येवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा कर्तृनियमविशेषा[2] । यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालः कर्माङ्गः । यजमानश्च कर्ता । लोकास्तस्य कर्मफलभूतास्ते विशेष्यन्ते सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान्यत्र येषु सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः
पशवो वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च
श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्माङ्गभूता देवा बहुधा वस्वादिगणभेदेन संप्रसूताः सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्यारण्याः । वयांसि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादीनाम् । प्राणापानौ व्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिस्तथा सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

पाञ्चभक्तिकमिति । हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनाख्याः पञ्च भक्तयोऽवयवा यस्य तत्तथोक्तम् । साप्तभक्तिकमिति । हिंकारप्रस्तावाद्युद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः सप्त भक्तयो यस्य तत्तथोक्तम् । स्तोभोऽर्थशून्यो वर्णः । विश्वजित्सर्वमेधयोः सर्वस्वदक्षिणा अत एकां गामारभ्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तपश्च कर्माङ्गमिति । पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्येत्यादिविहितं कृच्छ्रचान्द्रायणादीत्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१ क. च. °क्षणक° । ज. °क्षणाः क° । २ ज. °शेषाः । य° । ३ च. ज. °श्चेकाद्याप° । ४ क. °मौङ्क्पु° । ५ क. °शून्या वर्णा वि° । ६ क. °दिश्रातिवि° ।

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि "यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति" इति श्रुत्यन्तरात् । किंच सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चरन्ति संचरन्ति प्राणाः । प्राणा[1] येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मयाजिनां विदुषां कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि[2] कर्मफलानि च सर्वं चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो
रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव पुरुषात्सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपा बहुरूपाः । अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओषधयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः षड्विधो येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरम् । तद्ध्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद
निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आत्मयाजिनामिति । सकलमिदमहं च परमात्मैवेतिभावनापूर्वकं परमेश्वराराधनबुद्ध्या ये यजन्ति तेषामित्यर्थः ॥ ८ ॥

---

1 क. ख. ज. °णा इति विशेषणात्प्राणा° । 2 क. °णि तत्साधनानि क° ।

एवं पुरुषात्सर्वमिदं संप्रसूतम्। अतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं पुरुष इत्येव सत्यम्। अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम्। न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति। अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति। एतस्मिन्हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुषे विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति। किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते। कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम्। तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेतावद्धीदं सर्वम्। तच्चैतद्ब्रह्मणः कार्यं तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वप्राणिनां स एवं विज्ञानादविद्याग्रथिं ग्रन्थिमिव दृढीभूतामविद्यावासनां विकिरति विक्षिपति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन्हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैत-
त्समर्पितम्। एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ
सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते। आविः प्रकाशं संनि-

---

यत्पृष्टं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तन्निरूपितम्। सर्वमिदं परमात्मनो जायते। अतस्तावन्मात्रं सर्वं तस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं भवतीत्यर्थविद्याक्षयफलाभिधानेनोपसंहृतमिति ॥ ९ ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अधुना यस्य सकृदुपदेशमात्रेणाद्वितीयं ब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थज्ञानं न भवतीति तस्योपायानुष्ठानेन भवितव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—अरूपं सदक्षरमिति। वाक्यार्थस्यैव पुनः पुनर्भावना युक्त्यनुसंधानं चोपाय इत्याह—उच्यत इति। आविःशब्दो निपातः प्रकाशवाची। ब्रह्म विश्वोपलब्ध्यात्मना प्रकाशमानमेव सदेति भावयेदित्यर्थः। अन्यैरप्युक्तम्—

"यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति।
स्वभावसंवित्प्रतिभाति केवलं ग्राह्यं ग्रहीतेति मृषैव कल्पना" इति।

संनिहितमिति। सर्वेषां प्राणिनां हृदये स्थितं वागाद्युपाधिभिः शब्दादीन्युपलभमा-

---

१ ख. ज. °त्रैवामृ°। २ क. ख. ज्ञानमवगत्यन्तं न।

हितं वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदवभासते । दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम्। यदेतदाविर्ब्रह्म संनिहितं सम्यक्स्थितं हृदि तद्गुहाचरं नाम गुहायां चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम् । महत्सर्वमहत्त्वात्पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते । यतोऽत्रास्मिन्ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशितं रथनाभाविवारा एजच्चलत्पक्ष्यादि । प्राणत्प्राणितीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्वादि । निमिषच्च यन्निमेषादिक्रियावद्यच्चानिमिषच्चशब्दात्समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम् । एतद्यदास्पदं सर्वं जानथ हे शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्वरूपम् । सदसतोर्मूर्तामूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात् । वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन संबन्धो यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्ध्येकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्वात् ॥ १ ॥

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता
लोकिनश्च। तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वा-
ङ्मनः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य
विद्धि ॥ २ ॥

किंच यदर्चिमद्दीप्तिमद्दीप्त्याऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म । किंच यदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात्स्थूलेभ्योऽप्यतिशयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिँल्लोका भूरादयो निहिताः स्थिताः ।

नवद्ब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते । ततः स्वतोऽपरोक्षं चेति सदा स्मरेदित्यर्थः । सर्वमिदं कार्यं परिच्छिन्नं च सास्पदं कार्यत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च घटादिवत्ततः सर्वास्पदं यत्तदेव मायास्पदमात्मभूतमिति युक्त्यनुसंधानमाह —महत्पदमिति ॥ १ ॥

घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि यद्दीप्तिमत्त्वं वैचित्र्यं तदनुपपत्त्याऽपि तत्कारणं संभावनीयमित्याह—किंच यदर्चिमदिति । अर्चिमत्त्वादादित्यादिवदिन्द्रियग्राह्यत्वं प्राप्तं निषेधति—यदणुभ्य इति । परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि स्यादिति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—चशब्दादिति । स्थूलत्वात्तज्जन्याधारं स्यादिति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—यस्मिँल्लोका इति । प्राणादिप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठाननिबन्धना जडवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्ति-

१ ख ग ड. च ञ. °णिनां हृदये त° । २ क. °विर्भूतं ब्रह्म ।

ये च लौकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धा-स्तदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि तद्वन्तश्चैतन्यं चैतन्याश्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंघातः "प्राणस्य प्राणम्" इति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमवितथमतोऽमृतमविनाशि तद्वेद्धव्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन्मनःसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सोम्य विद्ध्यक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानि-
शितं संधयीत । आयम्य तद्भावगतेन चे-
तसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

कथं वेद्धव्यमित्युच्यते । धनुरिष्वासनं गृहीत्वाऽऽदायौपनिषदमुपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महास्त्रं महच्च तदस्त्रं च महास्त्रं धनुस्तस्मिञ्शरम् । किंविशिष्टमित्याह । उपासानिशितं संतताभिध्यानेन तनूकृतं संस्कृतमित्येतत् । संधयीत संधानं कुर्यात् । संधाय चाऽऽयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनेव धनुष आयमनमिह संभवति । तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्गतेन चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव ओंकारो धनुः । यथेष्वासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोंकारः । प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धेनाक्षरेऽवतिष्ठते यथा धनुषाऽऽस्त इषुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मोपाधिल-

वच्छेदे च प्रमाणाभावादेकचैतन्यमात्रमस्मीति विचारयेदित्याह—तदेतत्सर्वाश्रयमिति । प्राणाद्यधिष्ठानत्वात्प्राणादिलक्ष्य आत्मा द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

विचारासमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमाधानं क्रममुक्तिफलं दर्शयितुमुपक्रमते—कथं वेद्धव्यमित्यादिना । प्रणवो ब्रह्मेत्यभिध्यायत उपसंहृतकरणग्रामस्य प्रणवोपरक्तं यच्चैतन्यप्रतिबिम्बं स्फुरति स आत्मेत्यनुसंधानं प्रणवे शरसंधानं तस्य चित्प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यानुसंधानं लक्ष्यवेधः ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ क. ख. ङ. ञ. संधीयत । २ क. ख. ङ. ञ. संधीयत । ज. ञ. °संदधीतेत्यधोलिखितपाठः ।

क्षणः पर एव जले सूर्यादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया स शर इव स्वात्मन्येवार्पितोऽक्षरे ब्रह्मण्यतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनःसमाधित्सुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात्। तत्रैवं सत्यप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्धव्यं ब्रह्म लक्ष्यम्। ततस्तद्वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत्। यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति। तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या
वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थम्। यस्मिन्नक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्तमेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः। आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत। तत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम्। यतोऽमृतस्यैष सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तथा च श्रुत्यन्तरम्—"तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स
एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः। ओमित्येवं
ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय तमसः
परस्तात् ॥ ६ ॥

किंच। अरा इव। यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संप्र-

उत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यं परिहरति—अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति। ससाधनं सर्वं कर्म परित्यज्याऽऽत्मैव ज्ञातव्य इत्यत्रैव हेतुमाह—अमृतस्येति। धनुषाऽऽयुधेन लक्ष्यत इति तल्लक्षण आत्मैकत्वसाक्षात्कार इत्यर्थः ॥ ६ ॥

कर्मसङ्गिजनसंगत्या कर्मश्रद्धा विषयश्रद्धा च वाक्यार्थज्ञानस्यावगमाय प्रतिबन्धको

---

१ ङ. च. झ. ञ. °वार्पितेऽक्ष° । ज. °वास्यतेऽक्ष° । २ क. °ह्यायनात्म° । ३ क. ङ. पाराय । ४ क. ख. छ. °य गत्यन्तताया: प्र° ।

विष्टा यत्र यस्मिन्हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाड्यस्तस्मिन्हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एष प्रकृत आत्माऽन्तर्मध्ये चरते चरति वर्तते। पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्बहुधाऽनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वाद्वदन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति। तमात्मानमोमित्येवमोंकारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया ध्यायथ चिन्तयत। उक्तं वक्तव्यं च शिष्येभ्य आचार्येण जानता। शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदिषुत्वान्निवृत्तकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः। तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्याचार्यः। स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पराय परकूलाय। परस्तात्कस्मादविद्यातमसः। अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः॥ ६॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये
ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः। मनोमयः
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनि-
धाय तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्द-
रूपममृतं यद्विभाति॥ ७॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोदधिं तीर्त्वा गन्तव्यः परविद्याविषय इति स कस्मिन्वर्तत इत्याह। यः सर्वज्ञः सर्वविद्याख्यातः। तं पुनर्विशिनष्टि। यस्यैष प्रसिद्धो महिमा विभूतिः। कोऽसौ महिमा। यस्येमे द्यावापृथिव्यौ शासने विधृते तिष्ठतः। सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽलातचक्रवदजस्रं भ्रमतः। यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं नातिक्रामन्ति। तथा स्थावरं जङ्गमं च यस्य शासने नियतम्। तथा चर्तवोऽयने अब्दाश्च यस्य शासनं नातिक्रामन्ति। तथा कर्तारः कर्माणि फलं च यच्छासनात्स्वं स्वं कालं नातिवर्तन्ते स एष महिमा। भुवि लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवंमहिमा देवः। दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे। ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्य-

विघ्नः स मा भूदित्याशंसनम्। न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पन्नायां फलप्राप्तेर्विघ्नशङ्काऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽह—परस्तादिति। मदुपदेशादूर्ध्वमित्यर्थः॥ ६॥

सर्वेश्वरत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो हृदयपुण्डरीके ध्यानं च क्रममुक्तिफलं मन्दब्रह्मविदो विधीयत इति दर्शयितुमाह—योऽसौ तमसः परस्तादित्यादिना॥ ७॥

१ क. ज. °दिषवो निवृ°। २ क. ङ. ज. °पाराय। ३ ज. च. °य। कस्यावि°। ४ क. ज. °विद्यो व्याख्या°।

कृत्वा ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्ह्योम तस्मिन्स्थोम्न्याकाशो हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते। न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागतिः प्रतिष्ठा वाऽन्यथा संभवति। स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं प्रति। प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽन्ने भुज्यमानान्नविपरिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपान्ने हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य। हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिर्न ह्यात्मनः स्थितिरन्ने। तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः। आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणममृतं यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते। भिद्यते हृदयग्रन्थिरविद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः कामः "कामा येऽस्य हृदि श्रिताः" इति श्रुत्यन्तरात्। हृदयाश्रयोऽसौ नाऽऽत्माश्रयः। भिद्यते भेदं विनाशमायाति। छिद्यन्ते सर्वज्ञेयविषयाः संशया लौकिकानामामरणात्तु गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति। अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते कर्माणि। न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि प्रवृत्तफलत्वात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसंसारिणि परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवासेः। आत्मस्वरूपोपल-

---

अस्य परमात्मज्ञानस्येति। जीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्थावगमस्य क्रममुक्तिफलस्य चोपासनस्येत्यर्थः। अविद्यावासनाप्रचयो भिद्यत इति कोऽर्थः। किं बुद्धौ विद्य-

१ क. °कं सूक्ष्मं प्र°। २ ख. च. बुद्धिपु°। ३ ग. च. °च्छिद्रं सं°।

ऽधिस्थानत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तस्मिन्विरजमविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलं चातस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवभासकम् । अग्न्यादीनामपि ज्योतिष्ट्वमन्तर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद् आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति त आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्विदुर्नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥ ९ ॥

मानायामविद्यादिभेदो ज्ञानफलं किंवा तन्निवृत्तौ । नाऽऽद्यः । सत्युपादाने कार्यस्यात्यन्तोच्छेदासंभवात् । न द्वितीयः । ज्ञानस्याज्ञानेनैव साक्षाद्विरोधप्रसिद्धेः । किंच । बुद्धिरप्यनादिः सादिर्वा । नाऽऽद्यः "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इतिश्रुतिविरोधात् । नान्त्यः । प्रलये ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसंभवात्तदानर्थक्यप्रसङ्गात् । सादित्वे च बुद्धेरुपादानं साक्षाद्ब्रह्म चेत्तन्नाशं विनाऽत्यन्तोच्छेदो न स्यात् । माया चेत्सा द्रष्टृगतज्ञानेन नोच्छेदमर्हति । लौकिकमायाविगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात् । किंच । बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलं स्वनाशस्याफलत्वात् । नाऽऽत्मनः । तस्य बुद्धिप्रसङ्गाभावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात् । किंचाऽऽत्मनोऽविद्याद्यनाश्रयत्वाभिधानं श्रुतिविरुद्धं प्रक्रमे— अविद्यायामन्तरे वर्तमाना इति श्रवणादुपसंहारे च— "अनीशया शोचति मुह्यमानः" इति श्रवणात् । बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेदध्यस्यत इति कोऽर्थः । निक्षिप्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा । नाऽऽद्यः । अन्यधर्मस्यान्यत्र निक्षेपासंभवात् । भ्रान्त्या चेत्केन दृश्यते । न तावदात्मना तस्याविद्याश्रयत्वानङ्गीकारात् । न बुद्ध्या । बुद्धेरात्मविषयत्वासंभवेन तद्गतदर्शनासंभवात् । तद्भ्रान्तेश्च स्वाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन निवर्त्यत्वप्रसिद्धेर्बुद्धेरनुभवाश्रयत्वप्रसङ्गात् । तस्मान्नास्य भाष्यस्य सम्यगर्थं पश्याम इति चेदुच्यते । चित्तन्त्राऽनादिरनिर्वाच्याऽविद्या चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य बुद्ध्यादितादात्म्यरूपेण विवर्तते । तस्याश्च ब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिवर्त्यरूपाङ्गीकारात्तन्निवृत्तौ तदुत्थहृदयग्रन्थिभेदः श्रुत्योच्यते । भाष्यकारीयं च बुद्ध्याश्रयत्वाभिधानमहंकारविशेषणत्वेनाविद्यादेर्व्यावहारिकाभिप्रायेणाऽऽत्मानाश्रयत्वाभिधानं चाऽऽत्मनो निर्विकारत्वाभिप्रायम् । बाधितानुवृत्तिश्च प्रकटार्थे प्रादर्शीति जीवन्मुक्तिर्न विरुध्यते ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥

---

१ ग. ङ. च. झ. ञ. °त्मेत्वं प्र° । २ घ. च. °द्धे बुद्धे° । ३ क. ख. सम्यगर्थं । ४ ५. प्रदर्शितोते ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते। न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति। तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः। स हि तस्यैव भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः। न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यम्। तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निरस्मद्गोचरः। किं बहुना। यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते। यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तद्वत्तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादिजगद्विभाति। यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासाऽतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते। न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति। घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भारूपाणां चाऽऽदित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण। अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति। ब्रह्मैवोक्तलक्षणमिदं यत्पुरस्तादग्रे ब्रह्मैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिणतश्च तथोत्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकारेण प्रसृतं

भातीति णिजन्तार्थाध्याहारेण व्याख्यातम्। तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यस्य ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथयति—यत एवं तदेव ब्रह्म भाति चेति ॥ १० ॥

उपसंहारमन्त्रस्य तात्पर्यमाह—यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिस्तेन ब्रह्मणा विविक्तं क्रियत

१ ग. ङ. च. °मस्था°। २ क. °तिरिति तेन।

प्रगतं नामरूपवदवभासमानम् । किं बहुना, ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमम् । अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः । ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽत्यन्तिकविनाशः स्यात् । तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण क्रियते । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णौ पक्षिसामान्याद्वा सुपर्णौ सयुजा सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणावेवंभूतौ सन्तौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं वृक्षं वृक्षमिवोच्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ ।

इति तद्विकारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यं योऽयं स्थाणुः पुमानसावितिवदन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेण तावन्मात्रत्वं बोध्यते ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

प्राधान्येनेति । अपूर्वत्वेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । द्वा सुपर्णेत्यादौ द्विवचनस्याऽऽकारश्छान्दसः । जीवस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन योग्यत्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन नियामकत्वशक्तियोगाच्छोभनमुचितम् । नियम्यनियामकभावगमनं ययोस्तौ शोभनपतनौ । **पक्षिसामान्याद्वेति** । वृक्षाश्रयणादिधर्मणादित्यर्थः । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं ब्रह्म मूलमधिष्ठानमस्येत्यूर्ध्वमूलोऽवाञ्चः प्राणादयः शाखा इवास्येत्यवाक्शाखः । श्वः स्थानं नियन्तुमस्य न

---

१ ख. ग. ङ. च. झ. °न्तदुःखगा° । २ ग. ङ. च. झ. °त्रत्वे बो° ।

सुपर्णावविवेकं वृक्षं फलोपभोगार्थम् । अयं हि वृक्ष ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखोऽश्वत्थोऽव्यक्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयस्तं परिष्वक्तौ सुपर्णाविवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधिवृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वाद्वनेकविचित्रवेदनास्वादरूपं स्वाद्वत्ति भक्षयत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । अनश्नन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्नाति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण । स त्वनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽलाबुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निश्चयेन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता कृशः स्थूलो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवंप्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते वियुज्यते च संबन्धिबान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावोऽनीशा तया शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामापद्यमानः स एवं प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिष्वाजवं जवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्मसंचितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्यब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादि-

शाख्यमित्यश्वत्थः । अव्यक्तमव्याकृतं मूलमुपादानमन्वयि तस्मात्प्रभवतीति तथोक्तो यावद्ज्ञानभावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्मवासनानामाश्रयो लिङ्गमुपाधिर्यस्याऽऽत्मनः स जीवस्तथोक्तः स चेश्वरश्च तावित्यर्थः । सत्त्वं मायाख्यमुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः । ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशेरिति ह्युक्तम् ॥ १ ॥

आवरणं विक्षेपश्च द्वयमविद्यायाः कार्यम् । तत्रेश्वरभावाप्रतिपत्तिरनीशावरणं शोचतीति विक्षेपस्तदुभयहेतुरनिर्वाच्यमज्ञानं मोहः । तेन विशिष्टोऽनेकैरनर्थप्रकारैरहं करो-

१ ग. ङ. च. झ. °लं फलं क° । २ क. ञ. वेकित° । ३ ग. ङ. च. छ. झ. °थोक्तं य° । ४ ङ. च. सत्त्वमा° । ५ च. ञ. °कतयाऽम° ।

संपन्नः समाहितात्मा सञ्जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्मभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशमसंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्व्वतीतमीशं सर्वस्य जगतोऽयमहमस्म्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरोऽविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले पश्यः पश्यतीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्ववद्रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं रुक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत ईशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं स यदा चैवं पश्यति तदा स विद्वान्पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी समूले विधूय निरस्य दग्ध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगतक्लेशः परमं प्रकृष्टं निरतिशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणं द्वैतविषयाणि साम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येवातोऽद्वयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्वि-
द्वान्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः
क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

किंच योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वैर्भूतैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहम-

प्रीत्यादिभिरविवेकतया तादात्म्यापन्नतयेत्यर्थः । आजवमनवरतं जवीभावं निकृष्टभावं लक्षणया लघुभावं कर्म वायुप्रेरिततया जवीभावं क्षैप्र्यमापन्नः पूर्ववदित्यभेदेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

आत्मनि रतिरात्मरतिस्तत्पुरुषः सैव क्रियाऽस्यास्तीत्यात्मरतिक्रियावानिति मतु-

१ क. °योगिमा° । २ क. ख. ग. ङ. म. कर्मभि° । ३ ग. ङ. च. ज. झ. ञ. °मृत्युमर्ती° । ४ ञ. °वेकित° । ५ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ क्षिप्रम° ।

स्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण स भवते भवति न भवतीत्येत-त्किमतिवाद्यतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षा-द्वात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं ह्यसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमन्यद्दृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किंचाऽऽत्मक्रीड आत्मन्येव च क्रीडा क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव च रती रमणं प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावाञ्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठ आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति बहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मविद्ययोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तच्चैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि बाह्यक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः । कश्चिद्बाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न हि तमःप्रकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपितमेवैतदनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । "अन्या वाचो विमुञ्चथ" "संन्यासयोगात्" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रियावान्यो ज्ञानध्यानादिक्रियावान्सोऽभिन्नार्थमर्यादः संन्यासी य एवंलक्षणो नातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो
हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥५॥

अधुना सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्यः

वैकः प्रतीयते कथमुक्तं बहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यत इति । सत्यमसमासपाठे द्वयोरर्थवत्त्वमासीत्समासपाठे त्वन्यतरो मतुबतिरिच्यते विशिष्यते बाह्यक्रियानिवृत्तिलाभादित्यर्थः । एकदेशिव्याख्यामुद्भाव्य निराचष्टे—केचित्त्वित्यादिना । अनेन वचनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं क्रियत इत्येतदसत्प्रलपितमेवेति योजना ॥ ४ ॥

सम्यग्ज्ञानसहकारीणीति । अत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगतिफलावसानं

---

१ क. ख. °द्वाभाति°।

प्रापव्यः । किंच तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया " मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः " इति स्मरणात् । तद्ध्यनुकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमं साधनं तपो नेतरच्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण । नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः । वक्ष्यति च—" न येषु जिह्ममनृतं न माया च " इति । कोऽसावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अन्तःशरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धो यमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः संन्यासिनः क्षीणदोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥

सत्यमेव जयति[2] नानृतं सत्येन पन्था विततो
देवयानः । येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र
तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति[3] नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोर्जयः पराजयो वा संभवति । प्रसिद्धं लोके सत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किंच शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वम् । कथम् । सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन पथा ह्याक्रमन्ति क्रमन्त ऋषयो दर्शनवन्तः कुहकमायाशाठ्याहंकारदम्भानृतवर्जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णाः सर्वतो यत्र यस्मिंस्तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं

वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अवगतिफलस्य स्वकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्यपेक्षासंभवात् । अतोऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनां च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय इष्यत एव । नैतावता भास्कराभिमतासिद्धिः । परिपक्वविद्यायाः सहकार्यपेक्षायां मानाभावात् । ततः कर्मासंश्लेषश्रवणाद्देवादीनां कर्मविहीनानां मुक्तिश्रवणाच्चेति ॥ ५ ॥

कुहकं परवञ्चनम् । अन्तरन्यथा गृहीत्वा बहिरन्यथा प्रकाशनं माया । शाठ्यं विभवानुसारेणाप्रदानम् । अहंकारो मिथ्याभिमानः । दम्भो धर्मध्वजित्वम् । अनृतमयथा-

१ क. ख. च. °भ्यत इ° । २ कृ. जयते । ३ क. जयने । ४ ग. ङ. ञ. °मन्त्याक्र°।

परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथाऽऽक्रमन्ति स सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

किं तत्किंधर्मकं च तदित्युच्यते—बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिसाधनं सर्वतोव्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमनिन्द्रियगोचरमत एव न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्यचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वाद्विभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते । किंच दूराद्विप्रकृष्टदेशात्सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽविदुषामत्यन्तागम्यत्वात्तद्ब्रह्म । इह देहेऽन्तिके समीपे च विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वाच्चाऽऽकाशस्याप्यन्तरश्रुतेः । इह पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्येतन्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन योगिभिर्लक्ष्यमाणम् । क्व गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् । तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः । तथाऽप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते । यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वान्न चान्यैर्देवैरितरेन्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह—ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमशुद्धं सन्नावबोधयति नित्यं संनिहितमप्यात्मतत्त्वं मलावनद्धमिवाऽऽदर्शम् । विलुलितमिव-

---

दृष्टभाषणम् । एतैर्दोषैर्वर्जिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्यस्य निधानं यदुक्तं तत्पुनर्विशेष्यत इत्याह—किं तत्किंधर्मकं च तदिति ॥७॥

ज्ञानप्रसादेनेति । अत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या बुद्धिरुच्यते । ध्यायमानो ज्ञानप्रसादं लभते । ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मानं पश्यतीति क्रमो द्रष्टव्यः । संशयादिमलरहितस्य प्रमाणज्ञानस्यैव तत्त्वसाक्षात्कारहेतुत्वाद्ध्यानक्रियायाः प्रमितिसाधनत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

---

१ ख. ङ. च. म. °तन्नवास्तत्र°।

सलिलम् । तद्वदेन्द्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमलकालुष्यापनयनादा-दर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्ततस्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कलं सर्वा-वयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यमात्मानमेवं पश्यत्येषोऽणुः सूक्ष्मश्चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदि-तव्यः । क्वासौ । यस्मिञ्शरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश सम्यक्प्रविष्टस्तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःक-रणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमल-वियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना विभवत्या-त्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः
कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते
तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

बौद्धादेश्चित्तादौ चेतनत्वभ्रमदर्शनाच्चित्तं स्वस्मिन्संसर्गिणि च चैतन्याभिव्यञ्जकत्वे स्वभा-वत एव योग्यम् । ततश्चित्ते परमात्मनोऽभिव्यक्तिसंभवाच्चेतसा ज्ञेयत्वमुच्यत इति संभाव-नार्थमाह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तमिति । ओतं चैतन्येन सर्वस्य तर्हि चित्ते किमिति ब्रह्म स्वत एवापरोक्षं न भवतीत्यत आह—यस्मिंश्च चित्त इति ॥ ९ ॥

---

१ क. °तं तस्मि° । २ क. ख. छ. °स्मिन्स्वसंस°।

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह। यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकल्पयति मह्यमन्यस्मै वा भवेदिति विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेश आत्मविन्निर्मलान्तःकरणः कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते भोगांस्तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्संकल्पितान्भोगान्। तस्माद्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञमात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्पूजयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिर्भूतिकामो विभूतिमिच्छुः। ततः पूजार्ह एवासौ ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं
भाति शुभ्रम्। उपासते पुरुषं ये ह्यका-
मास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

यस्मात्स वेद जानातीत्येतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम्। तमप्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृष्णावर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते परमिव सेवन्ते ते शुक्रं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तो न पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति "न पुनः क्वचिद्रतिं करोति" इतिश्रुतेः। अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जा-
यते तत्र तत्र। पर्याप्तकामस्य कृतात्मन-
स्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति। कामान्यो दृष्टादृष्टेष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणांश्चिन्तयानः प्रार्थयते स तैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र। यत्र यत्र विषयप्राप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र

सगुणविद्याफलमपि निर्गुणविद्यास्तुतये प्ररोचनार्थमुच्यते—यं यमिति ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥
॥ १ ॥

---

१ ग. ङ. च. झ. °मिच्छतः। त°। ञ. ज. °मिच्छंस्ततः। २ क. °नस्तु इहै°। ३ ग. ङ. च. झ. °दृष्टवि°। ४ ख. ज. न्तयमानः। ५ ग. ङ. च. झ. ञ. °लामिति नि°।

तेषु तेषु विषयेषु तैरिव कामैर्वेष्टितो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञाना-त्पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि समन्तत आप्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्विहैव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति विलयमुपयान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशान्न जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त-
स्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहु-ल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः परः पुरुषार्थो नासौ वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा न मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेने-त्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्वृ-णुते प्राप्तुमिच्छति तेन वरणेनैष परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्त-रेण । नित्यलब्धस्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष आत्माऽविद्यासंछन्नां स्वां परां तनुं स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विवृणुते

परमार्थतत्त्वविज्ञानादिति । विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीणरागो विरुद्धलक्षणयाऽऽत्मकामस्याऽऽत्मबुभुत्सयैव वशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः कामा निवृत्ता एव भवन्तीत्यर्थः सामर्थ्यादवगम्यते । स्वहेतुविनाशात्पुनः कामा न जायन्त इति जातानां ज्ञानं विनाऽपि क्षयसंभवादित्यर्थः ॥ २ ॥

न बहुना श्रुतेनेति । उपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वरणेनेति कथं व्याख्यातं यत्तदोर्भिन्नार्थत्वं साधनविवक्षायाः प्रस्तुतत्वादित्यर्थं ब्रूमः । परमात्माऽस्मी-त्यभेदानुसंधानं वरणम् । तेन वरणेनैष आत्मा लभ्यो भवति । बहिर्मुखेन(ण) तु शतशोऽपि श्रवणादौ क्रियमाणे न लभ्यते । अतः परमात्माऽस्मीत्यभेदानुसंधानं परमात्मभजनं पुरस्कृत्यैव श्रवणादि संपादनीयमिति भावः । अथवाऽयमेव परमात्मानं वृणुते तेन पर-मात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन श्रवणेनाभेदानुसंधानलक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा लभ्यः पर-

---

१ क. ख. ङ. °त्मा वृ° । २ क. ख. तनूं । ३ ग. ङ. च. झ. °संछिन्नां । ४ क. ख. तनूं ।

प्रकाशयति प्रकाश इव घटादिर्विद्यायां सत्यामाविर्भवतीत्यर्थः। तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनैवाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः॥ ३॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो वाऽप्यलिङ्गात्। एतैरुपायैर्यतते यस्तु
विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम॥ ४॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानि। यस्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणेनाऽऽत्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपश्वादिविषयसङ्गनिमित्तप्रमादात्। तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गाल्लिङ्गरहितात्। तपोऽत्र ज्ञानम्। लिङ्गं संन्यासः संन्यासरहिताज्ज्ञानान्न लभ्यत इत्यर्थः। एतैरुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्यतते तत्परः सन्प्रयतते यस्तु विद्वान्विवेक्यात्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्मधाम॥ ४॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीत-
रागाः प्रशान्ताः। ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति॥ ५॥

कथं ब्रह्म संविशत इत्युच्यते। संप्राप्य समवगम्यैनमात्मानमृषयो दर्शनवन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बाह्येन तृप्तिसाधनेन शरीरोपचयकारणेन। कृतात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः। वीतरागा विगतरागादिदोषाः। प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः। त एवंभूताः सर्वगं सर्वव्यापिनमाकाशवत्सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन। किं तर्हि तद्ब्रह्मैवाद्वयमात्मत्वेन प्रतिपद्य धीरा अत्यन्तविवेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्ने घटे घटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति। एवं ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति॥ ५॥

मात्मैव मुमुक्षुरूपव्यवस्थित इत्यभेदानुसंधानेनैव लभ्यो न कर्मणेत्यर्थः॥ ३॥

वीर्यमिति(मत्र) मिथ्याज्ञानानभिभाव्यत्वलक्षणोऽतिशयः। अलिङ्गादिति। कथम्। इन्द्रजनकगार्गिप्रभृतीनामप्यात्मलाभश्रवणात्। सत्यम्। संन्यासो नाम 'सर्वत्यागात्मकस्तेषामपि स्वत्वाभिमानाभावादस्त्येवाऽऽन्तरः संन्यासो बाह्यं तु लिङ्गमविवक्षितम् "न लिङ्गं धर्मकारणम्" इति स्मरणात्॥ ४॥ ५॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यत-
यः शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

किंच वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयः सोऽर्थः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः। ते च संन्यासयोगात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयो यतनशीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यासयोगात्ते शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु। संसारिणां ये मरणकालास्ते परान्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारावसाने देहपरित्यागकालः परान्तकालस्तस्मिन्परान्तकाले साधकानां बहुत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवद्दृश्यते प्राप्यते वा। अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः। परामृताः परममृतममरणधर्मकं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः सन्तः परिमुच्यन्ति परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाशवच्च निवृत्तिमुपयान्ति। परिमुच्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते।

"शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य च।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः" ॥

"अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः" इति श्रुतिस्मृतिभ्यो देशपरिच्छिन्ना हि गतिः संसारविषयैव। परिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वात्। ब्रह्म तु समस्तत्वान्न देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम्। यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यान्मूर्तद्रव्यवदाद्यन्तवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात्। न त्वेवंविधं ब्रह्म भवितुमर्हति। अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता। अपि चाविद्यादिसंसारबन्धापयनमेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदो न तु कार्यभूतम् ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे
प्रति देवतासु। कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा
परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ॥ ७ ॥

नैष्कर्म्यसाहित्यं तु विवक्षितं प्रदीपस्य वर्तिकृतावच्छेदध्वंसे यथा तेजःसामान्यतापत्तिस्तद्वदित्याह—प्रदीपनिर्वाणवदिति। पदं पादन्यासप्रतिबिम्बं न दृश्येताभावादेवेत्यर्थः। अध्वस्विति। संसाराध्वनां पारयिष्णवः पारयितुं समापयितुमिच्छन्तीति समाप्तिकामा अनध्वगा भवन्तीत्यर्थः। तर्कतोऽपीहैव मोक्षो वक्तव्य इत्याह—देशपरिच्छिन्ना हीत्यादिना ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः। प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनम्। पञ्चदश पञ्चदशसंख्याका या अन्त्यप्रश्नपरिपठिताः प्रसिद्धा देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रति देवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः। यानि च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीयमाणत्वाद्विज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽत्मना। अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः। त एते कर्माणि विज्ञानमयश्चाऽऽत्मोपाध्यपनये सति परेऽव्ययेऽनन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽबाह्येऽद्वये शिवे शान्ते सर्व एकी भवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येकत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशाः॥ ७॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥ ८॥

किंच यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति नाम च रूपं च नामरूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्याकृतनामरूपाद्विमुक्तः सन्विद्वान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति॥ ८॥

स्वाः प्रतिष्ठाः प्रति गता भवन्तीति भूतांशानां भौतिकानां च महाभूतेषु लयो दर्शितः। अन्त्यप्रश्नेति। ब्राह्मणग्रन्थे षष्ठप्रश्ने प्राणाद्या याः कलाः पठिता इत्यर्थः। मायामयमहाभूतानामंशावष्टब्धैर्जीवाविद्यामयभूतसूक्ष्मैः प्रातिस्विकैरदृष्टसहकृतैः प्रातिस्विकाः प्राणादय आरभ्यन्ते। ते च कर्माक्षिप्तैर्देवैः सूर्यादिभिरधिष्ठीयन्ते। कर्मणो भोगेनावसाने ते देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति। यच्च प्रातिस्विकं स्वाविद्याकार्यं तच्च सर्वं ब्रह्मैव संपद्यत इत्याह—यानि चेत्यादिना॥ ७॥

॥ ८॥

---

१ ख. ग. ङ. च. ज. झ. ञ. न गत्वा॰।

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥९॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना च विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव । न । विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् । अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यः प्रतिबन्धः । नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात्स यः कश्चिद्ध वै लोके तत्परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्यां गतिं गच्छति । देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा ह्येषां स भवति । तस्माद्ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैव भवति । किंच नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किंच तरति शोकमनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं संतापं जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यो विमुक्तः सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि ॥ ९ ॥

॥ ९ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते । तदेतद्विद्यासंप्रदानविधानमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितम् । क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकर्षिमेकर्षिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः

एतद्ग्रन्थद्वारकविद्याप्रदानेऽयं विधिराथर्वणिकानामिति प्रकृतपरामर्शकादेतच्छब्दादवगम्यते । ग्रन्थद्वारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसंभवाच्च सर्वत्र ब्रह्मविद्यासंप्रदानमिति सूचयन्नाह—

---

१ ग ङ. च. झ. 'कर्षिंश्र'।

श्रद्दधानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणम् । यथाऽऽथर्वणानां वेदव्रतं प्रसिद्धम् । यैस्तु यैश्च तच्चीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च ॥ १० ॥

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्र-
तोऽधीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परम-
ऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

इत्यथर्ववेदीया मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृषिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवत उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोर्थिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । नैतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽचरितव्रतोऽप्यधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो[1] ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विर्वचनमत्यादरार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतावाथर्वणमुण्डकोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

एतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ १० ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचितं मुण्डकोपनिषद्भाष्यव्याख्यानं समाप्तम् ॥

---

1 क. °मन्वन्ताद° ।

अथ नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका

नारायणपदद्वंद्वं नारायणपरायणः ॥
नरं नारायणं नत्वा नरो नारायणाह्वयः ॥ १ ॥
आथर्वणरहस्येषु नानाशाखान्वितेषु च ॥
तनुते तनुवाक्येन निगूढार्थप्रदीपिकाम् ॥ २ ॥ युग्मम् ।
चीर्णे शिरोव्रतेऽध्येयं तेन मुण्डकमुच्यते ॥
खण्डषट्कं त्रिमुण्डं च शौनकीयं श्रुतेः शिरः ॥ ३ ॥
तत्रोपनिषदां तावदनुबन्धचतुष्टयम् ॥
प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं गातिं दध्मो गुरूक्तितः ॥ ४ ॥

अत्र क्षुद्रोपनिषत्स्वष्टाविंशतिरथर्वशाखीयानि । तदुक्तमथर्वपरिशिष्टे—"अष्टाविंशत्युपनिषदानि ब्रह्मवेदस्य । १ मुण्डाः । २ प्रश्नाः । ३ ब्रह्मविद्या । ४ क्षुरिका । ५ चूलिका । ६ अथर्वशिरः । ७ अथर्वशिखा । ८ गर्भोपनिषत् । ९ महोपनिषत् । १० ब्रह्मोपनिषत् । ११ प्राणाग्निहोत्रम् । १२ नादबिन्दुः । १३ ब्रह्मबिन्दुः । १४ अमृतबिन्दुः । १५ ध्यानबिन्दुः । १६ तेजबिन्दुः । १७ योगशिखा । १८ योगतत्त्वम् । १९ नीलरुद्रः । २० कालाग्निरुद्रः । २१ तापिनी । २२ एकदण्डी । २३ संन्यासविधिः । २४ आरुणिः । २५ हंसः । २६ परमहंसः । २७ नारायणोपनिषद्म् । २८ वैतथ्यं च" इति । उपनिषज्ज्ञानतादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । तस्य विषयो ब्रह्म प्रयोजनं मुक्तिः प्रयोजनेन विद्यायाः प्रकाश्यप्रकाशकलक्षणः संबन्धः । साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी । साधनानि यथा—इहामुत्रार्थफलभोगविरागो नित्यानित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसंपन्मुमुक्षुत्वं चेति । विद्यायाः सांप्रदायिकतावेदनायाऽऽख्यायिकारूपमितिहासमाह—ब्रह्मा देवानामिति । ब्रह्मा विरञ्चिः ।

"ब्रह्मा विरञ्चिद्विजयोर्ऋत्विक्चन्द्रार्कयोगयोः ।
ब्रह्म प्रोक्तं तपोऽध्यात्मवेदजातिषु सूरिभिः" इति विश्वः ।

देवा इन्द्रादयोऽध्यात्मम् । ब्रह्माऽऽत्मा । देवा वागादयः । प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । अथर्वशब्दोऽकारान्तो नान्तश्च । प्राह कथितवान् । छन्दसि कालानियमः ॥ १ ॥

प्रवदेत प्रवदत् । अङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने । सोऽङ्गिरा भारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सत्यवहनाम्ने परा निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिका । अवरा धर्माधर्मसा-

धनतत्फलगुणब्रह्मप्रतिपादिका । तयोः कर्मधारये परावरा ताम् । यद्वा । यस्मात्परस्मादवरेण प्राप्ता परावरा ताम् ॥ २ ॥

विधिवदुपसन्नः समित्पाण्यादिधर्मेणोपगतः ॥ ३ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति यत्तद्ब्रह्मविदो वदन्तीत्यन्वयः । तत्राऽऽह—परा चैवापरा चेति । अपराऽवरेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वर्गादिफलसर्वज्ञानसाधनविषयाऽपरेत्याह—ऋग्वेद इत्यादिना ।

"पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश"

इति स्मृत्युक्ताः । ब्रह्मवेदोऽथर्ववेदः । अथर्ववेद इत्येवं वा पाठः । इतिहासादीनि पञ्चाऽऽचार्येर्न व्याख्यातानि तेन प्रक्षिप्तानीति गम्यते । अथ परेति । परा विद्या ब्रह्मसाक्षात्कारः । न तु तद्धेतुभूतो वाक्यसंदर्भोऽपि परा विवक्षिता । अन्यथा, ऋग्वेदादिबाह्यता न स्यात् । तया हि ब्रह्म प्राप्यते तदाह—ययेति ॥ ५ ॥

अद्रेश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयमग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयम् । यद्वा । अद्रेश्यमदृश्यं चक्षुरविषयम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' ण्यत, छान्दस ऋकारस्य रेभावः । अग्राह्यमिन्द्रियान्तराविषयम् । अगोत्रममूलम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् । अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यमविनाशि । विभुं विविधं भवति प्राणिभेदेन । सर्वगतं व्यापकम् । परिपश्यन्ति धीरा यया सा परेत्यन्वयः । यदपेक्ष्य स्वाभिन्नस्वाभिन्नकार्यसृष्टिसंहारयोर्दृष्टान्ता यथोर्णनाभिरित्यादयः पृथिवीपुरुषान्तास्त्रयः ॥ ६ ॥

ऊर्णनाभिर्लूताकीटः । गृह्णत उपसंहरति । ओषधयः स्वाभिन्नाः सतो जीवतः केशलोमानि विजातीयानि ॥ ७ ॥

सृष्टौ क्रमनियमार्थं मन्त्रमाह—तपसेति । तपो ज्ञानं 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्युक्तेः । चीयते बहु स्यामितीक्षणवद्भवति । ब्रह्माक्षरम् । अन्नमव्याकृतं सर्वप्राणिसाधारणम् । प्राणो हिरण्यगर्भः प्राणान्मनः संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकम् । मनसः सत्यं भूतपञ्चकम् । ततो लोका लोकेभ्यः कर्माणि तेषु चामृतं भोगं विनाऽनश्वरं फलं जायते ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंहाररूपेण द्वितीयो मन्त्र आह—य इति । सर्वज्ञः सामान्यतो वेत्ता । सर्वविद्विशेषतो वेत्ता । ज्ञानमयं ज्ञानविकारं नाऽऽयासलक्षणम् । ब्रह्म हिरण्यगर्भः । नाम देवदत्तादि । रूपं शुक्लादि । अन्नं व्रीह्यादि ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनयोर्विद्ययोर्विषयौ संसारमोक्षाविति वक्तुमुत्तरो ग्रन्थः । तत्र निर्वेदायापरविद्याविषयस्तावदुच्यते— तदेतत्सत्यमिति । सत्यमवितथं फलाविसंवादि । किं तत्सत्यमत आह—मन्त्रेष्विति । मन्त्रेषु प्रकाशितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कवयो वसिष्ठादयोऽपश्यन्दृष्टवन्तो यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् । यद्वा तदेतत्सत्यमित्यस्योपसंहारः । सत्यमबध्यं त्रेतायामृग्यजुःसामसमूहे त्रेताख्ये युगे वा । बहुधा संततानि कर्मिभिः क्रियमाणानि । अतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामा भवन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः । सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणः । लोके लोक्यते दृश्यते भुज्यते स लोकः कर्मफलम् । निमित्ते सप्तमी । कर्मफलप्राप्तय एष वो मार्ग इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्मप्रकारमाह—यदेति । लेलायते लोलं भवति चलत्याज्यभागावन्तरेण विनाऽग्निहोत्रे तदभावात् । अन्यत्राऽऽज्यभागयोर्मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत् । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । तस्य च सम्यक्करणं दुष्करं विपत्तिबहुलं चेति वैराग्याय ॥ २॥

यस्येति । आग्रयणं शरदि वसन्ते च कर्तव्यः कर्मविशेषः । आसप्तमानिति । भूरादिसत्यान्तान्हिनस्ति । अप्राप्तिरेव लोकानां हिंसा । अथवा लोकाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्चाऽऽत्मना सह सप्त तान्हिनस्ति संततिविच्छेदात् ॥ ३ ॥

विशेषविध्यर्थमग्नेः सप्त जिह्वा अनुवदति—कालीति ॥ ४ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्र्याचरते कर्माऽऽचरति । आददायन्, आ इत्यस्य चरतिना संबन्धः । दैप् शोधने शत्रन्तः । आत्मनः सत्त्वशुद्धिं कुर्वन्कर्म करोतीत्यर्थः । अथवाऽनेकार्थाश्चेति दायतिरेव खण्डने वर्तते हविःशकलानि कुर्वन् । आददायन्नाददाना यजमानमाहुतयो वहन्तीत्याचार्या व्याचख्युः । आहुतयस्तं नयन्ति वहन्ति सूर्यस्य रश्मयो भूत्वेति शेषः । क्व नयन्तीत्यत्राऽऽह—यत्रेति । देवानां पतिरिन्द्रः प्रजापतिर्वा । आहुतीनां स्वरूपमाह—सूर्यस्येति । इत्थंभूते तृतीया । रश्मिरूपेण रविरश्मिरूपेण रविरश्मिरूपाः सत्यो वहन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कीदृश्यः । एह्येहीत्युक्त्वाऽऽहुतय आह्वयन्त्य इत्यर्थः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्य इत्यन्वयः । अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥ ६ ॥

एतत्कर्मफलनिन्दां निर्वेदायाऽऽह—प्लवा हीति । ज्ञानरहिता इति शेषः । प्लवा नावोऽथं च प्लवन्ते नश्यन्त्यनित्या इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽदृढा अबलाः । अष्टादशोक्तं षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्च तेषामुक्तं तत्सा-

ध्यमवरं केवलगन्ततो येषु यज्ञेषु कर्म वर्तते। यदुक्तम्—"सप्तदशावराश्चतु-र्विंशतिपरमा ऋत्विजः" इति। यद्वा। अवरं हीनं ज्ञानरहितं श्रेयः श्रेयस्कारणं ये जना अभिनन्दन्ति मन्यन्ते। जरामृत्युं जरासहितं मृत्युम् ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरेऽविद्यारूप आवरणे स्वयं धीराः स्वयमेव धिय ईशाः प्रेरका गुरुनिरपेक्षा जङ्घन्यमाना भृशं पीड्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थजातैः परियन्ति परितः स्वर्गनरकादौ यन्ति गच्छन्ति मूढा अज्ञा अन्धेनैवाचेतनेन प्रकृतेन कर्मणा परियन्तीत्यन्वयः। यथाऽन्धा इति दृष्टान्तस्तेषामपि विशेषणमन्धेनैव नीयमाना इति ॥ ८ ॥

वयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः। यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तम् ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तमिष्टं यागादि श्रौतं कर्म। पूर्तं स्मार्तं वापीकूपतडागादि। सुकृतेन भूत्वा पुण्येनोत्पद्य शरीरं लब्ध्वा। अनुभूत्वेति पाठे तु सुकृते सति कर्मफलमनुभूय। छान्दसो ल्यबभावः। इमं लोकं मनुष्यलोकं हीनतरं वा मनुष्यतोऽपि हीनं वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं कर्मशेषवशेन विशन्ति॥१०॥

वानप्रस्थसंन्यासिनोर्गृहस्थसाधूनां च विशेषमाह—तपःश्रद्धे इति। तपः स्वाश्रमविहितं कर्म। श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषयास्तिक्यबुद्धिपूर्विका विद्या। ते ये ह्युपवसन्त्यरण्ये तपःश्रद्धे श्रितास्तृतीयाश्रमिणो ये च शान्ता उपरतकरणग्रामा विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधानाः सन्त उपवसन्ति भोगांस्त्यजन्ति। ये च भैक्षचर्यां चरन्तो यतय उपवसन्त्यपरिग्रहा इत्यन्वयः। तेषां फलमाह—सूर्येति। सूर्यद्वारेणोत्तरेण पथा विरजाः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्तः। रजःशब्दोऽत्राकारान्तः। ते तत्र प्रयान्ति यत्र सत्यलोकादौ स पुरुषः प्रथमजोऽव्ययात्माऽऽसंसारक्षयात्। एतदन्ताः संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः ॥ ११ ॥

इदानीं साध्यसाधनरूपात्संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमाह—परीक्ष्येति। निर्वेदमायाद्वैराग्यं गच्छेदिति विधिः। वैराग्ये हेतुमाह—नास्तीति। कृतेन कर्मणाऽकृतो नित्यो लोको नास्ति। तद्विज्ञानार्थमकृतनित्यब्रह्मज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्। अनेन स्वयं धीरा इति परिहृतम्। समित्पाणिः पुनरुपनयनार्थम्। श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते छन्दसः श्रोत्रभावो घंश्च प्रत्ययः। वाक्यार्थे वा पदं वचनं प्रवक्तारमित्यर्थः(?)। ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मैकाग्रचित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उपसन्नायोपगताय सम्यग्यथाशास्त्रं शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमयु-

क्तायं येन विज्ञानेनाक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वा सत्यं परमार्थस्वभावं येन ज्ञानेन वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथा-वत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यदुपायप्राप्तशिष्यस्य निस्तारणमविद्याया इति भावः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितमुण्डकोपनिषद्भाष्यदीपिकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

परविद्याविषयब्रह्मविज्ञानार्थ उत्तरो ग्रन्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—यथेति । हे सोम्य सोममर्हति कोमलत्वादिति सोम्यः, सोमाद्यः । इदं शौनकं प्रत्याङ्गि-रसोक्तं संबोधनम् । विस्फुलिङ्गा इत्यत्र ‘ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ’ इत्यनेन वैकल्पिकत्वात्षत्वाभावः । भावा जीवादयः । जीवोत्पत्तिस्तु घटाकाशस्येव महाकाशादौपाधिकी वेदितव्या ॥ १ ॥

दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्ट्वात् । दिवि स्वात्मनि भवो वा दिव्यः । अलौकिको वा दिव्यः । सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तते सबाह्याभ्यन्तरः । अजः सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे भावविकारा जाय-तेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति यास्कोक्ताः प्रतिषिद्धाः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽक्रियाशक्तिरमनाः संकल्पादिज्ञानशक्तिरहितः । अनेन सर्वजीवधर्मरहित इत्युक्तं भवति । अत एव शुभ्रः शुद्धः । अक्ष-रात्परतः परस्मादक्षरादव्यक्तं परः “ अव्यक्तात्पुरुषः परः ” इति मन्त्र-वर्णात् ॥ २ ॥

कथं प्राणादयो न सन्तीत्यत्राऽऽह—एतस्मादिति । प्रलीयते चेत्यपि द्रष्ट-व्यम् । धारिणी दधात्यवश्यम् । ‘आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः’ ॥ ३ ॥

न केवलं सर्वजनिहेतुरपि तु सर्वमयश्चेत्याह—अग्निरिति । अग्निर्द्युलोकः “असौ वाव लोको गौतमाग्निः” इति श्रुतेः । मूर्धाऽस्योत्तमाङ्गम् । यस्य विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा वाग्घृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य सर्वं ह्यन्तःकरणविकार एव जगत् । मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्श-नात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्विप्रतिष्ठानादस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमः शरीरी त्रैलोक्यदे-होपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा ॥ ४ ॥

एवं चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अप्यस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्याह—तस्मादिति । तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपो द्युलोकोऽग्निस्तस्य विशेषणं, समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः समिध्यते । ततो हि द्युलोकानिष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां तृतीयाग्नौ संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नी रेतः सिञ्चति योषितायां योषाग्नौ पञ्चमे स्त्रियामित्येवं क्रमेण बह्वीर्बह्व्यः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह—तस्मादृच इति । नियताक्षरपादावसाना नियताक्षरपादा गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा ऋचः । साम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । अनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाणि यजूंषि । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा नियमविशेषाः । यज्ञाश्चायूपा अग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः । अत एव शिष्टप्रयोगः क्रतुयज्ञाख्येभ्यश्चेति । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरः कालः । यजमानः कर्ता । लोकाः फलभूताः । ते विशेष्यन्ते । सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान् । यत्र च सूर्यस्तपति । ते च दक्षिणोत्तरमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्मात्पुरुषाद्देवाः कर्माङ्गभूता बहुधा वस्वादिगणभेदेन सम्यक्प्रसूताः साध्या देवविशेषा मनुष्याः कर्माधिकृताः पशवो ग्राम्या आरण्याश्च वयांसि पक्षिणः प्राणापानौ मनुष्यादीनां जीवनं व्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिः । सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुनवर्जनम् । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि ज्ञानानि तथा सप्त समिधः सप्त विषया विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि "यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति" इति श्रुत्यन्तरात् । सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि । इमेग्रहणान्न बाह्याः । येषु चरन्ति प्राणा इति विशेषणाच्च । किं प्राणापानादयो नेत्याह । गुहाशयाः प्राणा गुहायां शरीरे हृदये वा शेरते स्वापकाल इति गुहाशया निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदं शीर्षण्याः सर्वरूपा बहुरूपाः ॥ ८ ॥

येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं स ह्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

विश्वं सर्वं न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति । अतो यत्पृष्टं "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति तदुत्तरितम् । पुरुषे ज्ञाते पुरुष एवेदं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति विश्वस्वरूपमाह । कर्म तपः । कर्माग्निहोत्रादि तपो ज्ञानं जडाजडात्मकं जगद्ब्रह्म परामृतमेव ततोऽन्यत्कार्यस्य कारणाव्यतिरेकात् । एतज्जगदात्मकं ब्रह्म सर्वप्राणिनः हृदि निहितमर्पितं यो वेद सोऽविद्याग्रन्थिमज्ञानवासनां विकिरति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन्हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमत आह—आविरिति । आविराविर्भूतप्रकाशं संनिहितवागाद्युपाधिभिर्ज्वलति यतो गुहाचरं गुहायां चरति हृदि चरति दर्शनश्रवणादिप्रकारैः । महत्सर्वमहत्त्वात् । पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं महत्पदमित्यत आह—अत्रैतदिति । अर्पितं संनिवेशितं रथनामाविवाराः । एजच्चलत्पंक्ष्यादि । प्राणन्मनुष्यपश्वादि निमिषन्निमेषादिक्रियावत् । चकारादनिमिषच्च यत्तदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितमेतदास्पदं सर्वस्य जानथ हे शिष्या अवगच्छत । सदसन्मूर्तामूर्तं स्थूलसूक्ष्मं तद्व्यतिरेकेण तयोरभावाद्यत्प्रजानां विज्ञानादैन्द्रियकज्ञानात्परं दूरे वर्तते पराञ्चि खानीति श्रुतेः । वरिष्ठमतिशयेनोरु ॥ १ ॥

यदर्चिमद्दीप्तिमत् । अर्चिशब्द इकारान्तः । अणुभ्योऽणु स्थूलधियामगम्यत्वात् । लोका भूरादयो लोकिनो मनुष्यादयः । स प्राण इत्यादि । अन्तश्चैतन्यो हि प्राणेन्द्रियसंघातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तत्सत्यमवितथं तद्वेद्धव्यं मनसा भावयितव्यमित्यर्थः । हे सोम्य सोमाद्यश्छन्दसि 'सोममर्हति यः' इति सूत्रेण । विद्धि विद्धं कुर्वक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेद्धव्यमत आह—धनुरिति । औपनिषदमुपनिषत्सु भवं ज्ञानमुपासानिशितं संतताभिध्यानेन तनूकृतं बुद्धिलक्षणं संधयीत संधानं कुर्यात् । आयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदाह—प्रणव इति । धनुर्यथा शरस्य लक्ष्ये प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमभ्यस्यमान ओंकारः । अयं मन्त्रो ध्यानबिन्दौ चाऽऽम्नातः । आत्मा जलसूर्यकादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौ-

द्धप्रत्ययसाक्षी ब्रह्म पूर्वोक्तमक्षरमप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन ब्रह्म लक्ष्यं वेद्धव्यं वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत्। यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्कारेणाक्षरैकात्मत्वं फलमापदयेदित्यर्थः। लक्ष्यं सर्वगतं चैवेत्यादि, ऋग्धनुर्यजुर्बाणेनेत्यादि च मन्त्रद्वयं क्वचिदार्षपाठे दृश्यते न सर्वत्रेति न शिष्टैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थमित्यभिप्रायेणाऽऽह—यस्मिन्निति। ओतं समर्पितं प्राणैर्वागादिभिः करणैर्जानथ जानीत हे शिष्या आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं ज्ञात्वाऽन्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ परित्यजत। यतोऽमृतस्यैष सेतुर्मोक्षस्य सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तमेव विदित्वेतिश्रुत्यन्तरात् ॥ ५ ॥

संहताः संप्रविष्टाः। यत्र यस्मिन्हृदये नाड्यस्तत्रेति शेषः। स एष प्रकृत आत्मा चरते चरत्यन्तर्हृदयमध्ये जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वात्। वदन्ति च लौकिका हृष्टो जातो मुग्धो जात इति। ओमित्येवमोंकारालम्बनाः सन्तो ध्यायथ चिन्तयत पाराय परकूलाय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

संसारमहोदधिं तीर्त्वा यो गन्तव्यः परविद्याविषयः स कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यत आह—यः सर्वज्ञ इति। सर्वं विन्दति लभते सर्ववित्सामान्यविशेषभावेन वा वेदनम्। दिव्ये सर्वबुद्धिप्रत्ययद्योतके ब्रह्मपुरे ब्रह्मणश्चैतन्यस्य स्थाने हृदयपुण्डरीके व्योम्न्याकाशे पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित उपलभ्यः। मनोमयो वृत्तिभिरेव विभाव्य इति। मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणानां शरीरान्तरं प्रति प्रापकः। प्रतिष्ठितोऽन्ने प्रत्यहं भुज्यमानेऽन्नेन विना देहत्यागात। हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य हृदयावस्थानेन ह्यात्मनः स्थितिरन्ने तदात्मतत्त्वं विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानवैराग्यसंस्कृतेन परि सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः ॥ ७ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह—भिद्यत इति। हृदयग्रन्थिरविद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः "कामा येऽस्य हृदि स्थिताः" इति श्रुत्यन्तरात्। कर्माणि प्राक्तनान्यप्रवृत्तफलानि न त्वेतज्जन्मारम्भकारीणि प्रवृत्तफलत्वात्। परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना। तस्मिन्साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि। हिरण्मये

ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे, पर उत्कृष्टे परमात्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात् । कोशे कोशतुल्ये पुण्डरीके विरजमविद्यादोषरजोमलवर्जितं निष्कलं निरवयवमत एव शुभ्रं ज्योतिरग्न्यादीनामपि प्रकाशकमेवंविधं यत्तदात्मविदस्तादात्म्यप्रत्ययानुसारिणो नेतरे बाह्यप्रत्ययानुसारिणः । अत्र " न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते " इति क्षेपको मन्त्रस्तस्यार्थः । प्रकाशते भासकं भवति । न वान्ति वाता व्यापारं न कुर्वन्ति । देवता न यान्ति देवानामप्यगम्यम् ॥ ९ ॥

यत्र स्वरूपे भूतिभावना यज्ञफलप्रदा तत्कथं ज्योतिषां ज्योतिरत आह—न तत्रेति । भाति प्रकाशयति । तस्य स्वतःप्रकाशनसामर्थ्याभावात् । यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तत्तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति भासयति कार्यगतेन विविधेन भासाऽतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमवगम्यते । नहि स्वतोऽविद्यमानभासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनात् । भासरूपाणां त्वादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

प्रतिपादितमक्षरं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति—ब्रह्मैवेति । प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानमित्यर्थः । किं बहुना ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं ब्रह्म वरिष्ठमूरुतमम् । अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययो ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितायां मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽत्यन्तिको विनाशः स्यात् । तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं मात्यन्तदुःखग्राह्यत्वात्कृतमपि प्रकारान्तरेण क्रियते तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परोऽयमुपन्यस्यते — द्वा सुपर्णेति । औविभक्तेरात्वं छान्दसम् । द्वौ सुपर्णौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणौ तावेवंभूतौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं वृक्षमुच्छेदसामान्याच्छरीरम् । ओव्रश्चू छेदने । परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णावविवेकवृक्षं फलोपभोगार्थम् । तयोर्मध्येऽन्य एकोऽविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाधिरात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादु प्रियमत्त्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः ।

नाश्नन्नश्नन्नन्य ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो यः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्नाति। प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण सन्नभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम्। दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने तत्रैव वृक्षे पुरुषो भोक्ता जीवो निमग्नो निश्चयेन मग्नोऽलाबुरिव सांमुद्रे जलेऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽनीशया दीनभावोऽनीशा तया शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकितया चिन्तामापद्यमानः। जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्मभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशितारमस्य महिमानं जगद्रूपमस्यैव मम परस्यैव ममेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विमुच्यते हृष्टो भवतीत्यर्थः ॥२॥

अन्योऽपि मन्त्रः सविस्तरमिममेवार्थमाह—यदेति। यदा यस्मिन्काले पश्यो विद्वान्साधकः पश्यते पश्यति रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ तं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं साम्यमद्वयलक्षणम् ॥ ३ ॥

सर्वभूतैः सर्वैर्भूतैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। सर्वभूतप्रकारः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः। विभाति विविधं दीप्यते। एवं भूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण भवते भवति। न भवतीत्येतात्किमतिवादी, अतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विजानन्सोऽतिवादी न भवतीत्यर्थः। सर्वं यदाऽऽत्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं पुनरसावतीत्य वदेद्यस्य त्वपरमन्यद्दृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति। अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानात्यतो नातीत्य वदति। किंच। आत्मक्रीडो न पुत्रकलत्रादिषु क्रीडति। आत्मरतिरात्मप्रीतिः। क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः। क्रियावाञ्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रियायुक्तः। समासान्तपाठ आत्मरतिरेव क्रीडा तद्युक्तः। एष संन्यासी ब्रह्मविदामध्यात्मनिष्ठानां वरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः ॥ ४ ॥

इदानीं सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि विदधाति—सत्येनेति। मृषावदनत्यागेन तपसा "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकाग्र्यं परमं तपः" इति स्मृतिः। तेन तपसा तद्याऽऽत्मदर्शनानुकूलं न चान्द्रायणादि। सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन। नित्यमिति सर्वत्र संबध्यते। कासा-

वात्मा य एतैः साधनैर्लभ्यतेऽत आह—अन्तःशरीर इति। शरीरमध्ये हृदयाकाश इत्यर्थः। ज्योतिर्मयो रुक्मवर्णः। शुभ्रः शुद्धः। क्षीणदोषा रागद्वेषमोहरहिताः॥ ५॥

सत्याख्यसाधनस्य स्तुतिमाह—सत्यमेवेति। सत्यवाञ्जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः। सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः। येन यथाभूतसत्यवर्तित्वेनाऽऽक्रमन्त्याक्रमन्त ऋषयो दर्शनवन्त आप्तकामा विगततृष्णा यत्र यस्मिन्सत्यवर्तित्वे तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते। तत्र च येन पथा क्रमन्ति सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः॥ ६॥

किं तद्ब्रह्म किंधर्मकं चेत्यत आह—बृहच्चेति। विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते दूरात्सुदूरेऽविदुषामगम्यत्वात्। अन्तिके समीपे विदुषामात्मत्वात्। सर्वान्तरत्वाच्च। पश्यत्सु चेतनावत्स्विहैव न दूरे निहितं स्थितं गुहायां बुद्धिलक्षणायाम्॥ ७॥

देवैरिन्द्रियैः। असाधारणमुपलब्धिसाधनमाह—ज्ञानेति। आत्मावबोधेन विशुद्धसत्त्वो निर्मलान्तःकरणस्ततस्तस्मात्सत्त्वान्निष्कलमवयवभेदरहितं ध्यायमानश्चिन्तयन्॥ ८॥

क्वासौ चेतसा वेद्योऽत आह—यस्मिन्निति। यस्मिञ्शरीरे हृत्पद्मे प्राणो वायुः पञ्चधा व्यानादिभेदेन। कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्यत आह—प्राणैरिति। प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना। सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके। यस्मिंश्चित्ते विशुद्धे शोकादिमलविमुक्ते विभवति विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना भवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः॥ ९॥

य एवं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमित्याह—यं यमिति। लोकं पित्रादिलक्षणं संविभाति संकल्पयति। जयते प्राप्नोति। स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्त इत्यादिश्रुत्यन्तरात्। अर्चयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषणनमस्कारादिभिः॥ १०॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः॥ १॥

सोऽर्चको वेद जानाति यथोक्तलक्षणं ब्रह्म धाम सर्वकामानामास्पदं निहितमर्पितम्। यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धं पुरुषमात्मज्ञं

परस्मिन्देवमकामा विभूतितृष्णारहिताः सन्तः शुक्रं बीजं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तः । अपुनर्भवमिच्छंस्तं पूजयेदिति भावः ॥ १ ॥

कामत्याग एव प्रधानं साधनमिति दर्शयति—कामान्य इति। मन्यमानस्तत्तद्गुणांश्चिन्तयमानः कर्मभिः काम्यकर्मभिस्तत्र तत्र स्वर्गनरकादौ पर्याप्तकामस्याकामत्वेन परि समन्तत आप्ताः कामा येन तस्य कृतात्मनो विद्यया परेण रूपेण कृत आत्मा यस्येहैव तिष्ठत्येव शरीरे कामा जन्महेतवः प्रविलीयन्ति नश्यन्ति ॥ २ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तर्हि तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते --नायमिति । प्रवचनेन वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या बहुना श्रुतेन भूयसा तात्पर्यावधारणेन । केन तर्हि लभ्यत इत्यत आह—यमेवेति । यं साधकमेवाऽऽत्मा वृणुते वरं ददाति कृपयति तेन लभ्यः " यं साधु निनीषति तं साधु कारयति यमसाधु निनीषति तमसाधु कारयति " इति श्रुत्यन्तरात् । कं वृणुत इति चेत्तत्र तन्त्रेणेदमेवोत्तरम् । यं प्रसिद्धमात्मानमेष साधको वृणुते भजति । वृङ् संभक्तौ संभक्तिः सेवा । तेन लभ्यः "स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः " इति स्मृतेः । तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनैवैकाग्रतयाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः । विवृणुते प्रकाशयत्यविद्यावच्छिन्नां स्वां तनुम् ॥ ३ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानीत्याह—नायमात्मा बलहीनेनेति । बलहीनेनाऽऽत्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन प्रमादात्पुत्रपश्वाद्यासङ्गादलिङ्गात्संन्यासरहितात्तपसो ज्ञानात् । एतैरुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्विद्वान्विवेक्यात्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा जीवो ब्रह्माख्यं धाम विशते प्रविशति ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्म प्रविशतीत्याशङ्क्यैतिह्येनोत्तरयति—संप्राप्यैति । कृतात्मानः परमात्मरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । सर्वगं सर्वव्यापि सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन युक्तात्मानो नित्यं समाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकाल आविशन्ति भिन्नघटाद्याकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति ॥ ५ ॥

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । एकोऽप्यनेकवद्दृश्यत इति बहुवचनम् । तेषु परान्तकालः संसारावसाने देहपरित्यागकालस्तस्मिन्काले परामृताः परममृतं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते जीवन्मुक्ताः सन्तः परि समन्तात्प्रदीप-

न्निर्वाणवद्घटाकाशवच्च मुच्यन्ति ब्रह्मणि निवृत्तिमुपयान्ति न देशान्तरे गमनमपेक्षन्ते।

"शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य वा।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः" ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः प्रतिष्ठाः स्वानि कारणानि गता भवन्ति। पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकाः प्रश्नोपनिषदि षष्ठप्रश्नोक्तास्ता यथा—

"कलाः षोडश भूतानि प्राणोऽक्षं जन्म कर्म च।
श्रद्धा यज्ञास्तपो मन्त्रा मनोमात्रं शरीरकम्" इति ॥

षोडशं शरीरं तु पतितं तिष्ठति। देवाश्चक्षुरादिकरणाद्यधिष्ठातारः प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्ति। कर्माण्यप्रवृत्तफलानि विज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्त्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वादतो विज्ञानमयो विज्ञानप्राय आत्मा तिष्ठत उपाध्यपनये सति सर्वे परेऽव्यये ब्रह्मण्येकी भवन्त्यविशेषत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव. सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्यादौ। घटाद्यपनय इवाऽऽकाशो महाकाशे ॥ ७ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति। अस्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा, देवादिना विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छेन्न ब्रह्मैवेति चेन्न। विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वादविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धो नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह—स य इति। वेद साक्षादहममस्मीति विजानाति यः स ब्रह्मैव भवति। नान्यां गतिं गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुमात्मा ह्येषां स भवति तस्माद्विद्वान्ब्रह्मैव भवति। फलान्तरमाह—नास्येति। फलान्तरं तरतीति, तरति जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यः ॥ ९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते—तदेतदिति। ऋचा मन्त्रान्तरेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितं क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ता ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकर्षिमेकर्षिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति। श्रद्धयन्तः श्रद्धां कुर्वन्तः

सन्तस्तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत् ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणं प्रसिद्धं व्रतम् ॥ १० ॥

तदेतदक्षरं सत्यं पुरा पूर्वमुवाच शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवते निगदितवान् । अन्योऽपि तथैवोपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । एतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽव्रती नाधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि संस्कृता फलाय विद्या भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमर्षिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विरुक्तिरत्यन्तादरार्था । शिरस्यग्निधारणव्रतादस्य ग्रन्थस्य मुण्डकोपाख्या प्रसिद्धा ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

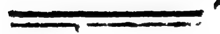
इति तृतीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

नारायणेन रचिता शंकरोक्त्युपजीविना ॥
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका मुण्डके शुभा ॥ १ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताऽथर्ववेदीयमुण्कोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

अथास्या मुण्डकोपनिषदः खण्डान्तर्गतमन्त्रप्रतीकानां वर्णानुक्रमणिका ।

समाप्तिमगमदियं वर्णानुक्रमणिका ।

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३१

श्रीमन्नित्यानन्दमुनिविरचिता

बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरा ।

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० आगाशे इत्युपाह्वैर्बाळशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१७

खिस्ताब्दाः १८९५

मूल्यं द्वादशाणकयुतं रूपकद्वयम् ।

आदर्शपुस्तकसंज्ञाद्युल्लेखपत्रिका ।

अस्या नित्यानन्दविरचितबृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायाः पुस्तकानि यैः परहितैकपरायणमनीषया शोधनसमये संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामग्रामादिनिर्देशः पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते ।

क. इति संज्ञितम्—समूलमिताक्षरापुस्तकम्, बडलीग्रामनिवासिनां वे. शा. रा. रा. "मार्तण्डदीक्षित" इत्येतेषाम् ।

ख. इति संज्ञितम्—समूलमिताक्षरापुस्तकम्, पुण्यपत्तननिवासिनां वे. शा. रा. रा. नीलकण्ठशास्त्रिणाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—समूलमिताक्षरापुस्तकम्, जामनगरनिवासिनां रा. रा. 'हाथीमराम हरिशंकर' इत्येतेषाम् ।

घ. इति संज्ञितम्—समूलमिताक्षरापुस्तकम्, मोहमयीनगरनिवासिनां श्री. वे. रा. जयकृष्णमहाराजानाम्, लेखनकालोऽस्य विक्रमसंवत् १७४९ ।

ङ. इति संज्ञितम्—समूलमिताक्षरापुस्तकम्, पुण्यपत्तननिवासिनां रा. रा. भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम्; लेखनकालोऽस्य शालिवाहनशकाब्दाः १७०५ ।

परिसमाप्तेयं सूचीपत्रिका ।

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

नित्यानन्दमुनिविरचितमिताक्षराख्यया व्याख्यया समेता ।

योऽनन्तोऽनन्तशक्तिः सृजति जगदिदं पालयत्यन्तरात्मा
संविश्यान्ते निपीय स्वकमहिमगतः सत्यचिन्मूर्तिरास्ते ॥
योऽनुग्रः सज्जनानां परमहिततमः पापिनामुग्रमूर्तिः
सोऽस्माकं वाञ्छितानि प्रदिशतु भगवान्नात्मदः श्रीनृसिंहः ॥ १ ॥
यन्मूलप्रवहत्पवित्रपयसः संसेवनादेव मे
रागद्वेषमदाभिधा ग्रहगणा नेशुः स्म संतापिनः ॥
यत्संसारपरिश्रमापहदयासंशीतलामोदभा-
ग्वन्दे तत्पुरुषोत्तमाश्रमगुरोः पादारविन्दद्वयम् ॥ २ ॥
या काण्वोपनिषत्प्रसिद्धबृहदारण्यश्रुतेः सादरं
तद्भाष्यप्रमुखं विलोक्य विपुला टीका कृता ज्ञानिनाम् ॥
रम्या तत्कलनासमर्थमतिभिर्मोक्षेच्छुभिर्योगिभिः
सुज्ञेया तु मिताक्षरा पुनरियं व्याख्या मया रच्यते ॥ ३ ॥

उपनिषच्छब्देन तु मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव वाच्या । उप समीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं निश्चितं सत्तत्पराणां सहेतुसंसारं सादयतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्तेः । ग्रन्थस्तु विद्यासमर्पकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते । बृहत्त्वं चास्य ब्रह्मविद्याहेतूनामन्तरङ्गबहिरङ्गभूतानां बहूनामिहोपदेशादर्थतो ग्रन्थपरिमाणतश्च बहुत्वात् । आरण्यकत्वं चास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूच्यमानत्वात् । ननु काण्डयोर्नियतपौर्वापर्ये कः संबन्ध इति चेच्छृणु । विद्योत्पत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यशमादिमुमुक्षुत्वसंपत्तिहेतुसत्त्वशुद्धिसंपादकतया कर्मकाण्डस्य प्राथम्यं तज्जनितशुद्ध्यपेक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वाज्ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरभावित्वमित्युपायोपेयभावः काण्डयोः संबन्ध इति ब्रूमः । तत्र क्रतुश्रेष्ठस्याप्युपास्तिसहितस्याश्वमेधस्य हिरण्यगर्भत्वरूपसंसारफलत्वमेवेति प्रदर्शिते किमु वक्तव्यमल्पीयसाम-

१ क. 'मुखान्विलो' ।

ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्च-क्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य द्यौः पृष्ठमन्तरिक्ष-मुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवान्तर-दिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च

ग्निहोत्रादीनां संसारफलत्वमित्यर्थात्प्रदर्शनेन वैराग्योत्पत्तिर्भवत्वित्यभिप्राये-णाश्वमेधानधिकारिणामश्वमेधविज्ञानादपि तत्फलसिद्ध्यर्थं तावत्क्रत्वङ्गप्रधानभू-ताश्वविषयदर्शनमुषा वा इत्यादिप्रथमकण्डिकयाऽऽह—उषेति। उषा वै ब्राह्मो मुहूर्तः प्रसिद्धः। मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञियस्याश्वस्य शिरस्युषादृष्टिः कर्तव्या कालावयवानां शरीरावयवानां च मध्ये उषःशिरसोः प्रधानत्वसामान्यात्। अङ्गेष्वनङ्गमतिः पशुसंस्कारार्था। तथाचाश्वमेधाधिकारी सत्यश्वे कर्मणो वीर्य-वत्त्वार्थं कालादिदृष्टिमश्वावयवेषु कुर्यात्तदनधिकारी त्वश्वाभावेऽप्यात्मानमश्वं कल्पयित्वा शिरःप्रभृतिषु कालादिदृष्टिकरणेन प्रजापतित्वं संपाद्य प्रजापति-रस्मीति ज्ञानात्तद्भावं प्रतिपद्यते कालाद्यात्मकत्वात्प्रजापतेः। सूर्यश्चक्षुरश्वच-क्षुषि सूर्यदृष्टिः कर्तव्या। उषसः शिरसश्च सूर्यचक्षुषोरानन्तर्यसामान्यात्। अश्वस्य प्राणो वातो वाह्यो वायुरिति दृष्टिः कर्तव्येति सर्वत्र व्याख्येयं चलनत्व-सामान्यात्। अश्वस्य व्यात्तं विवृतं मुखं वैश्वानरोऽग्निः। वैश्वानरग्रहणं तु क्रव्या-दाग्निव्यावृत्त्यर्थम् "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" इति श्रुत्यन्तरात्। आत्माऽ-श्वशरीरं संवत्सरः। उभयोः शरीरकालावयवानां हस्तमासादीनामात्मत्वसा-मान्यात्। अश्वस्य मेध्यस्य पृष्ठं द्यौर्द्युलोक ऊर्ध्वत्वसामान्यात्। अश्वस्य मेध्य-स्येति पुनर्वचनं तु प्रत्येकमनुषङ्गार्थम्। अश्वस्योदरमन्तरिक्षमाकाशः सुषिरत्व-सामान्यात्। पाजस्यमित्यत्रार्थकाले जकारस्थाने दकारकरणेन पादा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽस्मिन्निति पादस्यं पाजस्यं पादासनस्थानं खुरलक्षणं पृथिवी। आधारत्वादिसामान्यात्। अश्वपार्श्वे दिशः पूर्वाद्याश्चतस्रोऽपि। न च पार्श्वयोः दिशां च संख्यावैषम्यात्तयोस्तद्दृष्टिकरणमयुक्तमिति वाच्यम्। अश्वस्य चरि-ष्णुत्वेन सर्वमुखत्वोपपत्तेरश्वपार्श्वाभ्यां क्रमेण सर्वदिक्संबन्धसामान्यात्। पर्शवः पार्श्वास्थीन्यवान्तरदिश आग्नेय्याद्याः। उभयोः पार्श्वदिक्संबन्धसामान्यात्। अङ्गान्यनुक्तानि वक्ष्यमाणशरीरावयवरूपाणि ऋतवो वसन्ताद्याः। उभयोः शरीरसंवत्सराङ्गत्वसामान्यात्। पर्वाणि संधयो मासाश्चैत्रादयोऽर्धमासाश्च शुक्ल-

१ ख. पादस्य। २ ख पादस्य।

पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो माꣳसानि । ऊवध्यꣳ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचञ्जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥ अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत

पक्षादयः पुनः पुनरावर्त्यमानाः । उभयोः शरीरसंवत्सरसंधिसामान्यात् । प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठत्येतैरिति प्रतिष्ठाः पादा अहोरात्राणि प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि बहुवचनात् । एताभ्यां ह्यश्वसंवत्सरात्मानौ प्रतितिष्ठत इति प्रतिष्ठितत्वसामान्यात् । अस्थीनि प्रसिद्धानि नक्षत्राणि शुक्लत्वसामान्यात् । मांसानि प्रसिद्धानि नभो नभस्था मेघा न प्रसिद्धमन्तरिक्षं तस्योदरत्वोक्तेरुभयो रुधिरोदकसेचकत्वसामान्यात् , ऊवध्यमर्धजीर्णमशनं सिकता वालुकाः । विश्लिष्टावयवत्वसामान्यात् । गुदा नाड्य एव सिन्धवो नद्यः स्यन्दनवत्त्वे सति बहुत्वसामान्यात् । यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्थौ दक्षिणोत्तरौ मांसपिण्डौ पर्वताः काठिन्योच्छ्रयत्वसामान्यात् । लोमान्योषधयो व्रीह्यादयः क्षुद्रत्वसामान्यात् । लोमग्रहणस्य केशानामप्युपलक्षणत्वेन केशा वनस्पतय आम्रादयो महत्त्वसामान्यात् । पूर्वार्धमश्वस्य नाभेरूर्ध्वभाग उद्यन्नुद्गच्छन्मध्याह्नपर्यन्तमूर्ध्वं गच्छन्सवितेति ध्येयं पूर्वत्वसामान्यात् । जघनार्धो नाभेरधोभागो निम्लोचन्नाम मध्याह्नादस्तं गच्छन्साविताऽपरत्वसामान्यात् । यद्विजृम्भत इत्यादौ प्रत्ययार्थस्याविवक्षितत्वाद्यद्विजृम्भणं गात्राणां विनामनेन मुखविदारणं तद्विद्योतनं प्रसिद्धमुभयोर्मुखमेघविदारकत्वसामान्यात् । यद्विधूननं गात्रकम्पनं तत्स्तनितं गर्जनशब्दसामान्यात् । यन्मेहनं मूत्रकरणं तद्वर्षणं भूसेचनत्वसामान्यात् । अस्याश्वस्य वाग्घेषितशब्दो वागत्र हेषितशब्द एव । नात्राऽऽरोपणीयमस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथाश्वस्तुत्यर्थमेव क्रतुसंज्ञपनात्प्रागूर्ध्वं च ग्रहद्वर्तनतत्स्थानविषयं दर्शनमाह—अहर्वा इत्यादिसंबभूवतुरित्यन्तेन । पुरस्तात्संज्ञपनात्पूर्वमश्वमनुलक्षीकृत्य महिमा महत्त्वोपेतत्वान्महिमाख्यः सौवर्णो ग्रहोऽजायत प्रावर्तत सोऽहर्दिनं वै दीप्ति-

१ ख. °भ्यां त्वश्व° ।

तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुः। हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ १ ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत्।

सामान्यात्। तस्य सौवर्णस्य ग्रहस्य पूर्वे समुद्रे पूर्वः समुद्रो योनिरासादनस्थानं पूर्वत्वसामान्यात्। योऽयं महिमा राजतो ग्रह एनमश्वमनुलक्षीकृत्य पश्चादश्वसंज्ञपनानन्तरमजायत प्रावर्तत स रात्रिर्वर्णसामान्याज्जघन्यत्वाद्वा। तस्य राजतस्य ग्रहस्यापरे समुद्रेऽपरः समुद्रो योनिरपरत्वसामान्यात्। एतौ वै महिमानौ ग्रहावश्वमभितः पुरतः पृष्ठतश्च संबभूवतुः प्रावर्तेतामित्यश्वस्तुत्यर्थकं पुनर्वचनमश्वस्तुत्यर्थमेवैतद्ग्रहदर्शनं न स्वतन्त्रमितिद्योतनार्थम्। अत एवाश्वस्य स्तुतिमाह—हयो भूत्वेत्यादिना। अत्र हयादयो जातिविशेषाः। सोऽश्वो हयो भूत्वा देवानवहद्देवत्वमगमयत्। तस्य प्रजापतिरूपत्वात्। देवानां वोढा वाऽभवत्। तथा वाजी भूत्वा गन्धर्वानर्वा भूत्वाऽसुरानश्वो भूत्वा मनुष्यान्। अवहदिति प्रत्येकं संबध्यते। समुत्पद्य भूतानि द्रवन्ति लयं गच्छन्त्यस्मिन्निति समुद्रः परमात्मा स एवास्य बन्धुर्बध्यतेऽनेनेति बन्धुर्बन्धनम्। समुद्र एव पूर्वोक्तो योनिरुत्पत्तिकारणम्। एवमसौ शुद्धजन्मा शुद्धस्थितिः शुद्धलयश्चेति स्तूयते। अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुत्यन्तरात्प्रसिद्ध एवासौ समुद्रो योनिरित्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकव्याख्यायां मिताक्षराख्यायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

एवमश्वमेधे मुख्याङ्गभूताश्वविषयं दर्शनं विधायेदानीमाश्वमेधिकाग्निविषयं दर्शनं वक्तुं तत्स्तुत्यर्थतया तदुत्पत्तिप्रस्तावं तावदाह—नैवेत्यादिना। इह संसारमण्डलेऽग्रे मनआदेरुत्पत्तेः प्राक्किंचन किंचिदपि नामरूपविभक्तविशेषं नैवाऽऽसीन्न बभूव। तर्हि किं प्रागुत्पत्तेः शून्यमेव बभूवेत्यत आह—मृत्युनेति। मृत्युना मायाशबलितलक्षणमूलकारणेन सूत्रात्मरूपेण हिरण्यगर्भात्मकसूक्ष्मशरीरमापन्नेनेदं नामरूपमविभक्तं जगदावृतमासीन्न पुनः शून्यमासीद्यच्चाऽऽव्रियते येन चाऽऽ-

अशनाययाऽशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कं ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

आपो वा अर्कस्तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत ।

म्रियते तदुभयोः सर्वथाऽभावे मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति भावक्ष्यन्न हि संभवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यासुत इति । किंलक्षणेन मृत्युनेत्यत आह—अशनाययेति । अशितुमिच्छाऽशनाया तया लक्षणभूतया लक्षितेन मृत्युना बुद्ध्यादितादात्म्यमापन्नेनोक्तस्वरूपेणेत्यर्थः । कथं तया मृत्युर्लक्ष्यते तत्राऽऽह—अशनायेति । अशनाया ह्यशनावान्प्रसिद्धो मृत्युर्यो ह्यशितुमिच्छति स तदिच्छान्तरमेव जन्तून्हन्तीति प्रसिद्धमित्येतस्तया तद्वान्मृत्युर्लक्ष्यत इति युक्तमित्यर्थः । एवं कार्यस्य प्रागवस्थामभिधाय तदुत्पत्तिप्रकारमाह—तदिति । स प्रकृतो हिरण्यगर्भाख्यो मृत्युर्यत्स्रष्टव्यालोचनक्षमं तन्मनःशब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणं करणमकुरुत कृतवान् । केनाभिप्रायेणेत्यत आह—आत्मन्वीति । अहमनेनाऽऽत्मना मनसाऽऽत्मन्वी मनस्वी स्यां भवेयमित्यभिप्रायेण । अभिव्यक्तीकृतस्य मनस उपयोगमाह—स इति । स मृत्युरर्चन्नर्चयन्पूजयन्नात्मानमेव कृतार्थोऽस्मीत्यचरच्चरणं कृतवान् । तस्य मृत्योरर्चतः पूजयत आपो रसात्मिकाः पूजाङ्गभूता अजायन्त । अत्र हैरण्यगर्भे सर्ग आकाशादिप्रभृतीनां त्रयाणां पञ्चीकृतानामुत्पत्त्युनन्तरमुत्पन्ना इति बोद्धव्यम् । अर्चते पूजां कुर्वते वै मे मह्यं कमुदकमभूदिति यस्मान्मृत्युरमन्यत तदेव तस्मादेव हेतोरर्कस्याग्नेर्वक्ष्यमाणस्याश्वमेधक्रतूपयोगिकस्यार्कत्वमेतन्नाम्नोपास्यत्वाय । एतद्विधानविदोऽवान्तरफलमाह—कमिति । य एवं यथोक्तमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ह वै निश्चितमस्मा उपासकाय कमुदकं सुखं वा भवति नामसामान्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथाद्भ्यः सकाशात्पृथिवीद्वाराऽग्न्युत्पत्तिमाह—आप इति । आपो वा अर्क इति गौण्या वृत्त्योच्यते । भूतान्तरसहितास्वप्सु कारणभूतासु पृथिवीद्वारा पार्थिवस्याग्नेः स्थितत्वादयमग्निरर्क इति च वक्ष्यमाणत्वात् । तत्तत्राप्सु भूतान्तरसहितासूत्पन्नासु सतीषु यदपां शर आसीत्कारणस्योच्छूनत्वलक्षणो दध्न इव मण्डभूतं बभूव तत्तेजसा बाह्यान्तः पच्यमानं समहन्यत संघातमापद्यते

---

१ ग. घ. °नैनाऽऽत्मस्व° । २ क. ख. °या हि प्रा° । ३ ग. घ. °त्यर्थः । ४ क. ग. घ. °रकर्यस्या° । ५ क. °दकर्यस्या° ।

सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥
स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुताऽऽदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयं[1] स एष प्राणस्त्रेधा विहितः। तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ। अथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदर-

कठिनमभूत्सा पृथिव्यभवत्। ताभ्योऽद्भ्यो विराट्शब्दवाच्यमण्डमभवदिति यावत्। तस्यां पृथिव्यामुत्पादितायां स मृत्युरश्राम्यल्लोकवच्छ्रमयुक्तो बभूव। तस्य मृत्योः श्रान्तस्यात एव तप्तस्य खिन्नस्य तेजोरसस्तेज एव रसस्तेजोरसोऽग्निरूपो विराडभिमानी प्रजापतिश्चतुर्मुखब्रह्मशब्दवाच्यः प्रथमशरीरी निरवर्ततोत्पन्न इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुत्पन्नस्य विराजो ध्यानार्थमाह—स इति। स मृत्युर्हिरण्यगर्भात्मैव विराडनुपमर्देनेन त्रेधा त्रिप्रकारमात्मानं कार्यकरणसंघातं स्वयमेव व्यकुरुत व्यभजत्। कथं त्रेधेत्यत आह—आदित्यमिति। आदित्यं तृतीयमग्निवाय्वपेक्षया व्यकुरुत। तथाऽग्न्यादित्यापेक्षया वायुं तृतीयम्। तथा वाय्वादित्यापेक्षयाऽग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यम्। स त्रेधाऽऽत्मानमित्युपक्रमात्। सशब्देनाव्यवहितविराडात्मपरामर्शशङ्कां वारयति—स इति। स एष मृत्य्वात्मा प्राणः सूत्रभूत एवाग्निवाय्वादित्यरूपेण स्वोत्पन्नविराडनुपमर्देनेन त्रेधा विहितो विभक्त इत्यर्थः। अथास्य विराजोऽग्नेरर्कनाम्नोऽश्वस्येव संस्कारार्थं दर्शनमाह—तस्येति। तस्य चित्यस्याग्नेः शिरः प्राची दिगुत्कृष्टत्वसामान्यात्। अग्नेरीर्मौ बाहू असौ चासौ चैशान्याग्नेय्यौ पार्श्वदिक्संबन्धसामान्यात्। अन्ययोर्बाह्वोः पार्श्वसंबन्धो वर्तते। अनयोरपि दिशोः पार्श्वत्वेन कल्प्यमानदक्षिणोत्तरदिक्संबन्धः समान इत्यर्थः। अथानन्तरमस्य चित्याग्नेः प्राङ्मुखस्य पुच्छं जघन्यो भागः प्रतीची पश्चिमा दिग्जघन्यत्वसामान्यात्। अग्नेः सक्थ्यौ सक्थिनी पृष्ठनिष्ठोन्नतास्थिनी असौ चासौ च वायव्यनैर्ऋत्यौ पृष्ठकोणत्वसामान्यात्। अग्नेः पार्श्वे दक्षिणा चोदीची चोभयदिक्संबन्धसामान्यात्। द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदर-

1 क. ख. घ. °यंकार°।

मियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति
तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥
सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स
मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनाया मृत्यु-
स्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत्। न ह पुरा
ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबि-
भर्यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्ताद-

मित्युक्तार्थम्। उर इयं पृथिवी। अधोभागत्वसामान्यात्। अथोपास्याग्नेरप्रतिष्ठितत्वं गुणमाह—स इति। स एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोककालाद्यात्मकोऽप्सु कारणभूतासु पञ्चीकृतासु प्रतिष्ठितः। एतद्गुणोपासनफलमाह—यत्रेति। अग्नेरेवमप्सु प्रतिष्ठितत्वं विद्वान्यत्र क्व चैति गच्छति तत्रैव प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

यो मृत्युरबादिप्रतिपाद्येमं विराजमसृजतेत्युक्तः स केन व्यापारेणेत्याकाङ्क्षायामुत्तरो ग्रन्थः। यद्वा तेजोरसो निरवर्ततामिरित्यत्राग्नेः सर्ग उक्तः, संप्रति तस्य स्थित्यर्थमन्नसर्ग उच्यते—स इति। स प्रकृतो मृत्युर्मनःकरणकः सूत्रात्माऽकामयत कामितवान्। किम्। सूक्ष्मशरीरापेक्षया द्वितीयो मे ममाऽऽत्मा शरीरं स्थूलं जायेतोत्पद्येतेति। स मृत्युर्मनसा पूर्वोत्पन्नेन वाचं वेदत्रयीलक्षणां मिथुनं द्वंद्वभावं समभवत्समभावयन्मनसा त्रय्यालोचनलक्षणं संभवनं कृतवान्। त्रयीविहितसृष्टिक्रमं मनसाऽन्वालोचयदिति यावत्। सोऽकामयतेत्यत्र सर्वनाम्नाऽव्यवहितपूर्वोक्तवैश्वानरपरामर्शशङ्का मा भूदित्येतदर्थं कामनावन्तं विशिनष्टि—अशनाया मृत्युरिति। एतन्मृत्योर्विशेषणं छान्दसम्। तथाचाशनायोपलक्षितो मृत्युः पूर्वोक्त एवात्र परामृष्टव्यो नेतरः। तत्र मिथुने यद्रेतो बीजं प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तिकारणभूतं जन्मान्तरीयं ज्ञानकर्मरूपमासीत्तत्त्रय्यालोचनेन पश्यन्मृत्युस्तद्भावभावितः सन्नपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भीभूतः स मृत्युः संवत्सरोऽभवत्संवत्सरकालनिर्माताऽऽदित्यो बभूव। ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुरादित्यात्मनो मृत्योः पुरा पूर्वं संवत्सरकालविशेषो नाऽऽस न बभूव। हेति प्रसिद्धम्। तं संवत्सरकालनिर्मातारमन्तर्गर्भं प्रजापतिं यावानिह लोके संवत्सरः प्रसिद्ध एतावन्तं कालमबिभर्भृतवान्मृत्युः। एतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्तादूर्ध्वं तं वैराजम-

सृजत । तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

स ऐक्षत यदि वा इममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनाऽऽत्मनेदꣳसर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजूꣳषि सामानि च्छन्दाꣳसि यज्ञान्प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

सृजत सृष्टवानण्डमभिनदिति यावत् । तमेवं सृष्टं प्रथमशरीरिणं कुमारं मृत्युरसुमभिव्याददान्मुखव्यादानं कृतवान् । तेन तस्मिन्कृते सति स उत्पन्नः कुमारः स्वाभाविक्याऽविद्यया युक्तो भीतः सन्भाणित्येवं शब्दमात्रमकरोत्सैव वाक्शब्दसामान्यमभवज्जातमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथर्गादिसृष्टिमुपदेष्टुं पीठिकामाह—स इति । स मृत्युरशनायावानपि कृतरवं कुमारमालोक्यैक्षतेक्षितवान्विचारमकरोत् । वै प्रसिद्धम् । इमं कुमारं स्रष्टव्यान्नहेतुभूतं यद्यहमभिमंस्ये हिंसिष्ये तदाऽन्नं कनीयोऽल्पीयः करिष्ये बीजभक्षणादिव । बहु च कर्तव्यं दीर्घकालभक्षणायेति विचार्य तद्भक्षणादुपरराम । एवं स मृत्युः क्रमेण तया वाचा कुमारवदननिर्गतया तेनाऽऽत्मना कुमारस्वरूपमापन्नेनेदं वाच्यवाचकरूपं सर्वं जगदसृजत । किं च यदिदम् । ऋचो नियताक्षरपादबन्धसमन्विता मन्त्रविशेषाः । यजूंष्यनियताक्षरपादाः । ऋच एव स्तोभाक्षरसंयुक्ताः सामानि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । तैर्विशिष्टानेतान्मन्त्रानसृजतेति यावत् । यज्ञांस्तत्साध्यान् । प्रजास्तत्कर्त्रीः । पशूंश्च ग्राम्यारण्यान्कर्मसाधनीभूतानेवमसृजत । स मृत्युर्यद्यदेव क्रियां तत्साधनं फलं वाऽसृजत तत्तदत्तुं भक्षयितुमध्रियत धृतवान्मनः । सर्वं कृत्स्नं वा अत्ति यस्मात्तस्माददितेरदितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धम् । एतद्गुणफलमाह—सर्वस्येति । य एतददितेर्मृत्योरदितित्वं गुणं यथोक्तं वेदोपासीत स सर्वात्मा भूत्वाऽदितिवत्सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमन्नमेवास्य भवति सदा न कदाचिदस्यात्ता भवतीति वक्तुं पुनर्वचनमित्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ क. ख. ग. घ. तत्कृते । २ क. ख. घ. ऋचः समानाक्ष ।

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति ।
सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य
तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो
वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रि-
यत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥
सोऽकामयत मेध्यं म इदꣳ स्यादात्मन्व्य-
नेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्त-
न्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ।

अथाश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनमुपोद्‍घातपूर्वकमेषं ह वा अश्वमेध इत्यतः प्राक्तने-नाऽऽह—सोऽकामयतेति । स मृत्य्वात्मा प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो दक्षिणा-वत्त्वेन भूयान्यज्ञोऽश्वमेधस्तेन भूयो यजेय पुनरपि यक्ष्य इत्यकामयत । भूयः-शब्दस्तु पूर्वजन्मकरणापेक्षया । एवं महत्कार्यं कामयित्वा स मृत्य्वात्मा विरा-डश्राम्यल्लोकवत् । स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववत् । यशो वीर्य-मुदक्रामदित्येतयोः स्वयमेवार्थमाह—प्राणा इति । प्राणाश्चक्षुरादयो वै यशस्त-द्धेतुत्वात्तथा शरीरे वीर्यं बलं त एव । न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्वा भवति । एवंभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निर्गतेषु प्रजापतेस्तच्छरीरं श्वयि-तुमुच्छूनभावं गन्तुमध्रियताऽऽरब्धममेध्यं चाभवत् । तस्य मृत्योः शरीरान्नि-र्गतस्यापि शरीर एव मन आसीदासङ्गाद्विषयासक्तस्येव विषय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन्किमकरोदित्यपेक्षायामाह—स इति । स शरीरान्निर्गतोऽपि प्रजापतिः सामर्थ्यातिशयान्ममेदं शरीरं मेध्यं मेधार्हं यज्ञियं स्याद्भवेदहं चानेन शरीरेणाऽऽत्मन्व्यात्मवाञ्शरीरवान्स्यां भवेयमित्यकामयत तत्पुरःसरं प्रविवेशेति यावत् । यद्यस्माच्छरीरं मद्वियोगाद्गतयशोवीर्यं सदश्व-दश्वयत्ततस्तस्मादश्वः समभवत्तथा च शरीरतद्वतोरभेदविवक्षयाऽयमश्वः साक्षा-त्प्रजापतिरेवेति स्तूयते । गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सन्मत्प्रवेशाच्च च्छरीरं मेध्यम-भूदिति यस्मात्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्य क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभस्तथा च क्रियाद्यात्मकः क्रतुः साक्षात्प्रजापतिरेवेति स्तूयत इत्यर्थः । एवमुषा वा नैवेह-त्यादिनाऽश्वाग्न्योरुपासनमुक्तम् । इदानीं तदुभयमेकमेवेति विशिष्टोपासनं

१ क. ख. ष वा । २ क तद्धेतो ।

एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद तमनवरुध्येवामन्यत । तꣳ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मा-

विधातुं प्रधानविधिमाह—एष ह वा इति । यः कश्चिदेनमश्वमग्निरूपमर्कं चैवमुषा षा इत्यादिनोक्तरूपेण तमनवरुध्येवामन्यतेत्यारभ्य प्रदर्श्यमानप्रकारेणैष ह वा अश्वमेधो य एष तपतीत्यादिना सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरित्यन्तेन वक्ष्यमाणविशेषेण च विशिष्टं वेदोपास्ते स एषोऽश्वमेधं वेद नान्यस्तस्मादेवंविधमश्वमेधं प्रजापतित्वकाम उपासीतेति विशिष्टविधिरिति वाक्यार्थः । तत्र पशुविषयं तद्दर्शनमाह—तमिति । प्रजापतिर्भूयोयज्ञेन भूयो यजेयेतिस्वीयसंकल्पानुगुणत्वेन स्वदेहस्यैवाश्वत्वं कल्पयित्वा तमश्वमनवरुध्येवावरोधमकृत्वेव मुक्तप्रग्रहमुत्सृष्टममन्यताचिन्तयत् । तमात्मरूपमश्वं संवत्सरस्य द्वादशमासपरिमितस्य कालस्य परस्तादूर्ध्वमात्मन आत्मार्थं प्रजापतिदेवताकत्वेनाऽऽलभताऽऽलम्भं कृतवान् । पशून्ग्राम्यानारण्यांश्च देवताभ्यः स्वावयवभूताभ्यः प्रत्यौहद्यथादैवतं प्रतिगमितवान् । तस्मादेवमन्योऽपि प्रजापतिवदुपासीतेति वाक्यार्थः । फलावस्थः प्रजापतिरित्थमश्वमेधोपासनमकरोदित्यत्राऽऽधुनिकानामाचारं प्रमाणयति—तस्मादिति । यस्मात्प्रजापतिरेवमकरोत्तस्मादेव याज्ञिकाः प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताकमत एव सर्वदेवत्यं सर्वदेवतार्थं प्रोक्षितं मन्त्रपूतमालभन्ते देवतोद्देशेनोपयुञ्जते । कल्पितबाह्यपशुहेतुकोभयविधस्यापि क्रतोः फलरूपेण प्रत्यक्षत्वमित्याह—एष इति । य एष सर्वलोकप्रत्यक्षः सविता तपति जगदवभासयत्येष वा एवोभयविधोऽश्वमेधः फलात्मनाऽवस्थितो दृश्यते । ननु कोऽसौ क्रतुफलात्मकः सविता मण्डलं देवता वेति संदेहे तत्स्वरूपमाह—तस्येति । तस्य क्रतुफलस्य संवत्सरः प्रसिद्ध आत्मा स्वरूपमहोरात्रादिद्वारा तन्निर्वर्तकत्वात्तथाच मण्डलाधिपतिरिति निश्चितम् । क्रतोरादित्यत्वमुक्त्वा तदङ्गस्याग्नेस्तदाह—अयमिति । योऽयं पार्थिवश्चित्योऽग्निः क्रत्वङ्गभूतस्तेजोरस इत्युक्तः स एष फलात्मकोऽर्कः सविता । नन्वेवं पूर्वोक्तस्यैवाग्नेरादित्यत्वं कस्मान्न ——त आह—तस्येति । तस्य चित्यस्याग्नेरिमे भूरादयो लोका आत्मा-

१ ग. घ. °ष वा । २ ग. घ. °ष वा । ३ ग. घ. °स्मादेवमग्न्य° ।

नस्तावेतावर्काश्वमेधौ। सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्याऽऽत्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमग्निब्राह्मणम् ॥ २ ॥

नः स्वरूपभूताः शरीरावयवभूता इति यावत्। तस्य प्राची दिगित्यादिना पूर्वमप्युक्तत्वात्। इदानीमुभयोरेकत्वमनूद्य मृत्य्वात्मना सूत्रेण सहैकत्वं दर्शयति—तावेताविति। तावेतावुक्तरूपावर्काश्वमेधौ सा पुनरेकैव देवता का सा देवता किमुभयोरन्यतराऽन्यैव वेति वीक्षायामाह—मृत्युरिति। पूर्वमप्येकैव देवताऽऽसीत्सा पुनः क्रियाकारकफलभेदाय विभक्ता। एतच्चोक्तं स त्रेधेत्यादिना। सा पुनः क्रियादिनिर्वृत्त्युत्तरकालमेकैव देवता मृत्युफललक्षणा प्राणाख्या भवति। एवंभूताश्वमेधोपासकस्य फलमाह—अप पुनरिति। योऽश्वमेधं यथोक्तप्रकारेणोपास्तेऽहमेव मृत्य्वात्मा प्रजापतिरस्मीति स पुमान्पुनर्मृत्युमपजयति सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायते। अपजितोऽपि मृत्युः शत्रुवदेनं पुनः प्राप्नुयादित्याशङ्क्याऽऽह—नैनमिति। एनमुपासकं मृत्युः पुनर्नाऽऽप्नोति। तत्र हेतुमाह—मृत्युरिति। मृत्युरस्यैवंविद आत्मा भवति। किंच फलभूतः सन्नेतासामग्निवाय्वादित्यात्मकानामेकोऽभिन्नो भवति सर्वात्मकः प्रजापतिरेव भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्व्याख्यायां मिताक्षराख्यायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

एवमश्वमेधाग्निब्राह्मणाभ्यां समुच्चितयोः केवलयोर्वा ज्ञानकर्मणोर्मृत्य्वात्मभावः परं फलमित्युक्तमिदानीं तयोर्यत उद्भवस्तस्योद्भावकस्योपास्यस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते। प्राणोपास्तिर्हि ज्ञानकर्मोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतरागाद्यपध्वस्तिहेतुस्तस्याः पाप्ममृत्य्वतिक्रमणावान्तरफलत्वात्। कोऽसौ पाप्मा मृत्युः कुतो वा तस्योद्भवः केन वा तस्यातिक्रमणं कथं वेति

१ सेति पाठः क्वचित्। २ ग. घ. त्मकम्।

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो

वीक्षायामेतत्सर्वं स्पष्टयितुमाख्यायिकामनुसृत्य द्वया हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते । अत्र हशब्दः पूर्ववृत्तावद्योतकः । प्रजापतिशब्दश्च भविष्यद्वृत्तिमाश्रित्य यजमानविषयकः । तथाच द्वया द्विप्रकारा ह किल प्राजापत्याः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य यजमानावस्थस्येमेऽपत्यभूता गोलकावस्था वागादयः प्राजापत्याः । के ते द्विप्रकारा इत्यत आह—देवाश्चासुराश्चेति । शास्त्रीयज्ञानकर्मवासनावासिता द्योतनात्मका देवाः । प्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनस्वाभाविकज्ञानकर्मवासनावासिता असुराः । स्वेष्वेवासुषु रमणाद्देवेभ्योऽन्यत्वाद्वाऽसुराः । चौ समुच्चये मिथः । यस्माद्वागादीनामासुरी वृत्तिर्बहुला ततस्तस्माद्देवाः कानीयसाः कनीयांस एव कानीयसा, अल्पीयांस एव शास्त्रप्रवृत्तेरत्यन्तं यत्नसाध्यत्वात् । ज्यायसा ज्यायांसो बहुतरा असुराः शास्त्रानाधेयस्वाभाविकप्रवृत्तेर्बहुलत्वात् । ते देवा असुरा एषु लोकेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु शास्त्रीयेतरज्ञानकर्मसाध्येषु निमित्तभूतेषु सत्स्वस्पर्धन्त स्पर्धां कृतवन्तः । तेषां देवासुराणां सात्त्विकतामसानुसारेण शमकामादिवृत्त्युद्भवाभिभवौ स्पर्धा । कदाचित्प्राणानां शास्त्रजनितवृत्त्युद्भवाद्देवानां जये सति धर्मवृद्धेर्वागाद्युपहितस्य यजमानस्य धर्मप्राधान्याद्वा मानुषाद्वा च प्रजापतेरुत्कर्षस्तद्विपरीतवृत्त्युद्भवात्त्वसुराणां जये सत्यधर्मवृद्धेरा मानुषाद्वा च स्थाणोरपकर्षः । साम्ये च मनुष्यत्वप्राप्तिरित्यर्थः । ते देवा असुरैरभिभूयमाना ऊचुर्हन्तेदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमाख्य उद्गीथकर्मकर्तृप्राणस्वरूपाश्रयणेनासुरानभिभूय स्वं देवभावमत्ययामातिगच्छाम प्रतिपद्यामहा इत्यन्योन्यमुक्तवन्तः । उद्गीथकर्मकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्यां भवति । तत्र कर्म तदेतानि जपेदिति विधास्यमानमन्त्रजपलक्षणम् । ज्ञानं त्विहाऽऽख्यायिकया परीक्ष्यमाणमशुद्धवागादिप्रत्याख्यानेन विशुद्धप्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥ १ ॥

तदुपास्यस्वरूपनिर्धारणाय परीक्षाप्रकारं दर्शयति—ते ह वाचमूचुरित्याद्दिकण्डिकाषट्केन । ते पूर्वोक्ता देवा होक्तप्रकारेण निश्चित्य वाचं वागभि-

---

१ ग. घ. 'नादेवा ।

वागुदगायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

मानिनीमग्न्याख्यामेवोद्गानकर्त्रीमसतो मा सद्गमयेत्यादिमन्त्रप्रकाश्यां च देवतां मत्वा त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गायौद्गात्रं कर्म कुर्वित्यूचुरुक्तवन्तः । एवं देवैर्नियुक्ता वाग्देवता तथेति तथाऽस्त्विति तान्नियोक्तॄन्प्रत्युक्त्वा स्वसामर्थ्यमविचार्योद्गानकर्तृत्वं मन्त्रप्रकाश्यत्वं चाऽऽत्मनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽर्थिभ्य उदगायदुद्गानं कृतवती । कः पुनरनेन कर्मणा कार्यविशेषः कृत इत्यपेक्षायां यथा प्रकृते[१] ज्योतिष्टोम उद्गात्रा त्रिषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते नवस्ववशिष्टेषु स्वार्थं तद्वदत्रापि द्वादशस्तोत्रात्मके द्विविधं तदिति कथयंस्तं कार्यविशेषमाह—य इति । यो वाचि निमित्तभूतायां सत्यां संघातस्य भोगः सुखविशेषस्तं देवेभ्योऽर्थिभ्य आगायदुद्गानेन प्रापितवती । यत्पुनः कल्याणं शोभनं वदति यथाशास्त्रं वर्णानभिनिर्वर्तयति तदात्मने स्वार्थमेव तद्ध्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णोच्चारणम् । एवं वाग्देवतायाः कल्याणवदनरूपासाधारणविषयाभिषङ्गलक्षणं रन्ध्रं स्वावसरं प्रतिलभ्य तेऽसुराः स्वकार्योद्युक्ता इत्याह—त इति । तेऽसुराः कामादिस्वाधिकाराद्देवैः[२] शमादिना कृत्वा प्रच्याव्यमाना देवहृद्गतमविदुर्विदितवन्तः । किं तदित्यत आह—अनेनेति । अनेन वा उद्गात्रा शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण नोऽस्मान्स्वाभाविककर्मज्ञानात्मकान्देवा अत्येष्यन्तीत्येवं विदित्वा तमुद्गातारं वाग्रूपमभिद्रुत्य वेगेनाभिगम्य स्वेनाऽऽसङ्गलक्षणेन पाप्मनाऽविध्यंस्ताडितवन्तः संयोजितवन्त इति यावत् । एवमसुरैः 'प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्त इति' कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्कायां प्रजास्वनुभूयमानपाप्मकार्यलक्षणलिङ्गेनानुमीयमानः पाप्मा प्रजाकारणे प्रजापतावप्यनुमानादित्याह—स य इति । स यः पाप्मा साधकावस्थस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्तः स प्रक्षेऽनुमानेन प्रत्यक्षी क्रियते । कोऽसौ । यदेव येनैव प्रयुक्ता सतीयं वागिदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं स्त्रीवर्णनादि वदति स एव[३] । य एवं प्रजासु प्रतिकूलवदनहेतुत्वेनानुमितः स एव पाप्मा स कारणभूतप्रजापतिवाचि गतः कारणानुविधायि हि कार्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

१ ग. ॰राः कर्मादि । २ क. ग. घ. ॰रा देवैः । ३ क. ग. घ. ॰व । ए॰ ।

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ संकल्पयति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य

अथ ह प्राणं घ्राणदेवतामूचुरित्यारभ्यैवमु खल्वित्यन्तः प्राक्तनो ग्रन्थः सुगमः । कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनादनुक्तेष्वप्यासुरवेधोऽनुमीयत

पाप्मनाऽविध्यꣳस यः स पाप्मा यदेवेदमप्र-
तिरूपꣳ संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु
खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः
पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति
तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन
वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तदभिद्रुत्य पाप्म-
नाऽविव्यत्सन्स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्ठो
विध्वꣳसेतैवꣳ हैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो
विनेशुस्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा भवत्या-

इत्याह— एवमिति। एवं वागादिवदेव खल्वनुक्ता एतास्त्वगादिदेवताः पाप्मभिः स्वैः स्वैरिन्द्रियासङ्गैरुपासृजन्संसर्गं कृतवन्तस्तेषामपि कल्याणेतरस्पर्शवत्त्वात्। भेदभ्रमव्यावृत्त्यर्थमेतदेव व्याचष्टे—एवमिति। एता देवता एवं वागादिवत्पाप्मनाऽविध्यन्विद्धवन्तः। विपर्ययेण वा व्याख्यानव्याख्येयभाव इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

एते वागादयो मृत्योरतिक्रमणेऽसमर्था इति निश्चित्य मुख्यं प्राणं प्रार्थितवन्त इत्याह—अथेति। अथ वागादिषु नैराश्यानन्तरम्। हेममित्यभिनयेन प्रदर्श्यते। आसन्यमास्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थम्। मुख्यं प्राणमूचुरित्यादि समानम्। ततस्तेऽसुराः पूर्वाभ्यासवशात्तं मुख्यं प्राणमभिद्रुत्य पाप्मनोक्तलक्षणेनाविव्यत्सन्वेधितुमिच्छां कृतवन्तः संश्लिष्यमाणाः सन्तो विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुरित्यन्वयः। तत्र स प्रसिद्धो दृष्टान्तो यथा लोके पाषाणचूर्णनाय प्रक्षिप्तो लोष्ठः पांसुपिण्डोऽश्मानं पाषाणमृत्वा प्राप्य स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णी भवेदेवं हैवैवमेव खलु विध्वंसमाना विशीर्यमाणा असुरा अपि विनष्टाः। ततस्तस्मादसुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबन्धकपाप्मभ्यो वियोगान्मुख्यप्राणाश्रयेणवशाद्देवा वागादयो वक्ष्यमाणस्वस्वरूपेणाग्न्याद्यात्मकेनाभवन्। असुराः पराभूता अभवन्नित्यनुषङ्गः। न पुनः प्रारोहन्निति यावत्। उक्ताख्यायिकाक्रमेण यजमानावस्थप्रजापतिवदन्योऽप्याधुनिकस्तत्प्राप्तिकामोऽप्यु-

---

१ ग. घ. एवं। २ ख. ग. घ. °यत्र°।

त्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः ॥ ८ ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या

पासीतेति सफलामुपासनां विदधाति—भवतीति । एवं यथोक्तं वक्ष्यमाणदूर्नामादिगुणं च प्राणं यो वेदोपास्ते स आत्मना प्रजापतिस्वरूपेण भवति । अस्योपासकस्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षीभूतः पाप्मा द्विषन्भ्रातृव्यो नित्यद्वेष्टा शत्रुर्यः स न पराभवति लोष्टवद्विशीर्णो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथैवं वक्ष्यमाणत्वेन स्थितैरयास्याङ्गिरोदूर्भिर्गुणैर्विशिष्टासुकर्मकोपासनविधानपूर्वकं भवत्यात्मनेत्यादिनोक्तं द्विविधं प्रजापतिस्वरूपेण भवनं पाप्मशत्रुपराभवनं च फलमाख्यायिकामेवानुसृत्य स्पष्टयति—ते होचुरित्यारभ्याथाऽऽत्मन इत्यतः प्राक्तनेन । तत्र देवताभावफलासाधारणगुणकथनार्थमाह—त इति । ते वागादयः प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलावस्थाः सन्तो हेत्यन्योन्यमूचुः । कथम् । क्वन्विति वितर्के । यो नोऽस्मानित्थमसक्त संयोजितवान्देवभावायाऽऽत्मत्वेनोपगमितवान्स क्व नु कस्मिन्नभूदित्येवं लोकवदुपकारिणं विचारयन्तः सन्तोऽयं प्राण आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तरे वर्तत इत्यध्यवस्यन्तः । अनयाऽऽख्यायिकया गुणद्वयं सिद्धमित्याह—सोऽयास्य इति । यस्मादेवं वागादयः प्राणमास्येऽन्तरुपलभ्यायमास्येऽन्तरिति व्याजह्रुस्तस्मात्सोऽयास्योऽत एवाऽऽङ्गिरसः कार्यकरणानामात्मा । तत्र हेतुर्हि यस्मादङ्गानां कार्यकरणानां रसस्तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्राणस्य स्वतःशुद्धत्वेऽप्यशुद्धवागादिसंबन्धादशुद्धत्वं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पापहानिफलासाधारणगुणकं विशिष्टोपासनमाह—सेति । यां प्राप्यासुरा विनष्टा वा इत्ययमास्येऽन्तरिति निर्धारिता सा वा एषा वर्तमानोपासकशरीरस्था प्राणरूपा देवतैव दूर्नाम दूरित्येवं व्याख्याताऽतः शुद्धा । कथं दूर्नामत्वमित्यत आह—दूरं हीति । हि यस्मादस्याः प्राणदेवतायाः सकाशा-

---

१ क. ग. घ. °धं फ° । २ ग. घ. °हेत्थमू° । ३ ग. घ. °त्मत्वेनो° । ४ क. ख. °यास्य आङ्गि° । ५ ख. °यंकार° ।

मृत्युर्दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥
सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्यु-
मपहत्य यत्राऽऽसां दिशामन्तस्तद्गमयांचकार तदासां
पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्ने-
त्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥ सा वा
एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्या-
थैना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥ स वै वाचमेव
प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभ-

न्मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्मा दूरं दूरे भवति। एतद्गुणविशिष्टप्राणविदः फलमाह—दूरमिति। य एवमुक्तप्रकारेण विशुद्धिगुणं प्राणं वेदोपास्तेऽस्मादुपासकान्मृत्युर्दूरं दूरे भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतदेव स्पष्टयति—सा वा एषा देवतेति। सोक्तार्थैतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं मरणशीलमेभ्योऽपहत्यापच्छिद्य यत्राऽऽसां दिशामन्तः शास्त्रीयज्ञानादिसंस्कृतजनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्तो देशो दिशामन्तस्तत्तत्र दिशामन्ते तत्संस्थे जने च गमयांचकार *गमनं कृतवती। यस्मात्तत्र दिगन्तस्थेऽन्त्यजन आसां वागादीनां पाप्मनो विन्यदधाद्विविधं न्यग्भावेन स्थापितवती तस्मात्तमन्त्यं जनं नेयाद्दर्शनसंभाषणादिभिर्न संसृजेत्तथाऽन्तं तज्जननिवासस्थानं नेयान्न गच्छेत्। नेदिति परिभयार्थे निपातः। यद्यहं गच्छेयं तदा निषेधातिक्रमात्पाप्मानं मृत्युमन्ववायान्यन्ववाप्स्यामीति भीत्या न गच्छेच्छिष्टमात्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीं संगृहीतं देवत्वभावफलं स्पष्टयति—सा वा एषेति कण्डिकया। अथ पापविमोकानन्तरमेना वागादिदेवताः कर्मभूता मृत्युं पूर्वोक्तमतीत्यावहत्स्वं स्वं रूपं प्रापितवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं सामान्योक्तमेव वहनं प्रत्येकमाह—स इति। स प्राणो वाचमेव वाग्देवतामेव प्रथमां प्रधानभूतामुद्गातुरत्यन्तसंनिहितत्वादत्यवहत्। सा वाग्यदा यस्मिन्काले मृत्युमतीत्यामुच्यत मोचिता स्वयं तदा वागेव स प्रसिद्धोऽग्निरभ-

---

* गमयतेर्ल्यट्। कारितवतीति पाठे गमेर्ल्युट्।

---

१ ग. 'तत्युक्तार्थः। एता'। २ ख. कारितवती। ३ ग. 'यात्तं दर्श'।

वत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥१२॥ अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥१३॥ अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवꣳस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥१५॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥

वत्पूर्वमप्यग्निरेव सती । तर्हि पूर्वस्मात्को विशेष इत्यत आह—सोऽयमिति सोऽयमतिक्रान्तः पापान्निष्क्रान्तोऽग्निः परेण मृत्युं मृत्योः परस्ताद्दीप्यते पूर्वं तु वागध्यात्मप्रतिबद्धो नेदानीमिव दीप्तिमानासीदित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथानन्तरं प्राणं नासिकान्तःसंचारिणं प्राणम् । पवते वाति । शेषं समानम् ॥ १३ ॥

तपति द्योतते ॥ १४ ॥

दिशः प्राच्यादयः ॥ १५ ॥

एवमेषामग्न्यादिदेवताप्राप्तावुपासकस्य किमायातमित्यत आह—एवमिति । य उपासक एवमग्न्याद्यात्मकवागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणमात्मत्वेन वेद प्राणोऽहमित्युपास्ते तमेनमुपासकमेवं ह वै यजमानवदेवैषा प्राणदेवता मृत्युमतीत्यातिक्रमय्य वैराजं पदं वहति प्रापयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥१७॥ ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माऽभिसंविशतेति तथेति

पुनः संघातविधारकत्वलक्षणं गुणान्तरमाह—अथेति । यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा प्राणोऽपि त्रिषु पवमानेषु साधारणं प्राजापत्यफलकमागानं कृत्वाऽथानन्तरमवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मन आत्मार्थमन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमागायत् । न केवलं प्रजापतिशरीरे प्राणस्यान्नस्वीकारे श्रुतिरेव मानं किंतु तत्कार्यभूतप्राणिष्वन्नस्वीकारदर्शनात्कारणेऽपि तदनुमेयमित्यभिप्रेत्याऽऽह—यद्धीति । हि यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत्किंचन सामान्यतोऽन्नमात्रमद्यते भक्ष्यते तदन्नमात्रमनेनैव प्राणेनैवाद्यते तस्मात्स्वार्थमेतदागानम् । नन्वेतदवधारणं कथं प्राणवद्वागादीनामप्यन्नकृतोपकारदर्शनादित्यत आह—इहेति । इहास्मिन्प्राणेऽन्नं प्रतिष्ठितम् । अतो वागादीनां प्राणद्वारक एवान्नकृतोपकारो न तु स्वातन्त्र्येणेति । ननु तर्हि प्राणस्यापि वागादिवत्स्वार्थागानादासङ्गपाप्मवेधः स्यादित्याशङ्कायां वेहेति । इहान्ने देहाकारपरिणते प्राणः प्रतितिष्ठति तदनुसारिणश्च वागादयः स्थितिभाज इति प्राणान्नस्य स्वपरस्थित्यर्थत्वान्न पापवेधः प्राणस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

उक्तं प्राणद्वारकं वागाद्यन्नकृतोपकारं दर्शयन्ती प्राणगुणान्तराणि विधातुं श्रुतिः प्रवर्तते—त इति । ते प्रकृता वागादयो देवाः प्राणं प्रत्यब्रुवन्नुक्तवन्तः । इदं सर्वम् । वै प्रसिद्धम् । यदन्नं प्राणस्थितिकारणं तदेतावन्नातोऽधिकमस्ति तत्पुनस्त्वमात्मन आत्मार्थमागासीरागानेनाऽऽत्मसात्कृतवानसि । वयं चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहेऽतोऽनु पश्चान्नोऽस्मानस्मिन्नन्न आत्मार्थे त्वदन्ने आभजस्वाऽऽभजयस्व । णिचो लोपश्छान्दसः । भागिनः कुर्विति तैरुक्तः प्राणस्ते यूयं यद्यन्नार्थिनो वै तर्हि मामामभिसंविशत समन्तत आभिमुख्येन निविशतेत्यब्रवीदिति शेषः । एवं राज्ञा प्राणेनानुज्ञातास्ते देवास्तथाऽस्त्वित्य-

---

१ ग. घ. ननु । २ ग. घ. तर्ह्येतस्या° । ३ ख. °नात्पाप्म° । ४ ग. घ. °दित्यत आह । इहे° । ५ ग. घ. °र्थः ॥१७॥ नन्वेवं प्राणस्यैव स्वातन्त्र्येणान्नकृतोपकारभाक्त्वं वागादीनां तु तद्वारकमिति कथं निश्चेतुं शक्यते यन्निश्चयादनेनैवेत्येवकारस्यापि सार्थकत्वं स्यादित्यतस्तं निर्णयं दर्शयति । त । ६ क. ख. °न्नं देहद्वयस्थि° ।

तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त । तस्माद्यदनेनान्न-
मत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा एनꣳ स्वा
अभिसंविशन्ति, भर्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता
भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ हैवं-
विदꣳ स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति न हैवालं
भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वैत-
मनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति
॥१८॥ सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः

ङ्गीकृत्य तं प्राणं परिवेष्ट्य समन्तं समन्तान्न्यविशन्त निश्चयेनाविशन्त । प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मात्तस्माल्लोको यदन्नमनेन प्राणेनात्ति भक्षयति तेनैव प्राणान्नेनैता वागादयस्तृप्यन्ति न स्वातन्त्र्येण तेषामन्नसंबन्धोऽतोऽनेनै-वेत्यवधारणं सार्थकम् । एतद्गुणविज्ञानफलं दर्शयन्सफलं गुणजातमुपदिशति—एवमिति । य उपासको वागादयः प्राणाश्रिताः स च प्राणोऽहमेवेति वेदो-पास्ते तमेनमुपासकमेवं ह वै यथा प्राणं वागादय एवमेव खलु स्वा ज्ञातयोऽ-भिसंविशन्त्याश्रयन्ति । तथैवमभिनिविष्टानां भर्ता भवति । श्रेष्ठः पूज्यो भवति । पुरोऽग्रत एता गन्ता भवति । अन्नादो व्याधिरहितः सन्दीप्ताग्निर्भ-वति । अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता च भवति । प्राणवदेव वागादीनामिति प्रत्येकं बोध्यम् । अयं तु गुणविधिरेव न त्वाङ्गिरसत्वादिवद्विशिष्टविधिः प्रत्येकं फलश्रुतेः । संप्रति विद्यां स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह—य इति । उ आश्चर्ये । ह निश्चयेन य एवंविदं प्राणविदं प्रति स्वेषु ज्ञातीनां मध्ये प्रतिः प्रतिकूलः सन्बुभूषति भवितुमिच्छति प्रतिस्पर्धी भवितुं वाञ्छति स प्राणस्प-र्धिनोऽसुरा इव भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो न हैवालं भरणीयान्भर्तुं नैव पर्याप्तः । अथ प्राणविदनुरक्तस्य लाभं दर्शयति—अथेति । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्य एतं प्राणविदं वागादय इव प्राणमनुगतो भवत्यनुरक्तो भवति यो वा अथ वैत-मेवंविदमन्वेवानुवर्तयन्नेवाऽऽत्मीयान्भार्यान्बुभूर्षति प्राणानुवृत्त्या वागादिरिव भर्तुमिच्छति स एव ह निश्चयेन भार्येभ्योऽलं भर्तुमिति समानमित्यर्थः ॥ १८ ॥

पूर्वप्रतिज्ञातं यदाङ्गिरसत्वं तदेव सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रस इत्य-

---

१ ग. घ. पूर्वोक्तायास्यत्वेन प्र॰ । २ ग. घ. 'देतत्सोऽया॰' ।

प्राणो वा अङ्गानाᳬ रसः प्राणो हि वा अङ्गानाᳬ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गानाᳬ रसः ॥ १९ ॥ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति

नेनानूद्य प्राणो वै प्रसिद्धोऽङ्गानां रस इति प्रतिज्ञाते तत्कथमिति हेत्वपेक्षायां प्राणो हीत्यादिवाक्यम् । अत्रैवमन्वयो यस्मात्कस्माच्चाङ्गाद्यतः कुतश्चिदनिर्धारिताच्छरीरावयवात्प्राण उत्क्रामति तदेव तत्रैव तदङ्गं शुष्यति शोषमुपैति नान्यदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि यस्मात्प्राणो वा एवाङ्गानां रसः प्रसिद्धस्तस्मादेष हि वै प्राणोऽङ्गानां रूपकर्मात्मकानां कार्यकरणानां रस आत्मेत्युपसंहार इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथास्यैव नामराश्यात्मत्वं वक्तुमेष उ एवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयम् । तत्र तावदृगात्मत्वं प्राणस्य तत्त्वेनोपास्यत्वायाऽऽह—एष इति । उरप्यर्थः[1] । एष प्राण एव बृहस्पतिरपि[2] । तच्छब्दवाच्यं प्रसिद्धदेवपुरोहितत्वं व्यावर्तयति—वाग्वै बृहतीति । वाग्वा अनुष्टुबिति श्रुत्यन्तराद्द्वात्रिंशदक्षरात्मकानुष्टुप्छन्दस्करूपाया वाचो बृहत्यां षट्त्रिंशदक्षरच्छन्दस्करूपायामन्तर्भावाद्वाग्वै बृहतीत्युक्तम् । तस्या बृहत्या मध्यस्थत्वादुपलक्षणविधया सर्वच्छन्दस्कग्राहिकाया एष प्राणः पतिः स्थित्युत्पादनहेतुत्वात्तस्मादु बृहस्पतिरित्युपसंहार इत्यर्थः ॥२०॥

तथा यजुर्वेदात्मकत्वमाह—एष इति । एष उ एव ब्रह्मणो यजुर्वेदस्य पतिः । कथम् । वाग्वै वाग्विशेषरूपं यजुरेव ब्रह्म वेदो वेदाधिकारात्तस्या एष पतिरित्यादि समानमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अथास्य सामवेदात्मकत्वमाह—एष इति । एष उ एव साम । कथम् । वाग्वै सामैष स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यवस्तुमात्रविषयः साशब्दः सा वै वाक् । पुंलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुमात्रविषयोऽमशब्दः[3] । अम एष प्राणः केन मे पौंस्नानि[4] नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचेति श्रुत्यन्तरात् । नन्वेतावता कस्य सामत्वं मुख्यं निश्चितमित्यत आह—सा चामश्चेतीति । एतद्व्युत्प-

१ क. घ. °र्थकार° । २ ख. °पि । एत° । ३ ग. घ. °योऽमःश° । ४ क. ख. ग. घ. पौंस्यानि ।

तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥२२॥ एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदꣳ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो

चेर्वागुपसर्जनः प्राण एव मुख्यसामशब्दवाच्यो यस्मात्तस्मादध्येतृप्रसिद्धस्यापि साम्नो मुख्यसामशब्दवाच्यप्राणनिर्वर्त्यत्वेन गौणमेव सामत्वम् । अस्यैव प्राणस्य प्रकारान्तरेण सामत्वमुपासनार्थमाह—यदिति । यदु एवेति च्छेदः । उशब्दो विकल्पार्थः । यद्यस्माद्वाऽयं प्राणः सूत्रात्मा लिङ्गात्मना प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समस्तुल्यो मशकशरीरेण समो नागेन हस्तिशरीरेण सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यात्मकविराट्शरीरेण समोऽनेन सर्वेण हिरण्यगर्भजगद्रूपेण समस्तुल्य एव गोत्वादिवत्कार्त्स्न्येन परिसमाप्तस्तस्मादु एव साम । एतद्गुणकप्राणोपासनफलमाह—अश्नुत इति । य एवं यथोक्तमेतत्सामगुणकं प्राणं वेदोपास्ते स साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समानेन्द्रियाभिमानतामश्नुते व्याप्नोति सलोकतां प्राणसमानलोकतां वाऽश्नुते भावनातारतम्यात्फलतारतम्यमेतस्य सायुज्यादेः प्रधानफलत्वादयमपि विशिष्टविधिरेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

देहलीप्रदीपन्यायेनेमामेव फलश्रुतिमनुसृत्य गुणान्तरमाह—एष उ वा इति । एष प्राणो वा उद्गीथः । कथम् । हि यस्मात्प्राणेनेदं सर्वमुत्तब्धमुदूर्ध्वं स्तब्धमुत्तम्भितं विधृतमिति यावत् । तस्मात्प्राणो वा उत् । तथा वाचा यस्माद्गीयते तस्माद्वागेव गीथा । उद्गीथशब्दाभ्यां प्राण एव वाच्य इत्याह—उच्च गीथा चेति । एतस्माद्विग्रहात्स वागुपसर्जनः प्राण एवोद्गीथ इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उद्गीथदेवता प्राण एव न वागादिरित्युक्तार्थदार्ढ्यायाऽऽख्यायिकामाह—तदिति । तत्तत्रैतस्मिन्नर्थे ह्याऽऽख्यायिका प्रवृत्ता । चिकितानस्यापत्यं चैकितानिस्तस्यापत्यं युवा चैकितानेयो ब्रह्मदत्तनामा विश्वसृजामृषीणां सत्रे

---

१ क. 'त्रात्म' । ग. घ. 'त्रात्मलि' । २ ख. घ. पुत्रिका' । ३ क. ख. उ एवेति— । ४ ग. घ. गीथोद्गीथाभिव्यक्तिरूपा । उ' ।

राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽर्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव । अथो यस्य स्वं भवति

राजानं सोमं भक्षयन्नुवाच । किम् । अयास्याङ्गिरसशब्देनोद्गातोच्यते तादृक्प्राणोपासकत्वात्स यद्यदीतोऽस्माद्वागुपसर्जनीभूतात्प्राणात्पूर्वोक्तादन्येन देवतान्तरेणोद्गायदुद्गानं निर्वर्तितवानिति यदि स्यात्तदा त्यस्य तस्यानृतवादिनो मम मूर्धानं शिरोऽयं भक्ष्यमाणः सोमो राजा विपातयताद्विस्पष्टं पातयतु । एवं प्राण एवोद्गातेत्याख्यायिकया निर्धारितमर्थं श्रुतिः स्वेन वचसोपसंहरति—वाचेति । स उद्गाताऽयास्योपासनया तद्रूपभूतो वाचा प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वात्मभूतेन ह्येवोदगायदित्यर्थः ॥ २४ ॥

एवमुद्गीथदेवता प्राणं एवेति निर्धार्य तस्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरं कण्डिकात्रयं प्रवर्तते—तस्येति । तस्य विशुद्ध्यादिगुणवत्तया प्रकृतस्य हैतस्य बृहस्पत्यादिगुणवत्तया निरूपितस्य साम्नः प्राणस्य स्वं धनं यो वेदास्य विज्ञातुर्ह स्वं धनं भवति । एवं गुणफलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृतं शुश्रूषुं प्रत्याह—तस्येति । तस्य वै साम्नः स्वर एव कण्ठादिमाधुर्यमेव स्वं भूषणम् । कथं तर्हि तत्संपादनीयमित्यत आह—तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मादार्त्विज्यमृत्विक्कर्म करिष्यन्नुद्गाता वाचि स्वरमिच्छेत । तन्मात्रेण सौस्वर्यासंभवात्तद्धेतुदन्तधावनादि कुर्यादित्यर्थादवगम्यते । एतत्तु प्रासङ्गिकं फलम् । तयैवं संस्कृतया स्वरसंपन्नयाऽऽर्त्विज्यमृत्विक्कर्म कुर्यात् । सौस्वर्यस्य सामभूषणत्वे गमकं सदृष्टान्तमाह—तस्मादित्यादिना[3] । तस्माच्छब्दस्तुथार्थः । अथोशब्दो यथार्थः । तथा च यथा यस्य स्वं धनं भवति तं दिदृक्षन्ते लौकिकास्तथा यज्ञे स्वरव-

---

१ ग, ग. 'रसनोद' । २ ग. घ 'मकमा' । ३ ग. घ 'दिति । यस्मात्स्वभूतेन स्वरेण भूषितं साम तस्माद्यज्ञे ।

भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥२५॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद॥२६॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥

न्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त्येव जना इत्यन्वयार्थः । एवं सिद्धं सफलं गुणविज्ञानमुपसंहरति—भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति । उक्तार्थम् । एतच्च कण्ठनिष्ठं माधुर्यं बाह्यं धनं सौस्वर्यस्य ध्वनिगतत्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

इदानीं लाक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं तदुच्चारणं वर्णनिष्ठत्वादान्तरं धनमाह—तस्येति । तस्य हैतस्य साम्नः सुवर्णं कण्ठ्योऽयं दन्त्योऽयमितिज्ञानपूर्वकं वर्णोच्चारणं ममैव सामशब्दवाच्यप्राणभूतस्याऽऽन्तरं धनमिति यो वेदास्योपासकस्य सुवर्णं लोकप्रसिद्धमेव भवति । किं तत्सुवर्णमिति शुश्रूषवे प्राह—तस्येति । तस्य साम्नः स्वर एव कण्ठ्यादिलक्षणो व्याख्यातः सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववदुपसंहारः ॥ २६ ॥

प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा तां प्रतिष्ठां यो वेद स प्रतितिष्ठति तस्य वै साम्नो वागेव जिह्वामूलादीन्यष्टौ स्थानानि प्रतिष्ठा । हि यस्मादेष प्राणो वाचि जिह्वामूलीयादिस्थानेषु प्रतिष्ठितः सन्खलु निश्चितमेतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते तस्माद्वागेव प्रतिष्ठेति संबन्धः । मतान्तरमाह—अन्न इति । अन्नेऽन्नपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयत इत्येक उ ह खल्वाहुरित्येकीयपक्षस्यानिन्दितत्वाद्विकल्पेन प्रतिष्ठागुणज्ञानं कुर्यात् । एतच्च स्वादिगुणविज्ञानमाङ्गिरसत्वादिवन्न याजमानिकं किंत्वौद्गात्रं यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त इति वचनादित्यर्थः ॥ २७ ॥

---

१ ग. घ. °च्छन्त एव जनाः °। एतदेव दृष्टान्तेन साधयाति—अथेति । अथो अपि यस्य स्वं धनं भवति तं दिदृक्षन्ते लौकिकाः । ए° ।

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत् । असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति

इदानीं प्राणोपासकस्य मन्त्रजपविधित्सयाऽऽह—अथेति । अथ प्राणविज्ञानकथनानन्तरं यस्माच्चैवंविदुषा देवभावाय प्रयुज्यमानमभ्यारोहफलं जपकर्मातस्तस्माद्विधीयते प्राणविद एवैतत् । अभ्यारोहोऽस्य वक्ष्यमाणजपकर्मणो नामधेयं प्राणविद्याविदाभिमुख्येन प्राणात्मानमारोहत्यनेनेति व्युत्पत्तेः । अस्य च सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्तौ पवमानानामेवेति कालनियमेऽपि पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसंकोचं करोति—स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौतीति । एतत्प्रसिद्धम् । ततः किं सिद्धमित्यत आह—स इति । स प्रस्तोता यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुयात्प्रारभेत तत्तस्मिन्काल एतानि जपेत् । एतच्च याजमानिकमेव मन्त्राणां देवभावसाधनत्वादिप्रार्थनार्थत्वात् । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेतीति । अयमितिशब्दो मन्त्रत्रयसमाप्तिद्योतकः । मन्त्रार्थस्य तिरोहितत्वाद्ब्राह्मणं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याचष्टे—स यदिति । स मन्त्रोऽसतो मा सद्गमयेति यदाह तत्र मृत्युर्वा असत् । मृत्युरिति देहेन्द्रियादीनां प्रवृत्तिहेतुस्वाभाविककर्मज्ञानयोरुक्तिः । तयोरत्यन्तमधःपातहेतुत्वादसच्छब्दवाच्यता । सदिति शास्त्रीयकर्मविज्ञाने उच्येते । तयोराध्यात्मिकपरिच्छेदाभिमानत्यागेन देवभावापत्तिहेतुतयाऽमरणहेतुत्वात्सच्छब्दवाच्यत्वमिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—मृत्योरिति । मृत्योः स्वाभाविककर्मज्ञानात्मकान्मा माममृतं शास्त्रीयकर्मज्ञानात्मकं गमय देवभावसाधनस्वरूपतामापादयेति यावत् । अथ तात्पर्यार्थमाह—अमृतमिति । मा माममृतममृतत्वसाधनयोग्यस्वभावं कुरु संपादयेत्येवैतन्मन्त्रवाक्यमाहोक्तवत्[1] । तथा द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे—तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । अस्मिन्मन्त्रे

---

१ क. °धिमाह ।

मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तꣳ स एष एवंविदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया

तमःशब्देनाशास्त्रीयकर्मज्ञानमूलमज्ञानमुच्यते तस्याऽऽवरणात्मकत्वात् । तदेव मृत्युर्वै मरणहेतुत्वात् । उक्ततमोविपरीतं दैवं स्वरूपज्ञानं ज्योतिरुच्यते प्रकाशस्वभावत्वात् । तदेवामृतममरणहेतुत्वादिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह— मृत्योरिति । मृत्योरज्ञानात्मकादासुरभावादमृतं ज्ञानात्मकं देवभावं गमय । तात्पर्यार्थमाह—अमृतमिति । अमृतं प्राजापत्यं फलभावं मा मां कुर्वित्येवैतदाह । एवमुक्तमन्त्रद्वयार्थाभ्यामनतिरिक्तार्थतया तृतीयमन्त्रस्याव्याख्येयत्वमाह—मृत्योरिति । मृत्योरसाधनभावादसाध्यभावाच्चामृतं साधनभावं साध्यभावं च गमयेत्यत्रास्मिंस्तृतीये मन्त्रे तिरोहितमिवाप्रकटमपूर्वं नास्ति पूर्वमन्त्रोक्तसाध्यसाधनभावसमुच्चितार्थकत्वात् । प्राणवदुद्गातुरपि स्वार्थं गानमस्तीत्याह—अथेति । अथ त्रिषु पवमानेषु यजमानोद्गानकरणानन्तरं यानीतराण्यवशिष्टानि नव स्तोत्राणि तेषु प्राणविदुद्गाताऽऽत्मन आत्मार्थमन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमागायेदागानेन संपादयेत्[1] । अस्योद्गातुः सर्वफलसाधकत्वमाह—तस्मादिति । यस्मात्स एष उद्गातैवंविद्यथोक्तप्राणवित्प्राणवदेवाऽऽत्मन आत्मार्थं वा यजमानाय वा यं कामं कामयेतेच्छति तमागायत्यागानेन साधयति च तस्मादु तस्मादेव यजमानस्तेषु नवसु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु यं कामं कामयेत यं कामयमानः स्थितस्तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेदित्यन्वयार्थः । कर्मसमुच्चितादुपासनात्फलसिद्धौ शङ्काभावेऽपि केवलादुपासनात्तत्सिद्धिशङ्कास्यात्तां निरस्यति—तदिति । य एतत्साम प्राणमेवं यथोक्तनिर्धारितमहिमानमात्मतदभिमानाभिव्यक्तेर्वेदोपास्ते तस्य कर्मानधिकृतस्यापि तद्धैतत्प्राणदर्शनं केवलमपि लोकजिदेव लोकसाधनमेव । न हैवालोक्यताया अलोक्यत्वा-

१ ख. 'प्रत्यर्फ' । २ ग. घ. संपादितवान् ।

आशाऽस्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति

याऽऽशास्त्याशंसनं प्रार्थनमस्ति । तथाचोपासनासहितं कर्म सकृदेवानुष्ठितं सदृष्टद्वारा फलसाधनं केवलोपासनं तु नैरन्तर्येणासकृदनुष्ठितं तत्साधनमित्येतदुभयविधमप्यन्तःकरणशुद्धिद्वारा वैराग्यहेतुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति बृहदारण्यकव्याख्यायां मिताक्षराख्यायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

एवं ज्ञानकर्मभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता । इदानीमस्य प्रजापतेः फलभूतस्य जगत्सर्जनादौ स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन तं स्तोतुं ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्ष आत्मैवेदमग्र आसीदिति पुरुषविधब्राह्मणेन तद्धेदमित्यतः प्राक्तनेन वर्ण्यते वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याधिकारहेतुभूतवैराग्योत्पादनाय । तत्राऽऽत्मशब्दार्थश्च महर्षिभिरेवं स्मर्यते—

"यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यदस्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते"

इत्युपाधितो विशिष्टः स्वतश्च केवल इति । इदं दृश्यमानं शरीरभेदजातमग्रे शरीरोत्पत्तेः प्रागात्मैवाऽऽसीत् । कस्याऽऽत्मनोऽत्र ग्रहणमित्यत आह—पुरुषविध इति । पुरुषाकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो मन्वादीनां स्रष्टा विराडात्मा स यजमानावस्थादर्शनादनु पश्चात्तत्फलं वीक्ष्य कोऽहं किंलक्षणोऽहमित्याऽऽलोच्याऽऽत्मनः स्वशरीरादन्यद्वस्त्वन्तरं नापश्यत् । आलोचनकार्यमाह—स इति । 'श्रौतज्ञानादिसंस्कृतसाधकावस्थप्रजापतिवत्फलावस्थोऽपि स विराडात्माऽहमस्मि' सर्वात्मेत्यग्रे प्रथमं व्याहरद्व्याहृतवान्यस्मात्ततस्तस्मादहंनामाभवत् । यस्मादेवं तस्मात्तत्कार्यभूतोऽपि लोक एतर्ह्येतस्मिन्नपि काल आमन्त्रितः कस्त्वमिति पृष्टोऽहमयमित्येवाग्रे प्रथममुक्त्वाऽथानन्तरमन्यत्पिण्डविशेषविषयं यदस्य पुरुषस्य मातापितृकृतं भवति तन्नाम प्रब्रूते कथयति । एवमुपा-

---

१ ख. घ. °न स्तो° । २ ग. घ. °त्मा सोऽनुवी° ।

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षां चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥

सनार्थं प्रजापतेरहंनामोक्त्वेदानीं पुरुषनामनिर्वचनमाह—स यदिति। स प्रजापतिः पूर्वस्मिञ्जन्मनि साधकावस्थायां कर्माद्यनुष्ठानैरहमिति भावनया चास्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्वस्मात्पूर्वो मुख्यः सन्सम्यक्कर्माद्यनुष्ठानैः कृत्वाऽऽसङ्गाज्ञानलक्षणान्सर्वान्पाप्मनः प्रजापतित्वप्राप्तिकारणप्रतिबन्धभूतान्यद्यस्मादौषददहत्तस्मात्पुरुषः । एतद्गुणविज्ञानफलमाह—ओषतीति । प्रजापतिवदन्योऽपि यः कश्चिदेवं वेद पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीत्युपास्ते स वै सोऽप्योषति ह तं दहत्येवाभिभवत्येव । तं कं योऽस्मादेवंभूतोपासकात्पूर्वः प्रथमः सन्प्रजापतित्वमात्मनो बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः ॥ १ ॥

स्तोतुमभिप्रेतमेतत्प्राजापत्यफलं संसारविषयं नैवातिक्रामतीत्याह ततोऽभीष्टवैराग्यसिद्धये—स इति । योऽयं प्रथमशरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः स प्रजापतिरबिभेद्भीतवान्। अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीत्यात्मविषयविपरीतज्ञानवत्त्वाद्भयं प्राप्तः। अत्र कार्यगतभयलिङ्गं प्रमाणमाह—तस्मादिति। यस्माच्छरीरात्माभिमानतया प्रजापतिरेवमबिभेत्तस्माद्यतनोऽप्येकाकी स्वविनाशमाशङ्क्य बिभेति। किंच यथाऽस्मदादिभी रज्ज्वादौ सर्पादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं संपाद्यते तथा प्रजापतिरपि भयतद्धेतुविपरीतधीध्वस्तिहेतुतत्त्वज्ञानं विचार्य संपादितवानित्यतोऽप्यस्य संसारान्तर्गतत्वमित्याशयेनाऽऽह—स इति । ह किल सोऽयं प्रजापतिरीक्षामीक्षणं विचारं चक्रे। कथम् । यद्यस्मान्मन्मत्तोऽन्यद्वस्त्वन्तरं प्रतिद्वंद्वीभूतं किमपि नास्ति तस्मादहं प्रत्यक्चैतन्याद्वितीयब्रह्मरूपः कस्मान्नु बिभेमीति । एवंविचारोत्पन्नतत्त्वज्ञानफलमाह--तत इति । तत एव यथाभूताद्वितीयात्मदर्शनादेवास्य प्रजापतेर्भयं सकारणं वीयाय विस्पष्टं गतवत्। उक्तार्थसमर्थनाय श्रुतिराह—कस्मादिति[2]। यद्द्वितीयाद्वै द्वितीयादेव भयं भवति न तु स्वस्मात्स्वस्य भयम् । द्वितीयं चावि-

१ ग. घ. °लिङ्गकं प्र° । २ क. ख. °ति । द्विती° ।

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधाऽपातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व

द्याकल्पितम् 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इति माण्डूक्यश्रुतेः । तत्त्वज्ञाने च सत्यज्ञानाभावात्तन्मूलद्वैतदर्शनानुपपत्तेरयं कस्माद्ध्यभेष्यत्कुतो भीतिमलप्स्यत परमार्थनिरूपणावस्थायां न कुतश्चिदित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं प्रजापतेर्भयाद्याविष्टत्वेन संसारान्तर्गतत्वमुक्त्वा तत्रैवारत्याविष्टत्वं हेत्वन्तरमाह—स इति । स वै विराडात्मा नैव रेम एकाकित्वादस्मदादिवदरत्याविष्टो बभूव । निवृत्ताविद्यस्य पुरुषस्य स्वाधिकारसमाप्तिपर्यन्तमाधिकारिकजीवन्मुक्तानामिव प्रारब्धहेत्वविद्यालेशानुवृत्त्याऽरत्याद्युपपद्यत इत्यर्थः । कार्यस्थयाऽरत्या कारणस्थारतिरनुमेयेत्याह—तस्मादिति । यस्मात्प्रजापतिरेकाकी न रेमे तस्मादेवैकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेवाऽऽधुनिकोऽप्येकाकी न रमते । अरत्याविष्टस्य प्रजापतेस्तन्निरसनोद्योगप्रकारमाह—स इति । स प्रजापतिर्द्वितीयमरत्यपनोदनसमर्थं स्त्रीवस्त्वैच्छादिष्टवान् । तस्यैवमिच्छतः अतिविषयासक्तस्य स्त्रिया परिष्वक्तस्येवाऽऽत्मन्यभिमाने संजाते स ह प्रजापतिस्तेनैवाभिमानेन सत्यसंकल्पत्वादेतावानेतावत्परिमाण आस बभूव । कियत्परिमाण इत्यपेक्षायामाह—यथेति । यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदनाय संपरिष्वक्तावन्योन्यं गाढमालिङ्गितौ यत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूव । विराट्स्वरूपानुपमर्दनेनैव स विराडात्मेमं परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणमात्मानं शरीरमेतावत्परिमाणं द्वेधाऽपातयद्द्विप्रकारं पातितवान् । ततस्तस्मात्पातनात्पतिर्मन्वाख्यः पत्नी शतरूपाख्या चाभवतां बभूवतुः । प्रसिद्धयोर्दंपत्योरुक्तनिर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति—तस्मादिति । यस्मात्पतिपत्न्यावेकशरीरविभक्ते तस्मात्स्व आत्मन इदं शरीरं प्राग्दारपरिग्रहादर्धबृगलमिव बृगलं विदलमर्धं च तुद्बृगलं चार्धबृगलम् । शुक्त्यादिविभागवद्द्विदलं प्रसिद्धम् । अत्राभियुक्त-

---

१ ख. °रां न । ग. घ. °त भीतवान्न कु° । २ ग. घ. °व । कार्य° । ३ ख. °रत्याद्युपपत्तेरित्य° । ४ क. °दिव ।

इति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताꣳ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥ सो हेयमीक्षां चक्रे कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराऽभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्तत एकशफमजायताजेतराऽभवद्बस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततोऽजावयोऽ-

संमतिमाह—इतीति । यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिनामा हेतीत्थमाह स्मोक्तवान् । पुरुषार्धस्य विदलत्वे हेत्वन्तरमाह—तस्मादिति । यस्मात्पुरुषस्य शरीरमर्धं तस्मादयं पुरुषदेह आकाशः स्त्र्यर्धशून्य उद्वहनानन्तरं स्त्रिया पूर्यत एव शुक्त्यादिविभाग इव पुनः संपुटीकरणेन । अथ मिथुनद्वारिकां सृष्टिमाह—तामिति । स मन्वाख्यः पुरुषस्तां शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवन्मिथुनभावेनोपगतवान् । ततस्तस्मात्तथाभिगोपगमनान्मनुष्या अजायन्तोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं गवादिसृष्टिं प्रस्तौति—सेति । सेयं शतरूपा उ ह न सगोत्रां समानप्रवरां भार्यां विन्देतेति दुहितृगमनादौ स्मार्तं प्रतिषेधं स्मरन्तीक्षां विचारणां चक्रे । अयं मा मामात्मनः स्वस्मादेव जनयित्वोत्पाद्य कथं नु संभवत्युपभुङ्क्ते । यद्यप्ययं कामाभिभूतः स्मार्तं प्रतिषेधमस्मरन्मां न मुञ्चत्यहं तु तं स्मरन्ती हन्तेदानीं तिरोऽसानि जात्यन्तरेण तिरोभूताऽसानि भविष्यामीति विचार्य सा शतरूपा गौरभवदितरो मनुर्ऋषभो भूत्वा तामेव गां समभवत्पूर्ववत्संभोगं कृतवान् । ततस्तस्माद्गोवृषभसंबन्धाद्गावोऽजायन्त । इतरा शतरूपा वडवाऽश्वाऽभवत् । इतरो मनुरश्ववृषोऽश्वश्चासौ वृषश्चाश्ववृषः । इतरा शतरूपा गर्दभी । इतरो मनुर्गर्दभः । अभवदिति प्रत्येकं संबन्धः । तामेव वडवां गर्दभीं च समभवत् । ततो वडवाश्वसंयोगाद्गर्दभगर्दभीसंयोगाद्गर्दभाश्वजातीययोर्दम्पत्योश्चैकशफमेकखुरमश्वाश्वतरगर्दभाख्यं त्रयमजायत । इतरा शतरूपाऽजाऽभवत् । इतरो मनुर्बस्तश्छागः । इतरा शतरूपाऽविः । इतरो मनुर्मेषः । तामेवाजामविं च समभवत् । ततः संभवनादजावयोऽजाश्चावयश्चाजावयो जातिवि-

जाथन्तैवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपी-
लिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥ सोऽवेदहं
वावसृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्वमसृक्षीति ततः
सृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य
एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च
योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदु-
भयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनि-

शेषा अजायन्त। विशेषाणामानन्त्येन प्रत्येकं वक्तुमशक्यत्वात्तिर्यक्सृष्टिं संक्षिप्योपसंहरति—एवमिति। यदिदं किंच यत्किंचेदं मिथुनं स्त्रीपुंसलक्षणं द्वंद्वमा पिपीलिकाभ्यः पिपीलिका अभिव्याप्य तत्सर्वं जगदेवमेव पशुन्यायेनैवासृजतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वक्ष्यमाणाग्निसोमेन्द्रादिसृष्टिं सिद्धवत्कृत्य सृष्टिं सर्वामुपसंहरति—स इति। स प्रजापतिरिदं सर्वं जगत्सृष्ट्वाऽवेदवगतवान्। किम्। अहं वावाहमेव सृष्टिरस्मि सृज्यत इति सृष्टिः सृष्टं जगदहमेव। कुत एतदित्यत आह—अहं हीति। हि यस्मादिदं सर्वं जगदहमेवासृक्षि सृष्टवांस्तस्मान्मत्तो न भिद्यते मद्विवर्तत्वात्। यस्मादहं हीदं सर्वमसृक्षीत्युक्तं ततस्तस्मात्प्रजापतिः सृष्टिरभवत्सृष्टिनामा बभूव। स्रष्टुरेतद्गुणविदः फलमाह—सृष्ट्यामिति। प्रजापतिवदन्योऽपि यः कश्चित्साध्यात्माधिभूताधिदैवं जगदहमेवेति स्वात्मनोऽनन्यत्वेन वेदोपास्ते सोऽस्य प्रजापतेरेतस्यां सृष्ट्यां जगति ह खलु स्रष्टा भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवमनुग्राह्यसृष्टिमुक्त्वाऽनुग्राहकसृष्टिं प्रस्तौति,—अथेति। अथशब्दोऽनुग्राह्यसृष्ट्यानन्तर्यार्थः। इतिशब्दो मन्थनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थः। मुखे हस्तौ निक्षिप्याभ्यमन्थदाभिमुख्येन मन्थनमकरोदेवं मुखं हस्ताभ्यां निष्पिष्य स प्रजापतिर्मुखाद्योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्राहकमसृजत। मुखादेरग्निं प्रति योनित्वे गमकमाह—तस्मादिति। यस्माद्दाहकस्याग्नेर्हस्तौ मुखं च योनिस्तस्मादेतदुभयमप्यन्तरतोऽभ्यन्तरेऽलोमकं लोमवर्जितम्। हस्तयोर्मुखे च योनिशब्दप्रयोगे निमित्तमाह—अलोमकेति। या हि स्त्रीणां योनिः

---

१ ग. घ. वेदास्योपासकस्यैत। २ ग. घ. स्रष्टृत्वं।

रन्तरतः । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदꣳ सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृता-

---

सा ह्यन्तरतोऽलोमकेत्येतत्सामान्यात्तयोरग्नियोनित्वम् । सृज्यस्य स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टं सर्वं स्रष्टा प्रजापतिरेवेत्युक्तस्य स्तुतिविवक्षयाऽविद्वन्मतं निन्दितुमुपन्यस्यति—तदिति । प्रत्येकं देवतानां भिन्नत्वं मन्यमानाः केवलयाज्ञिका यदिदमाहुरमुमिन्द्रं यजामुमग्निं यजेत्येकैकं देवमुद्दिश्य तन्न तथाऽऽदरणीयमिति वाक्यशेषः । एतस्यानादरणीयत्वे हेतुं वदन्ननुग्राहकसृष्टिमुपसंहरति—एतस्येति । हि यस्माद्यः सर्वोऽपि देवभेद एतस्यैव प्रजापतेरेव सा विसृष्टिस्तस्मादेष उ ह्येव हिरण्यगर्भात्मा प्राणः सर्वे देवा नान्यद्देवतान्तरमस्तीत्यर्थः । एकस्यैव प्रजापतेर्द्विधोपास्यत्वायाग्निसर्गमुक्त्वाऽन्नसर्गमाह—अथेति । अथाग्निसर्गानन्तरं यत्किंचेदं लोके आर्द्रं द्रवात्मकं दृश्यते तत्प्रजापतिः स्वरेतसोऽसृजत सृष्टवान् । तदु सोम एव । स्रष्टव्यान्तरशङ्कां वारयति—एतावदिति । इदं सर्वं दृश्यमानं जगदेतावद्वा एतावदेव । कियत् । अन्नं चान्नादश्चैव नातिरिक्तम् । कस्य सोमत्वमग्नित्वं चेत्यपेक्षायामाह—सोम इति । यदद्यतेऽन्नं स सोम एव य एवान्नादः सोऽग्निरेवेत्यर्थः । अनुग्राहकदेवस्रष्टृप्रजापत्युपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति—सैषेति । सैषाऽनुग्राहकदेवसृष्टिरनुग्राह्येभ्यो ब्रह्मणः प्रजापतेर्याऽतिसृष्टिरधिकतरा कुतो यद्यस्मादनुग्राह्यापेक्षया स्वापेक्षया वा प्रजापतिः श्रेयसः प्रशस्यतरान्देवानसृजत । नन्वग्निर्मूर्धेत्यादिश्रुतेरग्न्यादयोऽस्यावयवास्तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽप्यतिशयवतीति शङ्कते—अथेति । प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविरुद्धमित्याशयेन परिहरति—यदिति । यद्यस्माद्यजमानावस्थः प्रजापतिर्मर्त्यः सन्मरणधर्मा सन्नमृतानमरणधर्मिणो देवान्क-

---

१ ग. घ. °रेव । सैषा सृष्टिर्ब्रह्म° । २ ग. घ. °तेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यधिकतरा य° । ३ ग. घ. °स्याच्छ्रेय° ।

नसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियताऽसौनामाऽयमिदꣳरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदꣳरूप इति स एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः

मेज्ञानवह्निना सर्वान्पाप्मनं ओषित्वाऽसृजत तस्मादियं देवसृष्टिरतिसृष्टिरुत्कृष्टज्ञानकर्मणोः फलमिति । प्रथमपक्षे त्वथशब्दो देवसृष्टेरतिसृष्टित्वहेत्वन्तरार्थ इत्यर्थः । एतादृशप्रजापत्युपासकस्य फलमाह—अतीति । य एवं सृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेद सोऽस्य प्रजापतेरेतस्यामतिसृष्ट्यां देवादिप्रपञ्चे ह भवति प्रजापतिवत्स्रष्टेति शेषः ॥ ६ ॥

एतावतोक्तव्याकृतस्य जगतोऽव्याकृतावस्थां बीजभूतां सबीजसंसारोद्धरणायाऽऽह—तदिति । तदिदं व्याकृतं जगत्तर्हि तदोत्पत्तेः प्रागव्याकृतमनभिव्यक्तनामरूपं ह किलाऽऽसीत् । तदव्याकृतं नामरूपाभ्यां नाम्ना रूपेणैव च न स्वरूपेण न प्रत्यगात्मना स्वयमेव व्याक्रियत । तदेव स्पष्टयति—असाविति । अयं पुरुषादिपदार्थोऽसौनामा देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा, इदं शुक्लं कृष्णं वा रूपमस्यासाविदंरूप इत्येवं व्याक्रियत इति संबन्धः । एतद्व्याकरणं सुप्तप्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति—तदिति । तदिदं सुप्तं सदव्याकृतं वस्त्वेतर्ह्येतस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदꣳरूप इत्युक्तार्थम् । तद्धेदमित्यत्रोक्तमूलकारणस्य नामरूपाभ्यामित्युक्ते तत्कार्ये प्रवेशमाह—स इति । स एष परमात्मैवेह ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेष्वव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन्प्रविष्टः सूर्यादिवत्प्रतिबिम्बीभूतः । तथा परप्रत्यगभिधायकयोः सएषशब्दयोः सामानाधिकरण्येनोक्तैक्ये प्रविष्ट इति हेतूक्तिः । प्रवेशमर्यादामाह—आ नखेति । आ नखाग्रेभ्यो नखाग्रं मर्यादीकृत्य प्रविष्टः । तत्र दृष्टान्तद्वयमाह—यथेति । यथा क्षुरः क्षुरधाने क्षुरो धीयतेऽस्मिन्नापितोपस्कराधान

---

१ ग घ. 'मित्य' । २ क. ख 'ष्टिहे' । ३ ग. घ. 'वेदास्योपासकस्यैत' । ४ ग. घ. 'त्वतृत्व-मिति । ५ ग. घ. 'प्रेण च स्व' । ख. 'पेण न प्र' । ६ ख. 'ना व्या' । ७ ग. घ. तः । प्रवे' । ८ ख. 'नोक्त्यैक्ये ।

स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्ये-

एकदेशेऽवहितः प्रवेशितः स्थितः स्याद्यथा वा विश्वंभरोऽग्निर्जाठरत्वेन विश्वस्य भरणाद्विश्वंभरकुलायेऽग्न्याधारभूतकाष्ठादिलक्षणे नीडे व्याप्य स्थितस्तथाऽऽत्मा सामान्यतः स्फूर्त्यात्मना देहं संव्याप्य स्थितो विशेषतश्च द्रष्टा श्रोतेत्यात्मना देहमव्याप्य तदेकदेशे चक्षुःश्रोत्रादिनाडीषु स्थित इत्यर्थः । इदानीं व्याकृताज्जगत आत्मानं पृथक्कर्तुमाह—तमिति । तं प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं पश्यन्तोऽपि केवलं पूर्णमात्मानं न पश्यन्ति नोपलभन्ते । तत्र हेतुमाह—अकृत्स्न इति । हि यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्टोऽकृत्स्नोऽसंपूर्णः । कुत एतदित्यत आह—प्राणन्निति । प्राणन्नेव प्राणनक्रियां कुर्वन्नेवाऽऽत्मा प्राणो नाम भवति प्राणितीति व्युत्पत्तेर्नान्यक्रियां कुर्वन् । वदन्वदनक्रियां कुर्वन्वाग्वक्तीति व्युत्पत्तेः । एतच्चानुक्तकर्मेन्द्रियव्यापाराणामुपलक्षणपरम् । पश्यंन्दर्शनक्रियां कुर्वन्नात्मा चक्षुर्द्रष्टा चष्ट इति व्युत्पत्तेः । शृण्वन्नात्मा श्रोत्रं शृणोतीति व्युत्पत्तेः । एतच्चानुक्तप्राणादिव्यापारोपलक्षणपरम् । मन्वानो मननक्रियां कुर्वन्नात्मा मनो मनुत इति व्युत्पत्तेः । एतदपि पूर्ववत्सर्वान्तरात्मव्यापारोपलक्षणपरम् । तान्येतानि प्राणादिनामान्यस्याऽऽत्मनः कर्मनामान्येव कर्मकृतानि नामानि पाठकादिवन्न वस्तुविषयाण्यतो नाऽऽत्मादिशब्दवत्कृत्स्नवस्तुवद्द्योतकानि । अकृत्स्नान्नित्तु नाऽऽत्मविदित्याह—स इति । स योऽतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकं प्राणमिति वा चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकमेवाऽऽत्मानमुपास्ते जानाति स न वेद न जानाति कृत्स्नमात्मानम् । कुत इत्यत आह—अकृत्स्न इति । हि यस्मादेष आत्माऽकृत्स्नोऽसमस्तोऽतः प्राणादिसमुदायादेकैकेन प्राणादिविशेषणेन विशिष्टो भवति । तद्दर्शी तु न ब्रह्मात्मदर्शी । कथं तर्हि तद्दर्शीत्यपेक्षायां विद्यासूत्रमाह—आत्मेति । आत्मनः शब्दधियोरविषयत्वद्योतक इतिशब्दः । यस्य प्राणादि-

१ ख॰ °येऽस्याऽऽधा° । २ ग घ॰ °न्यतो वि° । ३ ग घ॰ °श्च सर्वप्राणादौ व्याप्य स्थि° । ४ ग॰ घ॰ °त्स्नोऽत एकै° । ५ ग घ॰ °तिं । यस्य ।

वोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति ।
तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽ-
नेन ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानु
विन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं
वेद ॥७॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रे-
योऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ।

विशेषणान्युक्तानि यश्च तानि सर्वाण्याप्नुवन्नात्मेत्युच्यते तमात्मेत्येवोपासीत न केनचिद्विशेषणेन विशिष्टत्वेन शब्दप्रत्ययागम्यमात्मानमनुसंदधीतेति यावत् । कुत इत्यपेक्षायां तत्र कृत्स्नत्वहेतुमाह—अत्रेति । अत्रास्मिन्निरुपाधिक आत्मन्येते सर्वे प्राणाद्युपाधिकृता विशेषा एकं भवन्त्यभिन्ना भवन्ति तस्मादात्मेत्येवोपासीत । नन्वनात्मनोऽपि विद्यमानत्वात्कथमात्मानुसंधान एव यत्नः क्रियत इत्यत आह—तदिति । तदेतत्पदनीयं गमनीयमन्वेषणीयम् । किं तत् । अस्य सर्वस्यानात्मपदार्थस्य संबन्धी यदयं प्रकृतः कृत्स्न आत्मा । अस्यैव पदनीयत्वे हेतुमाह—अनेनेति । इयमित्थंभावे तृतीया । अनेनाऽऽत्मज्ञानेन हि यस्मादेतत्सर्वमनात्मजातं वेद जानाति । कथं पुनरेतदसत्यादात्मचार्यादेः पदनीयमित्यत आह—यथेति । यथा ह वै लोके कल्पितेनापि पदेन गवाश्विखुराङ्कितेन देशेनान्विष्यमाणो नष्टं विविन्सितं गोसुवर्णादि वस्तु विन्देल्लभत एवं कल्पितश्रुत्यादिनाऽऽत्मनि लब्धेऽनु सर्वं लभते । इदानीं विज्ञानस्य गुणफलमाह—कीर्तिमिति । एवं यथोक्तं नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गतं लब्धप्राणादिरूपं श्लोकं चाऽऽत्मानं यो वेद स कीर्तिं तद्वदेव प्रख्यातिं श्लोकं चेष्टैः सह संघातं विन्दते लभते । यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद स मुमुक्षूणामपेक्षितं कीर्तिशब्दितमैक्यज्ञानं तत्फलं च श्लोकशब्दितां मुक्तिमाप्नोतीति मुख्यमेव फलमित्यर्थः ॥ ७ ॥

कुतोऽन्यत्सर्वमनादृत्याऽऽत्मतत्त्वमेव विज्ञेयमित्याशङ्कायां लोकदृष्ट्यवष्टम्भेनाऽऽह—तदिति । तदेतत्प्राणपिण्डसमुदायादन्तरतरं पुत्रात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात्प्रेयः प्रियतरं वित्ताच्च दैवमानुषादपरज्ञानसुवर्णादेः प्रेयः प्रियतरं पुत्रादेरन्यस्मात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात्सर्वस्मात्प्रेयः प्रियतरम् । किं तद्यदयमात्मा । नन्वना-

१ क. ख. ग. घ. °नि ता° । २ ग. घ. °न तत्र हे° । ३ ग. घ. °मात्मोपासने नियमविधानं कि° । ४ ग. घ. °तत्पदनी° । ५ ग. घ. °के प° । ६ क. ख. °शेन वाऽन्वि° । ७ ख. °न्देल्लिखेन लभ° । ८ ग. घ. °वं श्रु° । ९ क. ख. °नाऽऽत्मानमन्विष्यमाणो लभ° । १० ग. घ. °भत इत्य° ।

स यो ऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥

त्मनोऽपि प्रियत्वमनुभूयत इत्यत आह—स इति । यः कश्चिदात्मवादी स आत्मनोऽन्यं पुत्रादिकं प्रियं ब्रुवाणं प्रति ब्रूयात् । किम् । तव पुत्रादिलक्षणं प्रियमभिप्रेतं तर्हि मन्दोऽसि यतस्तत्प्रियं रोत्स्यत्यावरणं प्राणरोधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति यावत् । स कस्मादेवं ब्रवीतीत्यपेक्षायामाह—ईश्वरो हेति । यस्मादेवं व्रकुमसावीश्वरो ह समर्थ एव तस्मादेवं वदेत् । कुतोऽस्येश्वरत्वमवगम्यत इत्याशङ्कायां यथाभूतार्थवादित्वादित्याह—तथेति । यस्मात्प्रियत्वेन कल्पितमनात्मवस्तु विनङ्क्ष्यतीति यत्तेनोक्तं तत्तथैव स्यात्संवाद्येव भवति तस्मादस्येश्वरत्वमवगम्यते । एवमात्मनि मुख्या प्रीतिरिति स्थिते फलितमाह—आत्मानमिति । तस्मादन्यत्प्रियमुज्झित्वाऽऽत्मानमेव प्रियमुपासीत । तत्फलमाह—स इति । स यः कश्चिदात्मैव प्रेमास्पदं नानात्मेति निश्चित्याऽऽत्मानमेव प्रियमुपास्तेऽस्योपासकस्य प्रियमात्मसुखं प्राणादिकं वा प्रमायुकं प्रमरणशीलं ह किल न भवतीत्येतन्नित्यानुवादो गुणफलं वा मुख्यस्य सर्वभावापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं सूत्रं व्याचिख्यासु ब्राह्मणं सूत्रितविद्याविवक्षितप्रयोजनाभिधानायोपोद्घातं करोति—तदिति । तद्वक्ष्यमाणं नित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सव आहुः । किं तत् । यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म स्वात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तो भविष्याम इत्येवं मनुष्या मन्यन्ते संभावयन्ति । किमु तद्ब्रह्म किंवाऽवेत्को वा सर्वभावप्रमाणकः सर्वं भाव इति पृच्छति—किमिति । यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत्तद्ब्रह्म किमु किमात्मनैवस्वरूपमतिरिक्तं वा किंवाऽवेत्स्वरूपं तदतिरिक्तं वा जानीयाद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वभावापत्तिरपि किं विद्यमानैवाभिव्यज्यते नूतना वोत्पाद्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१ ख. °वमनात्मन्यमु° । २ ख. ग. घ. °न्ति । किं त° । ३ ग. घ. वा स्वभाव इ° । ४ क. °वे इ° । ५ क. ख. °तिं तदपि किमिति सूत्रितब्रह्मविद्याधिकारी प्रमेयप्रमाणप्रश्न इ° ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य

एतेषां क्रमेणोत्तरमाह—ब्रह्मेति । अग्रे प्राक्प्रबोधादपीदं शरीरस्थं प्रमात्रादिसाक्षिभूतं त्वंपदलक्ष्यं ब्रह्मैवाऽऽसीत्तद्ब्रह्माविद्याविशिष्टतयाऽधिकारित्वेन व्यवस्थितं नासि त्वं संसारी किंतु सकलधर्मरहितं चिदानन्दैकरसं ब्रह्मैवासीति दयालुनाऽऽचार्येण कथंचिद्बोधितमात्मानमेवाहं ब्रह्म प्रमात्रादिसाक्ष्यशनायाद्यतीतं नेति नेत्यस्थूलादिलक्षणमस्मि भवामीत्येवमवेत्तस्मादेव विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवदब्रह्माध्यारोपणाविद्यापगमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्तौ स्वाभाविकं सर्वत्वं प्राप्तमिति यावत् । ब्रह्मविद्यायामग्निहोत्रादाविव मनुष्यत्वाद्यधिकारिविशेषणनियमो नास्तीत्याह—तदिति । तत्तत्र देवानां मध्ये यो यो देवः प्रत्यबुध्यताऽऽत्मानं यथावत्प्रतिबोधितवान्बोधनादेव स एव देवस्तद्ब्रह्म सर्वात्मकमभवन्न साधनान्तरेण । तथर्षीणां तथा मनुष्याणां मध्ये यो यः प्रत्यबुध्यत स तदभवदिति पूर्वेण संबन्धः । अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य दार्ढ्याय श्रुतिर्मन्त्रानुदाहरति—तद्धैतदिति । तद्ब्रह्मैवदात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति पश्यन्नेतस्मादेव दर्शनादृषिर्वामदेवाख्योऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति मन्त्रान्प्रतिपेदे प्रतिपन्नवान्ह किल । ननु महतां देवादीनां वीर्यातिशयत्वाद्ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिर्युज्यते कथं पुनः कलिकालवर्तिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यवत्तया सर्वभावापत्तिरित्यत आह—तदिदमिति । तदिदं प्रकृतं यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं ब्रह्मैतर्ह्येतस्मिन्नपि काले यः कश्चिद्व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्य आत्मानमेवोपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितविशेषवर्जितमहं सकलधर्मातीतं ब्रह्मैवास्मीति वेदानुसंधत्ते स एतादृग्ब्रह्मज्ञानादविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्त्येदं सर्वं भवति । नन्वविद्यावतः कर्मिणोऽमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य कर्मभ्यो व्युत्थानमिच्छतो देवकृतविघ्नसंभववद्विद्यावतोऽपि वार्तमानिकस्य पुरुषस्य देवकृतविघ्नसंभवान्न विद्याफलप्राप्तिरित्यत आह—तस्येति । तस्य यथोक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मज्ञानवतो

१ क. ख. ग. घ. द्ब्रह्मवि । २ ग. घ. स स ए । ३ क. ख. ग. घ. स स त ।

ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषाꣳ स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

देवा महावीर्याश्चनाप्यभूत्यै सर्वात्मकब्रह्मभावप्राप्तिनिराकरणाय नेशते ह न समर्था भवन्ति । तत्र हेतुर्हि यस्मात्स ब्रह्मविदेषां देवानामात्मा शास्त्रप्रकाशितब्रह्मस्वरूपो भवति । एवं सोपपत्तिकं विद्यासूत्रमुक्त्वाऽविद्यासूत्रमाह—अथेति । अथ सोपपत्तिविद्यासूत्रकथनानन्तरं यः कश्चिदब्रह्मवित्स्वात्मनि कर्तृत्वमङ्गीकृत्याऽऽत्मनो व्यतिरिक्तां देवतामन्योऽहमुपास्यदेवतायाः सकाशादन्योऽसौ मत्त उपासनीयो देव इत्येवं भेददृष्ट्योपास्ते स्तुतिनमस्कारादिना स उपासको न वेदोपास्योपासकयोस्तत्त्वं न जानाति । न केवलमेवंभूतोपासकोऽविद्यादोषवानेव किंतु पशुसदृशोऽपि भवतीत्याह—यथेति । यथा गवाश्वादिपशुर्दोहनवाहनाद्युपकारैरुपभुज्यत एवमेव सोऽविद्वान्देवानां मध्य एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैरुपकारैरुपभोग्यो भवति । लोकपशोर्मनुष्यपशौ यथोक्तं विशेषं वक्तुं श्रुतिः स्वयमेवाऽऽह—यथा हेति । यथा लोके गोश्वादयो बहवः पशवो मनुष्यमात्मनोऽधिष्ठातारं स्वामिनं दोहनवाहनादिना भुञ्ज्युः पालयेयुरेवं बहुपशुस्थानीयोऽयं कर्मी पुरुष एकैक एव देवान्स्तुतिनमस्कारादिक्रियया भुनक्ति पालयति । देवग्रहणमृषिपित्रादीनामप्युपलक्षणपरम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानं देवा द्विषन्तीत्याह—एकस्मिन्निति । यथा लोके बहुपशुमतोऽप्येकस्मिन्पशावादीयमाने व्याघ्रादिनाऽपह्रियमाणेऽप्रियं भवति तथा बहुषु बहुपशुस्थानीय एकैकस्मिन्पुरुषे पशुभावाद्व्युत्तिष्ठमाने देवानामप्रियं भवतीति किमु वक्तव्यम् । अत एवाविद्यावतां पशुभावाद्व्युत्थानसाधनं तत्त्वज्ञानमपि देवा द्विषन्तीत्याह—तस्मादिति । यस्मान्मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानं देवानामप्रियं तस्माद्यदेतद्ब्रह्मणस्तत्त्वं मनुष्याः कथंचन विद्युर्विजानीयुस्तदेषां देवानां न प्रियं नेष्टमित्यर्थः ॥ १० ॥

१ ख. घ. °भावाभवनाय । २ ख. घ. न पर्याप्तास्तत्र । ३ ग. तत्कुतः । हि य° । ४ ग. °वादी-°वं इ° । ५ ख. °त्तिकवि° । ६ ग. °नाकुप । ७ ग. घ. °र्थः ॥ १० ॥ अथे° ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभ-वत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म ।

विद्यावत्सह कार्येणाविद्याऽपोह सूत्रिता तामेव प्रपञ्चयितुमध्यायशेषस्तत्राथेत्यभ्यमन्थदित्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता नेन्द्रादीनामत्र त्वविद्यां प्रस्तुत्य तद्विवर्तत्वसिद्धये सोच्यते ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेवेत्यादिनाऽविद्वान्कैः कर्मभिः केषां देवानां भोग्य इति विशेषतोऽथो अयं वा आत्मेत्यादिना दर्शयितुम् । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यत्र यदात्मशब्देनोक्तं स्रष्टृब्रह्म तदग्निं सृष्ट्वा तद्रूपं ब्राह्मणजात्यभिमानवदस्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्देनोच्यते । तथाचाग्रे क्षत्रादिसर्गात्पूर्वमिदं क्षत्रादिभेदजातं ब्रह्मैवैकमभिन्नमासीन्नाऽऽसीत्क्षत्रादिभेदः । तद्ब्राह्मणजात्यभिमान्यग्न्यात्मकं ब्रह्मैकं परिपालनादिकर्तृक्षत्रादिना रहितं सन्न व्यभवन्न विभूतवत्कर्मणे नालमासीत् । ततस्तत्पूर्वोक्तं ब्रह्माऽऽत्मनो ब्राह्मणजातिनिमित्तकर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजतातिशयेन सृष्टवत् । किं तत् । क्षत्रं क्षत्रियजातिम् । तामेव व्यक्तिभेदेन दर्शयति—यानीति । यान्येतानि प्रसिद्धानि देवत्रा देवेषु क्षत्राणि । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—इन्द्र इति । इन्द्रो देवानां राजा वरुणो यादसां सोमो ब्राह्मणानां रुद्रः पशूनां पर्जन्यो विद्युदादीनां यमो धर्मराजः पितॄणां मृत्युर्यद्भूतो रोगादीनामीशान ईश्वरो दीप्तीनां राजेत्येवमादीनि देवक्षत्राणि । यस्मादत्यसृजतेत्युक्तेर्ब्राह्मणेभ्योऽप्यतिशयेन क्षत्रं सृष्टं तस्मात्कारणात्क्षत्रात्परमुत्कृष्टं नास्ति । क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्षे हेत्वन्तरमाह—तस्मादिति । यस्मादयं ब्राह्मणजातेरपि नियन्ता तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियस्य कारणभूतोऽप्यधस्तादवस्थितः सन्राजसूये यज्ञ उपरि स्थितं क्षत्रियमुपास्ते । ब्राह्मणस्तदात्मीयं ब्राह्मणाख्यं यशः ख्यातिरूपं राजंस्त्वं ब्रह्मासीत्येवं क्षत्रे दधाति स्थापयत्येव । यशोविशेषणं वैवकारः । नन्वेवं क्षत्रे स्वकीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्यापकृष्टत्वं स्यादित्यत आह—सैषेति । यद्ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सैषा क्षत्रस्य योनिरु-

---

1 ग. घ. 'त्य सो' । 2 ग. ध. 'र्वोक्तेन ब्रह्मात्मना ब्रा' ।

तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मै-वान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥११॥ स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥ स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥१३॥

त्पत्तिकारणमत उत्कृष्ट एव ब्राह्मणः। तस्माद्यद्यपि राजा राजसूयाभिषेककाले परमतां परमत्वं ब्रह्मत्वगुणं गच्छति प्राप्नोति तथाऽप्यन्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्तौ ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेव स्वां योनिं पुरोहितमुपनिश्रयत्याश्रयति । य उ यः पुनर्बलाभिमानात्प्रमादाद्वैनं स्वयोनिभूतं ब्राह्मणं हिनस्ति तिर्यग्भावेन पश्यति स स्वाभात्मीयामेव योनिमृच्छति विच्छिनत्ति। स एतत्कर्म कृत्वा पापीयान्पापतरो भवति । यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्यतरं हिंसित्वा परिभूयापरः पापीयान्भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥

कर्माङ्गभूतद्रव्योपार्जनार्थं वैश्यसृष्टिमाह—स इति । स ब्राह्मणाभिमान्यग्निपुरुषः क्षत्रसर्गात्पूर्ववत्कर्मणे समर्थो नैव व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात्तदर्थं स ब्राह्मणाभिमान्यग्निर्विशमसृजत। कः पुनरसौ विट् । यान्येतानि देवजातानीति। स्वार्थे निष्ठा। य एते देवजातिभेदा गणशो गणं गणं कृत्वाऽऽख्यायन्ते कथ्यन्ते वसवोऽष्टव्यक्तिक एको गण एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या विश्वायां अपत्यानि दश विश्वेदेवा मरुतः सप्तसंख्याताः सप्त गणाः ॥ १२ ॥

परिचारकसृष्टिमाह—स इति। स नैव व्यभवत्पूर्ववत्परिचारकाभावात् । स शौद्रं शूद्रमेवं शौद्रं वर्णमसृजत । तं देवशूद्रमाह—पूषणमिति । पुष्यतीति पूषा तं पूषणम् । तमेव विशेषत आह—इयमिति । इयं वै पृथिवी पूषा । कथमित्यपेक्षायां स्वयमेव निर्वचनमाह—इयं हीति । इयं पृथिवी हि खल्विदं सर्वं यदिदं किंच यत्किंचेदं प्राणिजातं तत्पुष्यति पुष्णातीत्यर्थः ॥ १३ ॥

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदे-
तत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो
अबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा
राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं
वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ
सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥
तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट्शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु
ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो

क्षत्रस्योग्रत्वात्तन्नियन्तृधर्मसर्गमाह—स इति। स चतुरो वर्णान्सृष्ट्वाऽपि नैव व्यभवत्। तत्स्रष्टृब्रह्म श्रेयोरूपं धर्ममत्यसृजत। तदेतत्सृष्टं श्रेयोरूपं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ यद्धर्मो यो धर्मश्चेतनभूतो देवतात्मकस्तस्मात्क्षत्रस्यापि क्षत्रान्नियन्तृभूताद्धर्मात्परं नियन्तृभूतं किंचिन्नास्ति तस्यैव सर्वनियन्तृत्वात्। तत्कथमित्यत आह—अथो इति। अथो अप्यबलीयान्दुर्बलतरो बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमपि धर्मरूपेण बलेन जेतुमाशंसते कामयत इच्छति। तदेवोदाहरति—यथेति। यथा राज्ञा बलेनाल्पबलो बलीयांसं जेतुमाशंसत एवं तद्धर्मबलेनातः सिद्धं धर्मस्य सर्वनियन्तृत्वम्। अत्रैव पुनः सत्यादभिन्नत्वं हेत्वन्तरमाह—य इति। यो वै धर्मोऽनुष्ठीयमानो यागादिः स तत्प्रसिद्धं सत्यं वै ज्ञायमानः शास्त्रार्थ एव। अत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मादिति। यस्मादुभयोरभेदस्तस्माद्व्यवहारकाले सत्यं यथाशास्त्रार्थं वदन्तं पुरुषं धर्मं लोकानुष्ठेयत्वेन प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीत्याहुर्धर्मसत्यविवेकज्ञा धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीत्याहुः। उक्तमभेदमुपसंहरति—एतदिति। हि यस्मादेवं तस्मादेतदुभयं सत्यधर्माख्यं ज्ञायमानानुष्ठीयमानशास्त्रार्थलक्षणं वा एतद्धर्म एव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यपि देवब्राह्मणादिसर्ग उक्तस्तं मनुष्यब्राह्मणादिसर्गमुक्तानुवादपूर्वकमाह—तदिति। तदेतदुक्तं दैवं ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र एवं सति तदग्निरूपापन्नं स्रष्टृब्रह्माग्निनैव केवलमग्निरूपेणैव क्षत्रादिविकारप्राप्तिमन्तरेण देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवत्। तदेव देवब्राह्मणमग्निरूपं तेनैव रूपेण मनुष्येषु ब्राह्मणो ब्राह्मणजातिरभवदित्यनुषज्यते। क्षत्रियेणेन्द्रादिदेवक्षत्रियेण नियन्त्रितोऽनुगृहीतश्च सन्मनुष्यक्षत्रियः सोमसूर्यवंश्यः पुरूरवइक्ष्वाकुप्रभृतिको देवमनुष्यब्राह्मणरू-

वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवाऽऽत्मानमेव लोकमुपासीत

रूपेण विकृतात्स्रष्टृब्रह्मणः सकाशादभवत् । तथा वैश्येन वस्वादिदेववैश्येनाधिष्ठितः सन्मनुष्यवैश्योऽभवत् । शूद्रेण पूषरूपेण देवशूद्रेणाधिष्ठितः सन्मनुष्यशूद्रोऽभवत् । यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नं स्रष्टृब्रह्माग्नौ ब्राह्मणे वा विकृतं तस्माद्देवेषु देवानां मध्येऽग्नावेवाग्निसंबन्धं कर्म कृत्वैव लोकं कर्मफलमिच्छन्ते प्रार्थयन्ते । मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये मनुष्यत्वमवलम्ब्य कर्मफलसंपादनेच्छायामग्न्यादिसाध्यक्रियामन्तरेणापि ब्राह्मणे ब्राह्मणजातिप्राप्तौ तन्निमित्तजपादिकर्मणा लोकमिच्छन्त इति संबध्यते । कथमग्निब्राह्मणयोरेव कर्मफलमिच्छन्तीत्यतो हेतुमाह—एताभ्यामिति । हि यस्माद्यत्स्रष्टृब्रह्म तदेताभ्यामग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां रूपाभ्यां साक्षाद्रूप्यभवत् । यत्र देवाधीनः पुरुषार्थस्तत्राग्निसंबन्धं कर्म कर्तव्यम् । यत्र मनुष्याधीनः पुरुषार्थस्तत्र ब्रह्मावलम्ब्य कर्म कर्तव्यम् । केचिदग्न्यादिसाध्यकर्मणा मोक्षमिच्छन्ति तान्प्रत्याह—अथेति । अथशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यो ह वै यः कश्चित्स्वं लोकं परमात्माख्यमहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्ट्वाऽविदित्वाऽस्माल्लोकात्सांसारिकपिण्डग्रहणलक्षणात्प्रैति म्रियते तमेनं स स्वलोकः परमात्माऽविदितः सञ्शोकमोहादिदोषापनयनेन न भुनक्ति न पालयति । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा वेदो वाऽननूक्तोऽनधीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्त्यन्यद्वा कृष्यादि कर्माकृतं स्वकीयफलदानेन न भुनक्ति तद्वत् । तथाऽप्यश्वमेधादिमहत्कर्मानुष्ठानान्मोक्षो भविष्यतीत्यत आह—यदिह वा इति । इह संसारमण्डले यः कश्चिन्महात्माऽप्यनेवंविदन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वं लोकमविद्वान्यन्महन्महामहिमाश्वमेधादि पुण्यं कर्म निरन्तरं करोति तत्कर्मास्याविदुषो ह निश्चितमन्ततः फलभोगावसाने क्षीयत एव कृतकत्वात्स्वप्नविभूतिवत्तस्मादात्मानमेव लोकं प्रत्यग्ब्रह्मैकत्वलक्षणमुपासीताशेषाना-

१ ग. ध. °ध्ये य कर्माणि मनुष्यमव° । २ घ. °णलक्षणयो° ।

स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते। अस्माद्ध्येवाऽऽत्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ १५ ॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां

त्मदृष्टिपरिहारेण निरन्तरमनुसंदधीत। तत्फलमाह—स इति। स यः कश्चिदुक्तरीत्याऽऽत्मानमेव लोकमुपास्तेऽस्योपासकस्य ह निश्चितं कर्म न क्षीयते कर्माभावादेव। किंच स आत्मोपासको यद्यदिष्टं कामयते तत्तदस्माद्ध्येवाऽऽत्मनः सकाशात्सृजते न साधनान्तरमपेक्षत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमुपोद्घातप्रसङ्गागतं विदुषः स्वातन्त्र्यमुक्त्वोक्तपारतन्त्र्योऽविद्वान्केन केन कर्मणा कस्य कस्य पशुवदुपभोग्यो भवतीति प्रकृतापेक्षायामाह—अथो इति। अथो अप्ययं वै प्रकृतो गृही कर्माधिकृतोऽविद्वानात्मा शरीरद्वयविशिष्टः सर्वेषां देवादिपिपीलिकान्तानां भूतानां प्राणिनां लोको भोग्यो विहितवर्णाश्रमादिकर्मभिरुपकारित्वात्। एतदेव विशेषत आह—स इति। स गृही यज्जुहोति देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागपूर्वकमाहुतिमग्नौ प्रक्षिपति यद्यजते देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं करोति तेन होमयागलक्षणेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्येन प्रतिबद्धः सन्पशुवत्परतन्त्रभूतो देवानामिन्द्रादीनां लोको भोग्यः। अथापि यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहस्तेन ऋषीणां लोक इति प्रत्येकं संबध्यते। अथ यत्पितृभ्यः पिण्डोदकादि निपृणाति प्रयच्छति यच्च प्रजामिच्छत उत्पादयति तेनोभयविधकर्मणा पितृणाम्। अथ यन्मनुष्यान्गृहे भूम्युदकादिदानेन वासयते यच्चैभ्यो वसद्भ्योऽर्थिभ्यो वाऽशनं भोजनं ददाति तेनोभयकर्मणा मनुष्याणाम्। अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति लम्भयति तेन पशूनाम्। आ पिपी-

---

१ क. °तव्यत्वेन। २ घ. °बद्धो यागपशु°। ३ क. निमण।

यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितम् ॥ १६ ॥ आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं

लिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सह श्वापदा मार्जारादयो वयांसि पक्षिणश्च यदस्य कर्मिणो गृहेषु कणबलिभाण्डक्षालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोक उपभोग्यः। एवमुपकारिणं देवादयोऽप्युपकुर्वन्तीत्याह—यथेति । यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वदेहायारिष्टिमविनाशमिच्छेत्पोषणरक्षणादिभिः पालयेदेवं हैवमेवैवंविदे सर्वभूतभोग्योऽहमित्यात्मानमृणिवत्परिकल्पितवते सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तामरिष्टिमिच्छन्ति । ननु तथाऽपि नास्य होमादेरवश्यकर्तव्यत्वमित्यत आह—तदिति । तद्वा एतत्तदेतदेव यथोक्तानां कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वं भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं विज्ञातम् । ननु श्रुतमप्यविचारितं नानुष्ठेयमित्यत आह—मीमांसितमिति । ऋणं ह वाव जायते जायमानो योऽस्ति स देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्य इत्यादिनैतदवश्यकर्तव्यत्वं विचारितमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ननूक्तविद्याविद्यात्मकनिवृत्तिप्रवृत्तिमार्गयोस्तुल्यसामर्थ्यस्य ब्रह्मचारिणः स्वातन्त्र्ये सत्यपि येन प्रेरितो मनुष्यो ग्रहग्रस्त इवावशः स्वात्मलोकाद्बहिर्मुखीभूतो दुःखात्मके कर्मण्येव प्रवृत्तिमार्ग एव प्रवर्तते न निवृत्तौ स कः प्रवर्तक इत्यपेक्षायां काम एवेति निर्णयार्थमाह—आत्मेति । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यत्राऽऽत्मशब्देन स्वाभाविक्याऽविद्यया युक्तः कार्यकारणसंघातविशिष्टो ब्रह्मचार्युच्यते । तथा चाग्रे प्राग्दारसंबन्धादिदं प्रसिद्धं दारादिजातं ब्रह्मचार्यात्मैक एवाऽऽसीन्नाऽऽसीत्पृथक्स ब्रह्मचार्यात्मा स्वाभाविक्यविद्यावासनावासितोऽकामयत कामितवान् । कथमित्यत आह—जायेति । जाया कर्माङ्गहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात् । अथ पुत्रसाधनीभूतजायासंपत्त्यनन्तरं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । अथ कर्मसाधनीभूतं वित्तं दैवं मानुषं च देवताज्ञानगवादिल-

---

१ क. ख. ग. घ. °णश्चास्य । २ ग. घ. ननु येन प्रयुक्तो मनु° । ३ ख. °रितः प्र° । ४ ग. घ. प्रवर्तत इति स । ५ ख. ग. °र्णयमा° ।

मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छ१-श्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नो-त्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवं

क्षणं मे प्रेम स्यात्। अथोभयविधवित्तसंपत्त्यनन्तरं नित्यनैमित्तिककाम्याख्यं त्रिविधमपि कर्माहं कुर्वीय। एतावान्वै प्रसिद्धजायापुत्रवित्तकर्माण्येव हि कामः कामयितव्यो विषयः। यद्यपि फलैषणाऽप्यस्ति तथाऽपीयं साधनैषणैव मनुष्यादिलोकरूपफलविषयाऽपि भवति साधनेच्छायास्तदर्थत्वादतोऽवधारणं युक्तम्। ननु तथाऽपि कामानामानन्त्यात्कथमवधारणमित्यत आह—नेति। यस्मादिच्छंश्चनेच्छन्नप्यतोऽस्मात्फलसाधनलक्षणाद्भूयोऽधिकतरं न विन्देन्न लभेतातोऽवधारणं युक्तम्। तथाचैवमविदुष एषणापरपर्यायः काम एव कर्ममार्गप्रवृत्तिहेतुरिति निश्चितेऽर्थे आधुनिकानां कामपूर्वकप्रवृत्तिं प्रपञ्चयति—तस्मादिति। यस्मादेवमविदुषः प्रजापतेश्च स वै नैव रेमे इति स्त्र्यादिविषयेच्छाऽऽसीत्तस्मादप्येतर्हीदानींतनोऽपि[1] स्वाभाविक्या-विद्यया युक्त एकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येवं[2] कामयमानः स कामी यावदेतेषां यथोक्तानां जायादीनां मध्ये एकैकमपि न प्राप्नोति तावद-कृत्स्नोऽसंपूर्णोऽहमित्यात्मानं मन्यते। कृत्स्नत्वसंपादनासमर्थं प्रति तदुपायमाह—तस्येति। तस्य उ अकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतैवं भवति। कथमित्यत आह—मन इति। अस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनो मन एवाऽऽत्मेवाऽऽत्मा प्राधान्यसामा-न्यात्[3]। वाक्चोदनालक्षणशब्दव्यापारवती जायेव जाया भर्तृमनोनुवृत्तित्वसामा-न्यात्। प्राणः प्रजेव प्रजा वाङ्मनसाभ्यां[4] जायापतिस्थानीयाभ्यां प्राणस्योत्पा-द्यत्वसामान्यात्। चक्षुर्दर्शनक्रियावन्मानुषं मनुष्यसंबन्धि वित्तं कुतो हि यस्मा-च्चक्षुषा तत्प्रकृतं गवादिलक्षणं मानुषं वित्तं विन्दते लभत इति साधनत्वसामा-न्यात्। श्रोत्रं श्रवणक्रियावद्दैवं देवसंबन्धि वित्तं हि यस्मात्तद्दैवं वित्तं देवता-

१ ख. ग. घ. 'ततस्माद'। २ क. एवंवि'। ३ क. ग. घ. 'न्यत्वमा'। ४ क. ख. ग. घ. 'ङ्मनोभ्यां'।

श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्माऽऽत्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किंच तदिदꣳ सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता। एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्। त्रीण्या-

---

दिविषयविज्ञानलक्षणं श्रोत्रेण शृणोति वाक्यादिज्ञानोत्पत्तेः श्रोत्राधीनत्वात्। एवं साधनं संपादितवतोऽस्याकृत्स्नत्वाभिमानिन आत्मैव शरीरमेव कर्म हि यस्मादात्मना शरीरेण कर्म करोत्येवं कृत्स्नता सिद्धा तस्मात्स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निष्पाद्यः पाङ्क्तो यज्ञो दर्शनात्मकः। कथं पुनरस्य पञ्चत्वसंपत्तिमात्रेण यज्ञत्वमित्याशङ्कायां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्क्तत्वमाह—पाङ्क्त इति। पशुः पशुसाध्यो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषः पुरुषसाध्यो यज्ञः पाङ्क्त एव। किं बहुना पञ्चभूतात्मकं हैरण्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेवेत्याह—पाङ्क्तमिति। इदं सर्वं कर्मसाधनफलात्मकं यदिदं किंच यत्किंचास्ति तत्सर्वं पाङ्क्तमेव। एतत्संपादनफलमाह—तदिति। य एवमुक्तप्रकारेण पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं वेद संपादयति स तदिदं सर्वं जगदात्मत्वेनाऽऽप्नोतीत्यर्थः[1] ॥ १७ ॥

इति बृहदारण्यकमिताक्षराख्यव्याख्यायां चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेनागृहस्थेन[2] वा पाङ्क्तज्ञानकर्मभ्यां केवलज्ञानेन वा सृष्टस्यान्नमानत्वेनान्नभूतस्य जगत उपासनार्थं सप्तधा विभागेन निरूपयितुं सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते। तत्र सविनियोगान्नप्रकाशकसूत्रभूतान्मन्त्रानुदाहरति—यत्सप्तेति। पिता क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्माधिकारी मेधया पाङ्क्तोपासनया तपसा पाङ्क्तेन कर्मणा सप्तान्नानि यत्प्रसिद्धमजनयत्तन्मध्ये यत्क्षुच्छान्तिकरं सर्वैरद्यते[3] तदेकमन्नमस्य सर्वस्याद्यवर्गस्य साधारणम्। द्वे अन्ने वक्ष्यमाणे हुतप्रहुताख्ये हविष्प्रक्षेपबलिहरणलक्षणे दर्शपूर्णमासाख्ये वा देवानभाजयद्देवसात्कृतवान्[4]। त्रीणि

---

१ क. 'प्नोति सर्वकर्मफलं प्राप्नोती'। ग. घ. 'प्नोति स सर्वकर्मफलं प्राप्नोती'। २ ख. ग. 'स्थेन'। ३ ख. 'स्याऽऽद्यत्वे'। ४ ख. 'न्न्ना'।

त्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते

मनोवाक्प्राणलक्षणान्यन्नान्यात्मने स्वार्थमेवाकुरुत । एकं पयोघृतरूपमन्नं पशुभ्यश्चतुष्पाद्द्विपदात्मकेभ्यः प्रायच्छद्दत्तवान् । पयसोऽन्नत्वे हेतुमाह—तस्मिन्निति । यच्च प्राणिति प्राणचेष्टां करोति यच्च न प्राणचेष्टां करोति तत्सर्वं तस्मिन्पयसि प्रतिष्ठितम् । अग्निहोत्रादौ हूयमानस्य पयसः सर्वजगत्कारणत्वश्रुतं । तानि सर्वैः सर्वदाऽद्यमानान्यन्नानि कस्मान्न क्षीयन्त इतिप्रश्नरूपो मन्त्रः । तत्र पुरुषेणानवरतमुत्पाद्यमानत्वादन्नक्षयो न भवतीत्युत्तरमभिप्रेत्यान्नाक्षयहेतुत्वेन लब्धपुरुषाक्षितित्वगुणविज्ञानफलमाह—यो वेति । यो वैतामक्षितिमन्नाक्षय्यकारणं वेद स प्रतीकेन मुखेन मुख्यया वृत्त्याऽन्नमत्ति स विज्ञाता देवानपिगच्छति देवत्वं प्राप्नोति स ऊर्जममृतं चोपजीवत्यमृतभोक्ता च भवतीति श्लोका मन्त्रा उक्ता इत्यर्थः ॥ १ ॥

एतेषां मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रतीकग्रहणपूर्वकं तद्व्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति मन्त्रभागो मेधया तपसा च हि पिता पूर्वोक्तोऽजनयदिति प्रसिद्धावद्योतकेन हिशब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं श्रुत्यर्थतो मेधातपसोर्जगत्कारणत्वम् । उक्तसप्तान्नविनियोजकं मन्त्रभागं प्रतीकपूर्वकं व्याचष्टे । एकमस्य साधारणमिति मन्त्रेऽस्य भोक्तृसमुदायस्य तत्साधारणमन्नमिदमेव । किम् । यदिदं सर्वैः प्राणिभिरहन्यहन्यद्यते भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारणस्यान्नस्यासाधारणं कुर्वतो दोषमाह—स इति । स यः कश्चिदेतत्सर्वप्राणभृत्स्थितिहेतु साधारणमन्नमुपास्ते तत्परो भवति स्वशरीरस्थित्यर्थोऽन्नप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधानो भवति स एवंभूतः पाप्मनोऽधर्मान्न व्यावर्तते न

मिश्रꣳ ह्येतत् । द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ।

मुच्यते कुतो हि यस्मादेतदन्नं मिश्रं सर्वप्राणिसाधारणम् । द्वे अन्ने पिता देवानभाजयदितिमन्त्रोक्तमन्नद्वयं हुतं चाग्नौ हवनं प्रहुतं च हुत्वा बलिहरणमेतदन्नद्वयं दैवं यस्मात्तस्मादिदानींतना अपि गृहिणो देवेभ्यो जुह्वति हुत्वा प्रजुह्वति च बलिहरणं च कुर्वते । एतस्य पूर्वपक्षत्वं सूचयितुं पक्षान्तरमाह—अथो इति । अथो अप्यन्य आहुर्ये द्वे अन्ने पित्रा प्रदत्ते न ते हुतप्रहुते किंतु दर्शपूर्णमासावि॒ति यस्मात्तस्मान्नेष्टियाजुकः काम्येष्टियजनशीलो न स्यात्तथात्वे तयोरन्नयोर्देवार्थत्वव्याहतिरेव स्यात् । पशुभ्यो द्विपाच्चतुष्पाद्भ्यो यदेकमन्नं पिता प्रायच्छदिति मन्त्रोक्तं तदन्नं पयः । कुत एतदवगम्यत इत्यत आह—पय इति । हि यस्मादग्रे प्रथमं मनुष्याः पशवश्च पय एवोपजीवन्ति तस्माज्जातं कुमारं बालं त्रैवर्णिका जातकर्मण्यग्रे घृतं वैव घृतमेव सुवर्णयुक्तं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वाऽनु पश्चाद्धापयन्ति पाययन्ति । अत्रैवर्णिकानां तु यथासंभवम् । किंच । अथ द्विपात्पशुषु पयसोऽन्नत्वे लोकप्रसिद्धिप्रमाणीकरणानन्तरं जातं वत्समाहुः कियत्प्रमाणो वत्सो जात इत्येवं पृष्टाः सन्त आहुरतृणाद इति तृणमत्तीति तृणादो न तृणादोऽतृणादः पयसैवाद्यापि वर्तत इति यावत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति मन्त्रभागो यच्च प्राणिति मनुष्यपश्वादि यच्च न प्राणिति स्थावरादीदं सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति हि प्रसिद्धं पयआहुतिविपरिणामत्वात्सर्वस्य जगत इति ब्राह्मणेन व्याख्यातः । इदं दर्शनं स्तोतुं मतान्तरमनूद्य

---

१ ख. ग. घ. ॰र्णं कु॰ । २ क. घ. प्रलिले॰ । ३ ख. ग. घ. ॰र्शपूर्णमा॰ ।

तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं

दूषयति—तदिति । प्रयोगैक्यविवक्षया संवत्सरं सायंप्रातराहुत्योरिष्टकायाः संवत्सराहोरात्रयोः पुरुषदेहार्धयोश्चाविवक्षितभेदेन षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्याकाः प्रयोगभेदविवक्षया तु देहार्धादीनां विवक्षितभेदेन विंशत्यधिकसप्तशतसंख्याका आहुतीष्टकाहोरात्रनाड्यो भवन्तीत्येतत्संख्यासामान्येन पुरुषचित्याग्निसंवत्सरात्मकप्रजापतीनां समत्वं संपाद्य स प्रजापतिरहमस्मीति भावयन्संवत्सरं वर्षपर्यन्तं पयसा जुह्वद्धोमं कुर्वन्नग्नावप पुनर्मृत्युं जयति पुनर्मृत्युमपजयति पुनर्मरणाय न जायत इति यदिदं शाखान्तरीया आहुस्तत्तथा पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शनं पयसः सर्वजगद्धेतुत्वलक्षणं न विद्यान्न जानीयात् । तर्हि कथं विद्यादित्यत आह—यदिति । एवं पयसि हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितमित्युक्तप्रकारेण पयस्यन्तर्हितं विश्वमिति विद्वान्सन्यदहरेव यस्मिन्नेव दिवसे जुहोत्याहुतिप्रक्षेपं करोति तदहस्तस्मिन्नेव दिवसे मृत्युमपजयति न तु संवत्सरपर्यन्तमाहुत्यभ्यासापेक्षां । तत्र हेतुमाह—सर्वमिति । हि यस्मादेवमुक्तप्रकारेण विद्वान्सर्वं समस्तमन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं सोमात्मकं पयो यस्मिन्नेव दिवसे देवेभ्यः प्रयच्छति ददाति तस्माद्युक्तं तस्मिन्नेव दिवसे सर्वान्नमयसोमात्मकपयआहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नस्वरूपेण सर्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयप्रजापतिर्भूत्वा पुनर्मृत्युमपजयतीति भावः । कस्माद्धेतोस्तानि सप्तान्नानि सर्वदा सर्वैरद्यमानानि न क्षीयन्त इति मन्त्रेण प्रश्ने कृते ब्राह्मणमुत्तरमाह—पुरुष इति । पुरुषो वै भोक्तैवाक्षितिरन्नाक्षयहेतुः । ननु प्रत्युत क्षयहेतुर्भोक्ता कथमक्षयहेतुरित्यत आह—स इति । हि यस्मात्स भोक्ताऽपीदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकरणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो भूयो जनयत उत्पादयति तस्माद्भोगकालेऽपि

१ ख. ग. ब. °यकार°।

धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशंसा ॥२॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ।

भुज्यमानादिविषयकरागद्वेषादिना विहितप्रतिषेधाद्युत्पन्नेरावश्यकत्वेन मेधातपोभ्यां पितुरिवास्य जनकत्वसंभवाद्भवत्येव पुरुषोऽक्षयहेतुः । यो वैतामक्षितिं वेदेति मन्त्रे पुरुषो वै भोक्ताऽक्षितिरुच्यते । कुतो हि यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपीदमन्नं सप्तविधं धिया धिया लोकशास्त्रसाधारणबुद्ध्या कर्मभिश्च जनयते । एतमेव हेतुं व्यतिरेकद्वारेणोपपादयति—यद्धैतदिति । यदि हैतत्सप्तविधमन्नं न कुर्यात्तर्हि सातत्येन भुज्यमानत्वात्क्षीयेत ह विच्छिद्येत किल । सोऽक्षितिगुणकसप्तान्नात्मकप्रजापतित्वं वेद । सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकं मुखं मुख्यत्वमुच्यते । तदेवाऽऽह—मुखेनेत्येतदिति । मुख्यत्वेन प्राधान्येनेति यावत् । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति मन्त्रेणैतत्फलकथनं पूर्वोपास्तिफलप्रशंसामात्रस्त्यमात्रं नापूर्वार्थोऽन्योऽस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं मन्त्रक्रममुल्लङ्घ्यार्थक्रमवशात्साधनीभूतमन्नचतुष्टयं व्याख्यायेदानीं फलभूतमन्नत्रयं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति—त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । तत्र मनो वाचं प्राणमित्येतानि त्रीण्यन्नानि पिताऽऽदौ सृष्ट्वाऽऽत्मन आत्मार्थमकुरुत कृतवान् । तेषां मध्ये मनसोऽस्तित्वे प्रमाणमाह—अन्यत्रेति । पुरोऽवस्थितं गजं त्वं दृष्टवानिति केनचित्पृष्ट आहान्यत्र विषयान्तरे गतं मे मनो यस्य सोऽहमन्यत्रमना अभूवमासमतो नादर्शं तथेदं मदीयं वचस्त्वं श्रुतवानसीति पृष्ट आहान्यत्रमना अभूवमतो नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति । हि यस्मात्सर्वो लोक आत्मसाक्षिकमनसैव पश्यति मनसैव शृणोति तद्वैयग्र्ये दर्शनाद्यभावात्तस्मात्सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणकं मनसोऽस्तित्वम् । किं पुनर्मनसः स्वरूपमित्य-

---

१ ख. °द्युपपत्ते° । २ ग. °रेकेणो° । ३ ख. °द्वारोप° । ४ ख. घ. °तिवे कोऽन्न° । ५ ग. घ. °थनकुपासनप्र° । ६ ख. °माणान्याह । ७ ख. °क्षेकं म° ।

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा

तस्तदाह—काम इति । कामः रूपादिविषयसंबन्धाभिलाषः । संकल्प इदं नीलमिदं शुक्लमिति विषयविशेषावधारणम् । विचिकित्सा संशयज्ञानम् । श्रद्धाऽदृष्टार्थेष्वास्तिक्यबुद्धिः । अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसादने सत्युत्तम्भनम् । अधृतिस्तद्विपर्ययः । ह्रीर्लज्जा । धीः प्रज्ञा । भीर्भयमित्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । पुनरपि तत्सद्भावे प्रमाणमाह—तस्मादिति । यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽपि केनचित्स्पृष्टः कश्चिद्धस्तस्यायं स्पर्शो जानोरयमिति मनसैव विजानाति विवेकेन प्रतिपद्यते तस्मादस्ति विवेककारणं मन इति । अथाऽऽध्यात्मिकवाचः स्वरूपमाह—य इति । यः कश्च शब्दो वस्तुप्रकाशरूपो वर्णावर्णात्मकः स सर्वोऽपि सा प्रकृता वागेव । अत्र हेतुमाह—एषेति । यद्वा तस्याः कार्यमाह—एषेति । हि यस्मादेषा प्रकाशमात्रस्वरूपा वागन्तमभिधेयनिर्णयावसानमायत्ताऽनुगताऽत एषाऽभिधेयनिर्णायिका वाग्घि निश्चितं न प्रकाश्या किंतु प्रकाशिकैवेत्यर्थः[1]। आध्यात्मिकप्राणकार्यरूपं प्राणास्तित्वे प्रमाणं कथयंस्तत्स्वरूपमाह—प्राण इति । प्राणिति पुरतो निःसरतीति प्राणो मुखनासिकाभ्यन्तरचारिणी हृदयसंबन्धिनी वायुवृत्तिः । मूत्रपुरीषादेरधोनयनादपानो नाभिमर्यादोऽधोवृत्तिः । हृदयमारभ्य नाभिपर्यन्तो व्यायमनकर्मा व्यानः प्राणापानयोर्नियमकर्मेति यावत् । वीर्यवत्कर्महेतुश्च । ऊर्ध्ववृत्तिरुदान आपादतलमस्तकस्थानो देहपुष्ट्यूर्ध्वगमनोत्क्रान्त्यादिहेतुः । भुक्तस्य पीतस्य च समं नयनात्समानः कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता । एतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूतसामान्यदेहचेष्टाभिसंबन्धिवृत्तिस्वरूपः प्राणोऽन इति शब्देनोच्यते । एतत्सर्वं प्राणादिवृत्तिजातमाध्यात्मिकं वृत्तिमान्प्राण एव वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात्[2] । एवमुक्तानां वागादीनां समुचितं स्वरूपं दर्शयति—एतदिति । अयमात्मा कार्यकरणसंघातः पिण्ड एत

१ ग. घ. °तं रू° । २ क. घ. °यंकारं° ।

वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥ यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥ यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥

न्मयं एतद्विकारः । एतदेव विवृणोति—वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति । एतत्स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

एवं वागादीनामाध्यात्मिकीं विभूतिमुक्त्वाऽऽधिभौतिकीं तामाह—त्रय इति । त्रयो लोका भूर्भुवः स्वरित्याख्या एते वाङ्मनःप्राणा एव । एतदेव विशेषतो विवृणोति—वागिति । वागेवायं भूर्लोकः । मनोऽन्तरिक्षलोकः । प्राणोऽसौ परोक्षः स्वर्लोकः ॥ ४ ॥

एषामेव वागादीनां वेदत्रयात्मकत्वं देवपितृमनुष्यात्मकत्वं पितृमातृप्रजात्मकत्वं विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातवस्त्वात्मकत्वं चाऽऽह—त्रयो वेदा एत एवेत्यादिकण्डिकाषट्केन । वाचो विज्ञातत्वे हेतुमाह—वागिति । हि यस्माद्वाग्विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात् । एवं वाग्विभूतिविदः फलमाह—वागिति । एनं वाग्विदं वाक्तद्भूत्वा विज्ञातस्वरूपं भूत्वाऽवति पालयति । विज्ञातस्वरूपेणैवात्मत्वमापद्यत इति यावत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥ अथैतस्य प्राणस्याऽऽपः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य-

एवं वागादीनामाधिभौतिकीं विस्तृति[1]मुक्त्वाऽऽधिदैविकीं तामाह—तस्या इति । तस्यै तस्याः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुताया आधिदैविक्या वाचः पृथिवी शरीरमाधारो ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणभूतमाधेयरूपमयं पार्थिवोऽग्निः । अध्यात्मादेराधिदैविकांशत्वादंशांशिनोश्चाभेदादाधिदैविक्या वाचा सह तुल्यपरिमाणत्वमाह—तदिति । तत्तत्र वाचोऽध्यात्मादिभेदेन त्रैविध्ये सत्यध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना वाग्यावत्येव यावत्परिमाणैव भवति तदाधारत्वेन व्यवस्थिता कार्यभूता पृथिव्यपि तावत्येव भवति । अयं च पार्थिवोऽग्निराधेयभूतो ज्योतीरूपः करणात्मा पृथिवीमनुप्रविष्टस्तावानेव भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरमित्यादि समानार्थकम् । मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजेत्यध्यात्माधिभूतप्रकरणयोरिवाऽऽधिदैविकयोरप्याह—ताविति । तावग्न्यादित्यावाधिदैविके वाङ्मनसे आधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यं समैतां समगच्छेताम् । ततस्तयोः संगमनात्प्राणो[2]ऽन्नत्रयान्तर्गतप्राणाद्भिन्नोऽन्तरिक्षगो वायुः परिस्पन्दकर्मार्थमजायत स प्राण इन्द्रः परमेश्वरः । तथा स एष प्राणोऽसपत्नो न विद्यते सपत्नो यस्यासावसपत्नः । प्रतिपक्षत्वेनोपगतो द्वितीयो वै सपत्नः शत्रुर्भवति । असपत्नगुणकप्राणोपासनफलमाह—नास्येति । नास्योपासकस्य सपत्नः प्रतिपक्षो भवति य एवमसपत्नं प्राणं वेदेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्राणस्या[3]न्नत्वेन प्रकृतस्य न तु वाङ्मनः[4]प्राणत्वेन निर्दिष्टस्याऽऽपः शरीरमित्यादि, समानम् । अथैषामध्यात्माधिभौतिकाधिदैविकानां वाङ्मनः-

१ ख. विभूति । २ ग. घ. °णो वा° । ३ ग. घ. °स्याऽऽपः । ४ ख. °नःप्रजात्वे° ।

आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति ॥ १३ ॥ स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवाऽऽ च पूर्यतेऽप च क्षीयते

प्राणानां ध्यानार्थं समत्वादिगुणमाह—त इति । त एते-नागादयः सर्व एव समास्तुल्याः[1] । केन रूपेणेत्यपेक्षायां वक्ति—सर्वेऽनन्ता इति । आधिदैविकरूपेणाशेषजगद्व्याप्तिमन्तो[2] यावत्संसारभाविनो[3] वा । एवमेवोपासनीया इत्याहान्यथोपासने दोषं वदन्[4]—स इति। स यः कश्चिद्धैतान्प्रजापतेः पितुरात्मभूतानन्तवतः परिच्छिन्नानध्यात्मरूपेणाधिभूतरूपेण[5] वोपास्ते स उपासनानुरूपमन्तवन्तमेव लोकं फलं जयति साधयति परिच्छिन्न एव भवेन्न तेषामात्मभूतो भवति । अथ पुनर्यो हैतान्वागादीननन्तान्सर्वप्राण्यात्मभूतानपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकं जयत्यनन्तो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यदधिदैवविषये पाङ्क्तकर्मफलं तदपि पाङ्क्तं वक्तव्यं तत्र मनोवाक्प्राणरूपा मातापितृप्रजा[6] इत्येवंलक्षणं त्रयमुक्तम् । वित्तं कर्म चेत्यनुक्तत्वाद्वाच्यमित्येतदर्थः स एष इत्युत्तरो ग्रन्थः प्रवर्तते । योऽयं त्र्यन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरः संवत्सरात्मा षोडश कला अवयवा यस्य स षोडशकलः । ता एव षोडश कला आह—तस्येति । तस्य[7] कलात्मनः प्रजापते रात्रयोऽहोरात्राण्येवाहोरात्रसंबन्धिन्यस्तिथय एव पञ्चदश कलाः । ध्रुवैव नित्यैवास्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी कला व्यवस्थिता । एतासां कलानां द्रव्यत्वं वक्तुं तत्साधर्म्यमाह—स इति । स प्रजापतिश्चन्द्रात्मा रात्रिभिरेवोक्तकलारूपाभिस्तिथिभिरेव प्रतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्लपक्ष आपूर्यते वर्धते ताभिरेव रात्रिभिरपचीयमानाभिरपक्षीयते च कृष्णपक्षे यावद्ध्रुवैका कला व्यवस्थिता । एवं कलानां वित्तत्वे सिद्धे तदुपचयापचयौ कर्म-[8]

---

१ ग. घ. °स्तुल्या अशेष° । २ ग. घ °मन्तोऽत एवानन्ता या° । ३ ग. घ. °विनः । ए° । ४ क. ग. घ. वदति । ५ क. ख ग. घ. °रूपमा° । ६ क. ख. ग. घ. °पिताप्रजेत्ये° । ७ क. ग. °स्य काला° । ८ क. च जगत्परिणामरूपं क्° । ख. च जगत्परिणामरूपं क्° ।

सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते
तस्मादेताꣳ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छि-
न्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया
अपचित्यै ॥ १४ ॥ यो वै स संवत्सरः प्रजा-
पतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुष-
स्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य
षोडशी कला स वित्तेनैवाऽऽ च पूर्यतेऽप च
क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं

त्यभिप्रेत्याऽऽह—स इति । स प्रजापतिः कलात्माऽमावास्याममावास्यायां रात्रिं रात्रावेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत्स्थावरजङ्गमात्मकमोषध्यात्मनाऽनुप्रविश्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततः परेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तो भवति । प्रासङ्गिकमुपदिशति—तस्मादिति । यस्मादेष चन्द्र एतां रात्रिं सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिन्द्यान्न प्रमापयेत्किं बहुना कृकलासस्यापि प्राणं न विच्छिन्द्यात् । स हि पापात्मा दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा स्वभावेनैव प्राणिभिर्हिंस्यते । विशेषतो निषेधप्रयोजनमाह—एतस्या एव सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यदेवमाधिदैविकैकलात्मकत्र्यन्नात्मप्रजापतेरुपासनमुक्तं तदहंग्रहेण कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—य इति । यो वै स परोक्षोऽभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं परोक्षो मन्तव्यो यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष उपलभ्यते । को यः पुरुष एवंविद्यथोक्तं त्र्यन्नात्मकं प्रजापतिं स्वात्मभूतमेव वेद । सोऽयं प्रत्यक्षः प्रजापतिः केन सामान्येनेत्यत आह—तस्येति । तस्यैवंविदः पुरुषस्य गवादि वित्तमेव पञ्चदश कलाः कलावदुपचयापचयधर्मित्वाज्जगत्परिणामहेतुत्वाच्च । आत्मैव देह एवास्य विदुषः षोडशी कला ध्रुवास्थानीया स विद्वान्वित्तेनैवाऽऽपूर्यते चापक्षीयते च चन्द्रवत् । आत्मैव ध्रुवा कलेत्युक्तं तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति—तदिति । तदेतन्नभ्यं नाभिश्चक्रपिण्डाकारस्तत्स्थानीयं नभ्यं किं तद्यदयमात्मा पिण्डः शरीरं बाह्यं वित्तं प्रधिः परिवारस्थानीयं चक्र-

१ ग. 'तिः काला' । २ ग. 'कैकाला' ।

तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं ज्रीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगादित्येवाऽऽहुः ॥ १५ ॥ अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति ॥ १६ ॥

पिण्डाकारे नेम्यादिवत् । एवं सति फलितमाह—तस्मादिति । यस्मादेवं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं सर्वस्वापहरणं यथा स्यात्तथा जीयते हीयते सर्वस्वापहरणनिमित्तां ग्लानिं प्राप्नोति तथाऽपि चेद्यद्यात्मना नाभिस्थानीयेन जीवति तदा प्रधिना बाह्येन जायादिपरिवारेणागात् । क्षीणोऽयमरनेमिविमुक्तरथचक्रमिवेत्येवाऽऽहुर्लौकिका इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं षाङ्केन देववित्तात्मकविद्यासंयुक्तेन कर्मणा त्र्यन्नात्मकप्रजापतिभावो व्याख्यातोऽनन्तरं च जायादिवित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तं तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं न पुनः पुत्रादीनां लोकप्राप्तिं प्रतीदमस्येति विशेषसंबन्धोऽवगतोऽतस्तत्प्रदर्शनार्थमथ त्रयो वावेति कण्डिका प्रवर्तते । अथशब्दो वाक्योपक्रमार्थः । वावेत्यवधारणार्थः । शास्त्रोक्तसाधनार्हास्त्रय एव लोकाः । के त इत्यत आह—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । केन कः साध्य इत्यपेक्षायामाह—स इति । तेषां मध्ये सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव । भोगांशे त्वयोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः । ज्योतिषेमं लोकमिति कर्मणाऽपि साध्यस्तथाऽपि पितृकर्तव्यशेषानुग्राहकांशे नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साध्यो नान्येन कर्मणा विद्यया वेति शेषः । कर्मणाऽग्निहोत्रादिना केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया परया देवलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि कर्मणेत्यनुकृष्यते । देवलोको वै प्रसिद्धस्त्रयाणां लोकानां मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमस्तस्माद्देवलोकसाधनत्वाद्विद्यां प्रशंसन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१ ख. 'ज्यानि रा' । २ घ. 'त् । जीवश्चेत्तर्ह्यरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयत इत्यभिप्रायः । क्षी' । ३ क ख. 'क । भो' । ४ ग. घ. न साधने' । ५ क. ख. 'र ।नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति पुत्रेणैव ज्यो' । ६ क. ख. 'रो पु' ।

अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति। यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा

एवं साध्यलोकत्रयात्मकफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रादीनि त्रीणि साधनानि जायावित्तयोस्तु पुत्रकर्मार्थहेतुत्वेन न पृथक्साधनत्वं विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं तु स्वात्मप्रतिलाभेनैवेति प्रसिद्धं पुत्रस्य त्वक्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायतेऽतस्तत्कथनार्थमाह—अथात इति। अथ पुत्रादिसाधनानां साध्यविशेषसंबन्धकथनानन्तरं यतः पुत्रस्यैतल्लोकसाधनत्वं कथमिति न ज्ञायतेऽतस्तत्कथयितुं संप्रत्तिः संप्रदानं पुत्रे हि पिता वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोति तेन संप्रत्तिसंज्ञकमिदं कर्म। तत्कस्मिन्काले कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—यदेति। स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन्प्रव्रजिष्यन्मरिष्यन्वाऽरिष्टादिदर्शनेन मन्यतेऽथ तदा पुत्रमाहूयाऽऽह किं त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति। स एवमुक्तः पुत्रः पूर्वमेवानुशिष्टत्वात्प्रत्याह प्रतिवचनमाहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति। ब्रह्मादिवचनानां तिरोहितार्थं मत्वा श्रुतिर्व्याकरोति—यदिति। यद्वै किंच यत्किंचानूक्तमवशिष्टमधीतमनधीतं च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्पद एकतैकत्वमिति पदार्थः। योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्विति वाक्यार्थः। तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयाऽनुष्ठिता अननुष्ठिताश्च तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन्पद एकतैकत्वमेकार्थत्वमिति यावत्। ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च तेषां सर्वेषां लोक इत्येतत्पद एकतेति पदार्थः। अनयोर्यज्ञलोकयोर्वाक्यार्थस्तु ब्रह्मवाक्यार्थवदूहनीयः। इत ऊर्ध्वं मया कर्तव्याध्ययनयज्ञलोकजयहेतुभूतक्रियासंकल्पस्त्वयि समर्पित इति वदतोऽस्य पितुर्वाक्यार्थोक्तिपूर्वकं श्रुतिराह—एतावदिति। एतावद्वा एतावत्परिमा-

१ ग. घ. °र्थत्वे°। २ ग. °त्रस्य लोक°। ३ घ. °स्यैव लोक°। ४ ग. घ. यज्ञे त्वयि त्वेकता। ये। ५ ग. ब. लोके त्वयीत्येकते°। ६ घ. °तुरभिप्रायं श्रु°।

इदꣳ सर्वमेतन्मा सर्वꣳ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किंचिदक्ष्णयाऽकृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥

णमेवेदं सर्वं यद्गृहिकर्तव्यं वेदाध्ययनयज्ञानुष्ठानलोकजयलक्षणमेतत्सर्वं मदधीनं सदतः परमयं पुत्रो मत्तोऽपच्छिद्य स्वाधीनकर्तव्यत्वमापद्येतोऽस्माद्बन्धहेतुभूताल्लोकान्मामभुनजत्पालयिष्यतीति लृडर्थे लङ् छन्दसि कालनियमाभावात् । पुत्रानुशासनस्य फलमाह—तस्मादिति । यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्तव्यताबन्धनतो मोचयिष्यति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं पितृलोकहितमाहुर्ब्राह्मणास्तस्मादुक्तहेतोरेवाद्यतना अपि पुत्रवन्त एनं स्वपुत्रमनुशासति लोक्योऽयमस्माकं स्यादिति मन्वानाः । कृतसंप्रत्तिकः पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह—स इति । स पुत्रसमर्पितकर्तव्यताकः पिताऽहमस्म्यनन्तवाङ्मनःप्राणात्मेत्येवंवित् यदा यस्मिन्काले ऽस्माल्लोकात्प्रैति म्रियतेऽथ तदैभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैरेव सह पुत्रमाविशति व्याप्नोति फलरूपेण परत्र वर्तमानोऽपि सोऽनुशिष्टपुत्रात्मनाऽत्रापि वर्तत इति यावत् । पुत्रनिर्वचनमाह—स यदीति । स पुत्रो यदि कदाचिदनेन पित्राऽक्ष्णया कोणच्छिद्रतः किंचिदकृतं कस्मिंश्चित्कर्मैकदेशे कर्तव्यं सद्विस्मृतमकृतं भवति तस्मादकृतात्कर्तव्यतारूपात्सर्वस्मात्सर्वलोकप्राप्तिप्रतिबन्धरूपात्पुत्रः स्वयं तत्सर्वमनुष्ठानेन पूरयित्वैनं पितरं मुञ्चति मोचयति यस्मात्पितुश्छिद्रपूरणेन पितरं त्रायते तस्मात्पुत्रो नाम । पितुः पुत्रतादात्म्येनैतल्लोकावस्थानमुक्तं निगमयति—स इति । स पिता मृतोऽपि सन्पुत्रेणाऽऽत्मनाऽस्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति वर्तते । एवं प्रासङ्गिकं पुत्रत्वं निरूप्य प्रकृतं पितरमेवाधिकृत्याऽऽह—अथेति । पुत्रप्रकरणविच्छेदार्थोऽथशब्दः । एनं कृतसंप्रत्तिकं पितरमेते वागादयः प्राणा दैवा हैरण्यगर्भा अमृता अमरणधर्माण आविशन्ति प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१ घ. माणायाथे ।

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥
दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनाऽऽनन्द्येव भवत्यतो न शोचति ॥ १९ ॥
अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳ स यथैतां देवताꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्ति ।

तेषामावेशप्रकारमेवाऽऽह—पृथिव्या इति । पृथिव्या अग्नेश्च सकाशाद्दैव्याधिदैविकी वागेनं कृतसंप्रत्तिकं पितरमाविशति । सा हि दैवी वाक्पृथिव्यग्निलक्षणाऽऽध्यात्मिकासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा विदुषस्तद्दोषापगम आवरणभङ्गे सत्युदकमिव प्रकाशं प्रदीपवच्च व्याप्नोतीत्यर्थः । सा पुनः कीदृग्विधेत्यत आह—सेति । सा वै दैवी वाग्भवति यया वाचा यद्यदेवाऽऽत्मने परस्मै वा वदति तत्तद्भवत्यनृतादिदोषरहितत्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

तथा दिवो द्युलोकादादित्याच्चैनं पितरं दैवं मन आविशति । किं तदित्यत आह—तदिति । तद्वै दैवं मनो येन मनसाऽऽनन्द्येव भवत्यथो अपि शोचत्यपि नेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अद्भ्यश्चन्द्रमसश्च सकाशाद्दैवः प्राण एनं पितरमाविशति । क इत्यत आह—स इति । स वै दैवः प्राणो यो जङ्गमेषु संचरन्स्थावरेषु चासंचरन्न व्यथतेऽथो न रिष्यति न विनश्यत्यपि । एवंविदः फलमाह—स इति । यं एवं यथोक्तं प्राणात्मस्वरूपं वेत्ति लभते स सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवतैवं तद्वदस्य सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं च सर्वात्मकत्वात् । किंच स इति †दृष्टान्तनिर्देशः । यथैतां हिरण्यगर्भदेवतामिज्यादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति पूजयन्त्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्तीज्यादिलक्षणां पूजां सततं

---

† अत्र दार्ष्टान्तिकनिर्देश इत्यपेक्षितम् ।

यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवाऽऽसां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥२०॥ अथातो व्रतमीमाꣳसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे

प्रयुञ्जते। नन्वस्य विदुषः सर्वप्राणिनामात्मत्वेन तत्कार्यकरणात्मत्वात्सर्वप्राणिदुःखैरस्य संबन्धः स्यादित्यत आह—यदिति। यदु किंच यत्किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यवसीदन्ति तच्छोकादिनिमित्तं दुःखमासां प्रजानाममैव स्वात्मभिः सहैव संयुक्तं भवति प्रजाभिः स्वगतं दुःखं स्वात्मनैवोपभुज्यत इति यावत्। अहंममाद्यभिमानत्वात्। अमुं प्राजापत्ये पदे वर्तमानं पुण्यमेव पुण्यफलं सुखमेव गच्छति। न ह वै नैव ह स्फुटं देवान्पापं पापफलं दुःखं गच्छत्यहंममाद्यभिमानाभावादस्मदादीनां स्वोदरवर्तिक्रम्यादिगतदुःखमिवेत्यर्थः॥ २०॥

तं एत इत्यादिवाक्याद्वाङ्मनःप्राणानां साम्यनिश्चयात्कस्य ध्यानं कर्तव्यमुपासकेन कस्य वा कर्म व्रतत्वेन धार्यमिति जिज्ञासायां तदुभयं निश्चेतुमाह—अथेति। अथोपासनोक्त्यनन्तरं यतो जिज्ञासायाः सत्त्वमत एषां वागादीनां मध्ये कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा पूजितो विचारः प्रवर्तते। तत्राऽऽख्यायिकां प्रणयति—प्रजापतिरिति। प्रजापतिर्ह किल कर्माणि वागादिकरणानि स्वकर्मार्थत्वात्ससृजे। तानि पुनः सृष्टान्यन्योन्येनेतरेतरमस्पर्धन्त। स्पर्धाप्रकारमाह—वदिष्यामीति। वदिष्याम्येव स्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्व्रतं दध्रे धृतवती। द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुर्व्रतं दध्रे। श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रं व्रतं दध्रे। एवं वागादिवदन्यानि कर्माणि घ्राणादीनि करणानि यथाकर्म यद्यस्य कर्म तत्तत्स्वीयव्यापारमनुसृत्य व्रतं दध्रिरे। ततो मृत्युर्मारकः श्रमः श्रमरूपी भूत्वा तान्येवं व्रतं धारयमाणानि वागादीन्युपयेमे संजग्राह स्वकर्मभ्यः

---

१ क. °र्थकार°। २ घ. °रमकृत्वा°। ३ ग. घ. °नवत्त्वात्। ४ ख. साधनं। ५ ग. घ. °निक°। ६ ग. घ °रमेवाऽऽह॰।

तान्योमीत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध तस्माच्छ्रा-म्यत्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रम-थेममेव नाऽऽप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरꣳश्चासंच-रꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवꣳस्त-स्मादेत एतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव

प्रच्यावितवान् । कथमित्यपेक्षायामाह—तानीति । तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृत्तानि मृत्युराप्नोच्छ्रमरूपेणाऽऽत्मानं दर्शितवानाप्त्वा प्राप्य तानि मृत्युरवारुन्धावरोधं स्वकर्मभ्यः प्रच्यावनं कृतवान् । अत्र कार्यगतश्रमलिङ्गकं प्रमाणमाह—तस्मादिति । यस्मात्प्रजापतेर्वागादीनि श्रमविद्धानि तस्मादेतद्यत्वेऽपि तदीयप्रजानां वाक्स्वकर्मणि वदने प्रवृत्ता श्राम्यत्येव श्रमरूपिणा मृत्युना ग्रस्ता स्वकर्मणः प्रच्यवते । तथा श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रम् । अथ वागादिषु भग्नव्रतेषु सत्सु योऽयं मध्यमः प्राण इममेव मुख्यं प्राणं श्रमरूपी मृत्युर्नाऽऽप्नोन्न प्राप्तवान् । अद्यतनप्रजागतप्राणे श्रमादर्शनात्[1] । ततः किमित्यपेक्षायामाख्यायिकामेवानुसृत्याऽऽह—तानीति । तानि वागादीनि तं प्राणं ज्ञातुं दध्रिरे धृतवन्ति मनः । कथम् । अयं वै प्राणो नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठो यस्माद्यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथतेऽथो अपि न रिष्यति न विनश्यति । अस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह—हन्तेति । हन्तेदानीं सर्वे वयमस्यैव प्राणस्य रूपं स्वरूपमसाम प्रतिपद्यमहीति । एवं निश्चित्य ते सर्वे वागादय एतस्यैव प्राणस्य रूपमभवन्प्राणरूपमेवाऽऽत्मत्वेन प्रतिपन्नाः सन्तः प्राणव्रतमेव दध्रिरेऽस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानीत्यभिप्रायेण । एवं करणानां प्राणरूपत्वमुक्त्वा तन्नामत्वमाह—तस्मादिति । यस्मात्प्रकाशात्मकानि करणानि चलनव्यापारपूर्वकाण्येव स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते चलनात्मकश्च प्राणस्तस्मादेते वागादय एतेन प्राणाभिधानेनाऽऽख्यायन्ते वागादयोऽपि प्राणा इत्युच्यन्ते । संप्रति विद्याफलमाह—तेनेति । य एवं सर्वकरणानां प्राणात्मतां प्राणशब्दाभिधेयतां च वेद स विद्वान्यस्मिन्कुले जातो भवति तत्कुलं तेन ह वाव तेनैव

[1] ख. ग. घ. मेत प्र ।

तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥ अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतꣳ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥ अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति

विदुषा तन्नाम्ना चाऽऽचक्षते लौकिका अमुष्येदं कुलमिति कथयन्ति । किं च यः कश्चिदु हैवंविदा प्राणात्मदर्शिना सह स्पर्धते प्रतिपक्षी सन्सोऽस्मिन्नेव शरीरेऽनुशुष्य दीर्घकालं शोषं प्राप्यैव ह किलान्ततोऽन्ते म्रियते न सहसाऽनुपद्रुतः । एवमुक्तं प्राणदर्शनमुपसंहरति—इतीति । इत्येवं प्रदर्शितमध्यात्ममित्यर्थः ॥ २१ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते । कस्य देवविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति निर्णेतुं पूर्ववद्व्रतमीमांसा प्रारभ्यते । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता विद्युदादिरूपाः । यथादैवतमिति । अध्यात्मवद्व्याख्येयम् । अत्रापि प्राणव्रतमेवाभग्नमित्याह—स इति । स दृष्टान्तो यथैषां प्राणानामाध्यात्मिकानां वागादीनां मध्ये मध्यमः प्राणो मृत्युनाऽनभिभूततया स्वेनैव प्राणव्रतेनाभग्नव्रत एवमेतासामग्न्यादीनां देवतानां मध्ये वायुरपि मृत्युनाऽनभिभूतः सन्स्वेनैव वायुव्रतेनाभग्नव्रतः । एतदेव प्रकटयति—म्लोचन्तीति । हि यस्मादाध्यात्मिकवागादिवदन्या अग्न्यादिदेवता म्लोचन्त्यस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणस्तस्माद्वायुर्योऽयं वायुः सैषा देवताऽनस्तमिताऽविनाशिव्रतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

उक्तार्थदार्ढ्याय मन्त्रमाह—अथेति । अथाप्येतस्यैवार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति । यतो यस्माद्वायोः प्राणाच्च क्रमेणाधिदैवतं सूर्योऽध्यात्मं च चक्षुः प्रातःकाले पुरुषप्रबोधकाले च यथाक्रममुदेत्युद्गच्छति यत्र वायौ

मूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापन्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै

प्राणे चापरसंध्यासमये पुरुषस्य स्वापसमये च यथाक्रमं सूर्यश्चक्षुश्चास्तं गच्छतीति । मंत्रप्रथमार्धस्य यच्छब्दार्थं ब्राह्मणभाग आह—प्राणादिति । प्राणादधिदैवाध्यात्मरूपादेष सूर्योऽधिदैवतमध्यात्मं च चक्षुरुदेति प्राणेऽस्तमेति । देवा वागादयोऽग्न्यादयश्च तं धर्मं वायुव्रतं प्राणव्रतं चावश्यानुष्ठेयमिति चक्रिरे धृतवन्तः । स एव प्राणवायुव्रतलक्षणो धर्म एवाद्येदानीमनुवर्तते । स उ स एव धर्मः श्वोऽपि भविष्यत्यपि कालेऽनुवर्तिष्यते देवैरिति । मन्त्रोत्तरार्धं संक्षेपतो ब्राह्मणश्रुतिर्व्याकरोति—यद्वा इति । अमुर्ह्यमुष्मिन्मीमांसावच्छिन्ने भूतकाल एते वागादयोऽग्न्यादयश्च यद्वै यदेव वायुव्रतं प्राणव्रतं चाध्रियन्त तदेवाद्यापि कुर्वन्त्यनुवर्तन्तेऽनुवर्तिष्यन्ते च । प्रकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । यस्माद्वागादयोऽग्न्यादयो वा परिस्पन्दविरहिणः सन्तः स्थातुमशक्ताः प्राणव्रतमेवैकं दध्रिरे तस्मादुपासकोऽप्येकमेव व्रतं चरेत् । किं तदित्यत आह—प्राण्यादिति । प्राण्यात्प्राणनव्यापारं कुर्यादपान्यादपानव्यापारं कुर्यादितरेन्द्रियव्यापारं हित्वा । एतत्प्राणव्रताकरणे बाधकमाह—नेदिति । नेन्मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमरूप्याप्नुवत्प्राप्नुयाद्ग्रसेत् । नेदिति परिभये । यद्यहमस्माद्व्रतात्प्रच्युतः स्यां ग्रस्त एवाहं मृत्युनेत्येवं त्रस्तो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । इदं च प्राणव्रतं सर्वेन्द्रियव्यापारोपरमरूपं संन्यासलक्षणमामरणमनुवर्तयेदित्याह—यदिति । यद्यु चरेद्यदि कदाचित्प्रारभेत प्राणव्रतं तर्हि समापिपयिषेत्समापयितुमिच्छेत् । सर्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्च मदात्मका एवाहं च सूत्ररूपप्राणात्मा सर्वपरिस्पन्दकृदित्येवमुपासकस्य फलमाह—तेनेति । तेन उ प्राणव्रतधारणेनैतस्यै

---

१ क. ख. ग. 'गुणेरे'।

देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति ॥ २३ ॥

इति प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति। एतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणिनामानि बिभर्ति ॥१॥

देवताया एतस्या एव सूत्ररूपप्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावमेकात्मत्वं सलोकतामेकस्थानत्वं वा विद्यामान्द्यापेक्षया जयति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति बृहदारण्यकव्याख्यायां मिताक्षराख्यायां प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

तदेवं योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यत्र सूत्रिताया अविद्यायाः साध्यसाधनलक्षणो व्याकृताव्याकृतरूपो विस्तर इयता ग्रन्थेन निरूपितस्तस्यैवेदानीं नामरूपकर्मात्मनोपसंहारं प्रतिपत्तिसौकर्यहेतुभूतं ब्रह्मविद्याधिकारहेतुभूतवैराग्यप्रयोजनकं वक्तुमुपसंहारब्राह्मणं प्रवर्तते—त्रयमिति । इदं यथोक्तव्याकृताव्याकृतात्मकं जगत्त्रयं वै त्र्यात्मकमेव। किं तत्त्रयमित्यत आह—नाम रूपं कर्मेति । कथमेतदेवधार्यत इत्यत आह—तेषामिति । तेषां नामरूपकर्मणां मध्य एषां नाम्नां नामविशेषाणां देवदत्तो यज्ञदत्त इत्येवमादीनां वाक्शब्दसामान्यमित्येतदुक्थमुपादानकारणम् । अत्र हेतुमाह—अत इति । हि यस्मादतोऽस्माद्वाक्शब्दाभिधेयशब्दसामान्यमात्रात्सर्वाणि नामानि देवदत्त इत्येवमादीन्युत्तिष्ठन्त्युत्पद्यन्ते । कथमित्यत आह—एतदिति । एतद्वागभिधानं शब्दरूपमेषां नामविशेषाणां समत्वात्साम सामान्यं तत्र च विशेषाणां कल्पितत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । समत्वं साधयति—एतदिति । एतद्वाग्रूपं शब्दसामान्यं सर्वैः स्वविशेषभूतैर्नामभिः सममविशेषेणानुस्यूतमिति हि प्रसिद्धं सामान्याननुविद्धस्य विशेषस्याभावात् । किंचैषां नामविशेषाणामेतत्पूर्वोक्तं शब्दसामान्यं ब्रह्माऽऽत्माऽतः शब्दमात्राद्विशेषाणां न पृथगात्मलाभः । तदेव साधयति—एतद्धीति । हि यस्मादेतद्वाग्रूपं शब्दसामान्यं सर्वाणि नामानि विशेषनामानि स्वरूपप्रदानेन बिभर्ति धारयति, तस्माच्छब्दसामान्यरूपवाक्कार्यत्वात्तद्विशेषत्वात्तत्र कल्पितत्वादात्मत्वाच्च नामविशेषाणां वाग्ब्रह्मता सिद्धेत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१ क. वै त्रयात्म॰ । २ क. घ. ॰षाणामुक्तवा॰ ।

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयꣳ सदेकमयमात्माऽऽत्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतꣳ सत्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं

अथ नामव्याख्यानानन्तरं रूपाणां सितादिरूपविशेषाणां चक्षुश्चक्षुर्विषयरूपसामान्यं ज्ञेयलक्षणमित्येतदेषां रूपविशेषाणामुक्थमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

अथ कर्मणां सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनचलनात्मकानामात्माऽऽत्मशब्दवाच्यशरीरनिर्वर्त्यकर्मसामान्यमित्येतदेषामुक्थमित्यादि पूर्ववत् । एवं नामरूपकर्मात्मना संक्षिप्तस्यापि जगतः संक्षेपान्तरमाह—तदिति । तदेतद्यथोक्तं नामरूपकर्माख्यं त्रयं परस्परं संहतं सत्त्रिदण्डविष्टम्भवदेकम् । केनाऽऽत्मनेत्यत आह—अयमिति । अयं प्रत्यक्ष आत्मा कार्यकरणात्मसंघातः पिण्डः । एवं नामादित्रयस्य देहमात्रत्वे कथं व्यवहारासांकर्यमित्यत आह—आत्मेति । आत्मा पिंड एकः सन्नप्येतन्नामादित्रयं च भवति नामादिभिन्नस्य देहस्याग्रह्यमाणत्वात् । एकस्मिन्नपि संघाते कार्यकरणरूपेणावान्तरविभागमाह—तदेतदिति । तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नमित्यस्यार्थं स्वयमेवाऽऽह—प्राण इति । प्राणो वै लिङ्गात्मा करणात्मकोऽन्तरुपष्टम्भकश्चैतन्योपाधित्वेन व्यवस्थितोऽमृतममृतभूतः स्थूलदेहे नश्यत्यप्यामोक्षमविनाशित्वात् । नामरूपे पञ्चीकृतभूतात्मके कार्यभूते शरीरस्थे सत्यं सत्यशब्दवाच्ये सच्च त्यच्च सत्यमिति

१ क. ग. घ. °तः पुनः सं° । २ क. ग. °थोक्तना° । ३ क. ग. °यंकार° । ४ ख. घ. °संवृत्तः पि° । ५ क. ग. घ °यंकार° । ६ क. °त्मा कार° । ७ घ. °च्ये पृथिव्यप्तेजांसि सच्छब्दवाच्यानि वाय्वाकाशौ त्यच्छब्दवाच्यौ स° ।

तांभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

बृहदारण्यकक्रमेण तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

व्युत्पत्तेः । ताभ्यामुक्तनामरूपाभ्यां विराडात्मकस्थूलशरीरात्मकाभ्यामयमुक्तार्थः प्राणो लिङ्गात्मा सूत्राख्यश्छन्नोऽप्रकाशीकृतोऽतः प्रत्यगात्मतत्त्वं तु ततोऽपि सुतरां दुर्विज्ञेयमिति तद्विज्ञानाय महान्यत्नः कार्यो मोक्षहेतुत्वा-दतो देहद्वयाभिमानी दोषदृष्ट्या ततो विरक्तो विद्याधिकारीत्युपसंहारश्रुतेर्भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायां षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपुरुषोत्तमाश्रमपूज्यपादशिष्यनित्यानन्दाश्रमकृतायां बृहदारण्यकव्याख्यायां मिताक्षराख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१ ख. °तो व° प्र° । २ ग. घ. °त्वादिति भावः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

ॐ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस। स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मै-

---

एवं सूत्रात्मनोपासनाद्देहद्वयात्मकाखिलजगतो विरक्तं प्रत्यात्मेत्येवोपासीतेत्यादिना सूत्रितया सफलात्मविद्याया विषयीभूतात्मतत्त्वयाथात्म्यनिरूपणायोत्तराध्यायः प्रवर्तते। तत्र पूर्वाध्यायान्तोक्तसूत्रात्मानमेवाऽऽदित्यचन्द्रादिष्वात्मत्वेनोपास्य तद्रूपतामापन्नो गार्ग्यः सिद्धान्तविवक्षितात्मयाथात्म्यनिरूपणाय पूर्वपक्षवाद्युपस्थाप्यते। मुख्यब्रह्मात्मदर्शी त्वजातशत्रुः सिद्धान्तं वदिष्यञ्श्रोता श्रुत्याऽजातशत्रुर्ब्राह्मणरूपयोपस्थाप्यते. सुखबोधार्थम्—दृप्तेति। दृप्तो गर्वितोऽसंपूर्णब्रह्मवित्त्वाद्बलाकायां अपत्यं बालाकिर्ह किलानूचानोऽनुवचनसमर्थो गर्गगोत्रापत्यं गार्ग्यो ब्राह्मण आस बभूव। स पुनः कस्मिंश्चित्समयेऽजातशत्रुनामानं ब्रह्मवित्त्वान्न जातः शत्रुरस्येति योगात्काश्यं काशिराजमभिगम्य हे राजंस्ते तुभ्यं मुख्यं ब्रह्म ब्रवाणि कथयामीत्युवाचोक्तवान्। स श्रद्धादिसंपन्नोऽजातशत्रुरेतस्यां ब्रह्म ब्रवाणीत्यस्यां वाचि वचनमात्रे सहस्रं गवां दद्म इति तं ब्राह्मणं प्रत्युवाच। ननु साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव सहस्रदाने निमित्तं कस्मान्नेष्यत इत्याशङ्कायां श्रुती राज्ञोऽभिप्रायमाह—जनक इति। जनको दित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति वै जानन्तो ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणा धावन्त्यभिगच्छन्त्यतोऽसावपि तथैव मामपि संभावयन्नागत इति ब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव सहस्रं ददामीति राज्ञोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमभिमुखीभूतं शुश्रूषुं राजानं प्रति स गार्ग्यो ह किलोवाच य एवासावादित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी पुरुषश्चक्षुरादिद्वारा हृदि प्रविष्टोऽहं कर्ता भोक्ता चेत्यवस्थित एतमेव पुरुषमस्मिन्संघातेऽहं ब्रह्मोपासे निरन्तरं पश्याम्यतस्तमेव पुरुषं ब्रह्म ब्रवीमि त्वमप्युपास्स्वेत्युक्ते सोऽजातशत्रुर्ह किल मा मेति

---

१ ग. घ. गार्ग्यो वि°। २ क. ग. °धार्थं°। ३ ग. घ. मां।

तस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

हस्तेन वारयन्नुवाच हे गार्ग्य तस्मिन्विज्ञेये ब्रह्मणि मा मा संवदिष्ठा मा संवादं कार्षीरहमिदं जानामि । मा मेति द्विरभ्यासस्तु गार्ग्यस्येषद्बाधनार्थः । ननु जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीत्याशङ्कमानं गार्ग्यमुपलक्ष्य मैवं शङ्किष्ठा यस्मादिदं सर्वमहमपि जानामीत्याह—अतिष्ठा इति । अतीत्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा शिरः पूज्यो राजा च राजते दीप्यत इति व्युत्पत्तेरिति वा एवं विशेषणविशिष्टमेतद्ब्रह्माहं कार्यकरणसंघाते कर्तृ भोक्तृ च पुरुषरूपमुपासेऽनवरतं पश्यामि य एवमुक्तगुणत्रयविशिष्टमेतमुपास्ते सोऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा च भवतीति यथागुणोपासनमेव हि फलम् ॥ २ ॥

एवं संवादेनाऽऽदित्ये ब्रह्मण्यजातशत्रुणा प्रत्याख्यातेऽनन्तरं चन्द्रमसि गार्ग्यः प्रतिपन्नवानित्याह । स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे मनसि चैक इत्यादि पूर्ववत् । बृहन्महान्पाण्डरं शुक्लं वासो यस्यासौ पाण्डरवासाश्चन्द्राभिमानिनः प्राणस्याब्वासत्वात् । सोमो राजा चन्द्रसोमवल्ल्यात्मकः । अस्योपासकस्य प्रकृत्यात्मके यज्ञेऽहरहर्ह किल सोमः सुतः कृतकण्डनो भवति । विकृत्यात्मके च यज्ञे प्रसुतः प्रकृष्टं सुतरां कण्डितो भवति । उभयविधयज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ क. ख. ग. घ. °र्यकार° । २ ख. सुतो ।

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

तथा विद्युति त्वचि हृदि चैका देवता [1]गुणफले सुबोधे ॥ ४ ॥

तथाऽऽकाशे हृद्याकाशे हृदये चैका पूर्णत्वगुणफलं पूर्यते प्रजया पशुभिः । अप्रवर्ति न प्रवर्तयति स्वयं वा न प्रवर्तत इत्यप्रवर्ति । एतद्गुणफलं नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते विच्छिद्यते ॥ ५ ॥

तथा वायौ प्राणे हृदि चैका तस्या विशेषणम् । इन्द्रः परमेश्वरः । वैकुण्ठोऽप्रसह्यः । न पराजिता सेना तद्रूपः । क्रमेणैतद्गुणत्रयफलमाह—स य इति । जयनशीलो जिष्णुः । न पराजितः स्वभावो यस्येत्यपराजिष्णुः । अन्यतो मातृसपत्नीतो मात्रन्तराद्वा जाता अन्यतस्त्यास्ताञ्जेतुं शीलमस्येत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

---

१ घ. °ले च सु° ।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वाꣳस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

अग्नौ वाचि हृदि चैका तस्या विशेषणं विषासहिः सहत इति सासहिर्विशेषेण प्रक्षिप्तं सर्वं भस्मीकरणेन सहत इति विषासहिरग्निः फलोक्तौ विषासहिः परेषां मर्षयिता ॥ ७ ॥

अप्सु रेतसि हृदि चैका तस्या विशेषणं प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुत्याद्यनुकूलः फलं प्रतिरूपं श्रुत्यादिशासनानुरूपमेनमुपगच्छति नाप्रतिरूपं न विपरीतमथो अप्यस्मादुपासकात्प्रतिरूपः श्रुत्याद्यनुकूल एव पुत्रो जायते न विपरीत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आदर्शे प्रसादस्वभावके तादृशे खड्गादौ च हार्दे चैका तस्या विशेषणं रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो यं एवायं यन्तं पश्चाच्छ-
ब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवा-
चाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा
अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ
हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो
जहाति ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं
दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवा-
चाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा द्वितीयोऽन-
पग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमे-
वमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छि-
द्यते ॥ ११ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं
छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्यु-
रिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमु-
पास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा
कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

यन्तं गच्छन्तं पश्चात्पृष्ठतः शब्दोऽनूदेत्युत्पद्यते । यश्चाध्यात्मं जीवनहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्योपासे तस्य विशेषणमसुर्जीवनहेतुः फलं सर्वं संपूर्णं यावत्कर्मोपात्तमायुरस्मिँल्लोक एति गच्छति कर्मपरिच्छिन्नकालात्पूर्वमेनं रोगादिना पीड्यमानमपि प्राणो न जहाति न त्यजति ॥ १० ॥

दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैका देवताऽश्विनौ तस्या विशेषणं द्वितीयो द्वितीयवत्त्व-मनपगतत्वमन्योन्यमवियुक्तता च दिशामश्विनोश्चैवंधर्मित्वात् । तादृशमेव फलं द्वितीयवान्साधुभृत्यादिमानस्मादुपासकाद्गणः समूहश्च न विच्छिद्यते ॥ ११ ॥

छायायां बाह्ये तमस्यध्यात्मं चाऽऽवरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका तस्या विशेषणं मृत्युः फलं च शब्दब्रह्मोपासकस्येवैतावांस्तु विशेषो यन्मृत्योरागमना-त्प्राग्रोगादिपीडाया अप्यभावः ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति

व्यस्तानि ब्रह्माण्युपदिश्य समस्तमुपदिशति—स होवाचेति । आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैका तस्या विशेषणमात्मन्वी वश्य आत्मा विद्यते यस्मात्तावात्मन्वी स्वतन्त्रः । फलमात्मन्वीत्यादि । एवमजातशत्रुणा स्वयं परिज्ञातत्वेनैव क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यो ह किलाप्रतिभासमानो-त्तरस्तूष्णीमवाक्शिरा आस ॥ १३ ॥

तमेवंभूतमालक्ष्य सोऽजातशत्रुर्होवाच। किमेतावदेव ब्रह्म निर्ज्ञातमाहोस्विदधिकमप्यस्तीति विचारार्था प्लुतिः । गार्ग्य आह—एतावद्धीति । एतावदेव नातः परं विदितमस्ति । अजातशत्रुराह—नेति । नैतावता मुख्यं ब्रह्म त्वया विदितं भवतीति वदता राज्ञाऽधिकमपि ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं भवति । तच्चानुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविधिज्ञः स गार्ग्यः स्वयमेव ह किलोवाच यथाऽन्यः शिष्यो गुरुमुपेयात्तथाऽहं त्वा त्वामुपयान्युपेयामित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवमुक्ते सोऽजातशत्रुर्होवाच प्रतिलोमं विपरीतं चैतद्यद्ब्राह्मण उत्तमवर्ण आचार्यत्वेऽधिकृतः सन्क्षत्रियमनाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्येवं तस्माद्धे गार्ग्य त्वमाचार्य एव तिष्ठाहं तु त्वां यस्मिञ्ज्ञाते सर्वविद्भवेत्तद्ब्रह्म विज्ञपयिष्याम्येव विज्ञापनमेव करिष्यामि । एवं प्रतिज्ञातब्र-

१ क. ग. घ. 'याम्युपे' । ख. 'यामील्य' । २ ख. 'ज्ञापितमे' ।

तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिनाऽऽपेषं बोधयांचकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

प्रबोधो यथा स्यात्तथोपक्रमत इत्याह—तमिति। तं गार्ग्यं सलज्जं राजा पाणौ हस्त आदाय गृहीत्वा तस्य विश्वासजननायोत्तस्थावुत्थितवान्। ततस्तौ ह गार्ग्याजातशत्रू क्वचिद्राजगृहप्रदेशे सुप्तं पुरुषं प्रत्याजग्मतुरागतौ। तं तु सुप्तपुरुषं बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्नित्येतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे राजा। एवमामन्त्रितोऽपि स सुप्तः पुरुषो नोत्तस्थौ नैवोत्थितः। तमप्रतिबुध्यमानं पुरुषं पाणिना हस्तेनाऽऽपेषमापिष्याऽऽपिष्य बोधयांचकार बोधितवान्। ततः स पुरुषो ह किलोत्तस्थावुत्थितवान्। तथाच बृहन्नित्यादिप्राणात्मचन्द्राभिनाम्ना संबोधनेन गार्ग्याभिमतप्राणदेवतातिरिक्त एवाऽऽत्माऽस्मिञ्शरीरे कर्ता भोक्ता न प्राण इति निश्चितम्। अन्यथोच्छ्वासनिश्वासरूपेण व्याप्रियमाणस्य प्राणस्य संबोधनाश्रवणमनुत्थानं च न स्यात्। आपेषणेन च संघातो भोक्ता नेति निर्णीतमन्यथा स्पर्शमात्रेणाप्युत्थानं स्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्याऽऽत्मनः स्वाभाविकस्वरूपबोधनेच्छया सोऽजातशत्रुः स्वयमेव गार्ग्यं प्रत्युवाच हे गार्ग्य य एष प्रसिद्धो विज्ञानमयो विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः पुरुषः पुरि देहे शयनात्कल्पितानात्मनः पूरणात्पुरुष एष यत्र यस्मिन्पाणिपेषणप्रतिबोधात्प्राक्काल एतत्स्वपनं यथा भवति तथा सुप्तोऽभूत्तदैष विज्ञानमयः क कस्मिन्स्वाभाव्ये कीदृग्विधे स्वरूपे स्थितोऽभूत्कुतः कीदृग्विधात्स्वरूपात्प्रच्युतः सन्नेतदागमनं यथा स्यात्तथाऽऽगादागतः पाणिपेषणोत्तरकाल इति। एवं पृष्टो गार्ग्यः किमुक्तवानित्यत आह—तदिति। तदु ह यद्विज्ञानमयस्य स्वापे संवेशनस्थानं यतश्च स्थानाज्जागरिते कार्यकरणसंघातचेतयितृत्वेनाऽऽगमनं तत्स्थानं स्वरूपभूतं गार्ग्यः किल न मेने नैव ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

---

१ क. ख. ग. यकार।

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतꣳ श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

तदपि जाग्रदादौ कर्तृत्वभोक्तृत्वादि नाऽऽत्मनः स्वाभाविकं किं तु वागाद्युपाधिसंबन्धकृतमेव सुषुप्तौ तद्व्यतिरेकेण कर्तृत्वादेर्व्यतिरेकदर्शनादिति दर्शयितुं प्रथमप्रश्नस्योत्तरं तदनुवादपूर्वकमाहेत्याह । स होवाचाजातशत्रुर्यत्र यस्मिन्काले सुप्तो[२] विशेषविज्ञानरहितोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तत्तस्मिन्काल एषां[३] चिदात्मतदाभासप्राणानां वागादीनां विज्ञानं स्वविषयप्रकाशनसामर्थ्यं विज्ञानेन चैतन्याभासलक्षणेन करणेनाऽऽदाय गृहीत्वाऽन्तर्हृदये हृदयमध्ये हृदयाकाशे हृदयकोटरे हृदयस्थायां बुद्धौ यो वेदान्तप्रसिद्ध एष विद्वदनुभवसिद्ध आकाशः परमात्मा जीवस्य स्वाभाविकस्वरूपभूतस्तस्मिन्परमात्मन्यसंसारिस्वभावे लिङ्गोपाधिकृतं विशेषात्मस्वभावमुत्सृज्य शेते वर्तते । तथाच श्रुत्यन्तरम्—"सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" इति । एतत्कथमवगम्यत इत्यपेक्षायां नामप्रसिद्ध्येत्याह—तानीति । तानि वागादीनि यदा गृह्णात्यादत्तेऽथ तदा ह किल पुरुष इति पुरुषस्य स्वपितीत्येतन्नाम यौगिकं भवति स्वमेवाऽऽत्मानमपीत्वपिगच्छतीति व्युत्पत्तेः स्वमपीतो भवति तस्मादेनꣳ स्वपितीत्याचक्षत इति श्रुत्यन्तरे स्वयमेव नामनिर्वचनसामर्थ्यात् । एवं नामप्रसिद्धेरस्यासंसार्यात्मस्वरूपावस्थानेऽवगतेऽप्यत्र का वा युक्तिरित्यत आह—तदिति । तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो घ्राणेन्द्रियं वाक्चक्षुः श्रोत्रं मनश्च गृहीतं भवति । तथाचैतत्संबन्धाभावात्स्वापे कर्तृत्वाद्यसंबन्धो जाग्रदादौ चैतत्संबन्धात्कर्तृत्वाद्यतस्तदुपाधिकमेवेति निश्चितम् ॥ १७ ॥

१ ख. °यन्निमित्तं शून्यैषां । २ ग. घ. °प्तोऽभू° । ३ ग. घ. °षां प्रा° । ४ क. °दात्मा त° ५ ग. घ. °णेनान्तःक° । ६ ख. °णेन जीव आदा° । ७ ख. °दयस्था° । ८ ग. घ. °रे यो । ९ ग. घ. °वप्रसि° । १० क. ख. सौम्य । ११ ग. घ. गौणं ।

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ १८ ॥

ननु स्वप्ने वागादिसंबन्धाभावेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शनाद्व्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्कायां तत्रापि जाग्रद्वासनायाः सत्त्वात्तत्परिकल्पितस्य च स्वप्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वान्न व्यतिरेकासिद्धिरतोऽस्य स्वतः शुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याऽऽह—स इति। स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्न्यया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्तते तदा ह प्रसिद्धा अस्याऽऽत्मनस्ते वक्ष्यमाणा लोकाः कर्मफलानि। के त इत्यत आह—तदिति। तत्तत्र स्वप्नकाल उतापि महाराज इव भवति न पुनर्जागरित इव साक्षान्महाराजत्वम्। तथोत महाब्राह्मण इवोतापि उच्चं देवत्वाद्यवचं तिर्यक्त्वादीत्युच्चावचमिव निगच्छति। तथा चेवशब्दप्रयोगा[2]द्व्यभिचारदर्शनाच्चैते लोका मृषैव नास्याऽऽत्मभूता इति[3]। दृश्यते चान्नाडीषु दृष्टस्वामिकपदार्थानां योग्यदेशकालाद्यभावाच्च ते मिथ्याभूता एव। ननु देहाद्बहिरेव स्वामिकपदार्थदर्शनान्न योग्यदेशाद्यसंभव इत्याशङ्कायां[5] दृष्टान्तपूर्वकमुत्तरमाह—स यथेति। स दृष्टान्तो यथा महाराजः सार्वभौमो देहस्थ स्वस[6]न्पर्यङ्के शयान उपसंहृतकरणः स्वप्नान्पश्यञ्जानपदाञ्जनपदे देशे संजाताञ्जाग्रद्वासनापरिकल्पितान्राजोपकरणभूतान्भृत्यादीन्गृहीत्वोपादाय स्व आत्मीये जनपदे जयादिनोपार्जिते[11] देशे यथाकामं[12] काममनतिक्रम्य यथेच्छं परिवर्तेत परिक्रामे[13]ज्जाग्रत्कालवदुपगतप्रकृतिं तदवच्छिन्नांश्च भोगाननुभुञ्जानमिव स्वात्मानं पश्यतीति यावत्। एवमेष विज्ञानमय आत्मा। एतदिति क्रियाविशेषणम्। प्राणान्वागादीञ्जागरितस्थानेभ्यो गृहीत्वा संहृत्य स्वे शरीरे स्वे देह एव यथाकामं परिवर्तते न बहिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

१ ख. °न्धात्कर्तृ°। २ ख. °गाद्दृश्य°। ३ ग. घ. °ति। उक्तमर्थं दृष्टान्तपूर्वकमा°। ४ क. ख. °यां जाग्रद्दृष्ट°। ५ ग. घ. °भौमः पर्य°। ६ ख. सञ्ज्ञा°। ७ ख. °तान्रा°। ८ ग. घ. °तानन्यांश्च तथाविधान्गृ°। ९ क. ख. जया°। १० ख. °याद्युपा°। ११ ग. घ. °ते य°। १२ ख. °मं यो यः कामोऽस्य भवति तं तं का°। १३ ख. °मेदेवमात्मैतद्ग्रहणं यथा स्यात्तथा प्रा°।

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा

यथाकामं परिवर्तत इत्युक्तत्वात्कामादिसंबन्धस्यास्य स्वाभाविकत्वादशुद्धत्वमित्याशङ्कायां तत्संबन्धस्य सुषुप्तौ व्यतिरेकदर्शनेनास्वाभाविकत्वाच्छुद्धत्वमेव स्वाभाविकमिति वक्तुमाह—अथेति। अथ[1] पुनर्जाग्रत्स्वप्नयोर्व्यतिरेकशुद्धिकथनानन्तरमवस्थाद्वयद्रष्टा[2] यदा यस्मिन्काले सुषुप्तौ विशेषज्ञानविक्षेपाभावेन संप्रसन्नः स्वस्वरूपब्रह्मैकतां[3] गतो भवति तदा सुतरां शुद्धः सलिलमिव त्यक्तान्यसंबन्धः[4]। कदा सुषुप्तो भवति। यदा यस्मिन्काले न कस्यचन न कंचन विषयं वेद जानाति तदा सुषुप्तो भवति। केन क्रमेणेत्यत आह—हिता[5] इति। हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वाद्धिता इत्येवं नाम्न्यो नाड्यः शिरा देहस्यान्नपरिणामहेतुभूतास्ताश्च द्वाभ्यां सहस्राभ्यामधिका सप्ततिर्द्वासप्ततिः सहस्राणि[6]। ताः पुनर्हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते हृदयं नामोदरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्परिवेष्टनं पुरीतदित्युच्यते। इह पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरीतदिति कथ्यते। तथाच हृदयात्पुरीततं शरीरमभिप्रतिष्ठन्तेऽभितो निःसरन्ति कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुवत्योऽश्वत्थपर्णराजय इव बहिर्मुख्यः[7] प्रवृत्ता इति यावत्। ततः किमित्यत आह—ताभिरिति। ताभिर्नाडीभिः कृत्वा प्रसिद्धाज्जागरणाज्जाग्रद्विषयाया बुद्धेः कर्मवशात्प्रत्यवसर्पणमनु विज्ञानमय इन्द्रियाणि प्रत्यवसृप्योपसंहृत्य पुरीतति शरीरे शेते दुःखाननुविद्धसुखस्वाभाव्ये वर्तते। ननु पूर्वं विज्ञानमयो हृदयाकाशे ब्रह्मणि शेत इत्युक्त्वेदानीं[8] पुरीतच्छयनमाचक्षाणस्य कथं न पूर्वापरविरोधः स्यादिति चेत्सत्यं स्वाभाविक एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात्पुरीतति शेत इत्युपचारादुच्यतेऽतो नोक्तविरोधः। उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह—स इति। स[9] यथा कुमारो वाऽत्यन्तं बालो महाराजो वाऽत्यन्तं वश्य-

१ क. ख. °थ जाग्र° । २ ग. घ. °योर्द्रष्टा° । ३ क. ग. घ. °ह्मैक्यतां । ४ क. ग. घ. त्यक्त्वाऽन्यसंबन्धम् । क° । ५ क. ख. ग. घ. हितेति । ६ क. ग. घ. °णि । अत्रालुक्समासः । ताः । ७ क. ख. ग. घ. °मुखाः प्र° । ८ क. ग° °त्युक्तत्वादिदा° । ९ क. ग. घ. स दृष्टान्तौ प° ।

महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयी-
तैवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥ स यथोर्णनाभि-
स्तन्तुनोच्चरेद्यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चर-
न्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्यो-
पनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषा-
मेष सत्यम् ॥ २० ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

प्रकृतिको महाब्राह्मणो वाऽत्यन्तं परिपक्वविद्याविनयसंपन्नो यथोक्तकार्यतिघ्नीमतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिघ्न्यानन्दस्य सुखस्यावस्था तां गत्वा प्राप्य शयीत दुःखाननुविद्धसुखस्वाभाव्येऽवतिष्ठेतैवमेवैष विज्ञानमयः सर्वसंसारधर्मातीत एतच्छयनं यथा स्यात्तथा शेते सुषुप्तौ वर्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं क्वैष तदाऽभूदितिपूर्वप्रश्नप्रतिवचनेनास्य स्वतोऽसंसारित्वकथनद्वारा ब्रह्मत्वमुक्तमिदानीं तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं कुत एतदागादिति द्वितीयप्रश्नस्य प्रतिवचनं क्वेत्याद्यधिकरणादिभेदभ्रमनिवृत्तय आह—स इति । स दृष्टान्तो यथोर्णनाभिरूर्णनाभिर्लूताख्यः कीटविशेषोऽसहाय एव संस्तन्तुं सृष्ट्वा तेन तन्तुना स्वात्मनोऽप्रविभक्तेनोच्चरेदुद्गच्छेत् । यथा वैकरूपादेकस्मादग्नेः सकाशात्क्षुद्रा अल्पा विस्फुलिङ्गा अग्न्यवयवा व्युच्चरन्ति विविधं नानामुखेनोच्चरन्त्युद्गच्छन्ति प्रसर्पन्ति । असहायस्याविक्रियस्य च कारणत्वे यथैतौ दृष्टान्तावेवमेव विज्ञानमयस्य प्राक्प्रबोधात्स्वापे स्वरूपभूत आकाश इत्युक्त इत्येतस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वकर्मफलभूताः सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठातारोऽग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि व्युच्चरन्ति जलबुद्बुदादिवत्स्थितिं[1] लयं च यस्मिन्गच्छन्ति तस्याऽऽकाशशब्देनोक्तस्याऽऽत्मनो ब्रह्मण उपनिषदिति नामोप समीपं नि नितरां[2] सादयति गमयति विज्ञानात्मानमिति व्युत्पत्तेः । काऽसावुपनिषदित्यत आह—सत्यस्य सत्यमितीति । किं पुनः सत्यं किं च सत्यस्य सत्यमित्यत आह—प्राणा इति । प्राणा वै सत्यं सच्च त्यच्चेति व्युत्पत्तेः । तेषां प्राणानां मध्य एष उक्त आत्मा सत्यमबाध्यं तत्त्वम् ॥ २० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

१ ख. जले बु । २ ख. निरन्तरं ।

यो ह वै शिशुꣳ साधानꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाऽऽधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणाऽन्नं दाम ॥ १ ॥

एवं प्राणा वै सत्यमित्यादिब्राह्मणभागेन व्याख्याताया अप्युपनिषदो विशेषतोऽर्थप्रकटनाय ब्राह्मणद्वयं तत्र प्राणा वै सत्यमित्यन्तेनोक्तप्राणोपनिषव्याख्यानाय शिशुब्राह्मणं प्रवर्तते—यो हेति । यो ह वै साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं च शिशुं वेदोपास्ते स ह किल सप्त चक्षुर्द्वयनासिकाद्वयश्रोत्रद्वयमुखात्मकसप्तच्छिद्रायतनानि सप्तसंख्याकानीन्द्रियाणि विषयासक्तत्वाद्द्विषतो भ्रातृव्याञ्शत्रूनवरुणद्धि जितेन्द्रियो भवति । एवं फलेन प्रलोभितं को वा शिश्वादिपदार्थ इत्युत्पन्नजिज्ञासं प्रति तानाह—अयमिति । अयं वावायमेव शिशुः शिशुरिव शिशुर्विषयेष्वितरकरणवद्नासक्तत्वात् । कोऽसौ योऽयं मध्यमः शरीरमध्यस्थः प्राणो लिङ्गशरीरात्मा बृहन्पाण्डरवास इत्याद्युक्तः षड्त्रीशशङ्कुनिर्त्यादिना वक्ष्यमाणस्तस्य शिशोः प्राणस्य वत्सस्थानीयस्य करणात्मन इदं कार्यात्मकं शरीरमेवाऽऽधानमाधीयतेऽस्मिन्नित्याधानमधिष्ठानं तस्य प्राणस्येदं प्रसिद्धं शिरो मस्तकं प्रत्याधानं तत्र हि श्रोत्रादिच्छिद्रेषु प्रत्येकमाधीयत इति व्युत्पत्तेः । प्राणो बलापरपर्यायान्नपानादिजनिता शक्तिः स्थूणाऽवष्टम्भो बलावष्टम्भेनैव प्राणस्यास्मिञ्शरीरेऽवस्थानात् । यद्वा प्राण उच्छ्वासनिश्वासकर्मा वायुः शारीरः स्थूलशरीरपक्षपाती स्थूणश्च । तस्य शिशोर्भुक्तमन्नमशितं दाम वत्सस्येव बन्धनरज्जुः । तद्ध्यन्नं त्रिधा परिणम्यमानं सूक्ष्ममध्यमरूपेण द्विरूपदामलक्षणमुभयतःपाशभूतं सद्यथाक्रमं लिङ्गपक्षपातिशिश्वाख्यप्राणस्थूलशरीरयोः स्थूलवाय्वाख्यायामन्नपानजशक्त्याख्यायां वा स्थूणायां बन्धनहेतुस्तस्य कर्मक्षयात्क्षयात्प्राणोत्क्रान्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने शिरस्यारूढस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषदः

१ घ. °मित्यंशेनो° । २ ग. घ. °त् । तस्यान्नं भुक्तमशनं दाम वत्सस्येव बन्धनं रज्जुरित्यर्थः ॥ १ ॥ ३ क. ख. °मशनं दा° । ४ ख. °त्वा° ।

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयाऽऽदित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥ तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मि-

प्रदर्श्यन्ते—तमिति । तमुक्तार्थकं प्राणमेता वक्ष्यमाणाः सप्तसंख्याका अक्षयहेतुत्वादक्षितय उपतिष्ठन्त उपस्थानं कुर्वन्ति । कास्ता इत्यत आह—तदिति । तत्तत्र या इमाः प्रसिद्धा अक्षन्नक्षणि लोहिन्यो लोहिता राजयो रेखास्ताभी रेखाभिर्द्वारभूताभिरेनं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठत इति यावत् । तथाऽथानन्तरं या अक्षन्नापो धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानास्ताभिः पर्जन्यो देवतात्माऽन्वायत्तो या कनीनका चक्षुषि दृक्शक्तिस्तयाऽऽदित्योऽन्वायत्तः । यत्कृष्णं चक्षुषि तेनाग्निरन्वायत्तो यच्छुक्लं चक्षुषि तेनेन्द्रोऽन्वायत्तोऽधरयाऽधस्तन्या वर्तन्या पक्ष्मणैनं मध्यमं प्राणं पृथिव्यन्वायत्ता द्यौः स्वर्ग उत्तरयोपरिभागस्थया वर्तन्याऽन्वायत्ता । एवंविधोपास्तिफलमाह—नेति । य एवमुक्तप्रकारेण प्राणान्नभूताः सप्ताक्षितीर्वेदास्योपासकस्यान्नं न क्षीयत इत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्ता रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनाद्वागाद्यात्मिका एव संवृत्ता इति वागादय एवात्र रुद्रादिशब्दाभिधेया इत्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे मन्त्रसंमतिमाह—तदिति । तत्तत्रैतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रो भवत्यर्वाग्बिल इत्यादिर्मन्त्रसमाप्तिद्योतकेतिशब्दान्तः । तं प्रतीकपूर्वकं व्याकरोति—अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । अस्मिन्मन्त्रभागे तत्प्राणस्य प्रत्याधानत्वेनोक्तमिदं प्रसिद्धं शिर एवार्वाग्बिलोऽर्वाङ्मुख ऊर्ध्वबुध्न ऊर्ध्वासनश्चमसः पात्रमिवोक्तम् । कथं हि यस्मादेष शिरोलक्षणश्चमसोऽर्वाग्बिलोऽधस्थितस्यैव मुखस्य बिलरूपत्वाच्छिरसो बुध्नाकारस्योपरिभागे दृश्यमानत्वाच्च तस्माच्छिर एवोक्तलक्षणश्चमसः । तस्मिञ्शिरसि विश्व-

न्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह. तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी . ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥३॥ इमावेव गोतमभरद्वाजा-वयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै

रूपं नानारूपं यशो निहितं स्थितं यथा सोमश्चमस इति मन्त्रः । प्राणाः श्रोत्रादयः सप्त पूर्वोक्तास्तेषु प्रसृता वायवश्च । वै प्रसिद्धम् । विश्वरूपं[1] नानार्थावभासित्वान्नानात्मकं शिरसि निहितं[2] यशः शब्दादिप्रकाशकं प्राणात्मकमेव शब्दादिप्रकाशनरूपं यशोहेतुत्वात्प्राणानामतः प्राणानेवैतद्यश इत्याह । तस्य शिरोलक्षणस्य चमसस्य तीरे पार्श्वे सप्त ऋषय आसते वर्तन्त इति मन्त्रः । प्राणाः करणाश्रयाः सप्त वायव एव ऋषयः प्रसिद्धऋषिवदेषां शब्दादिविषयद्रष्टृत्वात्तदाश्रयत्वेन तद्रूपत्वादृषित्वमतः प्राणानेतदाह । ब्रह्मणा वेदराशिना सह संविदाना संसर्गं प्राप्नुवती शब्दानुच्चारयन्ती वागष्टम्यष्टसंख्यापूरणीति मन्त्रोक्तेऽर्थे ब्राह्मणं हेतुमाह—वागिति । हि यस्मादष्टमी वाग्ब्रह्मणा वेदेन संवित्ते संसर्गं प्राप्नोति । शब्दोच्चारणक्रियावत्त्वेनाष्टमत्वं श्रोत्रादिषु सप्तमत्वं तु चर्वणक्रियोपाधिनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

के ते प्राणा इत्यपेक्षायामाह—इमाविति । इमौ प्रसिद्धावेव कर्णौ गोतमभरद्वाजौ । अयमेव दक्षिणः कर्णो गोतमोऽयमेवोत्तरः कर्णो भरद्वाजो विपर्ययेण वा । तथेमावेव चक्षुषी विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव दक्षिणं विश्वामित्रोऽयमेवोत्तरं जमदग्निः । इमावेव नासापुटे वसिष्ठकश्यपौ । अयमेव दक्षिणपुटो वसिष्ठोऽयमेवोत्तरः कश्यपः । रसाभिव्यक्तिहेतुचर्वणक्रियावती वागेवात्रिः सप्तमः । हि यस्माद्वाचाऽन्नमद्यते भक्ष्यते तस्माद्वाचोऽत्तिरिति ह वै प्रसिद्धं

---

1 ग. घ. °पं विषयाणामनेकत्वेनानेकरूपं शि° । 2 ग. घ. °तं शब्दादिज्ञानलक्षणं यशस्तद्धेतु° ।

नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यं च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्स-

---

नामैतदेव यदत्रिरिति श्रुत्या व्यपदिश्यते नाम तत्परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति श्रुतेरित्यर्थः । श्रुत्या व्याख्यातमन्त्रोक्तोपासनफलमाह—सर्वस्येति । य एवमुक्तं प्राणयाथात्म्यं वेद स मध्यमप्राणो भूत्वाऽऽधानप्रत्याधानगतः सर्वस्यान्नजातस्यात्ता भोक्ता भवति सर्वमस्योपासकस्यान्नं भवति नात्रि-त्यर्थः ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकव्याख्यायां मिताक्षराख्यायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ कथमेतेषां प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्यात्मनः सत्यत्वमिति जिज्ञासायां मूर्तामूर्तब्राह्मणं प्रवर्तते—द्वे वावेति[2] । यदपोहद्वारेण नेति नेतीत्यादिना निरूपयिषितं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो मायामये द्वे वाव द्वे एव रूपे रूप्यते ज्ञाप्यतेऽरूपं ब्रह्म याभ्यामविद्याध्यारोपिताभ्यां रूपाभ्याम् । के ते इत्यत आह—मूर्तं चामूर्तं चेति । चकार एवकारानुषङ्गार्थः[3] । अन्तर्णीतोत्तरविशेषणत्वेनावधारितमूर्तामूर्तयोरिव[4] तान्यपि द्विरूपब्रह्मण एव विशेषणान्याह । मर्त्यं च मरणधर्मि । अमृतं च तद्विपरीतम् । स्थितं च स्थास्नु परिच्छिन्नमिति यावत् । यच्चेति व्याप्नोतीति यत्स्थितविपरीतम् । सच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानासाधारणधर्मवत् । त्यं च तद्विपरीतम् ॥ १ ॥

के ते मूर्तामूर्ते कस्य वा कानि विशेषणानीति विशेषो न ज्ञायत इत्यत आह—तदिति । यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चान्यत्परिशिष्टं पृथिव्यादिभूतत्रयं तदेतन्मूर्तं मूर्छितावयवं घनमत एवैतद्भूतत्रयं मर्त्यमत एवैतत्स्थितमत एवैतत्सत् । विपर्ययेण

---

१ ख. ग. घ. ङ °मेषां । २ ख. °ति । द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थरूपस्याविकारिणो द्वे एव रूपे ताभ्यां हि तद्रूप्यते । य° । ३ ग. घ. °कारोऽवधारणार्थे । मू° । ४ ग. न. °तयोः प्रत्येकमर्थप्रतिपादकानि वि° ।

त्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष
रसः ॥ २ ॥ अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतद-
मृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यै-
तस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मि-
न्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम्
॥३॥ अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च
यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमे-
तत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थित-
स्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः
॥४॥ अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश

वा हेतुहेतुमद्भावः । उक्तविशेषणचतुष्टयवद्भूतत्रयस्य सारिष्ठं कार्यं विशेषणानु-वादपूर्वकमाह—तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत इति । विशेषणचतुष्टयविशिष्टस्य पृथिव्यादिभूतत्रयस्यैष एव रसः सारः । कः । य एष मण्डललक्षणस्तपति । तत्र हेतुः । हि यस्मान्मूर्तादिविशेषणचतुष्टयं मण्डलेऽवसीयते तस्मात्सतः सदादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्यैष मण्डलभूतो रसः । एतच्चाऽऽधिदैविककार्यात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् ॥ २ ॥

अथानन्तरं वायुश्चान्तरिक्षं चामूर्तं मूर्तविपरीतं ब्रह्मणो रूपम् । शेषं पूर्ववत् । य एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भो विराडात्मा । एतच्चाऽऽधिदैविककरणात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् । एवमुक्तमाधिदैविकं विभाग-मुपसंहरति—इत्यधिदैवतमिति ॥ ३ ॥

अथानन्तरमध्यात्मविभाग उच्यते । तत्रेदमेव मूर्तम् । किम् । यत्प्राणाच्च शरीरस्थादुच्छ्वासात्मकाद्वायोर्यश्चायमन्तरात्मनि शरीरे आकाशस्तस्माच्चान्य-च्छरीरारम्भकं भूतत्रयम् । शेषं पूर्ववद्वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

एवमध्यात्मकार्यात्मकस्य ब्रह्मणो रूपं निरूप्य करणात्मकस्य तदाह—अथेति । अथानन्तरं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः पूर्वोक्तो मूर्तमि-

---

१ ख. घ. ङ. 'वद्दर्शी'।

एतदमूर्तमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तं सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति

त्यादि पूर्ववत् । योऽयं दक्षिणेऽक्षन्दक्षिणेऽक्षणि पुरुषो लिङ्गशरीरात्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथास्य करणात्मनो वासनामयं रूपमाह—तस्येति । तस्याऽऽधिदैविकस्य हैतस्याऽऽध्यात्मिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासनामयमिदं रूपम् । यथा लोके महारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनं वासो वस्त्रम् । एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगे सति तादृशं रञ्जनाकारमुत्पद्यते । यथा चावेरिदमाविकमूर्णादीषत्पाण्डुरं तथाऽन्यद्वासनारूपं लिङ्गस्य जायते । यथा चेन्द्रगोपः कीटविशेषः कौसुम्भवदत्यन्तं रक्तो भवत्येवमेवास्य वासनारूपं भवति । यथा चाग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा कचित्कस्यचिद्वासनारूपं भवति । यथा च पुण्डरीकं शुक्लं तद्वदपि कस्यचिद्वासनारूपं भवति । यथा च सकृद्विद्युत्तं विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्धिरण्यगर्भादेर्वासनारूपमुपजायते सत्त्वादितारतम्यादित्यर्थः । यथोक्तहिरण्यगर्भवासनारूपोपासनफलमाह—सकृदिति । एवं यथोक्तमन्त्यं हिरण्यगर्भीयवासनारूपं यो वेदास्योपासकस्य सकृद्विद्युत्तेव विद्योतनमिव श्रीः ख्यातिर्भवति ह वै भवत्येवेत्यर्थः । तदेवं सत्यस्येति षष्ठ्यन्तं स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मकं हेयभूतं सत्यशब्दार्थं व्याख्यायोपादेयभूतप्रथमान्तसत्यशब्दार्थव्याख्यानायोत्तरः संदर्भः प्रवर्तते—अथात इति । अथ सत्यस्य स्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते । यस्मादुतस्तस्मात्तस्य ब्रह्मणो नेति नेतीत्येतादृश आदेशो निर्देशः । तथाच नेति नेतीति वीप्सया मूर्तामूर्ततद्वासनात्मकाविद्यातत्कार्यतदभावादिस-

---

१ ख. कृ. °र्थः । चरमोक्तं । २ ग. घ. °र्थस ।

न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

र्वनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन च साक्षाद्ब्रह्म निर्दिष्टं भवति[1] निरवधिकस्य निःसाक्षिकस्य च निषेधस्यासंभवात् । ननु कस्मादेव ब्रह्म निर्दिश्यत इत्यत आह—न हीति। विषयीकर्तव्या यावन्तः पदार्थास्ते सर्वे नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निर्दिश्यन्त इति कृत्वा नेति नेत्यस्मादन्यत्परं निर्देशनं हि यस्मान्नास्ति तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः । यद्वा हि यस्मादेतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं नास्ति । अतो नेत्युच्यते न पुनर्ब्रह्मैव नास्तीत्यभिप्रायेण तथोच्यते । कुत एतदवगम्यते । यतो निषिद्धादपरमार्थभूतादन्यदनिषिद्धं परं परमार्थभूतं ब्रह्मास्तीत्यतोऽवगम्यते । तस्योपनिषदिति प्रतिज्ञातमुपसंहरति—अथेति । यत उक्तप्रकारेण परमार्थसत्यं परं ब्रह्मैवाथातो युक्तमुक्तं ब्रह्मण उपनिषदिति नामधेयं नामैव नामधेयम् । किं तत् । सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्युक्तार्थम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्यायस्य तार्तीयविद्यासूत्रस्य स्फुटव्याख्यानार्थत्वेन ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यारभ्य नेति नेतीत्यन्तेन व्याख्यातब्रह्मविद्याङ्गतया संन्यासविधानाय मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते—मैत्रेयीति । याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिर्हे मैत्रेयीति स्वभार्यां संबोध्योवाच । किमरे मैत्रेय्यस्माद्गार्हस्थ्यात्स्थानादाश्रमादुद्यास्यन्वा ऊर्ध्वं पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं यास्यन्नेवाहमस्मि भवाम्यतो हन्त तेऽनुमतिं प्रार्थयामीत्यर्थः । किंच ते तवानया द्वितीयया भार्यया कात्यायन्या सहान्तं विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागेन विभक्तां कृत्वा गमिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

---

1 ग. घ. °ति तस्य नि° ।

सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥

सैवमुक्ता मैत्रेयी होवाच । भगो भगवन् । नु वितर्के । मे मम यद्यदीयं सर्वा सागरपरिखा पृथिवी वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात्तदा कथं किं तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येनाग्निहोत्रादिकर्मणाऽहममृताऽमरणधर्मिणी मुक्ता स्यां भवेयमिति पृष्टे नेति नैवामृता स्या इत्युत्तरं ह किल याज्ञवल्क्य उवाचोक्तवान् । किं तर्हि तेन भवेदित्यत आह—यथेति । यथैव लोक उपकरणवतां साधनसंपत्तियुक्तानां जीवितं सुखोपभोगसंपत्त्या कालक्रमणं तथैव तद्वदेव ते तव जीवितं स्यान्न तु पुनर्वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणाऽमृतत्वस्य मोक्षस्याऽऽशाऽस्त्याशाऽपि न कर्तव्येत्यर्थः ॥ २ ॥

सैवमुक्ता मैत्रेयी ह प्रत्युवाच । यद्येवं येनाहममृता न स्यां तेन कर्मणाऽहं किं कुर्यां किंतु यदेवामृतत्वसाधनं भगवान्वेद विजानाति तदेवामृतत्वसाधनं मे मह्यं ब्रूह्युपदिशेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो बतेत्यनुकम्प्योवाच । अरे मैत्रेयि नोऽस्माकं त्वं पूर्वमपि प्रिया सतीष्टा भवतीदानीमपि प्रियं मच्चित्तानुकूलमेव भाषसेऽतस्त्वमेह्यास्स्वोपविश यत्त्वदिष्टममृतत्वसाधनमात्मज्ञानं तद्व्याख्यास्यामि कथयिष्यामि । व्याचक्षाणस्य तु व्याख्यानं कुर्वतो मे मम वाक्यान्यर्थतो निदिध्यासस्व निश्चयेन ध्यातुमिच्छेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय

स याज्ञवल्क्योऽमृतत्वसाधनज्ञानाङ्गभूतं सकलसुखसाधनेभ्यो वैराग्यमुत्पादयन्नुवाच । अरे मैत्रेयि वै प्रसिद्धमेतल्लोके यत्पत्युर्भर्तुः कामाय प्रयोजनाय पतिर्भार्यायाः प्रियो न भवति । किं तर्ह्यात्मनस्तु कामायैव भार्यायाः पतिः[1] प्रियो[2] भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि समानं विशेषं तु प्रसिद्धार्थकम्[3] । अयं तु तदेतत्प्रेय इत्यादेर्वृत्तिस्थानीयः । यस्मादेवमात्मसुखसाधनत्वादन्यत्र गौणी प्रीतिरात्मनि तु मुख्या तस्मादरे मैत्रेयि परमप्रेमास्पदमात्मा

१ ख. ङ. °नं प्र° । २ ख. ङ. °यैकं च । भ° । ३ क. °म् । किंच । भ° ।

सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

वै, आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षाद्रूपदर्शनविषयतामापादयितव्यः । केनोपायेनेत्यत आह—श्रोतव्य इति । श्रोतव्य आचार्यागमतः पश्चान्मन्तव्यस्तर्कतस्ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः । इत्येतैरुपायैरात्मनि साक्षात्कृते किं स्यादित्यत आह—आत्मन इति । हे मैत्रेयि श्रवणेन कृत्वोत्पन्नेन मत्या मननेन विज्ञानेन च निदिध्यासनेन दृढीकृतेनाऽऽत्मनो वै दर्शनेन साक्षात्काररूपेणेदं सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकमनात्मभूतमखिलं विदितमेवेति ॥ ५ ॥

ननु कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विदितं भवेदित्याशङ्कायामात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावादित्याह—ब्रह्मेति । यः कोऽप्यात्मनः सकाशादन्यत्र पार्थक्येन ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद मन्यते तमयथार्थदर्शिनं ब्रह्म ब्राह्मणजातिः परादात्पराकुर्यात्कैवल्यासंबन्धिनं कुर्यादयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधात्परमात्मा हि सर्वेषामात्मा क्षत्रं तं परादादित्यादि पूर्ववत् । उक्तं सर्वमनूद्य तस्याऽऽत्मानतिरिक्तत्वमित्युपसंहरति—इदं ब्रह्मेत्यादिना । यदयं योऽयमात्मा द्रष्टव्य इति प्रकृतः स एवेदं सर्वमुक्तमनुक्तं च न ततः पृथगस्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

कथमेतदवगन्तुं शक्यत इत्याशङ्कायां स्फुरणात्मस्वरूपव्यतिरेकेण किंचिदपि ग्रहीतुं न शक्यत इति तु प्रसिद्धम् । यद्व्यतिरेकेण च यस्याग्रहणं तस्य सदा-

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं

त्मकत्वमेवेति व्याप्तौ दृष्टान्तत्रयमाह—स इति। स दृष्टान्तो यथा लोके दुन्दुभेर्भेर्यादेर्हन्यमानस्य दण्डादिना ताड्यमानस्य बाह्यान्बहिर्भूतान्दुन्दुभिशब्दसामान्यान्निष्कृष्टान्दुन्दुभिशब्दविशेषानुच्चनीचादीन्ग्रहणाय ग्रहीतुं न शक्नुयान्न समर्थो भवेत्। कथं तर्हि तेषां ग्रहणमित्यत आह—दुन्दुभेरिति। दुन्दुभेस्तु दुन्दुभिशब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु दुन्दुभ्याघातस्य वा दुन्दुभेर्हननोत्पन्नतीरादिनवरसाद्यन्यतमरसविशेषितध्वनेर्वा ग्रहणेन तु शब्दो दुन्दुभिशब्दविशेषो गृहीतः स्यात्। तथाच यथैवं शब्दविशेषाः शब्दसामान्यान्नातिरिच्यन्ते तथा स्फुरणात्मकब्रह्मसामान्यात्स्फोर्यमाणाः पदार्था नातिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देनाऽऽपूर्यमाणस्येत्यादि समानम् ॥ ८ ॥

तथा वीणायै वाद्यमानाया इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे। समानमन्यत्। अनेकदृष्टान्तोदाहरणं त्वनेकविलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सर्वेऽपि पदार्थाः स्थितिकाले प्रज्ञानघनप्रत्यगात्मैकसत्ताका इति द्योतनार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं स्थितिकाले जगतो ब्रह्मैकत्वमवगमय्योत्पत्तिकालेऽपि तथाऽवगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राक्कारणादभिन्नत्वे दृष्टान्तमाह—स इति। स दृष्टान्तो यथाऽऽर्द्रैधोभिः काष्ठैरिद्धोऽग्निरार्द्रैधाग्निस्तस्मादभ्याहितादभितः प्रज्वलितात्पृथङ्नानाप्रकारं धूमाः। धूमग्रहणं विस्फुलिङ्गादीनामप्युपलक्षणपरम्। धूमविस्फुलिङ्गादयो विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति। तथा, ऋग्वेदादिप्रपञ्च उत्पत्तेः प्राङ्न ब्रह्मणः पृथगस्तीत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति। यथा दृष्टान्त

वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेत-
द्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस
इतिहासः पुराणं विद्योपनिषदः श्लोकाः
सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्य-
स्यैवैतानि निश्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा
सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ
स्पर्शानां त्वगे कायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ

एवं वै, एवमेवारे मैत्रेय्यस्य प्रकृतस्य परमात्मनो महतोऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्वभावस्यैतद्वक्ष्यमाणं निश्वसितमिव निश्वसितमप्रयत्नोत्पादितम्। किमेतदित्यत आह—यदिति। यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इति चतुर्विधमन्त्रजातमुच्यते। अथर्वणाऽङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः। इतिहास उर्वशीपुरूरवसोः संवादादिर्यो ब्राह्मणभागो यथोर्वशी हाप्सरा इत्यादिब्राह्मणमेव। पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि। विद्या देवजनविद्या। उदकुम्भं निधाय दास्यो मार्जालीयं परिनृत्यन्तीत्यादिब्राह्मणमेव। उपनिषदः प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्याः। श्लोका ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रा अर्वाग्बिल इत्याद्याः। सूत्राणि वेदे वस्तुसंग्राहकाणि वाक्यान्यात्मेत्येवोपासीतेत्येवमादीनि। अनुव्याख्यानानि वस्तुसंग्राहकवाक्यानां विवरणवाक्यानि यथा प्राणा वै सत्यमित्येवमादीनां शिशुमूर्तामूर्तब्राह्मणे। व्याख्यानानि मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेत्येवमादीनि। एतान्युक्तानि ऋग्वेदादीनि मन्त्रब्राह्मणात्मकान्यस्यैवेश्वरस्य निश्वसितानि। तथाच पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकत्वमन्तरेणैव नियतरचनावतः पूर्वसिद्धस्यैव वेदस्य सुप्तप्रबुद्धवत्सृष्टिसमयेऽभिव्यक्तत्वोक्तेर्वेदः स्वार्थे निरपेक्ष एव प्रमाणम्। अत एवेदं सर्वं यदयमात्मेति वेदस्याप्रामाण्यकारणनिरासार्थं वाऽस्याः श्रुतेः प्रवृत्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

अथ प्रलयकालेऽप्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह—स इति। स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सर्वासां नद्यादिर्गतानामपां समुद्रोऽब्धिरुदकसामान्यमेकायनमेकाश्रयोऽविभागप्राप्तिर्यथाऽयं दृष्टान्त एवं सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकठिनादीनां वायोरात्मभूतानां त्वगेकायनं त्वग्विषयस्पर्शसामा-

---

रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥११॥ स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत

न्यमात्रमाश्रयः। तथा रसानामब्विशेषाणां जिह्वा विषयसामान्यम्। गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नासिके गन्धसामान्यम्। रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुर्विषयसामान्यम्। शब्दानामाकाशविशेषाणां श्रोत्रं विषयसामान्यम्। एतान्यपि विषयविशेषसामान्यानि मनोविषयसंकल्पेऽन्तर्भवन्ति। तेषां संकल्पपूर्वकत्वात्। सर्वेषां संकल्पविशेषाणां मनो विषयसामान्यं संकल्पमात्रमयनं तस्याध्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनाद्बुद्धिविषयविशेषेषु विद्याशब्दवाच्येष्वध्यवसायेष्वन्तर्भावः। तासां सर्वासां विद्यानां हृदयं बुद्धिसामान्यं विज्ञानमात्रमेकायनं तदपि कारणभूते प्रज्ञानघने ब्रह्मणि लीयत इति बोध्यम्। तथा सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमित्यादिना कर्मेन्द्रियाणां तद्विषयविशेषाणां च तत्तत्सामान्येषु लयस्तेषां च प्राणे तस्यापि कारणात्मनीत्यभिप्रायतः श्रुत्योच्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं प्राकृतिकप्रलयदर्शनेन सर्वमूलप्रकृतिभूतमद्वयात्मतत्त्वमवगमितं तस्येदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातत्वात्। इदानीं ब्रह्मविद्ययाऽविद्यानिरासद्वारेण योऽयमात्यन्तिकप्रलयस्तं दृष्टान्तपूर्वकमाह—स इति। स दृष्टान्तो यथा सैन्धवखिल्यः सिन्धुरुदकं तत्र भवः सैन्धवः स चासौ खिल्यश्च सैन्धवखिल्यो लवणशकल उदके प्रास्तः प्रक्षिप्तः सन्खिल्यारम्भकत्वेन तदवयवभूतमुदकं विलीयमानमनु पश्चाद्विलीयेतैवोदकभावमापद्यत एव। अस्य विलीनस्य खिल्य-

न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव

स्योद्ग्रहणायोद्धृत्य पूर्ववद्ग्रहीतुं न ह नैव कश्चित्सुनिपुणोऽपि शक्तः स्यात् । अत्रेवशब्दोऽनर्थकः । कस्माद्यतो यतो यस्माद्यस्माद्देशात्तदुदकमाददीत गृहीत्वाऽऽस्वादयेत्तत्र तत्र लवणरसमेव तदुदकं न तु खिल्यभावो ग्रहीतुं शक्यते । यथाऽयं दृष्टान्त एवं वै, एवमेवारे मैत्रेयि विलीनखिल्यभावमिदं ब्रह्माऽऽत्मतत्त्वं महदनवच्छिन्नं भूतं कूटस्थमनन्तं न विद्यतेऽन्तः कारणं पूर्वावधिभूतं यस्य तदनन्तम् । अपारं न विद्यते पार उत्तरावधिभूतं कार्यं यस्य तदपारम् । विज्ञानघन एव विज्ञप्तिर्विज्ञानघनो जात्यन्तराननुविद्धस्वभावः । विज्ञानं चासौ घनश्चेति विज्ञानघनो विशुद्धज्ञप्तिमात्रैकरस एवाऽऽत्मा, एतेभ्यः पूर्वब्राह्मणे षष्ठ्यन्तसत्यशब्दवाच्येभ्यो भूतेभ्यः शरीरकरणविषयाकारपरिणतेभ्यो निमित्तभूतेभ्यो मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्यादिखिल्यभावेन समुत्थाय सम्यगुत्थाय जलाचन्द्रादिप्रतिबिम्बवत्तानि प्रकटीभूतानि खिल्यभावसंपादकानि भूतानि विनश्यन्ति तान्यनु पश्चादुदकाद्यपगमे चन्द्रादिप्रतिबिम्बादिवत्खिल्यभावो विनश्यति । तथाचाविद्यातत्कार्यरूपखिल्यहेत्वपगमे प्रत्यगात्मा परमात्मैकत्वेन संसारधर्मानाघ्रातोऽनन्तोऽपारः प्रज्ञप्तिमात्रस्वरूप एव । अस्यां च कैवल्यावस्थायां विशेषज्ञानं नास्तीत्याह—नेति । अरे मैत्रेय्येवं कार्यकरणसंघातेभ्यो विमुक्तस्य ब्रह्मविदः प्रेत्य विमोकानन्तरमयमसावमुष्य पुत्रो ममेदं क्षेत्रं धनं सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणा विशेषसंज्ञा विशेषज्ञानं नास्तीत्यहं ब्रवीमीत्येवं ह किल परमार्थदर्शनं याज्ञवल्क्यो भार्याया उवाचेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सैवं प्रबोधिता मैत्रेयी होवाचात्रैवैकस्मिन्नेव वस्तुनि ब्रह्मात्मनि पूर्वं विज्ञा-

१ क. ॰नमे ।

मा भगवानमंमूहन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्व-

---

नघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति विरुद्धं वदन्भगवान्पूजावान्मा माममूमुहन्मोहितवानित्युक्तः स याज्ञवल्क्यो ह प्रतिवचनमुवाच । अरे मैत्रेय्यहं मोहं मोहनवाक्यं नैव ब्रवीमि न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति तु विशेषज्ञानाभावस्यैवोक्तत्वादत अरे मैत्रेयीदं शृणु यन्महद्भूतमनन्तमपारं प्रज्ञानघनस्वरूपं यथाव्याख्यातमिदमेव विज्ञानाय विज्ञातुमलं युक्तं स्वप्रकाशत्वादिति याज्ञवल्क्य उक्तवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथैवमुक्तं विशेषविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकुर्वन्नाह—यत्रेति । (*यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे हि प्रसिद्धं द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि भिन्नमिवाऽऽत्मनो वस्त्वन्तरं भासमानं भवति तत्तत्र तस्मिन्काल इतरोऽसौ परमात्मनः खिल्यभूत आत्मा परमार्थचन्द्रादेरिवोदकचन्द्रादिप्रतिबिम्बो द्रष्टेतरेण चक्षुरादिकरणेनेतरं द्रष्टव्यं रूपादिपदार्थं पश्यति । तथा) यत्र यस्मिन्नविद्याविलासकाले हि प्रसिद्धं द्वैतमिवैकस्मिन्नेवाऽऽत्मनि भासमानं भवति तत्तत्र तस्मिन्काल इतरो घ्रातेतरं गन्धं घ्राणेन जिघ्रति तद्विशेषविज्ञानेन संबध्यते । एवमेव तदितर इतरं पश्यतीत्यादौ योजनीयम् । एतावत्तैतेभ्यो भूतेभ्य इत्यत्र सूचितो भूताविद्योपाधिकः संसारो व्याख्यातः । इदानीं महद्भूतमनन्तमपारमित्यादिसूचितं ब्रह्मात्मदर्शनं व्याख्यास्यन्भूतोपाध्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसाराभाव इति व्यतिरेकमाह—यत्र वा इति । यत्र यस्यां विद्यावस्थायामस्य ब्रह्मविदः सर्वं

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. पुस्तकस्थोऽनपेक्षितः ।

मात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कः शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् । येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु

कर्तृकर्मक्रियाफलादिकं प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानविलापितं सदात्मैवाभूत्तत्र तस्यामवस्थायां केन करणेन कः कं विषयं जिघ्रेन्न कोऽपि केनापि किमपि जिघ्रेत्कारणाभावात् । तथा तत्केन कं पश्येदित्यादि । एवं कैवल्यावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपाद्य तत्रैव कैमुतिकन्यायं दर्शयितुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्वमाह—येनेति । यत्राप्यविद्यावस्थायामन्योन्यं जानाति तत्रापि येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्वं जानाति तं साक्षिणं केन करणेन को वा विज्ञाता विजानीयान्न केनापि चक्षुरादेर्विषयग्रहण एवोपक्षीणत्वात् । किं पुनर्वक्तव्यं विद्यावस्थस्यासंसारिण आत्मनो ज्ञानाविषयत्वमित्याह—विज्ञातारमिति । अरे मैत्रेयि यः पुनः केवलोऽद्वयो विद्यावस्थो विज्ञातैव वर्तते तं विज्ञातारं केन विजानीयान्न केनापीत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति बृहदारण्यकव्याख्यायां मिताक्षराख्यायां द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथाऽऽत्मा मन्तव्यो दुन्दुभ्याघातदृष्टान्तप्रबोधितैर्हेतुभिश्चित्सामान्यचिदुत्पत्तिचिदेकप्रलयात्मकैरित्युक्तहेत्वसिद्धिशङ्कां परिहर्तुं मधुब्राह्मणम् । अथवैतैर्हेतुभिः साधितमिदं सर्वं यदयमात्मेत्यस्यैव पूर्वप्रतिज्ञातस्य निगमनार्थमिदम् । यद्वा स वा अयं पुरुषो जायमान इत्यादौ प्रतिदेहमात्मोत्पत्तिप्रलयश्रवणादात्मनो नानात्वप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते—इयमिति । इयं प्रसिद्धा पृथिवी सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां मध्विव मधु कार्यं तथाऽस्यै पृथिव्यै, अस्याः पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि मधु कार्यं शरीराणां

यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १ ॥ इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं

पृथिव्यादिकार्यत्वात् । किंचास्यां पृथिव्यां यश्चायं तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषः । यश्चायमध्यात्ममात्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मम् । शरीरे भवः शारीरो लिङ्गाभिमानी पृथिव्यंशमात्राभिमानी । तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमुभयविधोऽपि पुरुषः सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वात्कारणत्वेन मधु । सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यत्वेन मध्विति चशब्दाद्व्याख्येयम् । तथाचैतच्चतुष्टयं मध्वात्मकं सहाध्यात्माधिदैवं साधिभूतमिदं कृत्स्नं जगदेकैकस्य भोग्यत्वेनावतिष्ठमानं परस्परमुपकार्योपकारकभूतत्वात्स्वमेकदेककारणपूर्वकमिति सिद्धं यस्मात्तस्मात्तदेकं ब्रह्मैवावधेयमितरविकारजातस्य वाचारम्भणमात्रत्वादित्याशयेनाऽऽह—अयमिति । योऽयं पूर्वं मैत्रेय्या इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातः स एवाऽऽत्माऽयमुक्तचतुर्विधमध्वात्मको नान्य इदं चतुष्टयंकल्पनाधिष्ठानब्रह्मविषयं विज्ञानममृतममृतत्वसाधनमिदमेवाऽऽत्मतत्त्वं ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यध्यायादौ प्रकृतं ब्रह्मेदमेव सर्वं नान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमन्येऽपि पर्याया ज्ञेयाः । रेतसि भवो रैतसः पुरुषोऽवध्यात्ममपां तत्र विशेषतोऽवस्थानादापो रेतो भूत्वेत्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥

---

१ क. ख. घ. ङ. °त्वात्कर° ।

वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ३ ॥
अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-
दममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ४ ॥ अयमादित्यः
सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽदित्यस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमा-
त्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ५ ॥
इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः
प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ६ ॥
अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे तेजो-

वाङ्मयो वागभिमान्यग्नेरध्यात्मम् ॥ ३ ॥
प्राणो घ्राणेन्द्रियं वायोरध्यात्मम् ॥ ४ ॥
चाक्षुष आदित्यस्याध्यात्मम् ॥ ५ ॥
यद्यपि दिशां श्रोत्रमध्यात्मं तथाऽपि प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां विशे-
षतः संनिहितो भवतीति प्रातिश्रुत्कविशेषणम् ॥ ६ ॥

मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ८ ॥ अयꣳ स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ९ ॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १० ॥

मानसश्चन्द्रमसोऽध्यात्मम् ॥ ७ ॥

त्वक्तैजसो विद्युतोऽध्यात्मम् ॥ ८ ॥

शब्दे भवः शाब्दः स्वरे भवः सौवरः पर्जन्यस्याध्यात्मम् । अत्रापि स्वरे विशेषतो भावात्सौवरविशेषणम् ॥ ९ ॥

हृद्याकाश आकाशस्याध्यात्मम् ॥ १० ॥

यत्मयुक्ता एते भूतगणा देवतागणाश्च शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोप-

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥११॥ इदꣳ सत्यꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥१२॥ इदं मानुषꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥१३॥

कुर्वन्ति तद्वक्तव्यमित्यत आह—अयं धर्म इत्यादिना । तच्छ्रेयोरूपमित्यादौ व्याख्यातः क्रियाद्यात्मनाऽयमिति प्रत्यक्षेण निर्दिष्टो धर्मोऽपूर्वाख्यः सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यारम्भकस्तत्र पृथिव्यादिप्रयोक्तरि धर्मे सामान्यरूपेण तदारम्भकत्वमाह—यश्चायमस्मिन्धर्मे इत्यादिना । कार्यकरणसंघातकर्तरि तु विशेषरूपेण कार्यारम्भकत्वमाह—यश्चायमध्यात्ममित्यादिना ॥ ११ ॥

सत्यमपि धर्मवद्द्विविधं तत्र सामान्यरूपं पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतमित्याह—यश्चायमस्मिन्सत्य इति । विशेषरूपं तु संघाते तत्त्वेनानुगतमित्याह—अध्यात्मं सात्य इति । सत्ये भवः सात्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सत्यधर्माभ्यां प्रागुक्तोऽयं संघातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति तं निर्दिशति—इदं मानुषमिति । सर्वजात्युपलक्षणपरम् । सा च जातिर्यद्यप्येकैव तथाऽपि निर्देष्टृशरीराच्छरीरान्तरगता बाह्येत्यभिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुरुषं निर्दिशति—यश्चायमस्मिन्मानुष इति । निर्देष्टृशरीरनिष्ठा त्वाध्यात्मिकीति तद्विशिष्टं निर्दिशति—यश्चायमध्यात्मं मानुष इति ॥ १३ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. प्रोक्तोऽयं ।

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽत्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १४ ॥ स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानाꣳ राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

यः पुनर्मानुषादिजातिविशिष्टः संघातस्तस्य मधुत्वमाह—अयमात्मोक्तजातिविशिष्टो देहो न तु चेतनो यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोऽमृतरसः सर्वात्मकश्चेतनो निर्दिश्यते। अत्राध्यात्मविशेषाभावात्स न निर्दिश्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—यश्चायमात्मा परिशिष्टो विज्ञानमयोऽसंघातवांश्चेतनस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः ॥ १४ ॥

अस्यानन्यपर्यायोक्तस्याऽऽत्मनः स्वरूपमाह—स वा इति। यस्मिन्विध्वस्तव्याकृताव्याकृतात्मके परमात्मनि खिल्यदृष्टान्तवचनेन विज्ञानात्मा प्रवेशितः स वै स एवायमात्माऽव्यवहितपूर्वपर्याये तेजोमय इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञानात्मा विद्वान्सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वतन्त्रपतिर्न कुमारामात्यादिवत्स्वातन्त्र्यं किंतु सर्वेषां भूतानां राजाऽविलुप्तात्मदर्शित्वादप्रधर्षणीयोऽस्मिन्सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वं जगत्समर्पितमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह—तदिति। तत्प्रसिद्धं निदर्शनं यथा रथनाभौ च रथचक्रपिण्डिकायां रथनेमौ च वलयभूतायां सर्वेऽराः समर्पिता आरोपिताः। यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवास्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि सर्वेऽग्न्यादयो देवाः सर्वे भूरादयो लोकाः सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे चैत आत्मानो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिनोऽविद्याकल्पिताः समर्पिता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं साकल्येन निरूपितायां ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थमाख्या-

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । तद्वां नरा सनये दꣳस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ्ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यꣳ शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचदृताय-

यिकासंक्षेपकौ मन्त्रौ स्वप्रस्तावकब्राह्मणपूर्वकौ प्रवर्तेते—इदमिति । यत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं परं तु नाऽऽविष्कृतं तद्वा इदं मध्विहानन्तरनिर्दिष्टं दध्यङ्नामा ब्राह्मणोऽथर्वणो गोत्रापत्यमाथर्वणोऽश्विभ्यां देवभिषग्भ्यामुवाचोक्तवान् । तदेवैतदृषिर्मन्त्रस्तद्द्रष्टा वा पश्यन्नवोचत्प्रकटयामास । कथं हे नराकारावश्विनौ भवद्भ्यां लुब्धप्राकृतजनवत्सनये लाभाय यद्दंसः कर्मोग्रं क्रूरं कृतं रहसि वां युवयोस्तद्दंसः कर्माऽऽविष्कृणोमि प्रकटं करोमि कः कामिव तन्यतुः पर्जन्यो वृष्टिं न वृष्टिमिव । अत्र नकार इवार्थः । यत्कक्ष्यत्वेन वक्ष्यमाणमात्मज्ञानाख्यं मधु दध्यङ्नामाऽऽथर्वणो वां युवाभ्यामश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा प्र यदीमुवाच प्र यत्, ईमिति च्छेदः । यत्प्रोवाच तदप्याविष्कृणोमीति संबन्धः । ह ईमनर्थकौ निपातौ । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः ॥ १६ ॥

आविष्कृणोमीति प्रतिज्ञाते क्रूरकर्ममधुनी के ते इत्यपेक्षायामिदं वै तन्मध्वित्याद्युक्तार्थब्राह्मणानुवादपूर्वकमन्त्रमाह[2]—आथर्वणायेति । हे अश्विना, अश्विनौ । आथर्वणाय दधीचे दध्यङ्नाम्ने । अश्व्यमश्वस्येदमश्व्यं शिरो ब्राह्मणशिरश्छेदपूर्वकं प्रत्यैरयतं प्रतिगमितवन्तौ युवामिति द्विशिरश्छेदलक्षणमुग्रं कर्म कृतं पश्चात्स चाऽऽथर्वणो ब्राह्मणो वां युवाभ्यां त्वाष्ट्रं मधु त्वष्टाऽऽदित्यस्तत्संबन्धिविज्ञानं यज्ञस्य शिरश्छेदप्रतिसंधानादिविषयं प्रवोचदुक्तवानित्यन्वयः । स किमित्येवं जीवितसंदेहमारुह्य[3] स्वशिरश्छेदपूर्वकं तत्र संभिताश्वशिरसा मधूक्तवानित्यत आह—ऋतायन्निति । पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं परिपालयितुमिच्छन् ।

१ क. ग. °श्वौ चेन्द्रप्र° । २ क. °है—इदमिति° । आ° । ३ ग. °ह्य शि° ।

न्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥
इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् ॥ १८ ॥

किंच हे दस्रौ परबलानामुपक्षपयितारौ शत्रूणां वा हिंसितारौ हेऽश्विनौ वां युवाभ्यां न केवलमुक्तार्थकं त्वाष्ट्रं मध्वेव प्रावोचदपि तु यत्कक्ष्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मसंबन्धिविज्ञानं मधुब्राह्मणेनोपसंहृतं तृतीयचतुर्थाध्यायाभ्यां च प्रकटितं तदपि युवाभ्यामवोचदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रथमद्वितीययोः प्रवर्ग्यकर्मार्थयोरध्याययोरर्थ आख्यायिकोपसंहर्तृमन्त्रवाक्याभ्यां दर्शितः । इदानीं ब्रह्मविद्यार्थयोस्तु तृतीयचतुर्थाध्याययोरुत्तराभ्यामृग्भ्यामर्थः प्रकाशयितव्य इत्यत इदं वै तदित्युक्तार्थब्राह्मणपूर्वकं प्रवर्तते—पुर इति । प्रकरणादीश्वरोऽव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वाणः प्रथमं भूतादिसर्गपुरःसरं पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो भूरादींल्लोकान्सृष्ट्वा पुरः शरीराणि चक्रे कृतवान् । द्विपदो द्वाभ्यां पदाभ्यामुपलक्षिता मनुष्यपक्ष्यादिशरीररूपाः काश्चन चक्रे । तथा चतुष्पदश्चतुष्पादोपलक्षिताः पश्वादिशरीरात्मिकाः पुरश्चक्रे । एवं शरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा स ईश्वरः पुरः स्वप्रवेशात्पूर्वं पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुषः पुरुषरूपः सन्नाविशत्प्रविवेश । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः । कथमात्मनः पुरुषत्वमित्याशङ्कायां ब्राह्मणश्रुतिः स्वमुखेन तद्व्युत्पादयति—स इति । स वै स एवायमात्मा सृष्ट्यादिकर्तृतया प्रकृतः सर्वासु पूर्षु शरीरेषु शयनात्पुरुषो भवति तामेव व्युत्पत्तिं विशदयति पुरि शेत इति पुरिशयः सन्पुरुष इत्युच्यते । नन्वेवमाधाराधेयनिर्देशाद्द्वैतापत्तिः स्यादित्यत आह—नेति । एनेनानेन परमात्मना किंचन किंचिदप्यनावृतमनाच्छादितं नास्ति तथैनेन किंचनासंवृतमननुप्रवेशितं नास्ति । तथाच परमात्मैवान्तर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितो न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

---

१ क. ई. °धकार° ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपꣳ रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयं-

---

एवं शरीरे प्रविष्टः परमात्मा किंरूप इत्यत आह—रूपमिति । स ईश्वरो रूपं रूपमुपाधिभेदं देहं देहं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं प्रतिबिम्बो बभूवानुरूपो वेत्यवच्छेदपक्षात्प्रतिबिम्बपक्षः श्रेयानिति बोध्यम् । ननु किमर्थमसौ प्रतिबिम्बभावमापद्यते तत्राऽऽह—तदिति । तत्प्रतिबिम्बत्वमस्य निरुपाधिकस्याऽऽत्मनो रूपं स्वरूपं प्रतिचक्षणायाऽऽत्मयाथात्म्यप्रतिख्यापनायान्यथाऽनाद्यनिर्वचनीयाविद्यापटावृतस्य बुद्धिवृत्त्युपाधिप्रतिबिम्बाभावे स्वरूपप्रकाशानुपपत्तेः । नन्वसङ्गादिलक्षणस्यास्य प्रतिबिम्बभावे किं कारणमित्यपेक्षायामात्माज्ञानमेवोपादानमित्याह—इन्द्र इति । इन्द्रः परमेश्वरः । मायाभिरिति बहुवचनं विक्षेपाणां बाहुल्यात् । मायाभिर्मायया नामरूपविषयमिथ्याभिमानात्मना परिणतया पुरुरूपो बहुरूप ईयते प्रतीयते मिथ्यैव जलसूर्यवत् । तथाऽपि परस्य बहुत्वे किंनिमित्तमित्यत आह—युक्ता इति । रथयुक्तवाजिवदस्य प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ताः प्रत्यञ्चं स्वविषयान्प्रति हरन्तीति हरय इन्द्रियाणि शता शतानि दश च । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः । नन्वस्य हरय इति संबन्धप्रतीतेर्द्वैतापत्तिरित्यतस्तदर्थमाह—अयमिति । अयमात्मा वा एव हरय इन्द्रियादिरूपेणास्यैवाविद्यया भानादतोऽयमात्मा वा एव दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च हरिशब्दितानीन्द्रियाणि प्राणिबाहुल्यात् । इदानीमस्य पारमार्थिकं स्वरूपमाह—तदिति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वं न विद्यतेऽपरं कार्यं यस्य तदनपरं न विद्यतेऽन्तराले जात्यन्तरं वस्तु यस्य तदनन्तरम् । न विद्यते बाह्यं बहिर्भूतं वस्तु यस्मात्तदबाह्यम् । यदेतादृशं ब्रह्म तदेवैतत्समस्तं जगच्च तद्व्यतिरेकेणास्ति । किं पुनस्तद्ब्रह्माऽऽत्मनोऽर्थान्तरं नेत्याह—अयमिति ।

मात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ वꣳशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥

आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याꣳ सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यो बैजवापायनाद्बैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥

अयं प्रत्यगात्मैव ब्रह्म। कोऽसौ प्रत्यगात्मा तत्राऽऽह—सर्वानुभूरिति। यः सर्वमनुभवति स सर्वानुभूर्द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स एव प्रत्यगात्मा। अयमेव सर्ववेदान्तानामर्थ इत्युपसंहरति—इतीति। इतीत्थमनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः। एतदमृतमभयं चेत्यनर्थनिवृत्तिद्वारकानन्दावाप्तिरूपोभयप्रयोजनकः शास्त्रार्थः समाप्तः ॥ १९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्व्याख्यायां मिताक्षराख्यायां द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमं मधुब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथैवं निरूपितब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थं तदुत्पत्तये जपार्थं तस्या असांप्रदायिकत्वशङ्कापरिहारार्थमध्यापनार्थं च वंशब्राह्मणमारभ्यते—अथेति। अथानन्तरं वंशः शिष्याचार्यसरणोपलक्षणभूतान्पौतिमाष्यादारभ्य तदादिर्वेदाख्यब्रह्ममूलप-

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चाऽऽसुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः

येन्तोऽयं वंशः पूर्वेणः पर्वणो भिद्यते । अत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यो बोद्धव्यः । परमेष्ठी विराड्ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाद्विद्यां प्राप्तोऽस्य स्वयंभातवेदत्वात्तत आचार्यपरम्परा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म वेदाख्यं तत्स्वयंभु नित्यं परस्यैव वेदरूपेणावस्थानात् । आद्यवन्ते च कृतमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो

परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

बृहदारण्यकक्रमेण चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भवन्तीति द्योतयितुमाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मणे स्वयंभुवे वेदरूपेणावस्थिताय नमो वाङ्मनःकायकृतः प्रह्वीभावोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायां द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यपुरुषोत्तमाश्रमपूज्यपादशिष्यनित्यानन्दाश्रमकृतायां बृहदारण्यकोपनिषद्व्याख्यायां मिताक्षराख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ॐ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति स ह गवाꣳ सहस्रमवरुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥ तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ

एवमागमप्रधानेन मधुकाण्डेनोक्तमेवार्थमुपपत्त्या निरूपयितुं तत्प्रधानं मुनिकाण्डमारभ्यते । तत्रोपपत्तीनां वादजल्परूपेण द्वैविध्यात्तावत्पञ्चमेऽध्याये जल्पकथया युक्तयो निरूप्यन्ते तन्निरूपणाय तत्प्रस्तावं कर्तुमाख्यायिकां विज्ञानस्तुत्यर्थं विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थं चाश्वलब्राह्मणेनाऽऽरचयति—जनको ह वैदेह इत्यादिना । विदेहानां वंशे भवो वैदेहो जनको नाम ह किल बभूव । स च बहुदक्षिणेन यज्ञेन शाखान्तर एतन्नाम्ना प्रसिद्धेन बहुदक्षिणाविशिष्टेनाश्वमेधादिना वा, ईजेऽयजत् । तत्र तस्मिन्यज्ञे ह विद्वद्बाहुल्येन प्रसिद्धानां कुरूणां पञ्चालानां च देशानां ब्राह्मणा अभिसमेता अभिसंगता बभूवुः । तान्दृष्ट्वा तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य कःस्वित्को नु खल्वेषां ब्राह्मणानां मध्येऽनूचानतमोऽतिशयेनानूचानोऽनुवचनसमर्थो ब्रह्मिष्ठ इति विजिज्ञासा विशेषेण ज्ञातुमिच्छा बभूव । पश्चात्स जनको ह तद्विज्ञानोपायभूतं गवां सहस्रं गोष्ठेऽवरुरोधावरोधं कारयामास । तासामेकैकस्या गोः शृङ्गयोर्विषये दश दश पादाः पलस्य चतुर्थो भागः पाद एवंभूताः सुवर्णस्य दश दश पादा आबद्धा बभूवुः । शृङ्गयोरिति द्विवचनात्प्रतिशृङ्गं पञ्च पञ्च पादा आबद्धा इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं गा अवरुध्य जनकस्तान्ब्राह्मणान्ह किलोवाच भो ब्राह्मणा भगवन्तः पूजार्हा इति संबोध्य यो वो युष्माकं मध्ये ब्रह्मिष्ठोऽतिशयेन ब्रह्मज्ञः स एता अवरुद्धा गा उदजतामुत्कालयतु स्वगृहं प्रति नयत्वित्युक्ते ते ब्राह्मणा ह किल न दधृषुर्न प्रगल्भाः संवृत्ता आत्मनो ब्रह्मिष्ठतां प्रति-

ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवा३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयँ स्म इति तँ ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ २ ॥

ज्ञातुमिति शेषः । अथानन्तरं याज्ञवल्क्यो ह किल स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिनमुवाच । किं हे सोम्य सामश्रवा३ इति प्लुतिर्दूरादाह्वानार्था । सामविधिं शृणोतीति सामश्रवास्तत्संबोधनं सामश्रवः । एता गा उदजोद्गमयास्मद्गृहान्प्रति । एवं गुरुवचनं श्रुत्वा ह किल ब्रह्मचारी ता गा उदाचकारोत्कालितवान्नीतवानाचार्यगृहं प्रति । एवं ब्रह्मिष्ठाय निर्दिष्टगवामपहरणाद्याज्ञवल्क्येन स्वात्मनो ब्राह्मिष्ठत्वस्वीकरणादस्माकमब्राह्मिष्ठता प्रतिज्ञायत इति मन्वानास्ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः क्रोधं कृतवन्तः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाह—कथमयं नोऽस्माकमेकैकप्रधानानामग्रे ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ब्रुवीत कथयेत् । इतिशब्दोऽभिप्रायसमाप्तिद्योतकः । अथ क्रोधानन्तरं ह जनकस्य यजमानस्याश्वलो नाम होतर्त्विग्बभूवाऽऽसीत् । स ब्रह्मिष्ठाभिमानी राजाश्रयत्वाद्धृष्टः सन्नेनं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ । कथं हे याज्ञवल्क्य नोऽस्माकमग्रे त्वं नु खलु ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति । प्लुतिर्निर्भर्त्सनार्था । अनौद्धत्यं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयन्ती श्रुतिर्याज्ञवल्क्यकृतमुत्तरं दर्शयति—स इति । स याज्ञवल्क्यो होवाच । वयं ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुर्मः । किमर्थं तर्हि ब्रह्मिष्ठपणभूता गावः स्वगृहं प्रति प्रस्थापिता इत्यत आह—गोकामा इति । वयं गोकामा एव स्मोऽतो गोग्रहणं कृतवन्त इति मुनिनोक्ते ततो ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणादेव होताऽश्वलस्तं प्रष्टुं दध्रे धृतवान्मनः ॥ २ ॥

मधुकाण्डगतोद्गीथब्राह्मणोक्तमुख्यप्राणदर्शनं वागादीनां पाप्ममृत्योरतिक्रमणपूर्वकमग्न्यादिभावप्राप्तिसाधनमभ्युक्तं परं तु तेषां तद्भावप्राप्तौ

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं मृत्युनाऽऽप्तꣳ सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयो-

---

प्रत्येकं साधनविशेषस्तु नोक्तः स वक्तव्यस्तस्योद्गीथोपासनाङ्गत्वादित्यतस्तद्रुक्तं याज्ञवल्क्येत्ययं प्रश्नप्रतिवचनात्मकः संदर्भः प्रवर्तते । तत्र प्रष्टुं यन्मनसि धृतं तत्प्रश्नं हे याज्ञवल्क्येति संबोध्योवाच । अस्य कर्मणो यदिदं साधनजातमृत्विगग्न्यादिलक्षणं मृत्युना कर्मलक्षणेन स्वाभाविकाज्ञानजासङ्गसहितेनाऽऽप्तं व्याप्तम् । न केवलं व्याप्तं किंत्वभिपन्नं च मृत्युना ग्रस्तं च । अतः केन दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते स्वतन्त्रो मृत्योरवश्यो भवतीत्यश्वलेन पृष्ट उत्तरमाह—होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचेति । अस्याभिप्रेतार्थं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे—वाग्वा इति । यज्ञो वै यजमान इति श्रुतेर्यज्ञस्य यजमानस्य याऽध्यात्मं वाक्सैवाधियज्ञं होता तत्तत्रैवं सति येयं यजमानस्य वाक्सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवतरूपः । स एव वागैक्यमापन्नोऽग्निर्होता । स होताऽग्निरूपेण दृष्टो मुक्तिर्मृत्योरतिक्रमणरूपमुक्तेः साधनं सोक्तरूपा मुक्तिरतिमुक्तिः फलरूपाग्न्यादिभावापत्तिरूपातिमुक्तेः साधनम् । तथाचाध्यात्माधियज्ञीयसाधनद्वयस्य वाग्घोतृलक्षणस्य परिच्छिन्नस्यापरिच्छिन्नाधिदैवताग्निरूपेण दृष्टिरहमपरिच्छिन्नाग्न्यात्मकयजमानवाग्रूपोऽग्निरित्येतादृशी यज्ञसमये क्रियमाणा यजमानस्याध्यात्मपरिच्छेदरूपमृत्युमतिक्रम्य फलभूताग्न्यादिभावापत्तिरूपातिमुक्तिसाधनमित्यर्थः संपन्नः ॥ ३ ॥

उक्तमृत्युशब्दितकाम्यकर्मादिसाधनविपरिणामहेतुत्वाद्वृद्धिक्षयरहितसूर्यकेताहोरात्रलक्षणकालरूपान्मृत्योरतिक्रमणं केन दर्शनेन स्यादित्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तमित्यादिना । अर्थस्तु पूर्ववत् ।

रात्रिमतिमुच्यत इत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥४॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरातिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव केनाऽऽक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा

पूर्ववद्यजमानचक्षुरध्वर्योरादित्यात्मनाऽध्वर्युकर्तृकं ध्यानमृत्य्वतिक्रमसाधनमित्युत्तरमाह—अध्वर्युणेत्यादिना ॥ ४ ॥

अथ वृद्धिक्षयादिविशिष्टचन्द्रकर्तृकतिथ्यादिलक्षणकालातिक्रमणसाधनं पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामित्यादिना । यजमानप्राणोद्गात्रोर्वाय्वात्मना ध्यानमुद्गातृकर्तृकं यजमानस्य पक्षद्वयमुक्तिसाधनमित्युत्तरमाह—उद्गात्रर्त्विजेत्यादिना ॥ ५ ॥

स एवं कालादिमृत्युकृतपरिच्छेदान्मुच्यमानः किमालम्बने फलं प्राप्नोतीति पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाचेत्यादिना । यदिदं प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशमनारम्बणमनालम्बनमिव भासतेऽतः केनाऽऽक्रमेणावष्टम्भेन यजमानः स्वर्गं लोकं कर्मफलमाक्रमते प्राप्नोतीति । याजमानिकमनोब्रह्मणोश्चन्द्रात्मना ब्रह्मर्त्विक्कृतं ध्यानमवलम्बनमित्युत्तरमाह—ब्रह्मर्त्विजेत्यादिना । एवमनुक्तत्वगादीनामपि वाय्वात्मना दर्शनं द्रष्टव्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—इतीति । इत्येवंप्रकारा अतिमोक्षा अतिमोक्षो विद्यते येषां त इत्यतिमोक्षाः ।

अथ संपदः॥६॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभि-रयमद्यर्ग्भिर्होताऽस्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृ-भिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्ज-यतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युर-स्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्व-लन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता

अथानन्तरं संपद उच्यन्ते। अल्पीयःस्वग्निहोत्रादिषु महतां कर्मणां तत्फलकाम-नया कर्मत्वादिसामान्यात्संपादनं फलस्यैव वा संपादनमधिकारिकृतं संप्रत्यामकं कर्मोच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एतत्कर्म प्रकटयितुमश्वलप्रश्नमवतारयति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । कतिभिः कतिसंख्याभिर्ऋग्भिर्ऋग्जातिभिरयं होताऽस्मिन्यज्ञे शंसनं करिष्य-तीति पृष्टे तिसृभिर्ऋग्जातिभिरित्युत्तरमुक्तवन्तं प्रति पुनस्तासां स्वरूपं पृच्छति-कतमा इति । किंस्वरूपास्तास्तिस्र ऋग्जातय इति पृष्ट उत्तरमाह—पुर इति । पुरोनुवाक्या च प्रयोगकालात्प्रागधोत्रा प्रयुज्यमानर्ग्जातिः । याज्या च यागार्थं प्रयुज्यमानर्ग्जातिः । शस्या शस्त्रार्थं प्रयुज्यमानर्ग्जातिः । तृतीया तृतीयसंख्या-पूरणी । एतासां फलं पृच्छति—किमिति । ताभिः पुरोनुवाक्याद्याभिर्ऋग्जा-तिभिर्यजमानः किं जयति किं फलं प्राप्नुयात् । उत्तरमाह—यदिति । प्राणि(ण)-भृत्प्राणिजातं यत्किंचास्ति तत्सर्वं जयति सर्वं प्राणात्मकभूरादिलोकत्रयस्य संख्यासामान्यात्पुरोनुवाक्यादिषु तिसृषु संपादनादित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमृग्जातिषु फलसंपादनेऽभिहितेऽध्वर्युकर्तृकाहुतिषु तत्संपादनजिज्ञा-सया पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरित्यादिना । समा-नार्थमेतत् । या हुताः [illegible] उज्ज्वलन्ति या हुता मांसाद्या-हुतयोऽतिनेदन्ते [illegible] हुतयोऽधो गत्वा भूमेरधः शेरते [illegible] आहुतयो हुता

उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥८॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया

उज्ज्वलन्ति ताभिराहुतिभिर्देवलोकमेव जयति । एताभिः साक्षाद्देवलोकाख्यं फलमेव मया निर्वर्त्यत इति ध्यानेन संपादयति । कथमित्यपेक्षायामुज्ज्वलत्वसामान्यादित्याह—दीप्यत इति । हि यस्माद्देवलोको दीप्यत इवोज्ज्वल इवेत्यभिनयप्रदर्शनार्थः । तथा या हुता अतिनेदन्त इत्यादि समानम् । हि यस्मादतीवातिकुत्सितशब्द इव पितृलोकस्तत्संयन्त्र्यायां हि संयमन्यां पुर्यां वैवस्वतेन यात्यमानानां हा हतोऽस्मि मुञ्च मुञ्चेति कुत्सितशब्दो भवति । उपरितनलोकापेक्षया पापप्रचुरत्वेनाधोगमनापेक्षया च मनुष्यलोको ह्यध एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथायं ब्रह्माऽऽहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा कतिभिर्देवताभिर्यज्ञं गोपायति रक्षति मनसा ध्यानेनैव व्याप्रियतेऽतो मन एवैका देवता तया यज्ञं गोपायति । अस्मिन्मनसि संपाद्यमानं फलमपृष्टमपि मुनिराह—अनन्तमिति । यस्मादनन्तं वै प्रसिद्धं वृत्तिभेदेन मनस्तत्त्वयधिष्ठातारो विश्वेदेवाश्चानन्तास्तस्मात्स उपासको मनस्तद्देवतयोरानन्त्यदृष्ट्यारोपेणानन्तसामान्यादनन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्तोत्रिया गीतिविशिष्टा ऋग्जातयः । समानमन्यत् । एताः पूर्वोक्ताः पुरोनुवाक्यादयो गीतिरूपेण वर्तमाना अधियज्ञसंज्ञका इत्येतत्पूर्वमवगतं परं तु

---

१ ग. घ. ऐन्दते । २ खी. ङ. घ. इवे ।

कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकꣳ शस्यया ततो ह होताऽश्वल उपरराम ॥ १० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा

केन रूपेणैताः पुनरध्यात्मं भवतीति पृच्छति—कतमा इति । या अध्यात्मं स्तोत्रियास्तिस्र ऋचः कास्ता इति पृष्ट उत्तरमाह—प्राण इति । प्राण एव पुरोनुवाक्या पशब्दसामान्यात् । अपानो याज्या, उभयोः प्राणपुरोनुवाक्याभ्यामानन्तर्यादिसामान्यात् । व्यानः शस्या, अप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरतीति श्रुत्यन्तरात् । एवं प्राणादिषु पुरोनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य फलं पृच्छति—किं ताभिर्जयतीति । पृष्ट उत्तरमाह—पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकं शस्यया जयति प्रथममध्यमोत्तमत्वसामान्यात् । एतत्तु यत्किंचेदं प्राणभृदिति सामान्योक्तस्यैव विशेषतः कथनम् । ततोऽनन्तरं होताऽश्वलो नायमस्मद्गोचर इत्यभिप्रायेणोपररामेत्यर्थः ॥ १० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायां तृतीयाध्यायस्य प्रथममश्वलब्राह्मणम् ॥ १ ॥

एवं कालकर्मलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिरूपोपासनफलस्यापि सूत्रान्तर्गतस्य मृत्युग्रस्तत्वकथनाय मृत्युस्वरूपं कथयितुं मुक्त्यतिमुक्तिप्रतियोगिभूतान्पदार्थांस्तावदाख्यायिकामनुसृत्याऽऽह—अथ हैनं जारत्कारव इति । अथाश्वलोपरमानन्तरं जरत्कारुगोत्रो जारत्कारव ऋतभागस्यापत्यमार्तभागो हे याज्ञवल्क्येति तत्संबोधनम् । होवाच । ततः संबोधनेनाभिमुखीकृतमेनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यं मुक्त्यतिमुक्तिप्रतियोगित्वेन सामान्यतः प्रसिद्धा ग्रहाः कति कतिसंख्याका अतिग्रहाश्च कतीति संख्यां पप्रच्छ । उत्तरमाह—अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः

इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥२॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥३॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥४॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्शृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥७॥ हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्याꣳ हि कर्म करोति ॥८॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

इति । संख्येयान्पृच्छति—ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाश्चोक्तास्ते कतमे क इत्यर्थः ॥ १ ॥

उत्तरमाह—प्राण इति । प्राणो घ्राणो वै प्रसिद्धो वायुसहितो ग्रहो ग्रहवत्परवशहेतुत्वात् । सोऽपानेन गन्धेनातिग्राहेणेति दैर्घ्यं छान्दसम् । अतिग्रहेण गृहीतः । अपानगन्धग्रहयोरविनाभावात् । कथं तेन गृहीत इत्यत आह—अपानेनेति । अपानशब्देनात्रान्तर्मुखः श्वास उच्यते । तेन हि समाहृतान्गन्धाँल्लोको जिघ्रत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

वागध्यात्मपरिच्छिन्नासङ्गास्पदीभूतानृताभिवदनेषु प्रयुक्ता वै प्रसिद्धो ग्रहः । स नाम्ना वक्तव्येन विषयेणातिग्राहेण गृहीतः । वक्तव्यासङ्गेन हि प्रयुक्ता वाक्सर्वानर्थैर्युज्यत इति प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याऽऽह—वाचेति । हि यस्माल्लोको नामव्याप्तविषयावच्छिन्नया वाचा नामान्यभिवदतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं जिह्वाद्यास्त्वक्पर्यन्ता ग्रहा रसाद्याः स्पर्शपर्यन्ताश्चातिग्रहाः कण्डिकाषट्कप्रतिपाद्या वेदितव्याः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते

एवं ग्रहातिग्रहान्मुक्त्यतिमुक्तिप्रतियोगिभूतान्बन्धनाख्यानभिधायेदानीमति-मुक्तित्वेनोक्तस्य ज्ञानकर्मफलभूतस्यापि सूत्रपदस्य पूर्वोक्तरीत्या वागाद्यात्म-काग्न्याद्यभिन्नत्वेन ग्रहातिग्रहरूपमृत्युत्वात्मकत्वात्ततोऽप्यतिमुक्त्यर्थं तन्मारकं मृत्य्वन्तरं पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति। यदिदं व्याकृतं सर्वं मृत्योरन्नं मृत्युना ग्रस्तमुत्पत्तिविनाशशालित्वान्मृत्युरपि यस्या देवताया अन्नं भवेत्सा देवता कास्विदिति वितर्के। यदि मृत्योरपि मृत्य्वन्तरं मुनिर्ब्रूयात्तर्हि तस्यापि मृत्य्वन्तरमित्यनवस्था स्याद्यदि न ब्रूयात्तदा ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योर्मोक्षो नोप-पद्यते तस्य मारकाभावादिति प्रष्टुरभिप्रायः। उत्तरमाह—अग्निरिति। अग्निर्वै प्रसिद्धो मृत्युः सर्वान्नभक्षकत्वात्सोऽप्यग्निरपामन्नमद्भिरद्यमानत्वात्। यद्वाऽ-ग्निर्हिरण्यगर्भ आपस्तु तत्कारणमव्याकृतम्। अग्निर्वै सर्वा देवता आपो वा इद-मासन्निति च श्रुतेरित्येवं मृत्योरपि मृत्युर्दृष्टस्तद्वत्सर्वमृत्युर्ब्रह्मात्मसाक्षात्कार-लक्षणश्चरमान्तःकरणवृत्तिरूपः कतकरेणुवत्स्वपरविरोधिभूतो वर्ततेऽतो नानव-स्थेति भावः। एवमुक्तसर्वमृत्यूत्पादने किं फलमित्यत आह—अप पुनरिति। ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण मृत्युना ग्रहादिविलाससह्हितानाद्यज्ञानमृत्यौ नाशिते सति विद्वान्पुनर्मृत्युं पुनर्मरणमपजयति निराकरोति तदर्थं नैवोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

एतदेवोक्तं फलं विशदीकर्तुं पृच्छति—याज्ञवल्क्येत्यादिना। परमात्मसा-क्षात्काररूपेण महामृत्युना सविलासाज्ञानमृत्यौ नाशिते सति मुक्तो विद्वानयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले म्रियते तदाऽस्मान्म्रियमाणाद्विदुषः सकाशात्प्राणा वागादयो ग्रहा मुक्तिप्रतिबन्धकीभूतास्तत्स्थवासनामयस्तन्मात्रातिग्रहसहिता ऊर्-ध्वमुत्क्रामन्त्याहोस्विन्नेति श्रुतिर्विचारणार्था। इति पृष्टे नेति नोत्क्रामन्तीत्युवाच याज्ञवल्क्यः। किंत्वत्रैव परे ब्रह्मण्येकतां गतेऽस्मिन्नेव विदुष्येव समवनीयन्ते

स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर

प्रविलीयन्त ऊर्मय इव समुद्रे । तर्हि मृतप्रसिद्धिः कथमित्यपेक्षायां तस्या देहविषयत्वादित्याह—स इति । स मुक्तदेह उच्छ्वयत्युच्छूनतां प्रतिपद्यते । आध्मायति दृतिवद्बाह्येन वायुना पूर्यते । आध्मातो मृतो निश्चेष्टः शेतेऽतो देहस्यैव मरणधर्मतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वेवं प्राणादीनां लयेऽप्यन्यस्य संसारहेतुभूतस्य कर्मादेर्लयश्चेन्न स्यात्तदा विदुषः पुनः संसारापत्तिरन्यथा हि मोक्ष इत्यभिप्रायवान्पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । यत्र यस्मिन्कालेऽयं पुरुषो विद्वान्म्रियते तदैनं किं न जहाति न त्यजतीत्युत्तरमाह—नामेतीति । सर्वमेवैनं जहाति नाममात्रं तु न जहाति तत्कुतः । अनन्तं नित्यं वै नाम प्रसिद्धं शुको मुक्त इतिव्यवहारपारम्पर्यात् । ब्रह्मविद्यां स्तोतुं किंचिदाह—अनन्ता इति । अनन्ता वै प्रसिद्धा विश्वेदेवा अतस्तन्नामानन्त्याधिकृतान्विश्वान्देवान्यो विद्वान्ब्रह्मास्मीति दर्शनेनाऽऽत्मत्वेनोपगच्छति । स तेन दर्शनेनानन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथोक्तग्रहातिग्रहलक्षणमृत्योः किं प्रयोजकं यत्प्रयुक्तेन मृत्युनाऽविद्वान्बध्यत इति तत्स्वरूपनिर्धारणार्थं पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । यत्र यस्मिन्समयेऽस्याविदुषः पुरुषस्य शिरःपाण्यादिविशिष्टस्य वाग्वागधिष्ठात्री देवताऽग्निमप्येत्यपिगच्छति । प्राणो घ्राणस्तदधिष्ठात्री वातमप्येतीति सर्वत्र संबध्यते । आत्मशब्देनात्राऽऽत्माभिव्यक्त्यधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते । तदाकाशं महाकाशमप्येति । तदा तस्मिन्कालेऽयं पुरुषः क कस्मिन्नाश्रितो भवति । किमाश्रितः कार्यकरणसंघातमुपाद्त्त इति पृष्ट उत्तरं वक्तुमुपोद्घातमाह—आहरेति ।

सोम्य हस्तमार्तभागाऽऽवामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत्सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत्प्रशशꣳसतुः कर्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

हे सोम्य हस्तमाहर देहि । हे, आर्तभागाऽऽवामेकान्ते गत्वैतस्य त्वत्पृष्टस्य यत्तत्त्वं वेदितव्यं तद्वेदिष्यावः । कुतो यस्मान्नावावयोरेतद्वस्तु सजने जनसमुदायसंयुक्ते देशे निर्णेतुं न शक्यतेऽत्रानेकवादिविप्रतिपत्तेरित्येवमुक्त्वा यन्निर्णीतं तच्छ्रुतिः स्वमुखेनैवाऽऽचष्टे—ताविति । तौ ह याज्ञवल्क्यार्तभागौ सजनदेशादुत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते । आदौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैकं परिगृह्य विचारितवन्तौ । तौ ह विचार्य यदूचतुः सर्वानेव स्वभाववादादिपूर्वपक्षानपोह्य तच्छृणु । तत्तत्र विचारावस्थायामेकान्ते स्थित्वा कर्म हैवाऽऽश्रयं पुनः पुनः कार्यकरणोपादानहेतुमूचतुः । न केवलमूचतुरथापि तु कालेश्वराद्यभ्युपगतेषु हेतुषु यत्तौ प्रशशंसतुः कर्मैव ह तत्प्रशशंसतुः । कर्मैव प्रधानं कारणमिति प्रशंसापदोपपादितं प्राधान्यमुपसंहरति—पुण्य इति । यस्मादेवं ग्रहातिग्रहादिरूपकार्यकरणोपादानं कर्म प्रयुक्तमिति निश्चितं तस्मात्पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा देवादिषु जायमानः पुण्यः पुण्यात्मा वै भवति । पापेन शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणा स्थावरादिषु जायमानः पापः पापात्मा भवति । तत एवं प्रश्ननिर्णयानन्तरं जारत्कारव आर्तभागो मनसाऽप्यचिन्तनीयपराजयोऽयमित्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायां तृतीयाध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मणम् ॥ २ ॥

ननु पुण्योत्कर्षात्फलोत्कर्षप्रसिद्धेर्महापुण्योत्कर्षान्मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं तदुत्कर्षस्य व्याप्तिस्तु संसारान्तर्गतसूत्रपदान्तैवेति कथयितुं तद्व्या-

---

१ क. सौम्य । २ क. ग. 'षकारे' । ३ क. ग. ङ. 'यकारे' ।

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्याऽऽसीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन्स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाचोवाच वै

इमामाख्यायिकामनुसृत्य भुज्युब्राह्मणमाह—अथेति । अथ जारत्कारवोपरमानन्तरं भुज्युरिति नामवाल्लॅह्यस्यापत्यं लाह्यस्तदपत्यं लाह्यायनिरेनं पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । स्वविद्याया गुरूपदेशपूर्वकत्वं ज्ञापयितुमाख्यायिकामारचयति—मद्रेष्विति । मद्रेषु देशेष्वध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका विद्यार्थिन ऋत्विजो वा पर्यव्रजाम पर्यटितवन्तः । ते वयं काप्यस्य कपिगोत्रस्य पतञ्चलस्य पतञ्चलनाम्नो गृहानावसथानैम गतवन्तः । तस्य पतञ्चलस्य दुहिता पुत्री गन्धर्वेणामानुषेण केनचित्सत्त्वेन गृहीताऽऽविष्टाऽऽसीत् । तं दुहितर्याविष्टं गन्धर्वं प्रति कोऽसि कस्त्वं किंनामाऽसीति सर्वे वयमपृच्छाम । स पुनरस्मान्प्रत्यब्रवीन्नाम्नाऽहं सुधन्वा गोत्रेणाऽऽङ्गिरस इति । तत्स्वरूपं ज्ञात्वा तं गन्धर्वं प्रति यदा यस्मिन्काले लोकानामन्तानवसानान्यपृच्छामाथ तदैनं गन्धर्वं प्रति पारिक्षिताः परितो दुरितं क्षीयते येन स परिक्षिदश्वमेधस्तद्याजिनः पारिक्षिताः क्वाभूवन्क्व गता बभूवुरित्यब्रूम पृष्टवन्तो वयमित्यतः क्व पारिक्षिता अभवन्निति प्रश्नस्य गन्धर्वदत्तोत्तरज्ञः सोऽहं हे याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति त्वा त्वां पृच्छामि मम[1] गन्धर्वोपदिष्टं त्वं चेज्जानासि तर्हि वद नो चेत्त्वमज्ञानादिना निगृहीत इति भावः ॥ १ ॥

तां परिहर्तुमिच्छन्स याज्ञवल्क्यो ह भुज्युं प्रति गन्धर्वोक्तप्रत्युक्तिमुक्त्वा । हे भुज्यो स गन्धर्वस्तुभ्यमिति वै उवाच । इतीति किं त इदानींतनाः पारि

१ ख. ङ. नं । घ. नं ।

सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिꣳशतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तꣳ समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ताꣳ समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाऽऽकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्राऽगमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स

क्षितास्तत्राऽऽगच्छन्यत्र पूर्वतना अश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति। पूर्वतना अश्वमेधयाजिनः क्व नु कुत्र गच्छन्तीति पृष्टे तद्वक्तुं तावद्भुवनकोशपरिमाणमाह—द्वात्रिंशतमिति। देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथस्तस्यैकाहोरात्रावच्छिन्नगतिवेगेन यावान्देशो मीयते तावान्देश एकदेवरथाह्न्यं तस्य द्वात्रिंशत्संख्यया गणने कृते सति द्वात्रिंशतं वै प्रसिद्धानि देवरथाह्न्यानि भवन्त्येतावत्परिमाणोऽयं ससागरः सर्वप्राणिभोगहेतुभूतो लोको लोक्यते सूर्यादिभिः प्रकाश्यत इति लोकोऽतः परमलोकस्तं च लोकं समन्तं समन्ततः पृथिवी द्विस्तावल्लोकपरिमाणाद्द्विगुणपरिमाणा पर्येति परितो व्याप्य तिष्ठति। तां च पृथिवीं पृथिवीपरिमाणाद्द्विस्तावद्द्विगुणपरिमाणः समुद्रः समन्तं पर्येति व्याप्नोति। अयं तु समुद्रो घनोदक इति पुराणे प्रसिद्धः। एवमुक्तस्य ब्रह्माण्डस्य कपालयोर्विवरपरिमाणं सदृष्टान्तमाह—तदिति। तत्तत्र व्यवहारभूमौ यावती यावत्परिमाणा क्षुरस्य धाराऽग्रं वाऽथवा यावत्सौक्ष्म्येण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं पक्षस्तावत्परिमाणः कपालयोरन्तरेण मध्य आकाशोऽवकाशः। यद्विवक्षयेदं सर्वमुक्तं तदाह—तानिति। तेनाऽऽकाशद्वारेण तान्पारिक्षितानिन्द्रो विराडात्मभूतोऽश्वमेधे श्येनाकारेण चितोऽग्निः सुपर्णः पक्षपुच्छाद्यात्मकः पक्षी भूत्वा वायवे प्रायच्छत्प्रदत्तवान्स्वस्य स्थूलत्वेनोक्तच्छिद्रद्वारा बहिर्गमनासंभवात्। वायुः पुनस्तान्पारिक्षितानात्मनि स्वस्मिन्धित्वा स्थापयित्वा स्वात्मभूतान्कृत्वा तत्रागमयद्यत्र पूर्वेऽतिक्रान्तकालिकाः अश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति। एवमाख्यायिकया निर्णीतमर्थं मुनिरुपसंहरति—एवमिति। हे भुज्यो, एवमिवैवमेव वै स गन्धर्वस्तुभ्यं

१ क. सप्तमी।

वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षा-

वायुमेव सूत्रमेव पारिक्षितगतिस्थानं प्रशशंस प्रकर्षेण कथयामासेति समाप्तं मुनिवचनम्। एवमाख्यायिकानिर्वृत्तमर्थं श्रुतिः स्वमुखेनैवास्मभ्यं कथयति—तस्मादित्यादिना । यद्वाऽभवन्नित्यत्रस्थ इतिशब्द आख्यायिकासमाप्त्यर्थः । ते पूर्वेऽपि केत्यादिप्रकृतप्रश्नस्यैव शेषभूतं श्रुतिरेव स्वमुखेनाऽऽह—एवमिति । एवमिवैवमेव वै स गन्धर्वो वायुमेव क्रियाशक्तिप्रधानं सूत्रमेव प्रशशंस संस्तुतयामासास्यैवास्मिंश्चराचरे जगति सामान्यविशेषरूपेणान्तर्बहिश्च व्याप्यावस्थानादेवतान्तराणां त्वण्डाद्बहिर्गमनाशक्तेः । यस्मादेवं तस्माद्वायुरेव व्यष्टिरध्यात्माधिभूताधिदैवविभागेन व्यावृत्तरूपा विविधाऽष्टिर्व्याप्तिः । तथा वायुरेव समष्टिः समाऽनुगतरूपा केवलेन सूत्रात्मनाऽष्टिर्व्याप्तिः । एतद्विज्ञानफलमाह—अपेति । य एवं समष्टिव्यष्टिरूपवाय्वात्मकत्वेनाऽऽत्मानं वेदोपगच्छति स पुनर्मृत्युं पुनर्मरणमपजयति तावद्यावत्तत्रावस्थानं न सर्वथा । ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम । अतः स एवाप्रतिभारूपं निग्रहं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायां तृतीयं भुज्युब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

एवं यदबोधात्पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहातिग्रहैर्ग्रस्तस्ताननवरतं त्यजन्नुपाददच्चाऽऽब्रह्मस्थावरं पुण्योत्कर्षादप्यविमुच्यमानः संसरत्येवेति ब्राह्मणत्रयेणोक्तम् । इदानीमस्य तदात्मैक्यबोधार्थमध्यायशेषः प्रवर्तते । तत्रैवं संसरतो मुमुक्षोरत्राधिकृतस्य किं वास्तवं स्वरूपमिति जिज्ञासायां देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तागौणब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मत्वमिति तत्स्वरूपनिर्णयायोषस्तब्राह्मणारम्भः—अथेति । अथानन्तरं चक्रस्यापत्यं चाक्रायण उषस्तनामा ब्राह्मण एनं पप्रच्छेत्याद्युक्तार्थम्। यदिति परमात्मनन्त्वं विशेष्यं तस्यापरोक्षादित्यन्तं विशेषणं परोक्षत्वनादिभ्रमव्युदासार्थम् । य इति जीवात्मा विशेष्यस्तस्य सर्वान्तर इति विशेषणं

ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानीति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानीति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

परिच्छिन्नत्वादिभ्रमव्यावृत्त्यर्थम्। तथाच यद्ब्रह्म बृहत्तमं साक्षात्स्वरूपेण एवापरोक्षादपरोक्षं न तु घटादिवद्वृत्तिव्याप्यत्वेन। यद्वा साक्षादगौणं न तु मनो ब्रह्मेत्यादिवद्गौणम्। तदेव प्रत्यगात्मेत्याह—य इति। स आत्मा प्रत्यगात्मा सर्वान्तरः सर्वस्याभ्यन्तरस्तं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मानं मे मह्यं व्याचक्ष्व विस्पष्टं कथय शृङ्गे गृहीत्वा गामिव दर्शयेति यावत्। तथाचोक्तविशेषणैः शोधितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरर्थय इति शब्दाभ्यां सामानाधिकरण्यादनुगतचिद्धातुप्रत्यगात्मत्वं जीवस्य स्वाभाविकं स्वरूपं पृष्टमिति भावः। उत्तरमाह—एष त आत्मा सर्वान्तर इति। एतद्विशेषणं साक्षादित्यादिविशेषणानामुपलक्षणपरम्। तथाच य उक्तविशेषणैरुपलक्षितो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणः स एष ते तव कार्यकरणसंघातस्याऽऽत्मा। पुनः पृच्छति—कतम इति। हे याज्ञवल्क्य स्थूलसूक्ष्मदेहबुद्धिसाक्षिषु मध्ये कतमः सर्वान्तरः सर्वान्तरत्वादिविशेषणैर्विशिष्टस्तवाभिमत इति पृष्टे चरमपक्षं गृहीत्वोत्तरमाह—य इति। यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिति प्राणचेष्टां करोति येनाचेतनः प्राणः प्राणनक्रियाविशिष्टो दारुयन्त्रस्येव क्रियत इति यावत्। स ते तव कार्यकरणसंघातस्योक्तविशेषणविशिष्टो विज्ञानमयः। एवं योऽपानेनेत्यादि व्याख्येयम्। व्यानीतीत्यादौ दैर्घ्यं छान्दसम्। एवमुपपादितं स्वरूपमुपसंहरति—एष त इति। यः प्रसिद्धः कार्यकरणसंघातप्रेरयिता स एष ते तव संघातस्याऽऽत्मा सर्वान्तरः साक्षी विज्ञानमय इत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१ ग. घ. °क्षादव्यवहितमपरोक्षाद्विभक्तिव्यत्ययेनापरोक्षमगौणं न तु म°। २ ग. घ. °म्। य आ°। ३ क. ख. °यंकार°। ४ क. ख. °यंकार°। ५ क. ख. ग. °यंकार°।

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः। न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः। एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैयधिकरण्यमाशङ्कते— स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो हे मुने यथा कश्चिद्गामश्वं वा प्रत्यक्षं दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाद्यश्चलत्यसौ गौर्यो धावत्यसावश्व इति चलनादिलिङ्गैर्विब्रूयाद्व्यपदिशेदेवमात्मानं प्रत्यक्षं दर्शयामीति मत्प्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय पश्चात्प्राणनादिलिङ्गैरेतदात्मस्वरूपं व्यपदिष्टं भवति। तथाच ते प्रतिज्ञाहान्यादिनिग्रहस्थानं स्यात्। अतस्त्वं गोतृष्णानिमित्तं छलवादं परित्यज्य मत्प्रश्नानुसार्युत्तरं वदेत्यभिप्रायवान्पूर्वोक्तं प्रश्नमनुवदति—यदेवेत्यादिव्याचक्ष्वेत्यन्तेन। मया तु पूर्वकृता प्रतिज्ञाऽनुवर्त्यत एवेत्याशयवान्पूर्वोक्तमुत्तरमनुवदति—एष त आत्मा सर्वान्तर इति। नन्वसौ गौरसावश्व इतिवत्प्रत्यक्षेणासावात्मेति दर्शयेति मत्प्रश्नो नानुसृतः स्यादित्याशयवान्पूर्वोक्तं प्रश्नान्तरमनुवदति—कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति। सत्यमेतादृशश्चेत्तव प्रश्नस्तर्हि मयानुसृत आत्मनस्तदविषयत्वेन तथा द्रष्टुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—नेति। दृष्टेर्दर्शनवृत्तेरनित्याया लौकिक्या द्रष्टारमलौकिक्या स्वात्मरूपया नित्यदृष्ट्या व्यापारं हे, उषस्त त्वं न पश्येर्न पश्यसि न कदाचिदपि विषयत्वेन तव दृष्टेर्द्रष्टा स्यादिति। तथा श्रुतेः श्रवणवृत्तेर्मतेः केवलाया मनोवृत्तेर्विज्ञातेः केवलाया बुद्धिवृत्तेः। शेषं सुबोधम्। एवमुक्तदृष्ट्यादिसाक्षिणोऽन्यात्किंचिद्वास्तवं नास्तीत्युपसंहरति—एष त आत्मा सर्वान्तर इति। अतोऽस्मादुक्तरूपादात्मनोऽन्यदार्तं विनाशिरज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतमिति यावत्। ततो होषस्तश्चाक्रायण उपररामेति पूर्ववदित्यर्थः ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थमुषस्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं

ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं बन्धनमभिहितं चतुर्थे च बद्धस्यास्तित्वव्यतिरिक्तत्वे विनिश्चिते अधुना तस्य सहेतुबन्धध्वंसि ससंन्यासं सम्यग्ज्ञानं वक्तुं कहोलब्राह्मणमारभ्यते—अथेति । अथानन्तरं हैनं कहोलो नामतः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकेयः पप्रच्छेत्यादि समानम् । किंचिद्विशेषकथनाय पूर्वोक्त एव प्रश्नप्रतिवचने अनुवदति—यदेव साक्षादित्यारभ्य योऽशनायेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अत्र यदेवेत्येवकारप्रक्षेपस्तु य एवाऽऽत्मोषस्तेन पृष्टस्तमेवाहं पृच्छामीति विद्यैक्यद्योतनार्थः । यद्विशेषकथनायायमनुवादस्तं पूर्वानुक्तं विशेषमाह—य इति । योऽशनायाऽशितुमिच्छाऽशनाया पातुमिच्छा पिपासा ते अशनापिपासे अत्येति । शोकशब्देनारतिवाचिना तत्कार्यभूतः कामोऽत्रोच्यते । मोहो विपरीतप्रत्ययप्रभवो मनस्यविवेको भ्रमादिशब्दवाच्यो जराशरीरगतो विपरिणामः । तदवसानभूतः शरीरस्य विच्छेदो मृत्युः समस्तमत्येत्यतिक्रामतीति प्रत्येकं संबध्यते स एष त आत्मा सर्वान्तर इत्यर्थः । एवमुक्तज्ञानाङ्गं संन्यासं विदधाति—एतं वै तमित्यादिना । तमित्युषस्तब्राह्मणोक्तलक्षणं त्वंपदार्थरूपं परामृशति । एतमिति कहोलब्राह्मणोक्तमशनायादिरहितं तत्पदार्थरूपं परामृशति । सामानाधिकरण्यात्तु सिद्धमेकत्वं वैशब्दोऽवधारयति । तथाचैतमेव तं तमेवैतमित्येवं ब्रह्मैक्यरूपमात्मानं सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तमहमेवास्मीति श्रुत्याचार्याभ्यां विदित्वा ज्ञात्वा ब्राह्मणा ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मण्यजातिमन्तो वा । पुत्रार्थमेषणा पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारग्रहणेच्छालक्षणा । उपार्जनागवादिलक्षणदैवमानुषवित्तोपादानं वित्तैषणा । लोकैषणा पुत्रेणेमं लोकं जेष्यामि केवलकर्मणा पितृलोकमुपासनासहितेन केवलया वा तया देवलोकमिति बुद्ध्या तत्साधनानुष्ठानमेताभ्य एषणाभ्यो व्युत्थाय वैपरीत्येनोत्थाय संन्यासं कृत्वाऽथानन्तरं शेषकाले देहस्थित्यर्थं भिक्षाचर्यं भिक्षार्थं चरणं

च्चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः ।' तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽ-

संचरणं चरन्ति कुर्वन्ति । फलेच्छासाधनं संक्रामतीति न्यायाल्लोकैषणैवै-केत्याह—येति । या हि प्रसिद्धा पुत्रैषणा सैव वित्तैषणा दृष्टफलसाधनत्वादि-सामर्थ्यात् । या पुत्रैषणयैकत्वमापन्ना वित्तैषणा कर्मभूता सा लोकैषणैव साध्यलोकैषणाप्रयुक्तत्वात्साधनैषणायाः । एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साध-नमन्तरेणासिद्धेः साध्यसाधनभेदेन द्वैविध्यमाह—उभे इति । हि यस्मादुभे एते साध्यसाधनरूपे एषणे एव भवत इति । यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणाः क्रमेण तमेत-मात्मानं विदित्वा व्युत्थानादि चक्रुस्तस्मादद्यतनोऽपि ब्राह्मण आपातदृश्यै-षणाभ्यो व्युत्थाय पाण्डित्यं शास्त्रोत्था बुद्धिः पण्डा तद्वान्पण्डितस्तस्य कर्म वेदान्तवाक्यविचारलक्षणं श्रवणापरपर्यायं पाण्डित्यं निर्विद्य निःशेषं कृत्वाऽ-नन्तरं बाल्येन तिष्ठासेच्छ्रवणज्ञानोत्पन्नाशेषानात्मदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यं बलं तस्य भावो बाल्यं तेन ज्ञानबलभावेन विषयानाकृष्टचित्तः संस्तिष्ठासेत्स्थातु-मिच्छेत् । बाल्यशब्दाभिधेयं मननं कुर्यादिति यावत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निःशेषं कृत्वाऽथानन्तरं मुनिर्मौनवान्ध्यानाभ्यासादिकात्मप्रत्ययप्रवाहवां-स्तिष्ठासेदित्यनुषज्यते निदिध्यासनं कुर्यादिति यावत् । एवममौनं चोक्तार्थ-पाण्डित्यबाल्यशब्दाभिधेयं श्रवणमननाख्यं निर्विद्य मौनं चोक्तार्थमुनिशब्द-वाच्यं निदिध्यासनाख्यं निर्विद्याथानन्तरं ब्राह्मणो निरुपचरितब्राह्मण्यवा-न्साक्षात्कृतब्रह्मैव स्यात्कृतकृत्यो भवेदिति यावत् । उक्तब्राह्मण्यसाधनं साध-नान्तरशङ्कया पृच्छति—स इति । स ब्राह्मणः केन साधनेन स्यात् । उत्तर-माह—येनेति । तेनोक्तनैष्कर्म्यसाधनेन स्याद्येनानवाप्तज्ञानोऽपीदृश उक्तब्रा-ह्मणसदृश एव भवेत् । उक्तं ब्रह्मैक्यमुपसंहरति—अत इति । अतोऽस्माद्ब्राह्म-

१ ग. आत्मद° । २ ख. ड °त्य साङ्गवेदाध्ययनजाता बु । ३ ग घ. °नन्नात्मदृ° । ४ ग. घ. ब्रह्मात्मैक्य° ।

न्यदार्तं ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु

ण्यावस्थानादशनायाद्यतीतात्मरूपादन्यदेषणालक्षणं वस्त्वन्तरमार्तमार्तिपरिगृहीतं स्वप्नमायामरीच्युदकादिवदसारमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायां तृतीयाध्याये पञ्चमं कहोलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

यः सर्वान्तर इत्युक्तस्तन्निर्णयार्थं शाकल्यब्राह्मणात्प्राक्तनं ब्राह्मणत्रयं प्रवर्तते तत्रान्तरात्मभूतान्सर्वपदार्थांस्तावद्गार्गीब्राह्मणेनाऽऽह—अथेति । अथानन्तरमेनं मुनिं गार्गी नामतो वचक्नोर्दुहिता वाचक्नवी पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । किं हे मुने यदिदं सर्वं भूभूधरादि पार्थिवं धातुजातमप्सूदके स्वकारणे ओतं च दीर्घतन्तुवत्प्रोतं च तिर्यक्तन्तुवदन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्येत । तथाच यथेयं पञ्चीकृता पृथिवी कार्यत्वात्स्वकारणभूतासु पञ्चीकृतास्वप्स्वोतप्रोता तद्वदपामपि कार्यत्वात्कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेत्यनुमानविधया पृष्ट उत्तरमाह—वायाविति । हे गार्गि वायौ पञ्चीकृते ओताश्च प्रोताश्च कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु पक्ष्यादिगतिहेतुभूतेषु पञ्चीकृतभूतात्मकेष्वा-

नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि माऽतिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

काशेष्वित्यादौ । सर्वत्रैकैकस्मिन्नपि बहुवचनं त्वारम्भकभूतानां बहुत्वापेक्षया । प्रजापतिलोका विराट्शरीरारम्भकपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मका ब्रह्मलोकेषु हिरण्यगर्भलोकेष्वपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकेषु । समानमन्यत् । एवं ब्रह्मलोकाश्रयं सूत्रात्मानमपि पृच्छन्तीं निषेधयति—स इति । स याज्ञवल्क्यो होवाच । किं हे गार्गि यस्यां ब्रह्मलोका ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते तां प्राणात्मभूतां सूत्रदेवतामानुमानिकत्वप्रश्नविषयतामतीत्य वर्तमानामनुमानेन मा प्राक्षीर्मा पृच्छ । निषेधातिक्रमणे दोषमाह—मा त इति । पृच्छन्त्याश्च ते तव मूर्धा शिरो मा व्यपप्तद्विस्पष्टं मा पतेत् । तत्पातप्रसङ्गं प्रकटयन्प्रतिषेधमुपसंहरति—अनतिप्रश्न्यामिति । देवतायाः स्वप्रश्न आगमविषयस्तमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न आनुमानिकत्वात्स प्रश्नो यस्या इन्द्रादिदेवताया विद्यते साऽतिप्रश्न्या । इयं तु नातिप्रश्न्याऽनतिप्रश्न्या स्वप्रश्नविषयैव केवलागमगम्येति यावत् । तामनतिप्रश्न्यां सूत्रदेवतां वा अतिपृच्छसि । अतो गार्गि मर्तुं चेन्नेच्छसि तर्हि मा प्राक्षीरित्यनुग्रहार्थो निषेधः । ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपररामेत्युपसंहारः पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरायां षष्ठं गार्गीब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्याऽऽसीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं

एवं सूत्रादर्वाक्तनं व्यापकमुक्त्वेदानीं तदागमैकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च जगज्जन्मादिहेतुभूतं वक्तुमन्तर्यामिब्राह्मणमारभ्यते । अथ हैनमुद्दालको नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिः पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । स्वस्य सूत्रादिविद्याया गुरुपूर्वकत्वेनाऽऽगमविषयत्वं ज्ञापयितुमाख्यायिकामारचयति—मद्रेष्विति । मद्रेषु देशेष्ववसामोषितवन्तो वयं पतञ्चलनाम्नः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहेषु यज्ञमधीयाना यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाश्छात्रा आस्म । तस्य पतञ्चलस्य भार्या गन्धर्वेणामानुषेण सत्त्वविशेषेण गृहीताऽऽविष्टाऽऽसीत् । तं गन्धर्वं पतञ्चलसहिता वयं याज्ञिकास्त्वं कोऽसीत्यपृच्छाम । एवं पृष्टः स गन्धर्वोऽस्मभ्यमब्रवीत् । किम् । अहं नाम्ना कबन्धोऽथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति । स गन्धर्वः पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च प्रत्यब्रवीत् । किं हे काप्य तत्सूत्रं त्वं नु वितर्के वेत्थ जानीषे । किं तत्सूत्रमित्याकाङ्क्षायां तद्विशिनष्टि—येनेति । येन सूत्रेणायं च लोक इदं च जन्म परश्च लोकः परं च जन्म सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि संदृब्धानि संग्रथितानि भवन्तीति पृष्टः स पतञ्चलः काप्योऽब्रवीत् । किं हे भगवन्पूजावन्नहं तत्सूत्रं न वेदेत्युक्ते स गन्धर्वः पुनः पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्चास्मान्प्रत्यब्रवीत् । किं हे काप्य त्वं तं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणं वेत्थ नु । कोऽसावन्तर्यामीत्याकाङ्क्षायां तं विशिनष्टि । य इमं

च लोकं परं च लोकꣳ सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाꣳस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं

च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानीत्युक्तार्थम् । योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन्यमयति नियमयति दारुयन्त्रमिव भ्रमयति । स्वं स्वमुचितव्यापारं कारयतीति यावत् । अत्र प्रथमयच्छब्दस्तामित्यनुवादार्थः । एवमुक्तः स पतञ्चलं काप्यो हे भगवन्निति विनयेनाब्रवीन्नाहं तं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणं वेदेति । विनयं दृष्ट्वा स गन्धर्वः स्वस्याऽऽचार्यत्वकामः सन्फलेन प्रलोभयितुं पतञ्चलः काप्यं याज्ञिकांश्चाब्रवीत् । किं हे काप्य तत्सूत्रं तं सूत्रनियन्तृत्वेन तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं चोक्तप्रकारकं यो वै कश्चिद्विद्यात्स ब्रह्मवित्परमात्मवित्स लोकान्भूरादीनन्तर्यामिणा नियम्यमानान्वेत्ति । स देवांश्चाग्न्यादींल्लोकिनस्तेन नियम्यमानान्वेत्ति । स वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान्वेत्ति । स भूतानि ब्रह्मादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तदन्तर्गतेनान्तर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति । स आत्मानं च कर्तृभोक्तृत्वविशिष्टमन्तर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति । स सर्वं च जगत्ताभ्यां विधार्य नियम्यमानं वेत्तीति तेभ्य एवं सूत्रान्तर्यामिफलश्रुत्याऽभिमुखीभूतेभ्य आचार्यमुख्येभ्योऽसमभ्यं गन्धर्वः सूत्रान्तर्यामिणोः स्वरूपमब्रवीत्तत्स्वरूपमहं वेद गन्धर्वाल्लब्धागमः सञ्जानामि । किमेतावतेत्यत आह । हे याज्ञवल्क्य चेद्यदि त्वं तदुक्तविशेषणविशिष्टं सूत्रं तदन्तर्यामिणं चाविद्वानब्रह्मवित्सन्गवीर्ब्रह्मविदां स्वभूता गा अन्यायेनोदजस उत्क्रामसि तर्हि मच्छापदग्धस्य मूर्धा शिरो विपतिष्यतीति । एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—वेदेति ।

गौतम तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥१॥ स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो

गौतम इति गोत्रं यस्य स गौतमस्तत्संबोधनं हे गौतमोद्दालकोऽहं तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणं वेदेत्युक्ते गौतमः प्रत्याह—य इति । वेद वेदेतीदं वै यः कश्चित्प्राकृतोऽपि ब्रूयादात्मानं श्लाघयन्किं तेन गर्जितेन यथा वेत्थ जानासि तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥

स एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो होवाच । किं हे गौतम तद्ग्रन्थवोक्तं सूत्रं वायुर्वै वायुरेव । तथाच समष्टिव्यष्टिरूपेण सामान्यविशेषसर्वकर्मतदाश्रयत्वाद्वायोरात्मीयाभिमानिलिङ्गतादात्म्यापन्नो जीवोऽत्र फलरूपो वायुरुच्यते न तु वायुमात्रं तस्य विधारणेऽस्वातन्त्र्यात् । उक्तस्य वस्तुतत्त्वस्य सूत्रत्वं विद्वत्प्रसिद्ध्या साधयति—वायुना वै गौतमेत्यादिनोक्तार्थेन । पुनर्लोकप्रसिद्ध्याऽपि तत्साधयति—तस्मादिति । हे गौतम यस्मात्सूत्रात्मकेन वायुना सर्वं विधृतं तस्मात्प्रेतं मृतं पुरुषं शरीरं मृतलक्षणज्ञा आहुः कथयन्ति । किमस्य मृतस्याङ्गानि करचरणादीनि व्यस्रंसिषत विशीर्णान्यभवन् । सूत्रापगमे मणय इवेत्यतो हे गौतम समष्टिप्राणात्मकेन वायुनैव सूत्रेणाङ्गादीनि संदृब्धानि संग्रथितानि भवन्तीति निगमितं निरूपितं सूत्रस्वरूपमङ्गीकृत्योद्दालकोऽन्तर्यामिस्वरूपं पृच्छति—एवमिति । एतत्सूत्रस्वरूपमेवैवं सम्यगुक्तं हे याज्ञवल्क्येदानीं सूत्रगतस्वरूपमन्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥

एवमुक्त आह—य इति । यः पृथिव्यां तिष्ठन्वर्तमानो भवति सोऽन्तर्यामीत्युक्ते पृथिव्यवस्थितानां सर्वप्राणिनामन्तर्यामित्वप्रसङ्गस्तद्व्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—पृथिव्या अन्तरोऽभ्यन्तर इति । तथाऽप्येतादृशपृथिव्यभिमानिदेवतायामतिप्रसङ्गस्तस्याश्च नियम्यमानसूत्रात्मकत्वान्नान्तर्यामित्वमतो विशिनष्टि—

यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥ योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्याऽऽपः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षꣳ शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त

यं पृथिवी पृथिव्यभिमानिदेवता न वेद मय्यन्यः कश्चिद्वर्तत इति न जानाति। नन्वियं हि पृथिवी देवता कार्यकारणवती तस्यामन्योऽपि नियन्ता चेत्सोऽपि राजादिवत्तद्वान्वाच्यस्तथा च नासावीश्वरोऽस्मदादिवदित्यत आह—यस्येति। पृथिवी पृथिवीदेवताया यच्छरीरं यस्यान्तर्यामिणो न स्वतः। शरीरग्रहणं करणानामप्युपलक्षणपरम्। न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इति मन्त्रवर्णात्। नन्वेतादृशोऽन्तर्याम्येव नास्ति तत्सत्तायां प्रमाणाभावादित्याशङ्कायां भीषाऽस्माद्वातः पवते। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यावित्यादिश्रुतिप्रमाणमभिप्रेत्याऽऽह—य इति। य ईश्वरोऽभ्यन्तरः सन्पृथिवीं पृथिव्यभिमानिनीं देवतां सूत्रात्मभूतां यमयति स्वव्यापारे तत्कर्मसाक्षितया नियमेन प्रवर्तयत्येष ते तव कार्यकरणसंघातस्याऽऽत्माऽन्तर्याम्यमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमेव योऽप्सु तिष्ठन्योऽग्नौ योऽन्तरिक्षे यो वायौ यो दिवि य आदित्ये

आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥८॥ य आदित्ये तिष्ठ-न्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्याऽऽदित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठ-न्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽ-न्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठꣳ-श्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमय-त्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याऽऽकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठꣳस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥ यस्तेजसि तिष्ठꣳस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्त-र्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिभूतम् ॥ १४ ॥

यो दिक्षु यश्चन्द्रतारके य आकाशे यस्तमसि बाह्य आवरणात्मके यस्ते-जसीत्यधिदैवतमन्तर्यामिविषयं दर्शनं देवतासूक्तमित्यर्थः । अथानन्तरम-धिभूतं भूतेष्वन्तर्यामिविषयदर्शनमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मम् ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्न वेद यस्य वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठꣳश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यꣳ श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रꣳ शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठꣳस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ्न वेद यस्य त्वक्शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त

यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतमधिभूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेष्वन्तर्यामिदर्शनमुक्तम्। अथाध्यात्ममध्यात्मभूतेषु प्राणादिष्वन्तर्यामिदर्शनमुच्यत इत्यर्थः ॥१५॥

यः प्राणे वायुसहिते घ्राणे यो वाचि यश्चक्षुषि यः श्रोत्रे यो मनसि

आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानꣳ शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो यꣳ रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

यस्त्वचि यो विज्ञाने बुद्धौ तन्मये शरीरे यो रेतसि प्रजनम इत्यन्ते पर्याया बोद्धव्याः । ननु महाभागाः पृथिव्यादिदेवता मनुष्यादिवदात्मनो नियन्तारमन्तर्यामिणं कुतो न विदुरित्यत आह—अदृष्ट इति । न दृष्टोऽदृष्टः कस्यचिच्चक्षुर्दर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः सन्स्वयं द्रष्टा भवति दृशिस्वरूपत्वाच्चक्षुषि संनिहितत्वाच्च । तथाऽश्रुतः श्रोत्रगोचरतामनापन्नः सन्स्वयं श्रोताऽमतोऽसंकल्पत्वान्मनसो विषयतामनापन्नः सन्मन्ता । अविज्ञातो विज्ञानविषयतां सुखादिवदनापन्नः सन्विज्ञाता बुद्धिषु संनिहितत्वात् । ननु तथाऽप्येवं नियन्तृनियन्तव्यादिभेदेन द्रष्टृद्रष्टव्यादिभेदेन च भेदः स्यादित्याशङ्कायामाह—नेति । अतोऽस्मादन्तर्यामिणः सकाशादन्यो द्रष्टा नास्त्येव । एवमेव नान्योऽतोऽस्ति श्रोतेत्यादि योजनीयम् । उपपादितमन्तर्यामिस्वरूपमुपसंहरति—एष त इति । यस्माददृष्टाश्रुतादिरूपः सन्नेव द्रष्ट्रादिरूपस्तस्मादेष एवेश्वर आत्मा सर्वकर्मफलविभागकर्ता ते तवान्तर्याम्यमृतोऽतोऽस्मादीश्वरात्मनोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपररामेत्युक्तार्थम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति मिताक्षरायां तृतीयाध्याये सप्तममन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥ सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां

पूर्वब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ निर्धारितौ तदुभयविधमप्यात्मनः सोपाधिकं रूपमिदानीं निरुपाधिकमशनायादिविनिर्मुक्तं साक्षादित्यादिलक्षणं वक्तुमक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते—अथेति। अथ सोपाधिकब्रह्मस्वरूपनिर्धारणानन्तरं वाचक्नवी वचक्नोर्दुहिता गार्गी पूर्वं मूर्धपातभयादुपरता सती पुनरुवाच। किं हे ब्राह्मणा भगवन्तः पूजावन्तः शृणुत मे मम वचोऽहमिदानीमिमं याज्ञवल्क्यं पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि प्रष्टुमिच्छामि हन्त यद्यनुमतिर्भवतामस्ति भवदनुमत्या हि मे मूर्धपातो न भवेत्तौ प्रश्नौ चेन्मे मम कथंचिद्वक्ष्यति कथयिष्यति तर्हि जातु कदाचिद्युष्माकं मध्ये कश्चित्कोऽप्यन्यतम इमं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवादिनं न वै नैव जेता भवेदिति। एवमुक्ता ब्राह्मणा हे गार्गि मा *भैः पृच्छ कुरु प्रश्नमित्यनुज्ञां दत्तवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

सैवं लब्धानुज्ञा गार्गी ह याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच। किं हे याज्ञवल्क्य त्वा त्वां द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामीत्यनुषज्यते। कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुरुत्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टान्तपूर्वकं मावाह—यथेति। यथा काश्यो वा काशिषु भवः काश्यो वा शूरत्वेन प्रसिद्धः। वैदेहो वा विदेहानां राजोग्रपुत्रः शूरान्वय उज्ज्यमवतारितज्याकं धनुः पुनरधिज्यं कृत्वाऽऽरोपितज्याकं विधाय द्वौ बाणवन्तौ शराग्रे यो वंशखण्डः संधीयते स बाण उच्यते स विद्यते ययोस्तौ बाणवन्तौ शरौ। कथंभूतौ सपत्नातिव्याधिनौ सपत्नाः शत्रवस्तानतिशयेन वेद्धुं शीलं ययोस्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपतिष्ठेत शत्रोः समीपत आत्मानं दर्शयेदेवमेवाहं त्वां शरस्थानीयाभ्यां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां

* भैषीरित्युचितम्।

तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिꣳस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥ सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति॥५॥

त्वत्समीप उत्थितवत्यस्मि । त्वं ब्रह्मिष्ठत्वप्रतिज्ञावांश्चेत्तर्हि तौ प्रश्नौ तयोर्मया क्रियमाणयोः प्रश्नयोरुत्तरं मे मह्यं ब्रूहीत्युक्तो मुनिर्हे गार्गि पृच्छ यथेच्छमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥

सैवमुक्ता गार्गी होवाचापृच्छत् । किं हे याज्ञवल्क्य यद्दिवो द्युसंज्ञितादुपरितनाण्डकपालादूर्ध्वमुपर्यस्ति यच्च पृथिव्या अधस्तनाण्डकपालादर्वागधो वर्तते यच्च द्यावापृथिव्यन्तरा द्यावापृथिव्योरण्डकपालयोर्मध्येऽस्ति ये चेमे प्रसिद्धे द्यावापृथिवी स्तः । यच्च भूतमतीतं यच्च भवद्वर्तमानं भविष्यच्च वर्तमानकालादूर्ध्वकालभाविलिङ्गगम्यं वर्तत इत्येवमाचक्षते कथयन्त्यागमविदः । एतत्सर्वं जगद्द्वैतजातं यस्मिन्नेकी भवति तत्सूत्रसंज्ञकं पूर्वोक्तं कस्मिन्नोतं च प्रोतं चाप्स्विव पृथिवीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स याज्ञवल्क्यो होवाच । हे गार्गि यत्त्वयोक्तं यदूर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सूत्रं व्याकृतजगदात्मकमाकाशेऽव्याकृतशब्दवाच्येऽविद्याशबलित ईश्वरेऽन्तर्यामिणि नारायणाख्य ओतं च प्रोतं चेत्यादि त्रिष्वपि कालेष्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

सैवमुत्तरितप्रथमप्रश्ना गार्गी होवाच हे याज्ञवल्क्य यस्त्वं ममैतं दुर्वचनं प्रश्नं व्यवोचो विशेषेणोत्तरितवानस्यतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । अथापरस्मै द्वितीयप्रश्नाय धारयस्व दृढी कुर्वात्मानम् । इतर आह पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राण-

एवमुक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पूर्वोक्तमेव प्रश्नं तदनुवादपूर्वकमुक्तमेव प्रतिवचनं चोभाभ्यां क्रमेणानूद्यते—सा होवाचेत्यारभ्य कस्मिन्नु खल्वित्यतः प्राक्तनेन । द्वितीयं पृच्छति । कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्युक्तार्थम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

स याज्ञवल्क्यो होवाच । हे गार्गि यत्त्वं पृष्टवत्यसि कस्मिन्नु खल्वित्यादिनाऽव्याकृताधिष्ठानं तद्वा अव्याकृताधिष्ठानमेतदक्षरं न क्षरति न क्षीयत इति वाऽक्षरं शुद्धं ब्रह्म ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति कथयन्ति । किं तद्ब्रूहीति श्रुतौ द्रष्टव्यम् । गार्गीप्रश्नानन्तरमितर आह—अस्थूलमिति । स्थूलाद्भिन्नमस्थूलम् । अस्तु तर्ह्यणु, इत्यत आह—अनणु, अणुभिन्नम् । एवमेव सर्वत्र निषेध्याशङ्कापूर्वकं तन्निषेधकपदानामुत्थानं बोद्धव्यम् । अह्रस्वमदीर्घमिति द्रव्यत्वप्रयोजकपरिमाणनिषेधेन द्रव्यत्वं निषिद्धम् । लौहित्यमग्निरूपं तद्भिन्नम् । स्नेहोऽब्गुणस्तद्भिन्नमिति मूर्तद्रव्यत्वं निषिद्धम् । तथा छायाऽदीप्तिस्तमो ध्वान्तं तदुभयभिन्नमिति किंचिदतिरिक्तत्वशङ्का निराकृता । तथाऽवाय्वनाकाशमित्यमूर्तद्रव्यत्वं निषिद्धम् । अस्तु तर्हि वायोरासङ्गदर्शनात्तदात्मकमित्यत आह—असङ्गम् । अरसमगन्धमित्यरूपाद्युपलक्षणपरम् । चक्षुर्भिन्नं न विद्यते चक्षुर्यस्येति अचक्षुष्कम् । तथाऽश्रोत्रमवागमनः । एतत्सर्वेन्द्रियनिषेधोपलक्षणपरम् । विज्ञानलक्षणं तेजो न विद्यते यस्येत्यादि नञर्थः पूर्ववत् । प्राणोऽ-

मसुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किंचन न तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति

ध्यात्मं मुखं प्रसिद्धम् । मीयते येन तन्मात्रं मानं मेयान्वयरूपम् । अन्तरं छिद्रम् । न विद्यते बाह्यं यस्येत्यबाह्यम् । अपरिच्छिन्नमिति यावत् । अनात्मव्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येकं निषेधाशक्तेर्भोक्तृभोग्यात्मनैकीकृत्य निषेधति—नेति । तदक्षरं किंचन किंचिदपि विषयं नाश्नाति न भुङ्क्ते कश्चन कोऽपि लोकस्तदक्षरं नाश्नातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमशेषविशेषणनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन चाक्षरास्तित्वे सिद्ध इदानीं तस्यैवाऽऽविद्यकेशितव्यसंबन्धादीश्वरात्मभूतस्यास्तित्वमनुमानविधयाऽऽह—एतस्येति । हे गार्ग्येतस्योक्तरूपस्याक्षरस्य प्रशासन आज्ञायां सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ नियमितौ तिष्ठतो वर्तेते भृत्यादिवत् । तथा यदक्षरप्रशासने द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतो हस्तन्यस्तपाषाणादिवत्तदस्ति । तथा निमेषादयः कालावयवाः सर्वजनिमतः कलयितारो गणकवद्यस्य प्रशासने विधृतास्तिष्ठन्ति तदस्ति । तथा प्राच्यः प्रागञ्चनाः पूर्वदिग्गमना अन्या गङ्गाद्या नद्यः श्वेतेभ्यो हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्यः स्यन्दन्ते स्रवन्ति । तथा प्रतीच्यः प्रतीचीदिग्गमनाः सिन्ध्वाद्या नद्योऽन्याश्च या या नद्यो यां यां दिशमनुप्रवृत्तास्ता यदक्षरप्रशासनाद्यद्यापि तथैव प्रवर्तन्ते तदस्ति । तथा ददतो दुःखार्जितान्गोहिरण्यादीन्प्रयच्छतः पुरुषान्मनुष्या हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इतिप्रामाण्याः प्रशंसन्ति स्तुतिं कुर्वते । तथा चैतस्य प्रशंसनस्य फलसंबन्धपूर्वक-

यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ

त्वेन तत्कर्त्रक्षरं सिद्धम् । न च स्वातन्त्र्येण देवादिकर्तृक एव फलसंबन्ध इति वाच्यं तेषामपीश्वराधीनत्वादित्याह—यजमानमिति । देवा इन्द्रादयोऽन्यथा जीवितुं समर्था अपि जीवनं निमित्तीकृत्य पुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनानीश्वरमपि यजमानमन्वायत्ता अनुगताः । तथा पितरोऽर्यमादयो दर्वीं दर्वीहोममन्वायत्ता इति संबन्धः । तथाच देवादीनामेतादृग्घीनवृत्त्याश्रयणमक्षरास्तित्वे लिङ्गमित्यर्थः ॥ ९ ॥

किंच यदज्ञानज्ञानाभ्यां संसारमुक्ती तदस्त्यक्षरमिति साधयितुं कर्मणामेव मोक्षहेतुत्वमिति पक्षं निराकरोति—यो वा इति । हे गार्गि यो वै कश्चित्पुरुष एतदक्षरमविदित्वाऽविज्ञायास्मिन्कर्मलोके जुहोति देवतोद्देशेन संकल्पितं द्रव्यमग्नौ प्रक्षिपति यजते देवतोद्देशेन द्रव्यं संकल्पयति तपश्चान्द्रायणादि तप्यत आचरति यद्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि तथाऽप्यस्य कर्तुस्तत्साङ्गमपि क्रियमाणं कर्मान्तवदेवान्तवत्फलकमेव भवति न नित्यमोक्षफलकम् । तथाच हे गार्गि यो वा एतदक्षरमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वाऽस्मात्कर्मलोकात्प्रैति म्रियते स कर्मी कृपणो दीनः पणीकृतदासवत्कर्मफलस्यैव भोक्ता न मोक्षस्य । अथ तु य एतदक्षरं श्रुत्याचार्योपदेशतोऽहं ब्रह्मास्मीति विदित्वाऽस्माँल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणो ब्रह्मीभूतो मुक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथाक्षरस्येश्वरत्वोपाधिविनिर्मुक्तं स्वाभाविकं स्वरूपमाह—तद्वा इति । हे गार्गि, एतद्वै तदक्षरमस्थूलादिवाक्येनावगमितमदृष्टं केनचिन्न दृष्टं दृष्ट्यविषयत्वात्स्वयं तु द्रष्टृ दृशिस्वरूपत्वात् । एवमश्रुतं श्रोत्रित्यादि व्याख्येयम् । तस्य

१ क. ग. वन्निमित्तां कृपणं कृपि चरुपु । २ क. ग. नामपि मनुष्याधीनत्वादेता ।

नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥ सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

नानात्वशङ्कां निराकरोति—नेति । अस्मात्प्रकृतादक्षरादन्यद्द्रष्टृ दर्शनक्रियाकर्तृ नास्त्येतदेव तत्कर्तृ समानमन्यत् । एवं सजातीयस्वगतनानात्वे निराकृत्येदानीं विजातीयानामनात्मनां रज्जुभुजंगादिवत्परिकल्पितत्वप्रदर्शनेन नानात्वमुपसंहारव्याजेन निषेधति । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्युक्तार्थम् ॥ ११ ॥

सोक्तप्रश्नद्वयनिर्णयश्रोत्री गार्ग्युवाच । किं हे ब्राह्मणा भगवन्तः प्रश्नौ चेन्मह्यं वक्ष्यति तदा न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति युष्मान्प्रति पूर्वोक्तं यन्मम वचनं तदेव वचनं बहु मन्येध्वं बहुमानविषयं कुरुध्वं प्रमाणी कुरुध्वं यद्यस्माद्दुर्वचौ प्रश्नावनेनोत्तरितौ तस्मादस्माद्याज्ञवल्क्यान्नमस्कारेण मुच्येध्वमस्मै नमस्कारं कृत्वाऽनुज्ञां प्राप्य यूयं मुच्यध्वमस्य पराजयो मनसाऽपि न शङ्कनीयः । तत एवं ब्राह्मणानां हितोपदेशानन्तरं वाचक्नव्युपररामेत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति बृहदारण्यकव्याख्यायां मिताक्षरायां तृतीयाध्यायेऽष्टमं गार्गिब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

एवं यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षित्वादिकं प्रार्थितं ब्राह्मणत्रयेण निर्धारितमिदानीं यदन्तर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यामित्यादिश्रुत्या नियम्यसर्वापेक्षया कारणात्मनो नियन्तृत्वमुक्तं तदत्र पूर्वोक्तप्रकारानुसारेण प्राणसमानशब्दाभ्यामनूद्य तद्द्वाऽऽलम्ब्य नियम्यदेवताविशेष-

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥१॥

विस्तार[1]संकोचोक्तिद्वारा साक्षित्वादिरूपमात्मसंबन्धितया साक्षान्निर्णेतुं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते—अथेति । अथानन्तरमेनं याज्ञवल्क्यं शकलस्यापत्यं शाकल्यो विदग्ध इत्येवंनामा ब्राह्मणः पप्रच्छ । किं हे याज्ञवल्क्य कति कियत्संख्याका देवा इति । एवं पृष्टः स याज्ञवल्क्यो यावन्तो यावत्संख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविद्युच्यन्ते श्रूयन्ते तावतो देवानेतया वक्ष्यमाणया निविदा निवेद्यते ज्ञाप्यते संख्याऽनयेति निवित्तया प्रतिपेदे ज्ञातवान् । तान्येव निवित्संज्ञकानि मन्त्रपदानि दर्शयति—त्रय इति । त्रयश्च देवास्त्री च शता त्रीणि च शतानि पुनस्त्रयश्च त्री च सहस्रा त्रीणि च सहस्राणि । इयं तु मध्यमसंख्या बहुवचनादुत्तमाऽनन्तसंख्याऽप्युक्तेति वेदितव्याऽनन्ता वै विश्वे देवा इति श्रुतेः । उक्तसंख्यां शाकल्योऽङ्गी करोतीत्याह—ओमिति होवाचेति । पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्यां पृच्छति—कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षट्प्रश्नान्प्रति क्रमेण त्रयस्त्रिंशत्षट्त्रयो द्वावध्यर्ध एक इति प्रतिवचन उक्ते सत्योमित्यङ्गीकारोक्तिरित्यर्थः । अथ संख्येयस्वरूपं पृच्छति । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्युक्तार्थम् ॥१॥

---

[1] क. ख. ग. घ. 'विस्तर' ।

स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥ २ ॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदꣳ सर्वꣳ हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥

स एवं पृष्टो याज्ञवल्क्यो होवाच । किम् । एषां त्रयस्त्रिंशतो देवानामेते त्रयश्च त्री च शतेत्यादयो महिमानो विभूतयः । परमार्थतस्तु त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति शाकल्येन पृष्ट इतर आह—अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्यास्त एत एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशौ त्रयस्त्रिंशतां पूरणावित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं संकोचादिभूतसंख्यानिर्णये कृते संख्येयान्देवान्क्रमेण पृच्छति—कतमे वसव इति । उत्तरमाह—अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः । कथं हि यस्मादेतेष्वग्न्यादिषु कर्मफलसाधनात्मकं सर्वं वसु हितं स्थितं तस्माद्वसव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तथा कतमे रुद्रा इति पुरुषे शरीरिणीमे प्रसिद्धा दश प्राणा ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपा आत्मा मनश्चैकादश एकादशानां पूरणः । कथमेषां रुद्रत्वमित्यत आह—त इति । यदा यस्मिन्काले मर्त्यान्म्रियमाणाच्छरीरात्ते प्राणा उत्क्रामन्त्यथ तदा रोदयन्ति संबन्धिभूतान् । तत्तस्मिन्नुत्क्रान्तिकाले यस्माद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति सिद्धनिर्वचनप्रदर्शनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१ क ग. घं. शतां दे ।

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदꣳ सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदꣳ सर्वꣳ षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव

कतम आदित्या इति । संवत्सरात्मकस्य कालस्य येऽवयवा वै प्रसिद्धा द्वादश मासाः स्वाभिमानिदेवताविशिष्टा एत आदित्याः । कथं हि यस्मादेते मासाभिमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायुरादीनाददाना गृह्णन्त एव यन्ति गच्छन्ति । ते यस्मादिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति सिद्धोऽर्थः ॥ ५ ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुर्मेघनादाभिमानिनी देवतैवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः । कतमः स्तनयित्नुरिति । अशनिर्वज्रापरपर्यायं बलं तस्य मेघनादाभिमानीन्द्रनिष्ठत्वादिन्द्रत्वम् । कतमो यज्ञ इति पशव इति । तेषां यज्ञसाधनत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडिति । हि यस्मात्त्रयस्त्रिंशदाद्युक्तमिदं सर्वं देवजातं षडेतेऽग्न्यादय एव तस्मात्तेष्वन्तर्भूताः सन्तः षडेव देवा भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इमे पूर्वकण्डिकोक्तपृथिव्यन्तरिक्षद्युरूपा एव त्रयो लोकाः क्रमेणाग्निवाय्वादित्यात्मनैकीकृत्य त्रयो देवा इत्युच्यन्ते । कथं हि यस्मादेषु त्रिषु लोकेष्विमेऽग्निवाय्वादित्यान्तर्भूताः सर्वे देवा वर्तन्त इत्याधाराधेययोरभेदात्तथोक्तमित्यर्थः । कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव

प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥ पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ

प्राणश्चेति । अत्रैवोक्तदेवानामन्तर्भाव इत्यर्थः । कतमोऽध्यर्ध इति । योऽयं बाह्यो वायुः पवते वाति सोऽध्यर्ध इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्तत्राध्यर्धशब्दस्य वायुविषयत्व उक्ते सति शाकल्यादयो वादिन आहुश्चोदयन्ति । किम् । यद्यतोऽयं वायुरेक एव पवते वात्यथातः कथमिवाध्यर्ध इति शङ्किते योगमाश्रित्य परिहरति—यदिति । यद्यस्मादस्मिन्वायौ सतीदं सर्वं चराचरमध्यधिकमार्ध्नोद्वृद्धिं प्रापत्तेन हेतुनाऽध्यर्धो वायुरित्यर्थः । कतम एको देव इति प्राण इति । कोऽसावित्यपेक्षायामाह—स इति । स प्राणो ब्रह्म सूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां भरणात्कारणभूतो ब्रह्मेति भण्यते । तस्मात्तं प्राणं ब्रह्म त्यदिति परोक्षाभिधायकेन शब्देनाऽऽचक्षते प्राणविदः साक्षान्निर्देष्टुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

तदेवं संकोचविस्ताराभ्यां प्राणस्वरूपमुक्तं तस्यैवेदानीं पुनरष्टधा भेदो ध्यानसौकर्यार्थमुच्यते—पृथिवीति । पृथिव्येव यस्य देवस्याऽऽयतनमाश्रयः शरीरमग्निर्लोको लोकयत्यनेनेति लोको लोकनसाधनं यस्य । मनोज्योतिर्ज्योतिःशब्दाभिधेयं विज्ञानं संकल्पविकल्पात्मकं प्रति हेतुभूतं यस्य । पुनः कथंभूतं पृथिव्यभिमानिनं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः शरीरस्य बीजस्थानीयपितृजास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य[1] कारणस्य च परायणं परमाश्रयस्तं पृथिव्यभिमानिनं पुरुषं यो वै विद्यात्स वै स एवं वेदिता विद्वान्स्याद्धे याज्ञवल्क्येति प्रश्नः । यद्येतद्वेदनेन पाण्डित्यं स्यात्तर्हि त्वं यं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणमात्थ कथयसि तं

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'स्य कर' । २ गं. घ. 'व हे याज्ञवल्क्य वे' । ३ ग. घ. 'न्स्यात्' । इति । वेत्तार्हि हे शाकल्य त्वं ।

य एवायꣳ शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥१०॥ काम एव यस्याऽऽयतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

पुरुषमहं वेद वै वेदैवेतिमुनिवचनानन्तरं यदि वेत्थ तं ब्रूहि तर्हि किंविशेषणोऽसाविति श्रुतिद्रष्टव्यशाकल्यप्रश्नानन्तरमुत्तरमाह—य इति। य एवायं प्रसिद्धः शारीरः शरीरे पार्थिवांशमात्रे भवो जनकत्वेन स्थितो मातृजत्वङ्मांसरुधिरलक्षणकोशत्रयरूपः शारीरः पुरुषः स एष त्वया पृष्टः। एतावता समाप्तं दर्शनमिति मन्यमानं शाकल्यं प्रत्याह—वदेति। हे शाकल्य वदैव पृच्छैव यद्यत्र प्रष्टव्यं विशेषणान्तरं जानासि। एवं संक्षोभितः शाकल्योऽमर्षवशेनाऽऽह—तस्येति। तस्य मातृजकोशत्रयात्मकस्य शरीरस्य का देवता किमुत्पत्तिकारणमत्र प्रकरणे देवताशब्देन सर्वत्रोत्पत्तिकारणस्यैव विवक्षितत्वात्। तं प्रति मुनिराहेति श्रुतिरस्मान्प्रत्याह—अमृतमिति होवाचेति। लोहितादिहेतुभूतो मातृजग्धान्नरसोऽमृतमित्युच्यते. तत्कारणमित्युवाच याज्ञवल्क्यः। तथाच या सामान्याश्रिता शाकल्यपृच्छा पृथिव्यभिमानिनी देवता सैव मातृजकोशत्रयात्मनाऽवस्थितेति मुनिना विशेषाश्रितोक्ताऽतो न प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैयधिकरण्यम्। सामान्यतोऽयमेवार्थः सर्वेषु पर्यायेषु बोद्धव्यो विशेषस्तु कथ्यते ॥ १० ॥

काम इति। कामो योषित्समागमेच्छा। हृदयं बुद्धिः। लोक आलोकस्तेन हि सर्वं पश्यति। कामायतनस्य देवस्य विशेषायतनमपि काम एवेत्याह—य एवायमिति। काममयः कामायतन एवावच्छेदान्तराभावात्। तस्योत्पत्तिकारणं पृच्छति—तस्येति। तस्य कामस्य का देवता. किमुत्पत्तिकारणमिति पृष्टे स्त्रिय इति होवाच। स्त्रीतो हि कामो जायत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्याऽऽयतनꣳ श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥ १३ ॥ तम एव यस्याऽऽयतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥

रूपाणीति । रूपाणि शुक्लादीन्यभास्वराणि तैः स्वप्रकाशनायाऽऽदित्ये रविमण्डले पुरुषो विशेषायतन आरब्धस्तस्य सत्यशब्दितमध्यात्मं चक्षुरुत्पादकं चक्षोः सूर्यो अजायतेति श्रुतेः ॥ १२ ॥

आकाश इति । श्रोत्रे भवः श्रौत्रस्तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायां विशेषतो भवतीति प्रातिश्रुत्कस्तस्योत्पत्तिकारणं दिशो दिशस्तत्राधिदैवतमिति श्रुतेः ॥ १३ ॥

तम इति । तमः शार्वराद्यन्धकारस्तदाश्रितस्य विशेषायतनं छायाऽज्ञानं तन्मयस्योत्पादको मृत्युरीश्वरो मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच॥ १५॥ आप एव यस्याऽऽयतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥ १६॥ रेत एव यस्याऽऽयतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥

रूपाणीति । रूपाणि भास्वराणि । आदर्शे प्रतिबिम्बाश्रये । पुरुषस्तस्योत्पादकोऽसुः प्राणस्तेन हि बलापरपर्यायेण निघृष्यमाणे दर्पणादौ प्रतिबिम्बोदय उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आप इति । अप्सामान्याश्रितोऽप्सु विशेषभूतासु वाप्यादिगतासु वर्तमानः पुरुषस्तस्योत्पादको वरुण इति प्रसिद्धम् ॥ १६ ॥

रेत इति । पुत्रशब्देन पितुर्जातान्यस्थिमज्जाशुक्राणि तस्योत्पादकः प्रजापतिः पितेत्यर्थः ॥ १७ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वाꣳ स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता३ इति ॥१८॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥ किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति

एवमष्टधा प्रविभक्तः प्राणदेवः सूत्रात्मा सामान्यविशेषावच्छेदेन तत्कारणात्मना च त्रिधा विभक्त इत्युक्तं तस्यैव पुनः पञ्चधा पञ्चदिग्विभागेन ध्यानं वक्तव्यमित्येतदर्थं श्रुतिः प्रवर्तत इति श्रौती संगतिः । तत्र मुनिरवशिष्टं यदप्यस्य तन्मां पृच्छत्विति चेतसि निधाय तूष्णींभूतं शाकल्यं ग्रहेणेवाऽऽवेशयन्नाह—यद्वा मुनिरतिप्रश्नादनर्थं पश्यन्करुणयाऽऽह—शाकल्येति। हे शाकल्येमे ब्राह्मणाः । स्विद्वितर्के । नूनं त्वामङ्गारावक्षयणमङ्गारा अवक्षीयन्ते निरुध्यन्ते यस्मिंस्तदङ्गारावक्षयणं संदंशनाद्यक्रता३ इति प्लुतिर्विचारार्थाऽक्रत कृतवन्त इति याज्ञवल्क्य उवाच। त्वं त्वङ्गारस्थानीयेन मयाऽऽत्मानं दह्यमानं न जानासीति भावः ॥ १८ ॥

एवमुक्तं हितोपदेशं शाकल्यो विपरीतार्थं गृहीत्वा चोदयतीत्याह—याज्ञवल्क्येति । हे याज्ञवल्क्य त्वं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणान्यदिदमत्यवादीरत्युक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वामङ्गारावक्षयणं कृतवन्त इति तत्किं ब्रह्म विद्वान्सन्नेवं ब्राह्मणानधिक्षिपसीति शाकल्य उवाच । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मम दिग्विषयं ब्रह्मज्ञानमस्तीत्याह—दिश इति। दिशो वेद जानामि न केवलं दिङ्मात्रं जानेऽपि तु सदेवा देवैरधिष्ठातृभिः सह वर्तमानाः सप्रतिष्ठाः प्रतिष्ठाभिः सह वर्तमाना इति । मुन्युक्तं शाकल्योऽनूद्य पृच्छति—यदिति । यद्यदि सदेवाः सप्रतिष्ठा दिशो वेत्थ जानासि ॥ १९ ॥

तर्हि हे याज्ञवल्क्य त्वमस्यां प्राच्यां दिशि किंदेवतोऽसि का देवता यस्यासौ किंदेवतः कयाऽधिष्ठातृदेवतया त्वं प्राचीदिग्रूपेण संपन्न इति यावत् । अस्याः का देवतेति प्रष्टव्येऽप्येवं प्रश्नकरणं तु मुनेर्दिगुपासनातादात्म्यसंपत्तिरिहैव जातेति बोधयितुम् । इतर आह—आदित्य इति । प्राच्यां दिशि

---

१ ग. घ. °देवत°।

स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायाꣳ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रति-

नाऽऽदित्यो देवता यस्य सोऽहमादित्यदेवतस्तया प्राचीदिक्पत्वमापन्न इति यावत्। अथ प्रतिष्ठां पृच्छति—स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति। स्वोत्पत्तिकारण एव प्रतिष्ठितत्वमाह—चक्षुषीति। चक्षोः सूर्यो अजायतेति श्रुतेः। पुनश्चक्षुरुत्पादकं पृच्छति—कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति। उत्तरमाह—रूपेष्विति। अत्र हेतुमाह—चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीति। अतो रूपारब्धं चक्षुर्व्यञ्जकस्य व्यङ्ग्यसमानजातीयत्वात्। रूपोत्पादकं पृच्छति—कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति। उत्तरमाह—हृदय इति होवाच। हृदयस्थबुद्धौ। अत्र हेतुर्हि यस्माद्धृदयेन तत्स्थबुद्ध्या सर्वाणि रूपाणि जानाति स्मरति बुद्ध्यभिन्नमनोमात्रकल्पितानीति यावत्। तस्माद्धृदये ह्येव सर्वाणि वासनात्मकानि रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्युपसंहृते शाकल्योऽङ्गी करोति—एवमिति। हे याज्ञवल्क्यैतत्त्वदुक्तमेवमेव मयाऽप्येतं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २० ॥

एवमेव सर्वत्र सामान्यतोऽर्थो बोद्धव्यो विशेषस्तु कथ्यते—किंदेवतोऽस्यामिति। यमो धर्मराजो यज्ञे प्रतिष्ठितः। स यमो हि दक्षिणां दिशं यज्ञेन यजमानो जयत्यतः कारणे हि कार्यप्रतिष्ठा युज्यते। यज्ञश्च दक्षिणायां प्रतिष्ठितः। तया हि यज्ञो निष्क्रीयत ऋत्विग्भ्यः। दक्षिणा च श्रद्धायां भक्ति-

ष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिंन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्या-

---

सहितदित्सुत्वलक्षणायामास्तिक्यबुद्धौ। श्रद्धा च हृदयवृत्तिरतो हृदये प्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २१ ॥

किमिति। वरुणोऽप्सु प्रतिष्ठितः श्रद्धा वा आपः श्रद्धातो वरुणमसृजतेति श्रुतेः। आपश्च रेतसि रेतसो ह्यापः सृष्टा इति श्रुतेः। तच्च हृदये। तत एव हि कामिनो रेतः स्कन्दति। कामश्च हृदयवृत्तिः। सा च वृत्तिमति तिष्ठत्येव। अत्रैवं लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादपीति। तस्मादेव प्रतिरूपमनुरूपं पुत्रं जातमाहुर्लौकिकाः। अस्य पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः सृप्तो निःसृतो हृदयादिव निर्मित इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति। सोमदेवत इत्यत्र सोमलतां सोमदेवतां चैकीकृत्य निर्देशः। स सोमो दीक्षायां दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति। सा च सत्ये यस्मात्प्रतिष्ठिता तस्मादपि तस्मादेव दीक्षितं सत्यं वदेत्याहुः कारणनाशे कार्यनाशो

ज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥ किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति॥२४॥ अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैतदद्युर्वयाꣳसि वैतद्विमथ्नीरन्निति ॥ २५ ॥ कस्मिन्नु त्वं चाऽऽत्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान

मा भूदित्यभिप्रायवन्तः पण्डिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

किमिति । मेरोः समन्ततो वसतामव्यभिचारादूर्ध्वा दिग्ध्रुवेत्युच्यते । तस्यां प्रकाशभूयस्त्वादग्निर्देवता । स च वाचि । सा च हृदीत्यर्थः ॥ २४ ॥

एवमाद्यद्वितीयादिपञ्चमादिक्पर्यायक्रमेण रूपकर्मनाम्नां सर्वजगदात्मकानां मनोविलासरूपत्वादर्थान्मनोद्वारा हृद्युपसंहार उक्तस्तच्च सर्वात्मकं हृदयं कस्मिन्नु प्रतिष्ठितमिति पृष्ट उत्तरमाह—अहल्लिकेति । अहनि लीयत इति व्युत्पत्तेर्नूनं त्वं प्रेतीभूतोऽसीति लक्ष्यते यतो यत्किंचित्प्रेतवद्भाषस इति प्रेतनाम्ना शाकल्यं संबोधयन्याज्ञवल्क्य उवाच । किं यत्रैतद्धृदयं शरीरस्याऽऽत्मभूतमस्मदस्मत्त एतस्माच्छरीरादन्यत्र वर्तत इति यदि मन्यासै मन्यसे तदा शरीरं भूतमेव स्यादिति शेषः । एतमेव विशदयति—यदिति । यद्यदि ह्येतद्धृदयमस्मच्छरीरादन्यत्र स्याद्भवेत्तदा श्वानो वैतच्छरीरमद्युर्भक्षयेयुः । वयांसि वा पक्षिणो वा गृध्रादय एतच्छरीरं विमथ्नीरन्विलोडयेयुर्विकर्षेरन्नतः शरीर एव हृदयं प्रतिष्ठितं तदपि हृदय इत्यर्थादुक्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमन्योन्यप्रतिष्ठितयोः स्थूलसूक्ष्मशरीरयोः कार्यत्वात्ते अपि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति—कस्मिन्निति । कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्मा च हृदयं चेत्येतौ युवां प्रतिष्ठितौ स्थ इति पृष्ट उत्तरमाह—प्राण इति । प्राण ऊर्ध्ववृत्त्यात्मके प्रतिष्ठितः (तौ) । स चापानेऽधोवृत्तिरूपेऽन्यथोर्ध्वमेव गच्छेत् । सोऽपि चापानो व्याने मध्यस्थवृत्तिरूपेऽन्यथोभयोरूर्ध्वाधोगमनमेव भवेत् । स च

इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिंन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति । एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं

व्यान उदाने नाभिस्थवृत्तिरूपे कीलकस्थानीये त्रयाणां बन्धनरूपे । स चोदानः समाने सूत्रात्मशब्दवाच्ये । सोऽप्यन्तर्यामिणि । सोऽप्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणीत्यप्यर्थादर्शितमेवेति मत्वा श्रुतिः स्वमुखेनैव तस्य ब्रह्मणः स्वरूपमाह—स इति । स यः सूत्राश्रयान्तर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानभूतः स परमात्मैष प्रत्यगात्मैव मूर्तामूर्तब्राह्मणे नेति नेतीत्येवं सकलोपाधिनिषेधेन निर्दिष्ट आत्माऽगृह्यः करणागोचरः । कुतो हि यस्माच्छब्दप्रत्यययोः प्रवृत्तिनिमित्तसकलकार्यधर्मातीतत्वान्न गृह्यते । तथाऽशीर्योऽपक्षयधर्मरहितो हि यस्मान्न शीर्यते नापक्षीयते शरीरादेरिव तद्धर्मत्वात् । तथाऽसङ्गः सङ्गित्वधर्महीनो हि यस्मान्न सज्यते केनचित्सह न संबध्यते मूर्तस्यैव तद्धर्मत्वात् । तथाऽसितोऽबद्धो बाह्याभ्यन्तरशून्यो न व्यथते । यस्मादेवमादिधर्मै रहितस्तस्मान्न रिष्यति न विनश्यतीत्यर्थः । अथ पुनः पूर्वामेवाऽऽख्यायिकामनुसृत्यायं प्रेतीभूतो ब्रह्मवित्सन्नेव मां ब्रह्म पृच्छतीति सापराधित्वं संपादयितुं मुनिः पृच्छति—एतानीति । एतान्युक्तानि पृथिव्यादीन्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अग्न्यादयोऽष्टौ देवा अमृतमिति होवाचेत्यादयोऽष्टौ पुरुषाः शारीरः पुरुष इत्याद्युक्तास्ताञ्शारीरप्रभृतीनष्टौ पुरुषान्स यः कश्चिद्ब्रह्मज्ञश्चतुष्कभेदेन निरुह्य निश्चयेनोह्य गमयित्वा लोकस्थितिमुत्पाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण स्वात्मनि हृदये प्रत्युह्योपसंहृत्य पश्चाद्धृदयाद्यात्मत्वलक्षणमपि समानान्तमुपाधिधर्ममत्यक्रामदतिक्रान्तवान्स्वेनैवाऽऽत्मना व्यवस्थितस्तं ब्रह्मज्ञमौपनिषदमुपनिषत्स्वेव विज्ञेयं पुरुषमशनायादिधर्मविवर्जितं हे शाकल्य त्वा त्वां पृच्छामि । तं चेत्पुरुषं मे मह्यं न विवक्ष्यासि विस्पष्टं न कथयिष्यसि तर्हि ते तव ब्रह्मविदो ब्रह्मवित्त्वाभिमानिनो मूर्धा शिरो विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यति ।

१ क. घ. सज्जते ।

पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । तꣳ ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥

इतिशब्द आख्यायिकासमाप्तिद्योतकः । एवं शापे दत्ते किं वृत्तमिति जिज्ञासायां श्रुतिः स्वमुखेनैवाऽऽह—तमिति । तमौपनिषदं पुरुषं शाकल्यो न ह न ज्ञातवान्किल । तस्य ह शाकल्यस्य मूर्धा विपपात पतितः । ब्रह्मविद्विद्वेषे परलोकविघातोऽपि स्यादिति दर्शयितुमष्टाध्याय्यां निर्वृत्ताख्यायिकार्थमिह सूचयति—अपीति । न केवलमसौ मृत एव किंत्वस्यास्थीन्यप्यग्निहोत्रेण संस्कारार्थं शिष्यैश्चैलखण्डेन बद्ध्वा गृहान्प्रति नीयमानानि परिमोषिणस्तस्करा अन्यद्धनमेतैर्नीयत इति मन्यमानाः सन्तोऽपजह्रुरपहृतवन्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यस्य ब्रह्मणो नेति नेत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतस्तस्येदानीं विधिमुखेन निर्देशः कर्तव्यो जगतो मूलं च वक्तव्यमित्येतदर्थं श्रुतिराख्यायिकामेव पुनरनुसृत्य ब्राह्मणानुमतिमन्तरेण गोग्रहणस्यानर्थपर्यवसायित्वात्तदनुमतिसंपत्तिहेतुभूतं पराजयं कर्तुं मुनिस्तान्पृच्छतीत्याह—अथेति । अथ शाकल्यशिरःपातं दृष्ट्वा ब्राह्मणानां तूष्णींभावानन्तरं भो ब्राह्मणा भगवन्त इति संबोध्य तान्प्रति होवाच । किं वो युष्माकं मध्ये यो याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति कामयत इच्छति स मा मां पृच्छतु वाऽथवा सर्वे यूयं मिलित्वा मां पृच्छत । यद्वा वो युष्माकं मध्ये याज्ञवल्क्यो मां पृच्छत्विति चेत्यो कामयते तं पुरुषं वो युष्माकं मध्ये वर्तमानमहं पृच्छामि वाऽथवा सर्वान्वो युष्मानहं पृच्छामीत्येवमुक्ता अपि ते ब्राह्मणा न दधृषुर्न प्रगल्भाः संजाता किंचिदपि प्रत्युत्तरं दातुमित्यर्थः ॥ २७ ॥